ԲԱԲԳԷՆ ՔՀՆՅ· ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

*

ԲԱԲԵՐԴ

ԵՒ ԻՐ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

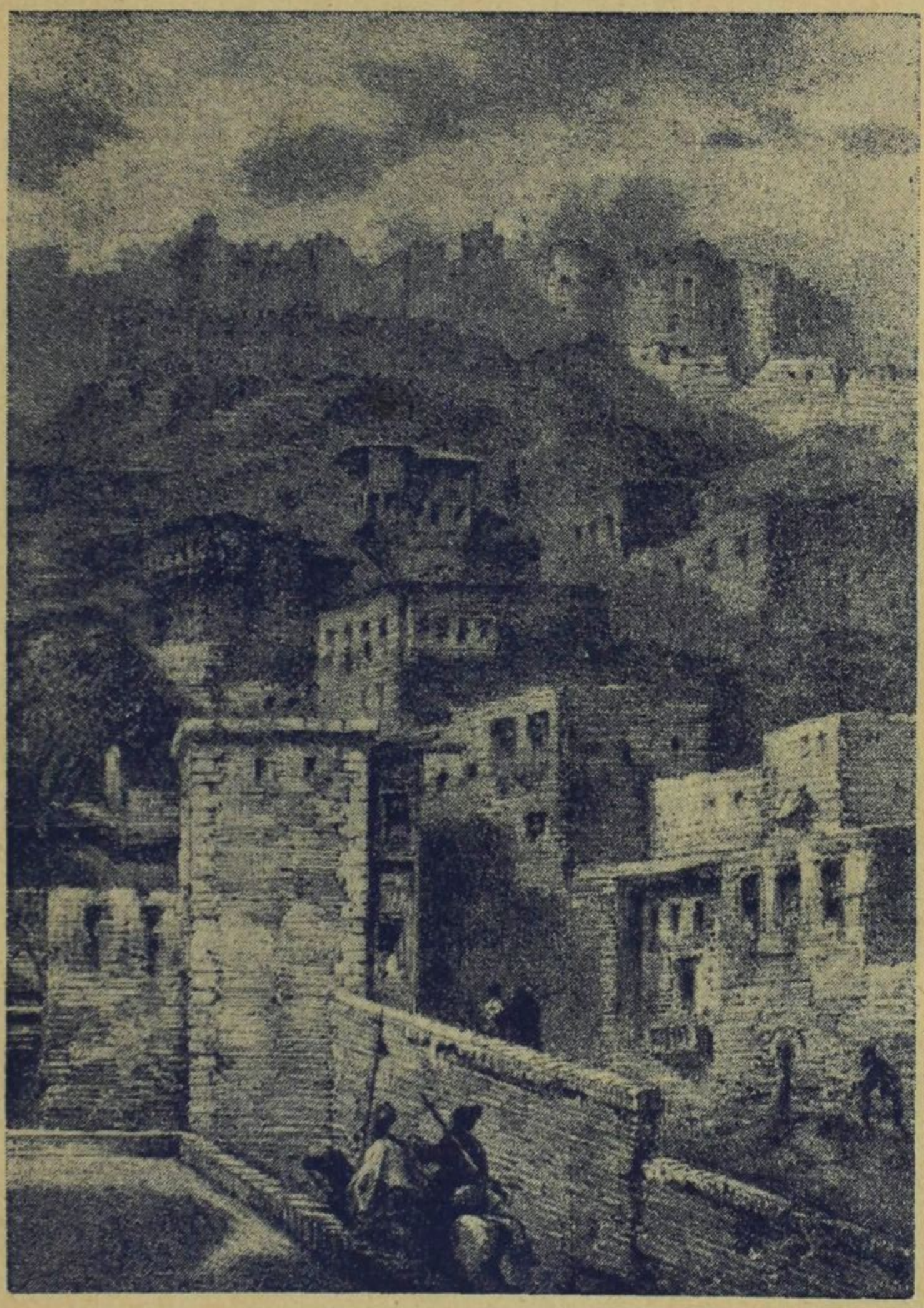

ԲԱԲԵՐԴ· Խորհին բերդը՝ կառուցուած հաւանաբար 6րդ դարուն:

ՓԱՐԻԶ
1955

ՄԱՂԱԽԻԱ ԱՐՍԱՆԵԱՆ

ԲԱԲԵՐԴ

ԵՒ

ՇՐՋԱԿԱՑՔԸ

ՓԱՐԻԶ

1954

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ներկայ համեստ աշխատութիւնս հրատարակել տալէ առաջ անհրաժեշտ կը համարէի Բաբերդցի բոլոր հայրենակիցներուս յայտնել որ՝ գրքոյկիս բուն նիւթն էր՝ 1915 թուին Բաբերդցի խումբ մը կտրիճներու մարտնչումները մեր լեռներուն մէջ:

Մտադիր չէի մտային համեստ կարողութեանս վստահելով, յուշերուս կցել նաեւ անհրաժեշտ տեղեկութիւններ Բաբերդի պատմական, աշխարհագրական, տնտեսական եւ այլ խնդիրներու մասին, որոնց համար մասնագիտութիւն եւ ծանր աշխատանք կը պահանջուի:

Դժուար էր նոյնպէս՝ գրել մեր ժողովրդական բարքերու, աւանդութեանց, մշակոյթի եւ հայ ազատագրական շարժումի ծնունդին եւ այնքան բեղմնաւոր աշխատանքներու մասին:

Սակայն, խումբ մը Բաբերդցիներու բուռն փափաքին գոհացում տալու համար, հարկադրուեցայ հայրենակիցներուս եւ ընթերցողներուս ներողամտութեանն ապաւինիլ:

Լաւատեղեակ եմ բոլոր թերութիւններուն, բայց ապագայ պատմագէտը պէտք ունի հում նիւթերու եւ այս աշխատանքս կաթիլ մը ջուր է մեծ պահանջի ծովուն մէջ:

Բաբերդի հեռաւոր ու մօտաւոր անցեալի պատմութիւնը ունի ցեղին հպարտանքը կազմող դրուագներ, յեղափոխական ընդվզումներ եւ գերմարդկային ճիգեր, ինչպէս հայոց աշխարհի բոլոր հայաբնակ գաւառները:

Բաբերդի 18,000 ազգակիցներուս խուժդուժօրէն խողխողումի քսանամեակին առթիւ խղճի պարտք մըն է որ կը կատարեմ, երկիւղածօրէն եւ պաշտամունքով խոնարհելով մեր բոլոր նահատակներու անթաղ ոսկորներուն առջեւ:

Մ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

ՉՕՆ

Մեր հարազատ հայրենիքէն տարաբախտօրէն գրկուած, ասպետական եւ հիւրընկալ Ֆրանսայի մէջ, Միջերկրականի գեղածիծաղ ափերուն վրայ, հայրենիքին ու ծննդավայրիս՝ Բաբերդի կարօտը սրտիս, երախտագիտօրէն ու պաշտամունքով Չեզի կը ձօնեմ այս գրքոյկը:

Չեզի՛, նահատակ ծնողքս, պաշտելի հայրս Տէր Գրիգոր Քհնյ. Արսլանեան, անզուգական մայրս եւ համայն Բաբերդի ու մէկ միլիոն նահատակներ Ապրիլեան Եղեռնի, որ խուժդուժօրէն խողխողուեցան անապատներու մէջ, լեռնալանջերու վրայ եւ անդնդախոր ձորերու մէջ, Պոլսէն, Սեւ Ծով եւ Միջերկրականի ափերէն մինչեւ Տէր Զօր ու հեռուները:

Չեզի, որ Իթթիհատական բռնեցիներու եւ իրենց արիւնարբու հորդաներու կողմէ յօշոտուեցաք, տառապանօք ցեղիս անման գաւակներ:

Հայրենիքի ազատութեան կարօտակէզ ձեր հոգիները, սրբազան ներշնչարանը հանդիսացան մեզի, ականատեսներուս եւ վրէժխնդրութեան հուրը բոցավառեցին մեր սրտերուն մէջ:

Չեզի՝ որ ձեր տառապանքին երկունքէն կեանք տուիք, արեւ եւ արիութիւն պատգամեցիք:

Թող ապագայ պատմագիրը բեղմնաւորէ ու սրբացնէ յիշատակը ձեր եւ բոլոր անոնց, որ ձեր գաղափարախօսն ու դրօշակիրը դարձան:

Հերոսներու փառքը կայ ու կը մնայ:

Դուք սերմանեցիք յեղափոխութիւնը, դուք դարբնեցիք ազատագրական պայքարը:

Դուք փոթորիկը եղած մեր մթամած երկնակամարին վրայ, դուք մրրիկը մեր հոգիները ալեկոծող, արդար ցասումով:

Փա՛ռք ձեզ, Բաբերդի Հայութիւն:

Փա՛ռք ձո հողին ու ջուրին, ձո գաւակներուն, կղերական թէ մտաւորական, արիեստաւոր թէ շինական, որ ձեր արիւնէն ծնած Սեպուհներով, Կայծակ Առաքելներով եւ ևմանևներով մեր յաղթանակի մատեանը ոսկեգրեցիք:

Բարձրացուխ եւ անյողդողդ մեր գլուխները միա՛յն ձեր անթաղ անհնձներուն առջեւ կը խոնարհեցիք, համբուրելով հողը զոր դուք կոխեցիք եւ կրկնելով մարտագոռ երգերը ձեր ա՛ստուածեան ի խնդիր:

Փա՛ռք ձեզ, փա՛ռք ձեր գաղափարին, ձեր դրօշին, ձեր սերունդին, ձեր յաջորդներուն եւ մեր ևոր սերունդին, որուն հաւատամքն է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը, ցեղին վերջնական յաղթանակը:

Մինչ այդ, այս համեստ հատորս ձեր դափնեպսակը, խունկն ու պատարագը եւ անթառամ ծաղկեփունջը թող ըլլայ:

Ու փառք ևաեւ Հայոց աշխարհի բոլոր ևահատակներուն:

Մ. ԱՐՍԱՆԵԱՆ

1935 Մայիս 27
Մարսէյլ

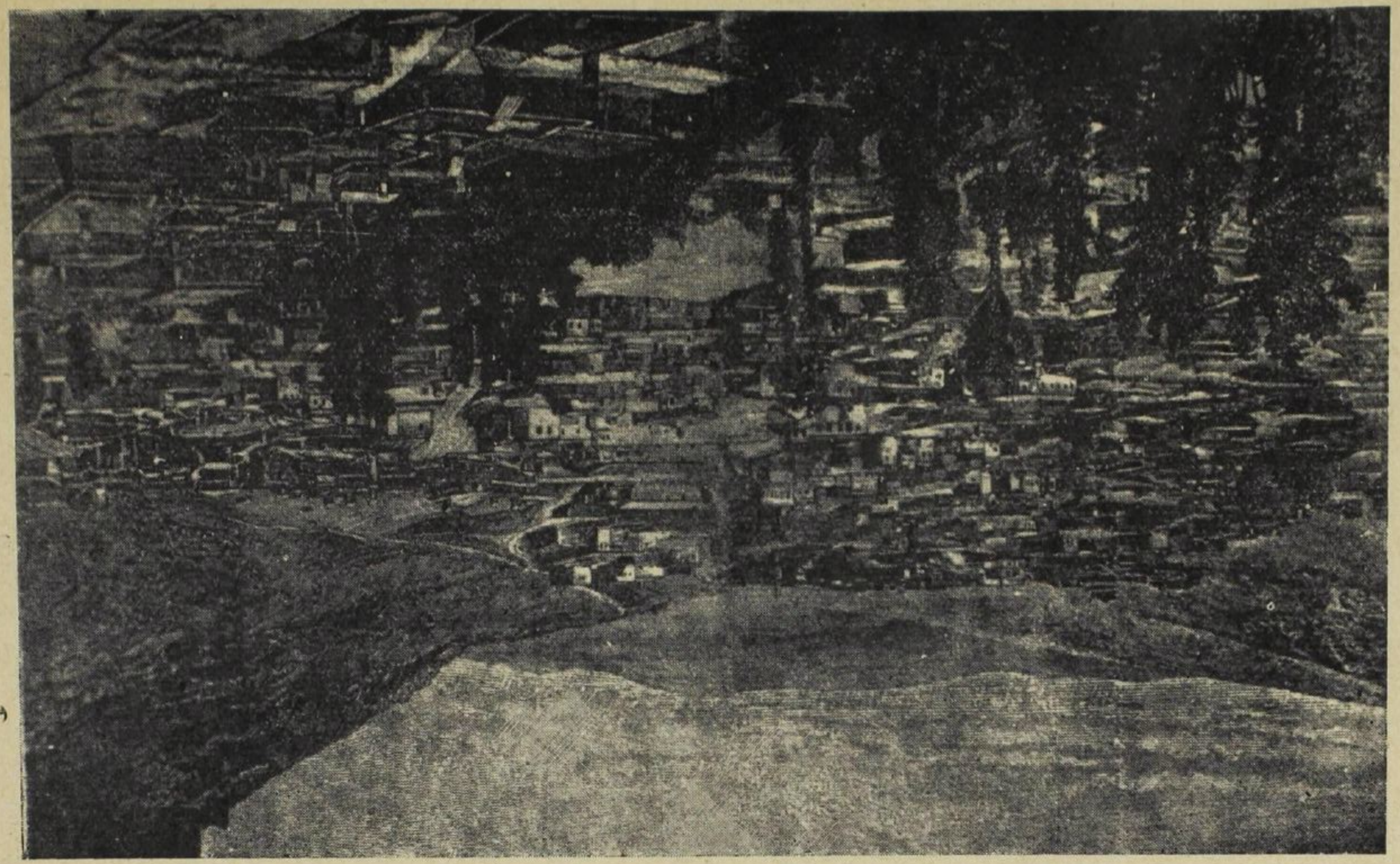

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԲԱԲԵՐԴ ԵՒ ԳԻՒՂԵՐԸ

Պոնտական լեռնաշղթայէն դէպի հարաւ երկարող ձորերուն մէջէն կ'անցնի պատմական ճորտը որ Սպերի հարուածային լեռներէն բխելով ու պտոյտ կատարելով, կը հասնի Բաբերդ, ապա Սպեր Բերդապրակ եւ Արտուէն եւ անկէ ետք ալ կը թափի Սեւ Ծովը:

Բաբերդի սահմաններն են՝ արեւելքէն Սպեր եւ Կարին, արեւմուտքէն Կիւմիւշխանէ ու Գէլքիտ, հարաւէն Դերջան եւ Երիզայ, հիւսիսէն՝ Սիւրմէնէ եւ Օֆ:

Բաբերդէ չորս–հինգ վերստ հեռաւորութեամբ դաշտը կը չրջապատէ քաղաքը, իրարայաջորդ եւ յաջորդող դեղեցկութեամբ եւ ամենուրեք երեւան կը բերէ զմրուխտագեղ դալարութիւններ: Շատ տեղ ճորտին ալ կանաչ կ'երեւի, ծառերու եւ արօտաւետներու դունագեղութենէն:

Տարուան բոլոր եղանակներուն Բաբերդը առատօրէն օժտուած է բնութեան բարիքներով, որոնք կ'աւելցնեն չէնութիւնը անոր զմայլելի տեսարաններուն:

Պարտէզներ, այգիներ եւ բանջարանոցներ բոլորուած քաղաքին չուրջը, համայիչ տեսք մը կուտան այս հայկական հին բերդաքաղաքին:

Բաբերդը կը գտնուի լերան լանջին եւ երեք կողմէ չրջապատուած է լեռներով, որոնցմէ մէկուն վրայ կը գտնուի բերդը — մինչնաբերդը, կարմիր, տաշուած քարերով եւ կրաչաղախով չինուած բարձր պարիսպներով:

Քաղաքին մէջ երեք չորս կամուրջներ ունեցող ճորտ կ'ելլէ, քաղաքը հարաւէն հիւսիս կը կիսէ: Գետին երկու եզերքները ծառեր կը գտնուին: Ճորտի առատ եւ արագընթաց չուրերով կը գործեն չրջանի բոլոր ջաղացները:

Ճորտը կը հանդիսանայ այն հաղորդակցութեան միջոցը, որ կը կապէ Բաբերդը Գաթուռին, որմէ հեռու է 126 քիլոմէթր: Վերջին յիսնամեակին, մերթ ընդ մերթ, բա-

բերդը դադրած է ծաղկած ըլլալէ: Թէեւ ան ցամաքի ճամբով կապուած էր Պարսկաստանին, Կարնոյ եւ Տրապիզոնի, սակայն յաճախ այդ ճամբաները օգտագործուած չեն վաճառականութեան համար:

Սակայն, Բաբերդը իբրեւ երկրագործական շրջան, միշտ ալ նշանաւոր եղած է առատ արմտիքով, ընտիր ընդեղէններով եւ պտուղներով, նշանաւոր էր նաեւ իր արջառներով, ոչխարներով, ձիերով եւ այլն:

Պտուղներէն նշանաւոր էին տանձը, կեռասը, խաղողը, թութը եւ այլն: Բաբերդի եւ Սպերի շրջանը կը հաշուէին 27,000 փեթակներ, բան մը՝ որ կ'ապացուցանէ թէ մեղուաբուծութեամբ զբաղողները բաւական թիւ կազմած են:

Ատեն մը Բաբերդի եւ շրջաններու մէջ, կը գործէին մետաքսէ ոսկեթել գործուածքներ եւ գորգեր: Բաւական առաջ գացած էր պղնձագործութիւնը, զինագործութիւնը, դանակագործութիւնը, ոսկերչութիւնը, երկաթագործութիւնը եւ կօշկակարութիւնը:

Բաբերդի բնակչութիւնը, ըստ Վ. Քինէի, կը համարուէր 58,313 շունչ, որոնցմէ 46,812 մահմետականներ, 10,679 Հայեր, 589 Յոյներ եւ 333 զանազաններ:

Տարբեր թիւեր երեւան կուգան սակայն Ա.-դօի մէկ ուսումնասիրութեան մէջ, որուն բուն աղբիւրը կը հանդիսանայ Կարնոյ առաջնորդարանի դիւանը: Կարնոյ կուսակալութեան պատկանող Բաբերդի գաւառակը ունէր 186 գիւղեր, որոնցմէ 30ը զուտ հայաբնակ էին եւ շատերը թրքական կոտորածներու օրերուն քանդուեցան: (Բնաշխ. Բառարան, էջ 353):

Բաբերդի հայաբնակ գիւղերը.—

Լուսհոնք՝ 130 ընտանիք 2 եկեղեցի, Վարզուհան՝ 115 ընտ. եւ 2 եկ., Էրկի՝ 56 ընտ. եւ 2 եկ., Բլրակ՝ 65 ընտ. եւ 1 եկ., Քարաւերակ՝ 150 ընտ. եւ 2 եկ., Առիւծկայ՝ 30 ընտ. եւ 1 եկ., Խորուզ կամ Խուրս՝ 80 ընտ. եւ 1 եկ., Կիւ՝ 43 ընտ. եւ 1 եկ., Քսանթայ՝ 200 ընտ. եւ 2 եկ., Ալմչկայ՝ 20 ընտ. եւ 1 եկ., Թումէլի կամ Ուռումէլի՝ 30 ընտ. եւ 1 եկ., Մալասայ՝ 60 ընտ. եւ 1 եկ., Խայէք կամ Հայէք՝ 50

ընտ. եւ 2 եկ., Դամնան՝ (Թամնան) 37 ընտ. եւ 1 եկ., Ինջրկայ՝ 15 ընտ. եւ 1 եկ., Օձաեղ՝ 30 ընտ. եւ 1 եկ., Պախատ 90 ընտ. եւ 2 եկ., Ս. Թորոս՝ 62 ընտ. եւ 1 եկ., Բլուր՝ 112 ընտ. եւ 1 եկ., Յինակ՝ 63 ընտ. եւ 2 եկ., Աւետրակ կամ Էվէրէկ՝ 82 ընտ. եւ 2 եկ., Սղրճի՝ 30 ընտ. եւ 1 եկ., Զահմանց կամ Զահմանս՝ 55 ընտ. եւ 1 եկ., Նիւ՝ 50 ընտ. եւ 1 եկ., Վերի Քրպի կամ Կոզի՝ 30 ընտ. եւ 1 եկ., Վարի Քրպի՝ 20 ընտ., Սարաճըգ՝ 10 ընտ. եւ 1 եկ., Խընձաւեթակ՝ 12 ընտ., Թուչոի՝ 28 ընտ. եւ 1 եկ., Քէսաէսի՝ 5 ընտանիք: Ընդամէնը՝ 1760 ընտանիք եւ 36 եկեղեցի (Ցնաշխարհիկ Բառարան, էջ 353):

Բաբերդի միջնաբերդը եղած է հինաւուրց ամենամուր բերդերէն մէկը, ուր՝ յաճախ ապաստանած են հայ թագաւորազն փախստականները:

Պնդողներ կան որ Բարձր Հայքի Սպեր գաւառին մէջ բնակող Բագրատունիները տիրած են Խաղտեաց չրջաններուն եւ այս բերդաքաղաքին, ու թերեւս այդ է պատճառը որ Բաբերդը Սմբատաւան ալ կոչուած է:

Բերդաքաղաքը Զ. դարուն ամրացուած է նաեւ Յուստինիանոս կայսեր կողմէ եւ միշտ ենթարկուած է դրաւումներու եւ ապստամբութեանց:

Բաբերդը համեմատաբար աւելի երկար ատեն վայելած է Քրիստոնէից վարչութիւնները, քան հայկական ուրիշ նահանգներ կամ գաւառները, բայց ձեռքէ ձեռք անցնելով քանդուած եւ նորոգուած է:

Գէորգ Կիպրենոս վարդ Բոյլի դրդած ապստամբութեան մասին խօսելով քաղաքը կը կոչէ Բաբերդ:

Համաձայն այդ պատմութեան, Ազրիանոս Խաղդեայ եւ հայ Տաճատ իշխանները ապստամբելով կը տիրեն բերդին, բայց ժամանակակից Յովհաննէս հայ զօրավարը (Կուրկուաս, ըստ Բիւզանդացոց) կը ձախողեցնէ ապստամբութիւնը եւ կ'ընկճէ ապստամբները:

Տուղրիլ Սելճուքեան մեծ զրահներու առեն կը հանի մինչեւ Ձորոխ (Ծորոխ), կ'իջնէ Խաղտեաց երկիրը, կը հանի Բաբերդի մօտերը, կուռի կը բռնուի հոն գտնուող Հռոմայեցւոց զօրքերուն հետ (որոնք «Փրանկ» կը կոչ-

ուշ ա) եւ Սելճուքները կը պարտուին:

Սելճուքեան կործանարար հեղեղը, ի վերջոյ, ոտնատակ կուտայ նաեւ այս չրջանը: Ասեն մը, Բաբերդ կը նըստին Սելճուք Ամիրաները:

Բերդը կը նորոգէ Աբուլ-Հարիս-Տուղրիլ (Գանիոյ առնէն) հազարապետ Լուլուի միջոցով (1213ին), համաձայն արաբական արձանագրութեանց:

Բաբերդը ամեռնային ապաստան հանդիսացած է (1301–1307) մօտ 60,000 վաչկատուն թուրքերու, որոնք ամառները կ'անցնէին Պարխաբեան լեռները, ասպատակելով, հարստահարելով այդ չրջանները:

Բաբերդը ժե. դարուն թատերաբեմ դարձած է Պարսից եւ Օսմանցոց պատերազմին եւ ենթարկուելով մահմետական բռնութեանց եւ ամէն տեսակ անիրաւութեանց, չափազանց տուժած է: 1694 թուին գրուած Մաշտոց-յիշատակարանի մը մէջ գրուած կայ՝ «Իբրեւ զնաւ մրրկեալ եւ ալեկոծեալ, կայաք ի ձեռն անօրինացն եւ զազանաբարոյ բռնաւորացն, որք անխիղճ թալանէին եւ կողոպտէին» եւն.:

Ժէ. դարուն, կարնոյ Օսմանեան փաշայութեան մասին տեղագրող Յակոբ Կարնեցին Բաբերդի գաւառը կ'անուանէ «Քաղցր եւ համեղ երկիր եւ Հայոց բնակարան», եւ կ'աւելցնէ. «Եւ բնակիչները մարդասէրք, հիւրընկալք քրիստոնեայք»:

Օսմանցիները Բաբերդը գրաւած են 1473ին:

Բաբերդի մահմետական տարրին մէկ մասը հին Հայերէ սերած է, սելճուքեան, պարսկական եւ օսմանեան տիրապետութեանց օրով խլամացած:

1828ին Բաբերդն ալ Սպերի նման գաղթելու դառապարտուած է եղեր:

1878ին, Ռուս-տաճկական պատերազմէն ետք, թուրք կառավարութիւնը Կովկասէն եկած մահմետական գաղթականները տեղաւորած է Բաբերդի մէջ, անոնց մեծ մասը կարսէն եւ չրջաններէն են:

Հայ ձեռագիրներու հաւաքածոներու մէջ համեմատաբար շատ են այն ձեռագրները որոնք Բաբերդի վանքերուն

եւ եկեղեցիներուն մէջ գրուած են:

Ժբ. դարուն վերջերը Ալաշտին Ամիրայէն կըսպաննուի Բաբերդի հայերէն՝ Աստուածատուր Ռէխը, որ նշանաւոր էր տեղն մը Մշոյ Առաքելոց վանքին մէջ պահուած «Մտուար Տօնական կամ Ճառընտիրը» գրել տուած ըլլալուն համար:

Նշանաւոր եղած է նաեւ Սուլ Ժողովին մասնակցող Բաբերդի Սահակ եպիսկոպոսը:

Բաբերդ քաղաքն ունէր մօտաւորապէս 500 խանութներ եւ կրպակներ, 15 աղբիւրներ, 40ի չափ իջեւաններ (խաներ), 3 բաղնիք, 3 կտաւատի ձիթհան, 19 փուռ, 1 կաշիի գործարան, 3 օճառի փոքրիկ գործարաններ եւ 1 մոմի գործարան:

Քաղաքի տուները մեծամասնութեամբ միայարկ էին, տուներէն շատերը մէկ կամ երկու կողմէն խրած էին բլուրի հողին մէջ: Նշանաւոր էր Ուլուճամիի մզկիթը, որ ըստ մեր նախնեաց պատմածին՝ Հայոց Մայր եկեղեցին եղած է՝ «Պօղոս-Պետրոս» անունով:

Քաղաքի արեւելակողմը, բարձր դիրքի վրայ տարածուած է հայոց ընդարձակ գերեզմաննոցը, ուր կան մինչեւ ՊԶԶ թուականաւ խաչքարեր: Իսկ արեւմտեան կողմը կան Թրքաց երկու ուխտատեղիները (չիրիմ) մէկը կամարաձեւ պատուհանով, կործանուած գմբէթով, միւսը բազմանկիւն, որուն մէջ կայ դագաղաձեւ երկայն գերեզման մը:

ՏՕՆԱՎԱՃԱՌԸ.— Տարին անգամ մը, Բաբերդը կ'ունենար իր տօնավաճառը (Մայիս-Յունիս), որ վերջին տարիներուն հազիւ երկու շաբաթ կը տեւէր: Այդ օրերուն Բաբերդը շարժուն կեանք մը կ'առնէր: Գիւղերէն քաղաք կը թափուէին գիւղացիները եւ տօնավաճառի առեն կը յայտնաբերուէին գաւառին բոլոր աստուածատուր բարիքները եւ Բաբերդցիին ձեռքի չնորհները: (Բնաշխ. Բառարան):

Առեն մը Բաբերդը ունէր 2000 տուն է աւելի բնակչութիւն: Իսկ ըստ Ա-դօի 2500 տուն (Տես՝ էջ 194 Երեք Վիլայէթները) որոնց կը պարտէր ան իր զարդարանքն, աճումն ու իր երբեմնակի դրախտի վերածումը: Հայերը Բաբերդի մէջ կը համրուէին 400 տուն:

Իսլամական իշխանութեանց չրջաններէն զատ, բերդի պարիսպները, իշխանաց ապարանքները եւ զօրանոցները վերանորոգուած են եւ բարձրացուած, նորոգութեան ենթարկուած են նաեւ Պարթեւ Արշակունիներու, Բիւզանդիոնի եւ Բագրատունիներու կողմէ:

Դարէ դար վոխուող, իրարու յաջորդող վարպետներու աշխատանքները, ճարտարապետական ոճերու զանազանումէն ալ կըստուգուէր:

Բաբերդը կառուցուած է Սեւ Ծովէն 5040 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ:

Քաղաքին հարաւային կողմը հարթ է եւ ճամբան անկէ կ'երկարի մինչեւ կարին:

Բաբերդը Հայոց հնագոյն քաղաքներէն մէկն ըլլալ կը կարծուի եւ թերեւս չինուած ըլլայ Տիգրան Երուանդեանի բաբ որդիէն: կը կարծուի նաեւ որ չինուած ըլլայ Բայ անունով անձէ մը, որովհետեւ չատ հին աւեններէ ի վեր Բայբերդ ալ կոչուած է:

Աւանդութեան մը համաձայն, իբր թէ Բաբերդը չինուած է Մեծն Աղեքսանդրի ժամանակ, Սկիւթացիներու կողմէ:

Բաբերդի իսլամացած հայ պիւղերու կարդին կային թրքական պիւղեր որոնք մինչեւ մեր օրերը կը պահէին իրենց հայկական անուննները եւ աւանդութիւնները: Օրինակ՝ Վանչէն, Մամ, Բաղնիք, Դրախտ, Հայկեղ, Վանք, Մահաջուր, Գլխոնց, Վարդենիկ եւ այլն:

1828 թուին, ռուսներ պերապանց ուժերով կը հասնին Բաբերդ, Թուրքերը բոլոր ճակատներու վրայ պարտուելով կը նահանջեն Բաբերդ եւ կ'ամրանան բերդին մէջ: Ռուսները անխնայ կը ռմբակոծեն բերդը եւ մեծ կորուստ կը պատճառեն թշնամիին: Այդ օրերուն թէ բերդը եւ թէ քաղաքը բաւական կը վնասուին:

Թուրքերը կը լքեն քաղաքը եւ կը նահանջեն դէպի Պարխաթեան լեռները եւ կը տեղաւորուին Խարթի ամրոցներուն մէջ:

Ռուսները կ'ուզեն իրենց յարձակումը աստիճանել եւ ընդարձակել, բայց Թամնայ գիւղացի Ռէս Ցակոբի յաջած

թակարդին չնորհիւ, անոնք ետ կը մղուին:

Ճորոխի մէկ ճիւղը Պալախօռի, Օձ գիւղի եւ Քրգիի մօտերէն անցնելով կուգայ կը միանայ քուն Ճորոխին: Այդ ջուրի հոսանքը Ռէս Յակոբը կը կտրէ եւ ջուրերով կ'ողողէ ամբողջ Խարտի դաշտը, ճահիճի կը վերածէ եւ վրան յարդ կը ցանէ: Ռուսական կարեւոր ուժեր այդ ճահիճին մէջ իյնալով դժուարութեանց կը հանդիպին եւ կը կոտորուին:

Մինչ այդ կանգուն եղած վարդհանի երեք մեծ եկեղեցիները կը քանդուին Ռուսներու կողմէ:

Ռէս Յակոբի այդ վատութեան համար ուուս հրամանատարը կ'ուզէ հայերէն վրէժը լուծել, սակայն Բաբերդի «Մէրճիմէկ Օղլիները» պաշտպան կը կանգնին Հայերուն:

Կը կարծուի թէ այս միջադէպին վրայ հազար հայ ընտանիքներ կը հարկադրուին գաղթելու Բաբերդէն:

1878 թուի ռուս-տաճկական պատերազմէն եաք թուրք կառավարութիւնը Կովկասէն (Կարսի շրջանէն) դարձեալ գաղթականներ բերած եւ տեղաւորած է Բաբերդի մէջ:

ԺԴ. եւ ԺԵ. դարերուն Բաբերդէն անցած են վեհափիկցի վաճառականներ, որոնք զովաբանած են քաղաքին տեսարանները եւ ամրութիւնները: Իսկ անոնցմէ մէկը՝ Յովսէփ Պարսպարոյ, քաղաքին բնակչութեան թիւը 1500 տուն հաշուած է 1474ին:

Հարիւր ութսուն տարիներ առաջ ալ, Պարխարեան լեռներու վրայով լապեր յարձակած են Բաբերդի վրայ, բոլոր գիւղերը թալանած, աւերած են, իսկ ողջ մնացողներէն մաս մը կրօնափոխ դարձուցած են:

Տարիներու ընթացքին, Բաբերդի գլխէն շատ փոթորիկներ անցած են, որոնց մասին մանրամասն գրելը հնարաւոր չէ եւ մեր նիւթին ալ անմիջական մաս չի կազմեր:

Մեծ եղեռնէն առաջ, Բաբերդը իր 29 հայ գիւղերով միասին, 18,000 բնակիչ ունէր:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Համառօտ նկարագրութիւն Բաբերդ քաղաքին.— Բերդը քանդուած 1828ին.— Դամբարաններ.— Հանքերը, անտառները, կենդանիները, արմտիք, մրգեղէն, եւն.— Կրթական եւ ազգային ուրիշ հիմնարկութիւններ.— Բաբերդի Առաջնորդները.— Եկեղեցական գոյքերը եւ սպասները.— Կրթական մշակները.— Արհեստներ եւ վաճառականութիւն.— Բաբերդի 28 հայ գիւղերը.— Երկրագործ հայ մշակը.— Ժողովրդական բարքեր եւ սովորութիւններ (Համառօտ.).— Լեզու եւ բարբառ.— Անէծք եւ օրհնէք:

Բաբերդը կը գտնուի Կարնոյ եւ Տրապիզոնի ճամբուն միջեւ եւ կը բաղկանայ վեց գլխաւոր թաղերէ՝ Ճիկրաչէն, Թաչ, Ղազիզատէ, Շինկեահ, Կալեր եւ Հէմիաթէ:

Քաղաքը շրջապատուած է հիւսիսէն՝ լեռներով, արեւելքէն՝ Տուտուզար, արեւմուտքէն՝ Շէհիտ Օսման Տաղի եւ հարաւէն՝ Սալան Տաղի, մինչ հիւսիսային կողմէն համանուն բերդը կը բարձրանայ խրոխտաբար, հայ թագաւորներու կերտած հրաշալիք մը՝ որ. կարծես արթուն պահակն է որ կը հսկէ:

Ինչպէս պատմական բաժնին մէջ յիշած եմ, հոս ալ աւելորդ չեմ սեպեր քանի մը տող նուիրել հայուն ստեղծագործ այն հանճարին, ստեղծագործութեան որ տարիներ շարունակ եւ մինչեւ մեր օրերը եւրոպացի ուղեւորներու ուշադրութիւնը գրաւած է:

Արեւելեան կողմէն բերդին հիմերը դրուած են Ճորոխի ընթացքէն քիչ մը վեր, ապառաժուտ վիհերուն լանջքին, մէկ

մէթր հաստութեամբ եւ մօտաւորապէս 35 մէթր բարձրութեամբ պատերով:

Տեղեր կան, որոնք ցարդ կը պահեն այժմէական դրութեամբ չքեղութիւններ: Բերդին բարձունքներուն վրայ, տեղ տեղ կը տեսնուին յախճապակիէ գունագեղ հնութիւններ, որոնք գեղարուեստական մեծ արժէք կը ներկայացնեն:

Քարերու վրայ քանդակուած են խաչեր եւ արաբական արձանագրութիւնները:

Իսկ ջիչ վարը կ'երեւին մասնաւոր լուսամուտներ, պատերազմի պահուն նետեր արձակելու համար յարմարցուած: Տակաւին վերչին օրերը, բերդին մէջ կը տեսնուէին եկեղեցին ու բաղնիքը:

Բաց ի արտաքին պարիսպէն ու ներքին պարիսպին քանի մը մասերէն, տուները աւերակի կոյտ մը վերածուած էին:

Երբ Թշնամին բերդը պաշարէր, իր մէջ գտնուող բնակիչները հնարաւորութիւն ունէին, ստորերկրեայ ճանապարհներով (Սըլըխ) Ճորոխի ջուրէն օգտուելու: Անոնցմէ երկուքը քանդուած ու փակուած էին, սակայն մէկը կանդուն կը մնար, բնական քարերէ փորուած, սահուն եւ լպրծուն սանդուխով մը որ ունէր հարիւր աստիճաններ:

Իսկ անկէ վար, ստորերկրեայ անձաւային խաւար է, ուրկէ քիչեր կրնային իջնել, լամբարներու լոյսերուն օգնութեամբ: Բերդին մէջ բնակչութիւն գոյութիւն ունէր:

Այդ Թուականին, երբ Ռուսերը նահանջեցին, իրենց վրէժը լուծեցին բերդէն, շքայլ քարուքանդ ընելով, անվթար մնացած մասերն ալ հետերնին տարին, ինչպէս երկաթեայ վանդակներով Մայր դուռը:

Ռուս-Թրքական պատերազմի ընթացքին նահատակուած քանի մը հայ զինուորականներու տապանաքարերը կը հանդիպին բերդին ստորոտը, հայ տուներէն քիչ մը վեր, որոնցմէ մէկուն վրայ կը կարդանք հետեւեալ փորագիր արձանագրութիւնը.

Ես Ռուստամ Շամախեցի,
Մէլիք Սէֆէր առն որդի
Որ խոյեցայ ի մեծ մարտի
Մերձ ի գիւղն որ Խարտ կոչի:

Թուականը՝ 1828:

Տապանաքարերուն տակ հանգչող հայ զինուորականները զոհ դարձած են հայ ոսոխներու լարած դաւերուն, Խարտի դաշտին մէջ, իբր վարձատրութիւն բանակի ի նպաստ իրենց մատուցած «արդար» ծառայութեան:

Հայը ամէնատեն եւ ամէն տեղ ունեցած է նման դաւադիրներ:

ՀԱՆՔԵՐ ԵՒ ԱՆՏԱՌՆԵՐ

Բաբերդը իր շրջաններուն մէջ ունէր հարուստ հանքեր, բայց Թուրք կառավարութիւնը միշտ անփոյթ եւ տգէտ մնացած է այս հում նիւթերը շահագործելու օգտաշատ ձեռնարկին մէջ: Հանքեր՝ որոնք երկրի մը տնտեսական, ազգային, ճարտարարուեստական ու մշակութային արդիւնաբերութեան ուղն ու ծուծը կը կազմեն:

Բայց Թուրքը յաճախ վախի եւ սարսափի ազդեցութեան տակ, խորհրդաւոր լռութիւն պահած է որեւէ արդիւնաբերական ձեռնարկի հանդէպ, թաղելով անոր շօշափելի գոյութիւնը իր երկրի խորը:

Մեր գիւղէն երեք ժամ հեռու կը գտնուի Զիմաղիլ Թըք-գիւղը, որուն սահմանին մէջ ինքնաբերաբար գետնէն դուրս կը ժայթքէր գորշ-մութ ջուր մը, քարիւղը: Գիւղացիք քանի մը փորձերով հաստատեցին՝ որ այդ ջուրը քարիւղի նման կը վառի, առանց նոյնիսկ գիտական զտումի: Լուրը կառավարութեան հասնելուն պէս, ոստիկաններ եւ պաշտօնեաները կուգան ջուրին հոսած տեղը, գիւղացիները խիստ ծեծի կ'ենթարկեն եւ բացարձակապէս կ'արգիլեն հում նիւթին գործածութիւնը:

Մատէնի մէջ կը գտնուէր պղնձի հանք մը, որ կը շահագործուէր վերջերս, անհատի մը կողմէ, կառավարութիւնը կըստանար մենաշնորհի բաժին գումար մը:

Քաղաքէն երկու եւ կէս ժամ հեռու գտնուող այս պղնձահանքէն դեղին ջուր մը կը վազէր գիշեր ցերեկ, զոր շրջափակած էին շէնքի մը մէջ եւ կը բաշխուէր փայտեայ

տաչտերուն, իրարմէ տասնական սանթիմեթր ցած: Անոնց թիւը կը հասնէր հարիւրի, այդ բոլոր տաչտերուն մէջ կը լեցնէին երկաթի կտորներ: Ջուրը կը լեցնէր տաչտերը եւ կը թաղէր երկաթի ձողերը: Աշխատաւորները կը խառնէին երկաթները եւ 24 ժամուան մէջ երկաթի կտորները կը վերածուէին դեղին աւազի: Իսկ այդ աւազները տակառներու մէջ լեցուելով կը ղրկուէին եւրոպական ձուլարանները: Երկաթի կտորներէն պոյացած աւազը մաքուր պղինձ էր:

Բաքերդ քաղաքին չատ մօտ կը գտնուէր քարածուխի հանք մը, որ վերջերս սկսած էին շահագործել (Խարբերդ): Քաղաքին մէջ կար առատ քար, կակուղ, դեղնաւուն, բայց տոկուն, որ կը լրացնէր Բաքերդի նոր շէնքերու կառուցման կարիքները: Այդ քարէն գործածեցին թուրքերը, քաղաքին նորակառոյց մզկիթին շինութեան համար:

Անուանի էր էրկի հայաբնակ գիւղի ջաղացքար արտադրող քարահանքը:

Բաքերդը հարուստ էր նաեւ անտառներով, ապացոյց այն՝ որ բնակչութիւնը ձմրան բուք ու բորանին, հինգ ամիս շարունակ առատ վայտ կ'ունենար, թէեւ վայտերէն գուրկ էին գիւղացիները (գաչտի մէջ գտնուածներ) որոնց գլխաւոր վառելանիւթը կենդանիներու չորցած աղբն էր (թրիքը):

Մատթի ձորին, Լառնք, Մատէն եւ ուրիշ տեղեր ունէին հանքային ջուրեր:

Քաղաքի թէ գիւղերու մէջ կը գործէին բաւական լաւ ջրաղացներ, ձորոխի պատմական փեւռնքի յորդառատ ջուրով: Ամէնէն նշանաւորն էր, վերջերս Ղալաբդիի մէջ, նոր մեթոտով շինուած հակայ ջրաղացը:

Բազնիքներէն գլխաւորները երեք հատ էին:

Առատ էին եւ համեղ Բաքերդի բանջարեղէնները, Բաքերդ քաղաքի եւ ձորոխի երկու կողերուն փռուած պարտէզներու կաղամբը, գեանախնձորը, շողգամը, հապարը եւ այլն գովական էին:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

Երկրագործական տնտեսութեան մէջ նուագ տեղ չէին ըրաւեր կենդանիները, մանաւանդ գոմէշը, եզը, ձին, կովը, ջորին եւ այլն: Այծերու եւ ոչխարներու թիֆթիֆն ու բուրդը նշանաւոր էին արտածումի համար:

Գազաններէն գայլը, արջը, աղուէսը եւ այլն մեր օրերուն սակաւադէպ պատմաններու մէջ կ'երեւային:

Թռչուններէն՝ կաքաւ, աղաւնի, բադ, սագ, ծիտն ու ծիծառը, հապա արագի՞լը որ գարնանամուտին կառչին ճիւղ մը բռնած տաք երկիրներէն կը վերադառնար, գալ հանգչելու համար, գոհունակ կափկափիւնով մը, բարձրալայց բարութիներու պագաթը հաստատուած իր բոյնին մէջ:

Բաբերդցին անպայման կը հետաքրքրուէր նոր ժամանած արագիլին կտուցին մէջ գտնուած նիւթովը: Համաձայն այդ նիւթին ան կը դուշակէր թէ եկող տարին աւա՞տ պիտի ըլլայ բերքը թէ պակաս, տարին բաղդաւո՞ր պիտի ըլլայ թէ դժբախտ: Եթէ արագիլը ցօրենի հասկով զիմաւորած էր Բաբերդը, անպայման այդ տարին ցօրենը առատ կ'ըլլար:

ԱՐՄՏԻՔԸ

Բաբերդի գլխաւոր արմտիքը կը կազմեն ցօրենը, գարին, հաճարը եւ այլն: Նշանաւոր էր Էրկի հայ գիւղի արտադրած ցօրենը:

ՄՐԳԵՂԷՆԸ

Պէտք է ըսել որ քաղաքն ու շրջակայ գիւղերը ոչ մէկ նշանաւոր մրգեղէն կ'արտադրեն, բացի Խաբերդի նշանաւոր սալորէն: Պտուղ արտադրող շրջաններն ալ նուազ են: Սահմանակից Կիւմիւշխանէն է որ Բաբերդին կը հայթայթէ նշանաւոր եւ աժան դիներով պտուղները:

Բաբերդի մէջ շատ աժան կը ծախուին Երզնկայի եւ Թօրթումի մրգեղէնները:

ԿՐԹԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Քաղաքին մէջ հայերը ունէին չորս պէսպէս եկեղեցիներ, հետեւեալ թաղերուն մէջ.— Շինկեահի Ս. Յովհաննէս, Ճիկրաչէնի Ս. Աստուածածին, Կալէրի Ս. Նշան, իսկ Թաչ Թաղը՝ Հրեշտակապետ եւ Մայր Եկեղեցին, նաեւ պզտիկ մատուռ մը՝ Ս. Ստեփաննոս անուամբ:

Առաջնորդարանը կը գտնուէր վերջին զոյգ եկեղեցիներուն մօտ, փառաւոր եւ չքեղ կահաւորուած, գեղեցիկ, զարդարուած սրահով, պատերէն կախ՝ բարձրաստիճան հոգեւորականներու նկարներ: Առաջնորդական պաշտօն վարած են եպիսկոպոսները, վարդապետները, դժբախտաբար առաջիններուն անունները չեմ յիշեր, իսկ վերջիններէն՝ Ամբրոսիոս վարդապետ Ռուսինեանը (երկու անգամ):

Խուբսի Ս. Քրիստափոր վանքին քով կար կործանուած տաճար մը, յիշեալ վարդապետը կ'ուզէր տաճարի հիմերուն վրայ կառուցել դպրոց եւ զայն մկրտել «Մկրտիչ Ռուբինեան» անունով:

Բայց գիւղացիք դպրոցի անուան շուրջ տարակարծութիւններ ունեցան եւ կասեցուցին շէնքին աշխատանքները, որոնք հազիւ մէկ մէթր բարձրացած էին:

Յովհաննէս Նեւրուզեան, Տիրայր վարդապետ, Յովհաննէս, Խորէն Կիւրոյեան վարդապետները (վերջինը նահատակուած է Բաբերդի չուկային մէջ, 1895 թուին):

Կիւրոյեանը հմուտ թրքագէտ էր եւ բաւեկամ Երզնկայի միւտիր Զէքի փաշային: Թէեւ վարդապետին կեանքը ապահովուած էր Զէքիի կողմէ, սակայն, մինչեւ վերջին հեւապրին ատացուիլը, նահատակուած էր ան արդէն թուրք խուժանին կողմէ:

Յիշատակենք նաեւ Պարզեւ Ծ. Վ. Դանիէլեանը, Գէորգ Ծ. Վ. Իթանոսեանը, Հմայեակ Վ. Պախթիարեանը եւ վերջին տարաբախտ առաջնորդը՝ Անանիա Ծ. Վ. Հազարապետեանը, որմով վերջ գտաւ Բաբերդի Հայոց Առաջնորդութիւնը եւ հայերու դարաւոր օճախներուն վրայ կրկին նստեցաւ թրքական բռնակալութիւնը իր բովանդակ խաւուխեամբ:

Բաբերդը ունէր հարուստ, եկեղեցապատկան հողեր ու կալուածներ, ի շարս որոց՝ Պէյ Օղլի հայոց ընդարձակ գերեզմանատունը, որ ձեռք ձգուած էր «Քիւչիւք Սէֆէր» անունով բարեպաշտ հայու մը աքնաջան աշխատանքներով։

Այս եւ նման մենաշնորհները ձեռք ձգուած էին Սուլթանական յատուկ «իրատէ»ներով։

Շրջակայ հայ գիւղերն ալ քաղաքին պէս հարուստ էին դարերէ ի վեր մնացած թանկարժէք գոյքերով, սպասներով, արծաթեղէններով, ադամանդակուռ խաչերով եւ ձեռագիր աւետարաններով։ Կային նաեւ մագաղաթի վրայ գրուած հնադարեան գործեր։ Նշանաւոր էր Լսոնք գիւղի ձեռագիր աւետարանը, արծաթեայ կողքերով եւ թանկագին քարերով զարդարուած։ Վերոյիշեալ աւետարանը գըրչագրուած էր 918 թուին։ Պահուած էին նաեւ մասունքներ, փաթթուած քառասնաչափ մը շղարշներով, որոնք չորս տարին անգամ մը կը բացուէին։

Բաբերդցիք ունէին երկու ծխական վարժարաններ, Ճիկրաշէնի մէջ՝ «Արամեան» իսկ Նորաշէնի մէջ «Մեսրոպեան» անուններով, օժտուած ազգային-կրթական բարձր մակարդակով, որոնք տուած են իրենց արժանաւոր պտուղները, հասցնելով կրթական, հասարակական գործունէութեան անուանի մշակներ։

Տարիներ շարունակ, կրթական գործին լծուած էին՝ Միքայէլ Սանոսեաններ, Գարեգին Էֆէնտիներ, Պարէտ Գույումճեաններ, Արիստակէս Քիւրքճեաններ, Ուսէփ վարժապետներ, Յովհաննէս Պալեաններ, Սիմոն Միքայէլեաններ, Յ. Դարբինեաններ, եւ այլն։

Մեր դպրոցներուն աշակերտները քննութեան կ՚ենթարկուէին պետական եւ ազգային բարձրաստիճան եւ ձեռնհաս անձերու ներկայութեամբ եւ ապա անոնց կը տրուէր համապատասխան վկայականը։

Թուրքը, որ քաղաքին մէջ աւելի մեծ թիւ մը կը կազմէին, ունէին միայն երկու պետական վարժարաններ, Ռիւ-տիէ եւ Սէնայի։ Մէտրէսէներ գոյութիւն ունէին միայն՝ մզկիթներու կողքին։

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բաբերդը իր բնական դիրքով ինկած էր Պարսկաստանի եւ կարնոյ, Տրապիզոնի ճամբուն վրայ: Սեւ Ծովէն կարին եւ Պարսկաստան փոխադրուելիք ապրանքներու կարաւանները Բաբերդէն կ'անցնէին, ուղտերու, ջորիներու եւ ձիերու վրայ բեռցուած:

Զանգակներու խլացուցիչ ժխորով կարաւանները պրէթէ անպակաս էին տարուան բոլոր եղանակներուն:

Քաղաքին Գոց Շուկայի առեւտրականները, իբր խելացի, ճարպիկ եւ հմուտ, մրցումի կ'ելլէին կարնոյ եւ Տրապիզոնի մեծահարուստ վաճառականներու հետ:

Նշանաւոր էին՝ Մուքթաֆեան, Լուսիկեան, Սալըբեան, Սիմոնեան, Էհրամճեան, Էրանոսեան, Աղապապեան, Էկինեան, Պօյաճեան, Սերոբեան, Սէյիսեան, Պօլաւուրտեան, Փիլիպոսեան, Սարաֆեան, Պալեան, եւ այլն:

Բաւական աշքառու թիւ կը կազմէին նաեւ մանր առեւտրականները: 1895ին կար մէյն մէկ թուրք վաճառական, Լազ Իսմայիլը, որ կըզբաղէր նաեւ պետական դրոշմաթուղթերը ծախելով:

Այն թուրք վաճառականները, որոնք վերջերը մէջտեղ եկած էին, հայերէն յափշտակած հարստութիւններով կազմած էին իրենց դրամապլուխները:

ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ

Գլխաւոր արհեստներն էին երկաթագործութիւն, աուազձագործութիւն, դարբնութիւն, թիթեղագործութիւն, ոսկերչութիւն, ժամագործութիւն, պղնձագործութիւն, կօշկակարութիւն, դերձակութիւն, զրահահիւսութիւն եւ այլն:

Ցիշեալ արհեստներուն մէջ հայերը մեծամասնութիւն կը կազմէին եւ մատերու վրայ կարելի էր համրել թուրք արհեստաւորները:

Կօշկակարները նաեւած իրենց ցածլիկ աթոռներուն վրայ, առջեւնին խարխուլ սեղաններ, որոնց մակերեսի բաժանմունքներուն մէջ տեղաւորուած կ'ըլլային գամեր եւ դանակ իրեր:

ԿԱՅԾԱԿ ԱՌԱՓԵԼ

Կաչիէ փայլուն գոգնոցները կապած, մինչեւ ուշ երեկոյ կ'աշխատէին, պատրաստելով տեղական «եէմէնի»ները, գալօշ-փօթինները եւ ամենանուրբ կօշիկները:

Ոսկերիչները ծալլապատիկ նստած իրենց «տէզկեահ»նեբուն առջեւ, արծաթին ու ոսկին կը հալէին, կը ձուլէին, կը տաշէին, կը յղկէին, կ'ոսկեջրէին, սեւ կիտուածներով արծաթեայ անօթներ ու զարդեղէններ (սաւառով) կը չինէին, որոնց գործերը գերազանցելի էին Կարնոյ եւ Տրապիզոնի ոսկերիչներու գործերէն, այլ խօսքով՝ համաշխարհային արհեստաւորներ էին: Շատ յաջող կերպով տնային զանազան առարկաներ կը պատրաստէին թիթեղագործները:

Երկաթագործները, այդ խոնարհ տարրերը, կանգնած հնոցին ու սալին առջեւ, կը կռանէին, կը դարբնէին տնային եւ երկրագործական գոյքեր, գործիքներ եւ երեկոները տուն կը դառնային իրենց ընտանիքին մխանալու, մօտակայ չուկայէն գնած պարէնը ձեռքերնուն: Վաստակը քրտնաջան աշխատանքներու:

Այդ դասակարգը հաւատարմօրէն կը պահէր նախնիքներէն ժառանգ մնացած աւանդութիւնները:

«Աւագ Ուրբաթ» օրը սուգ կը պահէին, ի նշան Քրիստոսի խաչելութեան: Այդ օրը, երկաթը չէին ծեծեր, որովհետեւ, իրենց արհեստակիցներու չինած դամերով հրէաները դամեցին Քրիստոսի ձեռքերն ու ոտքերը:

Պղնձագործները իրարմէ որոշ աստիճան մը հեռու կանգնած հսկայ պղինձներուն առջեւ, իրենց վարպետներու ղեկավարութեամբ, համաչափ զարկերով, անվերջ կը հարուածէին սալին վրայ դրուած մետաղը: Եւ այս խլացուցիչ աղմուկին մէջ, Բաբերդցին կը կոփէր վայելուչ եւ դեղեցիկ պղնձեայ անօթներ, (կաթսայ, չերեփ, տաշտ, ափսէ, պըռնակ եւ այլն):

Այսօրուան Բաբերդը զուրկ է այն կենդանի եռուզեռէն, զուարթութենէն եւ չնորհներէն, որ գոյութիւն ունէին, երբ հոն էին երկրին հարազատ զաւակները:

Շատ երկար կ'ըլլայ Բաբերդի աշխատաւոնակ, չարքաշ եւ առաքինի ժողովուրդի բոլոր խաւերը ներկայացնել եւ ա-

նոյն գովքը հիւսել գրքոյկով մը եւ կը բաւականանամ յայտնելով, որ՝ հայ արհեստաւորները բոլորն ալ կ՝արդարացնէին իրենց կոչումը, համօրէն գործադրելով իրենց արհեստները եւ տակալով իրենց կրած ամէն տեսակ թշնամիներու հարուածներուն։

ԽՈՒՄԲ ՄԸ ԲԱԲԵՐԴ ՓԱՂԱՓԷՆ

Տէր Յովհաննիէսեան գերդաստանի բեկորները, վարի կարգ՝ Հայկ ազ, Սարգիս եւ Երուանդ. Բ. կարգ՝ Ճախէն ազ, Գառնիկ եւ Բիւզանդ. վերը՝ Համազասպ։

ԲԱԲԵՐԴԻ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐԸ

1· Աւերակ կամ էվէրէկը կը գտնուի Բաբերդի արեւելեան հարաւային կողմը, գաւառային միակ հայ գիւղն է, որ կը տարբերի իր բարբառով միւս բոլոր հայերէն: Հարիւրաւոր Բաբերդցիներու մէջ անմիջապէս կը ղանապանուէր էվէրէկցին, իր խօսակցութեամբը:

Գիւղը բաղկացած էր 300 ընտանիքներէ, որոնց 130ը հայեր էին: Ունէին եկեղեցի մը՝ Ս. Աստուածածին անուանով եւ դպրոց մը: Ուխտավայր էր Ս. Յովհաննէս հինաւուրց մատուռը, ուր՝ մեծ բազմութեամբ հայեր կը հաւաքուէին՝ Զատկի եւ Նոր Կիրակիի տօներուն, հաւկթախաղի եւ ուխտի համար:

Մատուռին մօտերը զարդարուած էին գեղատեսիլ ծառերով, կանաչութեամբ որ կը ներկայացնէր գեղեցիկ տեսարան մը: Ախորժելի եւ առողջարար էր իր աղբիւրին ջուրը: Մօտերը կար ուրիշ մատուռ մըն ալ, Քամխըրաւոր անունով, քովը քանի մը գերեզմաններ, որոնցմէ մէկուն վրայ քանդակուած էր աստղ եւ սուր:

Գիւղացիք կըզբաղին երկրագործութեամբ, իսկ քանի մը ընտանիքներ՝ պայտարութեամբ եւ երկաթագործութեամբ: Աւերակի հողը մեծ քանակութեամբ ցորեն կ'արտադրէ: Հայերը հիւրասէր էին, առաքինի, հայրենասէր ալ ճարտարախօս:

1895 Թուի դէպքին՝ բաւական թիւով գոհեր տուած են: Գիւղը ունեցած է յեղափոխական դէմքեր, ինչպէս Ուզունեննց Թէոսը, որ դէպքին օրը Լսանք գտնուած է եւ մեծ գեր ունեցած յեղափոխական ասպարէզին մէջ: Տարիներ չարունակ անբաժան ընկեր եղած է մեր գիւղի քաջերուն: Յանուն հայ ժողովուրդի փրկութեան, գէնքը ձեռքին ճակատած է թշնամիին հետ, Լսանքի ժողովուրդը փրկելով վերահաս վտանգէն: Թէոսի յեղափոխական հանգամանքը քաջ գիտէին իր գիւղացի թուրքերը եւ կ'ուզէին ծուղակը ձգել գինքը:

Օր մը, 1895ի դէպքէն հինգ ամիս վերջ, գաղտագողի՝ տան մէջ եղած առեն, Թէոսի եղբօր կնոջ միամտութենէն

օգտուելով, թուրքերը կուգան կը ձերբակալեն գինքը եւ սոսկալի տանջանքներու կ'ենթարկեն: Յետոյ, գիւղէն քիչ մը հեռու գտնուած ժայռին վրայ բարձրացնելով, ձեռքն ու ոտքը կապած բարձունքէն վար անդունդը կը գլորեն, անդբաթօրէն ջախջախելով իր հէք մարմինը:

Բլուր.— Բաբերդէն եօթ ժամուան հեռաւորութեամբ, դէպի արեւմուտք: Երեք հարիւր տուն բնակիչներէն միայն հարիւր ընտանիքներ հայ էին եւ կը բնակէին առանձին թաղի մը մէջ: Ունէին Ս. Գէորգ անունով եկեղեցի մը, չինուած՝ 1840 թուին:

Կար նաեւ մատուռի ձեւով զմբէթաւոր պերեզման մը, ուր կը հանգչի Սահակ եպիսկոպոսը, երկար ժամանակ, մահմէտականներու ձեռքն անցած: Բայց 1885 թուին Նեւշրուեան Յովհաննէս վարդապետի չնորհիւ բացուեցաւ ահագին խաչքարը եւ արձանագրութիւն մը փարատեց ամէն տարակուսանք: Յայտնի չէ սակայն թէ ո՞վ է այս Սահակ եպիսկոպոսը: Այս գիւղին հայերը Աշտիշատի պարծանքն առնել կ'ուզեն՝ «Յայսմաւուրք»ի մէջ կարդացած ըլլալով Պարթեւ հայրապետի վարքը, որուն մէջ Բլուր գիւղ մը կայ յիշատակուած:

Բլուրի հարաւային կողմը, բարձր լեռներու ապրիւրատուներու մօտ չինուած է Ս. Մարտիրոսը: Կայ նաեւ ուխտատեղի մը Ս. Եղիա անուամբ, բարձունքի մը վրայ, որուն տօրոսը կը գտնուի Ս. Վասիլաւ անունով ուրիշ ուխտավայր մը: Գիւղին բնակիչները շատ հին ժամանակներէ ի վեր կ'այցելեն այս ուխտավայրերը:

Բլուրի լեռներուն մէջ կը գտնուին քարանձաւներ, որոնց վրայ առասպելական պատմութիւններ կը պատմուին: Գիւղին մէջ կը բնակէր Միւսիւրը:

Տեղացիները գլխաւորաբար կըզբաղին երկրագործութեամբ, հայերը բարեկեցիկ էին եւ հիւրասէր:

Բլրակ.— Կ'իյնայ քաղաքին արեւմտեան կողմը, չորս ժամ հեռաւորութեամբ, լեռնաշղթայի մը տօրոսը, դաշտային դիրքով: Օդն առողջարար է: Ամառը զով կ'ընէ եւ նպաստաւոր կ'ըլլայ գիւղական աշխատանքներուն, ձմեռն ալ սաստիկ ցուրտ կ'ընէ:

ԳԱՌՆԻԿ ԱՇՃԵԱՆ
Բաբերդ քաղաքի վերապրողներէն

Լեռնային արդիւնաբերութիւնը նպաստաւոր է, այդ պատճառաւ ալ բնակիչները նիւթապէս բարւոք վիճակ ունին: Գիւղին Ս. Աստուածածին եկեղեցին հիմնուած է 1864 թուին. ունէին վարժարան մը «Ներսէսեան» անունով: Գիւղէն ոչ հեռու կը գտնուէր հրաշագործ աղբիւր մը, Ս. Կիրակէ անունով, որ իբր ուխտատեղի կը ծառայէր եւ ջերմ ունեցողները հոն կ'երթային բժշկուելու:

Հիւսիսակողմը՝ բլուրի գառիվայրին վրայ՝ «Կապոյտ Աչ» խաչքարը համբուրելու կ'երթային Ս. Համբարձման տօնին: Կ'ըսուի թէ հոն է եղեր հին Բլրակ գիւղը: Մօտերը կը գտնուէին նաեւ քանի մը գերեզմանները: Գիւղը հին ատեն ունեցած է 700 տուն բնակիչ: Ցոյները առանձին թաղ մը ունեցած են: Տեղ մը եկեղեցիի հետքեր կային, որուն հայերը «Հոռոմի ժամատուն» անունը կուտային:

Հետաքրքրական էր «Հարանքարը» որուն համար աւանդութիւնը կ'ըսէ՝ «Աղջիկ մը նորհարս եղած՝ կը բերեն բլրակը: Հարսը կը հպարտանայ եւ արեւուն կ'ըսէ՝ դուն մայր չի մտած եւ քեզմէ առաջ պիտի մտնեմ գիւղը»:

Արեւին դէմ յոխորտացող հարսը եւ իր հարսնեւորները քար կը դառնան լերան վրայ:

Բլրակը գուտ հայաբնակ էր, 180 ընտանիքէ բաղկացած էր, ընդհանուր զբաղումն էր երկրագործութիւնը:

Երկի կամ Էրկի ։— Երեք ժամ հեռու էր քաղաքէն, արեւմտեան հիւսիսային կողմը, գուտ հայաբնակ էր, 90 ընտանիքներ կը բնակէին հոն։ Բնիկները հողագործ էին, ընդհանրապէս թիկնեղ, չարքաշ եւ տոկուն։ Դիրքը բարձր էր եւ բնաւ ջրարբի հող չունէին. ընդհակառակն՝ ցորենն ընտիր էր եւ ծանր կը կշռէր, միւս գիւղերու ցորեններուն համեմատութեամբ եւ աւելի սուղ էր եւ յարմարագոյն՝ հացագործութեան համար։ Կը տարուէին կարնոյ եւ մերձակայ գաւառներու բոլոր ջրաղացներուն քարերը։

Եկեղեցին Ս. Լուսաւորչի անունով կը կոչուէր, կար նաեւ վարժարան մը։ 1895ին, Սահակ Մեքէսեանի, Ոսկիհան Գրիգորեանի եւ Առիս Սահակեանի առաջնորդութեամբ, գիւղացիք բուռն դիմադրութիւն ցոյց տուին թուրք եւ քիւրտ հորդաններուն եւ 14 օր պայքար մղելով պաշտպանեցին ինքզինքին ատոյգ կոտորածէն։ Մինչեւ Վարդհան գիւղացիները էրկիցիներուն հասնիլը ո՛չ մէկ չունչ վնասուած էր։

Կիւ կամ Կիվ ։— Երեք ժամ դէպի արեւելեան հարաւ՝ լերան լանջին վրայ հաստատուած փոքրիկ գիւղ մըն էր, 42 տուն հայ բնակչութեամբ եւ 18 տուն ալ թուրքերով։

Դպրոց մը ունէին հայերը եւ եկեղեցի մը՝ Ս. Աստուածածին։ Բնակիչները երկրագործ էին եւ խաչնարած։ Բարձր լերան կատարին կը գտնուէր «Կարմիր Փայտ» կամ Ղըզըլ Քիւթիւկ ուխտավայրը։ Տօնակատարութեան օրը՝ կարմիր կ'երակին։

Սըղրճի ։— Քաղաքէն չորս ժամ հեռաւորութեամբ՝ հարաւային կողմը, 40 տուն հայ բնակչութեամբ, ունէր ղըպրոց եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցի մը։ Նշանաւոր էր գործագործութեամբ։ Դիրքը լեռնային, ժողովուրդը երկրագործ եւ խաչնարած էր, միաժամանակ խիստ ժրաջան։

Թոմճաև կամ Դոմճայ ։— Բաբերդէն երկու ժամ հեռու, հիւսիսային կողմը։ Գիւղին յենարան ծառացող լերան վրայ էր Ս. Աստուածածին եկեղեցին, իսկ ստորոտը կը գտնուէր Ս. Թէոդորոս։ Երկուքն ալ աւերակ էին, կը կարծուէր թէ հին տաճարները Արտաճան կոչուած վանքը այս վերջինը եղած է։ Ուրիշ վկայութիւն մը կը պնդէր թէ՝ Դոմնայ գիւ-

ԱՌԻՒԾԿԱՅԻ ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ ԲԵԿՈՐՆԵՐԷՆ
վերը՝ Գարեգին, վարը՝ ձախէն աջ Եփրեմ եւ որդին Գառնիկ

պին մօտն է եղեր Ս. Թորոսի Խրախճանեաց կամ Խաղճանեաց վանքը, որ թէեւ հին աւեն չէն էր, բայց մեր օրերուն՝ փլփլած էր եւ ամայի:

Աւտւածաշունչի մը յիշատակարանէն կը տեղեկացուէր թէ 1382ին վանքին մխարանութենէն Տէր Յովհաննէսը, որ աւաչնորդն էր Բաբերդի, ուր պիրքը իր հալալ արդեամբ նուիրեր է վանքին: Երկրորդ յիշատակարան մը, որ պատմական էր, աւելի հետաքրքրական եղած է «ի թուականութեան Պհդ., ի հայրապետութեան Տեառն Թէոդորոսի եւ յաւագնորդութեան մերոյ նահանգի Խաղտեաց Բաբերդոյ

Տէր Յովհաննէսի արքեպիսկոպոսի, եղեւ հրաման ի տեառնէ Աստուծոյ մերոյ վերափոխել ի Տէր Յիսուս Սրբասընունդ եւ երանաչնորհ եպիսկոպոսին մերոյ Տէր Յովհաննու, եղեւ պակասութիւն ամենայնի մեզ ամենեցուն, եւս առաւել հրեշտակաբնակ մենաստանիս Խաղճանեաց, զոր եւ ի սաղրելոյ չարին, յարեանի ի մէնջ ի մեր ազգականաց եւ հակառակեցան վանիցն եւ ցրուեցին զուխտ եւ զամենայն որ ինչ կայր ի նմա, զոր Տէր Յովհաննէս հանդէպ զպատիժ պատուհասին ի գլուխ հակառակորդողին ամէն»:

Գիւղին եկեղեցիին անունն էր «Ս. Համբարձումն», գիւղը Թրքահան էր, հազիւ 50 տուն հայ բնակչութեամբ եւ վարժարանով մը:

Խուբս կամ Ղորուզ.— Բաբերդէն հարաւ, երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր 100 տուն զուտ հայ բնակչութիւնով Խուբս գիւղը, Դեջանի ? ճամբուն վրայ: Հայկական բարձր լեռներէն խոխոջիւնով մը կը վազէր գետակ մը, որ մաս մը դաշտային արտերը ոռոգելով, կ'երթար կը խառնուէր Ճորոխին: Շրջանի լեռները խոտաւէտ էին եւ ջրառատ. բնակիչներու զբաղումներն էին՝ երկրագործութիւն եւ խաչնարածութիւն, կենսունակ, ժրաջան, հիւրասէր էին եւ համակրելի:

Ըստ աւանդութեան՝ Տէլի կոչուած բռնաւորներու ժամանակ, 1600 հեծեալներ կ'արշաւեն հին գիւղը, կ'երթան ուզղակի Ղազար անուն երեւելի անձին բնակարանը: Ղազարը այդ ձիաւորներու ձիերուն զարի տալու համար, անմիջապէս կ'ինկնէ գետնափոր ամբարը, իւրաքանչիւր ձիու համար մէկ քոռ գարի կը հանէ եւ միայն մէկուն կը պակսի: Ղազար կը խնդրէ միւս ամբարը իջնել, բռնաւորը կը բարկանայ եւ ծանր քար մը նետել կուտայ դէպի վար եւ խեղճը կը ջախջախուի: Զոհին ընտանիքը; ցեղապետին հրամանաւ, ողբացեալին մարմինը վրանէն կը հանէ, որը գետ կը ընէր, եւ հազիւ կրնայ արտասանել՝ «Անունս է Ղազար, կախեցի հաւը, գացէք Զիպուխլի, խորուած հաւկիթ ուտէք»: Նոյն պահուն կըսկսին քանդել իրենց տուները եւ վրխաղրուիլ Զպուխլի, անտառախիտ վայրը եւ բնակուիլ հաստատելով հին գիւղի անունով՝ Խուբս կը կոչեն (200 տարի առաջ).

Գեղեցիկ էր Ս. Փրկիչ անունով նորաշէն եկեղեցին, շինուած 1851ին, նոյն գիւղացի Գալուստ Պապիկեանի նուիրած հողին վրայ, նոյն բարեյիշատակ անձին մեծագումար ձախքով, որ յետոյ Պոլիս կէտիկ Փաշա թաղը հաստատուեր է, 1885 թուին ամուսնանալով: Մահէն առաջ իր կալուածներու եկամուտէն մասնաւոր թոշակ կտակած է գիւղի եկեղեցիին: Եկեղեցիին հաստոյթով ալ շինուած է վարժարանը, ուր կ'ուսանէին նաեւ շրջակայ գիւղերու տղաքը:

Ներքա ունէր առանորակ աղբիւր մը, անոր շուրջ գըտնուած ծառաստանները, արտերը եւ այգիները աւելի գեղեցիկ զարձուցած էին տեսարանը:

«Ս. Եղիշէ»ի ուխտատեղին կը դիմէին կոյսեր, հարսներ եւ պատանները, զանազան ակնկալութիւններով:

Արեւմտեան կողմը, ըլրակի մը վրայ կար նաեւ «Ս. Վասիլոս» ուխտատեղին, որուն հոգիւ հիմերը կը նըշմարուէին: Ներքի հիւսիսային սահմանին վրայ աւերակ գիւղատեղի մը կար եւ կիսակործան տաճար մը՝ երեք խորաններով:

Գերեզմաններուն խաչքարերը եւ վէմտակներու խիտ տարածութիւնը կը հաստատէին թէ առենօք հոն բազմամարդ աւան մը եղած է: «Բնաշխ. Բառարան»ի մէջ յիշատակուած յիշեալ Ս. Եղիշէի ուխտատեղիէն զատ, մեր օրերուն գոյութիւն ունեցած Ս. Քրիստափորի վանքին մասին ոչինչ կայ յիշատակուած, որուն օրն էր Վարդավառի տօնը: Այդ օրը Բաբերդի բոլոր գիւղերէն եւ քաղաքէն մեծ բազմութեամբ հայ ուխտաւորներ կուգային իրենց ուխտը ընելու եւ զուարճանալու:

Բաբերդի առաջին ուխտատեղին կը համարուէր Ղոբուզի վանքը: Ուխտի օրը արտակարգ կերուխում, զուարճութիւն, երգ, պար ու նուագ տեղի կ'ունենային:

Վանքը հարուստ էր եւ ունէր արջառներ, ոչխարներ եւ այլն:

Խայէկ.— Դէպի արեւմտեան հիւսիս, երկու ժամ հեռու քաղաքէն: Օդը առողջարար է, ծաղկազարդ եւ ընդարձակ դաշտավայր մըն է ճորոխի ափին, բնակիչներէն՝ 52 տունը

հայ են, կան նաեւ քանի մը թուրք ընտանիքներ: 1848 թուին չինուած է Այէկի եկեղեցին, որուն շուրջն է նաեւ գերեզմանոցը: Կար նաեւ կիսակործան հին տաճար մը: Հայերը հոս ալ ունէին իրենց վարժարանը: Գիւղին շուրջը, իրարմէ փոքրիկ հեռաւորութեան վրայ կային քանի մը թրքաբնակ գիւղեր, որոնց հետ հայերը սերտ յարաբերութիւն ունէին, թէեւ այդ պատճառաւ էր որ Այէկցիք իրենց մայրենի լեզուն գիտնալով հանդերձ թուրքերէն կը խօսէին:

Այս գիւղին մէջ կային աւերակ տեղեր, որոնցմէ մէկը «Այէի Լոյս» կը կոչուէր, ուր կը դիմէին ուխտաւորները Ս. Յարութեան տօնին:

Այէկցիք իրենց բնաւորութեամբ խիստ բարի էին, ազնիւ, ժրաջան եւ համակրելի:

Անուանի էր, այս գիւղի Տիգրան Քէհեէն, ազգային, եկեղեցական գործի մէջ եռանդուն եւ զոհաբերող: Իր հայրենասիրութեան համար տարապրութենէն մէկ ամիս առաջ նահատակուեցաւ Սպերի մօտերը:

Իր գիւղացիներու քանի մը կենդանիները չէթէներու կողմէ բռնագրաւուած ըլլալով, հետապնդեց աւազակները մինչեւ Սպեր, կենդանիները առնելու համար, բայց փոխարէն իր կեանքը վրայ տուաւ:

Այէկցին, յանձինս իր հայրենասէր, գործունեայ գիւղապետներու, ինչպէս Տիգրան Իփիկրանեանի եւ Աղապատ Անտոնեանի, ազատ կը մնար ամէն տեսակ ոտնձգութիւններէ:

Տարիներ շարունակ Այէկցին զերծ մնացած է պետական պարտադիր տուրքերը վճարելէ, ինչպէս նաեւ զինուոր տալու պարտաւորէն:

Զինուոր պահանջելու պարտաւորին մէկ պատրուակ ու պատասխան ունէր. «Պանդխտութեան մէջ են, ի՞նչ ընենք»: Եւ ճիշդ է որ Այէկցին տարիներ շարունակ պանդխտութեան մէջ է եղեր եւ երկիր չէ վերադարձած:

Տարուան ընթացքին քիչ կը պատահէին խաստպահանջ ոստիկաններու, անոնց ալ բերանները գոցելու կերպը գիտէին գիւղացիները:

Տիգրան Քէհեէն իր ճարտասան լեզուով հրաշքներ կը

գործէր գիւղական խնդիրներու մէջ։

Գիւղին երկար տարիներու հոգեւոր հովիւը եղած է Տ. Տաճատ քահանայ Եսայեան։ Ունէին դպրոց մը՝ ուր կը յաճախէին հարիւրի չափ երկսեռ աշակերտներ։

Խայէկցիք համերաշխ էին, ուժեղ կամքի տէր, անոր համար կառավարութիւնն ու շրջակայ Թուրք գիւղացիները անոնց տուած էին «Ասը Խայէկ կեավուրի» տիտղոսը (ըմբոստ Խայէկցիներ)։

Բումէլ կամ Ռումէլ.— Այս գիւղը Բաբերդի արեւելեան կողմը՝ երկու ու կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի. Թրքախառն էր եւ միայն 30 հայ ընտանիքներ կը բնակէին հոն։

Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի մը, ուխտատեղի մը եւ դպրոց մը ունէին։ Ուխտատեղին Քամիզլըաւոր կը կոչուէր։ Գիւղը շինուած էր երկու լեռներու մէջտեղը։ Անձրեւի եւ հեղեղներու պարագային գիւղին տուները կիսով չափ կը լեցուէին ջուրերով, գիւղացիք բարեսէր էին, մեղուաջան եւ աշխատունակ։

Նշանաւոր էր Կիւրեղեան գերդաստանը իր հայրենասիրութեամբ։ Այս գերդաստանը հերոսներ տուած է Պանք Օթօմանի գրոհին, հայ-թաթարական ընդհարումներուն եւ հայ կամաւորական բանակներուն։ Գիւղապետութեան պաշտօնը գրեթէ այս գերդաստանին վիճակուած էր։

Գերդաստանին դռները միշտ բաց էին ամէն տեսակ հիւրերու առջեւ։ Հակառակ գերդաստանի անդամներուն անխտիր եւ բարեացակամ վերաբերմունքին, նոյն գիւղացի քանի մը Թուրքեր, տարագրութենէն մէկ ամիս առաջ, Սէֆէրի եւ Հաճի Տայիի մարդիկ զարհուրելի տանջանքներու ենթարկեցին Սեդրակ Կիւրեղեանը, ամբաստանելով թէ Լանքի լեռներուն մէջ բնակող Փէտայիներուն գործօն մասնակցութիւն կը բերէ թէ՛ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս։

Պանքայի հերոսներէն էր Զաքէոս Կիւրեղեանը, որ ասկէ քանի մը տարի առաջ Դունայի (Պուլղարիա) սառոյցներու վրայ աշխատած պահուն, սառոյցը կոտրեցաւ եւ հէք Զաքէոսը ալիքներուն զոհ դարձաւ։ Զորս օր վերջ գտնուեցաւ իր դիակը։

Ալմշկա ·— Արեւելեան կողմը՝ դաշտավայրի մը մէջ, (Թրքախառն) 15 տնուոր միայն հայ, եկեղեցի մը եւ պըզտիկ դպրոց մը ունէին, հայերը երկրագործ էին, ինքնապահ եւ աղնիւ:

Զախմանց կամ Զահմանս ·— Քաղաքի հիւսիս–արեւելքը (Թրքախառն), ունէր 50 ընտանիք հայ բնակչութիւն, երկրագործ էին, մեղուաբոյծ, խաչնարած եւ պարտիզպան: Գովաբանուած էին սերն ու մածունը: Աշխատասէր էին եւ հիւրասէր:

Մալասայ ·— Բաբերդէն երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ, արեւելեան հիւսիս՝ (Թրքախառն) գուտ հայերը 65 տուն էին: Գիւղը չրջապատուած էր բարտիներով: Ունէին Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի մը եւ դպրոց մը:

Գլխաւոր զբաղումներն էին երկրագործութիւն եւ պարտիզպանութիւն: Մալասան կ'արտադրէր ամենաընտիր դեղնախնձորը: Տօնին օրն էր վարդավառը: Շրջակայ գիւղերէն ալ մեծ բազմութեամբ ուխտաւորներ կուգային: Արտասովոր ուրախութիւն եւ ոգեւորութիւն կըստեղծուէր: Երբեմն նաեւ հրացանաձգութիւն:

Քար Աւերակ կամ Քարեւրակ ·— Դէպի հարաւ–արեւմուտք՝ 300 տուն հայ բնակչութեամբ: Կային երկու եկեղեցիներ՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գէորգ, նաեւ դպրոց մը՝ 250 աշակերտներով:

Ցիշեալ դպրոցը աշակերտներու առողջապահական եւ դաստիարակչական պահանջները գոհացնելու անբաւարար ըլլալով, թէ՛ իր մաքրութեամբ եւ թէ ուրիշ թերութիւններով, Քարաւրեկցիները ձեռնարկեցին մեծ դպրոցի մը շինութեան եւ հազիւ շինութիւնը վերջացած տարաբախտաբար վրայ հասաւ սեւ տարապրութիւն–տեղահանութիւնը եւ բոլոր լաւ ձեռնարկներու նման այս ձեռնարկն ալ իր բաղդին ձգուեցաւ:

Գիւղէն մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր հինաւուրց կիսաւեր վանք մը: 1906–1907 թուականներուն Քարաւրեկցին ժողովրդական ջանքերով ուզեց վերաշինել զայն, սակայն չէնքը հազիւ վերջացած հարեւան Ղըշլաղ ու Աշեայ Թուրք գիւղացիները բողոքեցին կառավարութեան

եւ հնամեայ տաճարին վերաշինութիւնը կատածելի եւ վըտանգաւոր համարեցին: Թուրք կառավարութիւնն ալ որ այդ տեսակ առիթներու կըսպասէր, յիշեալ գիւղերու «արդար» բողոքը նկատի առնելով, «Ֆէտայիներու բոյն կը չինէք» յայտարարեց եւ այսպէսով չինութեան կատարեալ աւարտումը յետաձգուեցաւ, աւելի ճիշդը՝ արգիլուեցաւ:

Պէտք է յայտարարել որ Ֆարաւրեկցին գիւղացիական բոլոր գործերու մէջ կատարելապէս մխաքան էր, կարծես իրենք իրենց մէջ գաչինք ունէին կնքած, հետեւեալ իմաստով. «Մէկը ամէնքին եւ ամէնքը մէկի համար»: Հնտեցի հայրենակիցներու հետ իրենց ունեցած սահմանային վէճին առթիւ գառնացած սրտով արտայայտուած էին. «Տուն գլուխ մոզիկ մը»: (Մոզիկը հազիւ երկու տարեկան եղն է): 300 տունէ գուրս պիտի գար նոյնքան մոզի եւ Ֆարաւրակցին իրեն այդ պատկառելի ուժով ապարէզ կը կարդար իր հարեւանին: Համագիւղացիական այդ չեշտը անքակտելի եւ օրինակելի հիմունքը կը կազմէր Ֆարաւրակցիին:

Կար մէկ ուրիշ բան ալ, «Քէթնի նուֆուս»ի պարագան:

Սահմանադրութենէն առաջ, ամէն մէկ հայ տղամարդ, կինուորական ծառայութեան վոխարէն մասնաւոր տուրք պէտք է տար կառավարութեան, եթէ այդ տղամարդը կ'ուզէր իր գոյութիւնը պահել պետական մարդահամարի տոմարին մէջ:

Նկատելով որ նման արձանագրութիւններ գաղտնի կը մնան պետական մարդահամարին մէջ արձանագրուելէ, զըզուելի արարածին մէկը մատնութեան կը դիմէ:

Այդ մատնութեան հետեւանքով թուրք կառավարութիւնը հակայական յաւելեալ գումար մը պարտադրեց Ֆարաւրակցիին, չուտով վճարումը պահանջելով:

Ֆարաւրակցին յանձինս իր արժանաւոր առաջնորդներուն՝ Գարեգին Սանոսեանի, Տէր Մինասեանի, Քէհեաեանի, Վարխպեանի եւ ուրիշներու, բողոքեց թուրք կառավարութեան այդ անարդար հրամանին դէմ եւ համագիւղացիական համերաշխութեամբ ծառացաւ անոր դէմ, յայտարարելով՝ «Թուրք կ'ըլլանք, այդ գումարը չենք տար»: Գումար մը, որ ոչ թէ Ֆարաւրակցին այլ ամբողջ հայ գեղջուկը չխաս-

նաբար չէին կարող վճարել: Եւ Քարաւերակցին հաստատելով իր խօսքը, փակեց հայ եկեղեցիները, դադրեցուց եկեղեցական արարողութիւնները եւ ծօնակատարութիւնները, եկեղեցիներու տանիքներէն կախեց թուրք պետական դրօշները: Կառավարական քննիչները դիւղ երթալով բոլոր Քարաւերակցիները քննութեան կ'ենթարկեն:

Բոլոր գիւղացիները մէկ մարդու պէս կ'ընդդիմանան թուրք պաշտօնեաներուն եւ համարձակ կերպով կը գոչեն. «Թուրք կ'ըլլանք եւ այդ գումարը չենք տար», օրուան նշանախօսքը կրկնելով:

Գիւղին մէջ կը գտնուի անձ մը, կատակարան Աւաքել Պօտոսեանը, որ մտածելով թէ Հայ Աւաքելական եկեղեցւոյ դէմ մեղանչած կ'ըլլայ, խիզախօրէն կը պոռայ թուրք պաշտօնեային ներկայութեամբ. «Ես հայ եմ եւ չեմ կարող ուրանալ իմ կրօնքը»: Թէեւ պատժելու համար դինքը կը զատեն միւսներէն, բայց վերջը նորէն ազատ կը ձգեն:

Քարաւերակցին հաստատակամօրէն կը դիմադրէ, մինչեւ Սուլթանական յատուկ հրամանով մը ներում կը շնորհուի եւ այդ ուղանքը չեն վճարեր Քարաւերակցիները:

Կար նաեւ ծխախոտի մաքսանենգներու պարագան: Շատ հին ժամանակներէ ի վեր, լազ մաքսանենգները, հայ գիւղացիներու քով, հարկադրանքով՝ ծխախոտ կը ձգէին, որոշ ժամանակ անցնելէ վերջ, կուպային եւ ծխախոտի համար դրամ կը պահանջէին, այն ալ իրենց ուզած գիներով եւ կամայականօրէն:

Նման դէպք մը տեղի ունեցած է գիւղին գլխին հետ: Անգամ մը երբ լազերը եկած են դրամ պահանջելու, խումբ մը երիտասարդներ յարձակած են լազերուն վրայ, լաւ մը ծեծած, զինաթափ ըրած եւ ճամբած են:

Այս յանդուգն գործին իրենց մասնակցութիւնը բերած են՝ Զօրիկ Տէր Մինասեանը, Մկրտիչ Ղարիպեանը, Մարգար Մնայեան եւ ուրիշները: Այս պարագան պատճառ հանդիսացած է որ լազ վաչխառուները իրենց համար օրէնք դարձուցած մինչեւ Քարաւերակցի իրենց ատոր արարքին վերջ տան:

Յանդուգն, խիզախ Քարաւերակցիք, տոգորուած յեղափոխական գաղափարներով, անգամ էին Հ. Յ. Դաշնակցու-

թեան, Բաբերդի շրջանին մէջ, այդ գուտ հայաբնակ գիւղին մէջ, յաճախ տեղի կ'ունենային Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցչական ժողովները, զերծ ներքին դաւաճաններէ:

Դաւաճան զգուելի բառը ինծի յիշեցնել կուտայ Սեդրակ Մանանեանի յարուցած զազրելի պարագան: Սահմանադրութենէն վերջ, Քարաւրակը երբ ազատ, յեղափոխական խմբումներու խանդավառ օրեր կը բոլորէր, գիւղական ներքին խնդիրներու շուրջ տարակարծութիւն մը կը ծագի Սեդրակի եւ ուրիշներու մէջ, որ կը յանդգնի գիւղին մէջ գոյութիւն ունեցած գաղտնիքը թուրք կառավարութեան յայտնել:

Բայց, անպատիժ չի մնար: Գիշեր մը, արտը ջրած ատեն, յեղափոխականի վրիժառու դաշոյնը վերջ կուտայ դաւաճանի կեանքին:

Ափսո՛ս որ դաւաճանի կողքին իննկաւ նաեւ գիւղի հաւատարիմ պահապանը՝ հէք Մեսրոպ Տօնէրեանը, որ դաւաճանին խնդրանքով ընկերացած էր այդ ստորինին, անոր կեանքը պաշտպանելու նպատակով:

Որպէսզի դաւաճանին սատակման պարագան գաղտնի մնայ թուրք կառավարութենէն, հետապնդումներ տեղի չունենան, Քարաւրակցին՝ դաւաճանի կողքին, հարկադրուած զոհեց նաեւ իր գիւղի սիրելի պահապանն ալ:

Հակառակ թուրք գիւղերով շրջապատուած ըլլալուն, Քարաւրակցիները հպարտ էին եւ անընկճելի: Իրենց սահմանակից թուրքերու հետ ունեցած սահմանային, առեւտրական եւ դատական բոլոր խնդիրները իսկոյն կը կարգադրէին Մանոսեանի ջանքերով:

Միաժամանակ, ուժումնատենչ էին Քարաւրակցիները, հիւրասէր եւ քաջ:

Հնտէ.— Բաբերդի հարաւ-արեւմտեան կողմը, երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ, Թրքախառն էր: Կը բաղկանար 80 տուն հայերէ, ունէր երկու եկեղեցի, Ս. Աստուածածինը՝ իր ճարտարապետական կառուցուածքով նշանաւոր Բաբերդի շրջանին մէջ:

Ունէր եկեղեցական թանկագին սպասներ եւ անօթներ, հինէն մնացած աւետարաններ, խաչեր եւ այլն:

ԽՈՒՄԲ ՄԸ ՄԱՐՍԷԼԱԲՆԱԿ ՔԱՐԱՒԵՐԱԿՑԻՆԵՐ

Ա. կարգ՝ ձախէն աջ, Մուշեղ Տէր Միհրասեան, Աղաւնի Քէհեէեան (հին հայդուկ), Յարէթ Տէր Միհրասեան (կամաւոր), Յովհաննէս Տէր Միհրասեան

Բ. կարգ՝ Սեդրակ (կամաւոր), Խաչիկ, Մելքեսէթ եւ Արթաճի Քէպէեաններ (կամաւոր)

Ուսումնասիրենք ըլլալով, գիւղը ունէր իր հայկական դպրոցը, համապատասխան թիւով աշակերտներով: Այս գիւղը տուած է ազգային գործիչներ, ազգասէր եւ հայրենասէր գիւղապետներ, ինչպէս՝ Բարթողն ու Թովմասը:

Կրթական, դաստիարակչական գործը առաջ տարուած է միշտ, հմուտ եւ ձեռնհաս ուսուցիչներու կողմէ եւ անոնց չունչին տակ, Հայկ Տէր Աբէլեանի, Գարեգին Վարժապետի, Թովմաս Մարապեանի եւ նմաններու...

Քէատէսի.— Բաբերդի ամենապզտիկ եւ հայաբնակ գիւղն է, 5 տուն հայերով, ազգային հիմնարկութիւն, դպրոց եւ եկեղեցի գոյութիւն չունէին:

Օձտեղ կամ Օձ գիւղ.— *Քաղաքին հիւսիսային արեւմըտեան կողմը՝ չորս ու կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր, Գովիկ լերան ստորոտը, 52 տուն հայ բնակչութեամբ: Թրքախառն էր:*

Անուանի մեծահարուստ Գէորգ Քէհեէի ծննդավայրն է, որուն ունեցած մեծ հարստութեանը տիրացան Թուրքերը:

Գիւղին հայերը կոտորելէ ութ ամիս վերջ, Թուրքերը հազիւ գտան այս մեծահարուստ հայուն գանձը եւ հարըստութիւնը, որ թաղուած էր տան մը մէջ, այն ալ բռնութեամբ Թրքացած Սարգիս Արթէնեանի ցուցմունքներով:

Օձ գիւղացի Յովհաննէս Քէհեէն, որ եղած է Գէորգին յաջորդող գիւղապետը: Յիշեալը կը պատկանէր գերդաստանի մը որ չափէն աւելի նիւթական օժանդակութիւն ցոյց տուաւ Թուրք կառավարութեան ու բանակին:

Բայց, հակառակ այդ բոլորին, դժբախտ Յովհաննէսը 1915 *Թուի Բարեկենդանի կիրակին, Խարտի փոքրոգի եւ անգութ միւտիրէն անխնայ ծեծուելով, քառասուններորդ օրը շունչը փչեց:*

Աւանդական պատմութիւն մը ունի այս գիւղը: Օձ գիւղը իր անունը կ՚առնէ օձէն:

Հին ատեններէ աւանդ մնացած պատմութիւն մը կ՚ըսէ. «Բարեպաշտ հայ ժողովուրդը իր քահանային հետ միասին, աղօթքի մը պահուն, Սովիկ լերան կատարէն հսկայ օձի մը դէպի գիւղ սողալը կը տեսնէ, որ կ՚ուզէր կլլել եկեղեցիին մէջ գտնուած ժողովուրդը:

Պատարագող քահանան երբ օձը կը տեսնէ, որ գլուխը եկեղեցիին պատուհանէն ներս խօթած էր, աւետարանը օձին գլխուն զարնելով կ՚ըսէ. «Հող ես, հո՛ղ դարձիր, քար ես, քա՛ր դարձիր»: Եւ վիթխարի օձը իսկոյն քար կը դառնայ:

Մինչեւ այսօր, այդ քարացած, զարհուրելի օձը, իբրեւ յուշարձան մը կը մնայ Սովիկ լերան վրայ, գլուխը վէմքարին տակը, պոչը լերան գլուխը:

Օձաձեւ այս քարը վառ կը պահէր աւանդութիւնը:

Օձ գիւղի հայ բնակիչները համակրելի, հիւրասէր եւ ազնիւ անձեր էին:

Պալախօր·— Բաբերդէն հինգ ժամ հեռաւորութեան վըրայ, հիւսիսային արեւմուտքը, Թրքախառն գիւղ մըն էր, որուն հարիւր տուն բնակիչները հայ էին, մնացեալը Թուրք:

Գիւղը ունէր երկու եկեղեցի, մէկը՝ Նորաշէն եւ դըպրոց մը: Բաբերդի ամէնէն արգասաբեր վայրն էր, հարուստ՝ ցորենի շտեմարաններով եւ բազմապիսի հարստութիւններով: Յանդուգն, համակրելի եւ ձեռներէց երիտասարդներ հասունցած էին այս գիւղին մէջ:

Ասոնցմէ աչքի կը զարնէին՝ Շահինեան ազնիւ գերդաստանը, որ տուած է հերոսներ, Բաբերդցիներու հերոսներու փաղանգէն: Ասոնց կարգին կը դասուէին նաեւ Եղիկեանները, Այվազեանները, Խաչիկեանները, որոնք տարիներ շարունակ եղած են ազգային, հասարակական գործիչներ:

Գիւղին Թուրքերը թէեւ պատկառելի թիւ մը կազմեր են, բայց հայերը միշտ ալ գերադասելի եղած են իրենց մտային կարողութեամբ, գործերով եւ յառաջդիմութեամբ:

Գիւղը ունէր նշանաւոր արօտավայրեր, գիւղին առջեւ տարածուած ընդարձակ դաշտը ջրառատ էր եւ եզակի իր տեսակին մէջ:

Յանդգնութիւն եւ քաջութիւն ցոյց տուած է Վարդան Մարկոսեանը տեղահանութեան շրջանին, միայն ատրճանակով մը, վեց ժամ անընդհատ դիմադրած է քանի մը ոստիկաններու, մինչեւ վերջին փամփուշտը կրակելով եւ նահատակուած է Օձ գիւղի մօտիկ, «Խաներու» (իջեւաններ) մօտ:

Առիւծկայ·— Քաղաքէն երեք քառորդ ժամ հեռու է եւ գրեթէ հարաւը: 44 տուն հայ բնակիչներ ունէր, հոն կ'ապրէին նաեւ երեք տուն Թուրքեր: Ս. Նշան կը կոչուէր եկեղեցին: Գիւղէն դէպի հարաւ կար ուխտատեղի մը՝ Աղճէննէթ անունով, օրն էր Ս. Համբարձումը: Հայերը ունէին նաեւ իրենց դպրոցը:

Աւանդապաշտ գիւղացիները առաքինի էին, հպարտ, հիւրասէր եւ հայրենասէր միանգամայն:

Կրթական գործը սատարած են տարիներ շարունակ: Այդ նպատակով աշխատած են տարիներով Միսաք Նազարեան, Ֆարակեավուրեան, Կիւրղի Դեւանեան, Յարութիւն Վար-

դանեան (աքանչելի երաժիշտ եւ նկարիչ), Յորէն Դարբինեան եւ ուրիշներ:

Քարակեավուրեան ընտանիքէն դուրս եկած եւ ապրին, հայ ազատագրական պայքարին նուիրուած է խմբապետ Գառնիկ, Պանք Օթոմանի յարձակման մասնակցող հայդուկ մը, որ բարեբախտաբար ողջ է (1938ին):

Դեւանեան ընտանիքը, հայ եւ թուրք, արկածի ենթարկուածները չատ խնամով կը դարմանէր (վէրաւոր, կոտրած, տեղէն ելած եւ այլն):

Նոյն գերդաստանէն Համբար Քէհեան նշանաւոր վարպետ մըն էր: Գիւղացիներէն կային նաեւ արհեստաւորներ, հիւսն, ատաղձագործ եւ այլն:

Ընդհանրապէս հողագործ էին եւ համուտ հողագործներ:

Գիւղը օժտուած էր գուլալ, պաղ եւ առողջարար աղբիւրով մը, որ ուժգնօրէն դուրս կը ժայթքէր մանր քարերու արանքէն:

Առեւտրականները բարեկեցիկ էին եւ օրինակելի հայեր:

Ջրգի.— Երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ, համարեա արեւմուտքը, հայ ընտանիքներու թիւն էր 55:

Եկեղեցի մը եւ դպրոց մը ունէին: Կային վարի եւ վերի Ջրգիներ, (Թրքախառն): Երկուքին հայ բնակիչները միասին հաշուած եմ:

Հայերը համեստ էին եւ լաւ աշխատասէրներ: Հայ ազատագրական պայքարին մէջ ունեցած են «Յենդ բժիշկ»ներ, համաւորական բանակներու մէջն ալ յանդուգն հերոսներ: Այդ հայերը համակրելի էին եւ հիւրասէր:

Խնձաւերակ.— Երկու ժամ դէպի հիւսիսը՝ (Թրքախառն) տասը տուն միայն հայեր, ունէին անշուք եկեղեցի մը, պրեթէ պարզ սենեակի մը նմանող:

Ծննդավայրն էր՝ յանդուգն Աբիկեաններու, որոնք վերջէն հաստատուած էին Վարդէհան:

Այս գիւղի հայերն ալ աշխատասէր էին, հիւրասէր եւ համակրելի:

Նիւ.— Երեքուկէս ժամ հեռաւորութեան վրայ (հիւսիսարեւմուտք) Թրքախառն էր, ունէր 56 տուն հայ բնակիչ, եկեղեցի մը եւ դպրոց, ըմբոստ էին եւ բարեկեցիկ:

Նշանաւոր գերդաստաններու շարքին էր Հաճի Էփէկի գերդաստանը իր մեծ հարստութեամբ։ Նոյն գիւղէն էր գաղափարական եւ հմուտ ուսուցիչս՝ Պ. Մինաս Ներսէսեանը, որուն խորհուրդով ես փրկուած եմ վերահաս վտանգէն։

Կրթական մշակ մը, որ օժտուած էր բազմակողմանի առանձնայատկութիւններով։ Հեզ էր ու բարի բոլորին վերաբերմամբ։ Հպարտանքն էր՝ Լսոնքի եւ Մալասամի բոլոր աշակերտները։

Բայց, աւա՜ղ, թրքական արիւնկզակ մանգաղը տասնեակ տարիներ առաջ հնձեց ապագայ խոստացող այդ մատաղ սերունդը, ուսումնատենչ Բաբերդի հայութիւնն ու իր թանկարժէք մտաւորականութիւնը։ 1914ի պատերազմէն առաջ թրք. կրթական նախարարութիւնը քանի մը հայ գիւղերու վճարումներ կ՚ընէր, տարեկան քննութեանց ատեն, իր ներկայացուցիչները, քաղաքապետը կամ ուրիշ բարձրաստիճան անձեր կը ղրկէր, որոնք գնահատական խօսքեր կ՚ընէին աշակերտութեան ժրաջանութեան եւ յառաջդիմութեան համար եւ այդ թուրքերը զարմանքով եւ նախանձով կ՚արձանագրէին հայ տղոց յաջողութիւնները։

Ռուշտի.— *Քաղաքի արեւմտեան կողմը, մօտաւորապէս երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ, թրքախառն գիւղ մըն էր, հայերը 60 տուն կը հաշուէին։ Ունէին եկեղեցի մը եւ դըպրոց մը։ Բարեկեցիկ էին, վաստակաւոր երկրագործներ էին, նոյնպէս հիւրասէր եւ ժրաջան։*

Բընջրկայ.— *Երկու ժամ քաղաքէն հիւսիս., թրքախառն գիւղ էր, 15 տուն հայութիւն միայն ունէր, մէկ եկեղեցի ունէին, իսկ դպրոցի պակասը կը լրացնէր Վարդեհանը, որ մօտիկ էր Բնջրկային։ Գիւղացիները խոնարհ դասակարգի տարրեր էին, աշխատասէր եւ հիւրասէր։*

Ս. Թորոս.— *Թրքախառն գիւղ մըն էր, Բաբերդէն չորս ժամ դէպի արեւմուտք, հայերը 65 ընտանիք կը ներկայացընէին։ Եկեղեցի եւ դպրոց ունէին։ Ս. Թորոսը հարուստ էր իր մարտիկներով, անոնցմէ էր շրջանապետ Սիմոնը, որ տասնեակ մը յանդուգն քաջերու հետ մասնակցած է հայթաթարական ընդհարումներուն։*

Այս գիւղին մէջ անուանի էր Գաբրիէլ Քէհեայի բազ-

մանդամ ընտանիքը, 80–90 հոգիէ բաղկացած:

Թուրքերը մեծ համակրութիւն ունէին դէպի այս ընտանիքը եւ զարմանք կը յայտնէին՝ անոր անդամներու համերաշխ ապրելուն մասին:

Յաճախ հարց կուտային այդ գերդաստանի պետին թէ՝ «ո՞ւր է գաղտնիքը ձեր այս բազմանդամ ընտանիքի համերաշխութեան»: Այս ընտանիքի գաղտնիքը հետեւեալն էր՝ «Գնա՛, եկո՛ւր ու կեր»: Երեք բառեր, որոնք կը բացատրէին համերաշխութեան գաղտնիքը: Ընտանիքին մէջ չկար անդամ մը որ հակառակ ըլլար այդ բառերուն: — Գնա՛, կատարէ գործդ եւ վայելէ:

Շիտակ կամ սխալ, այդ երեք բառերը տեսակ մը պատգամ էին: Հիացումով կ'արձանագրեմ այս պիւղէն երկու երիտասարդներու ունեցած յանդուգն քայլութիւնը:

Թէքիլաթը Մախտուսիէի տագնապալի օրերուն, երբ քանի մը թուրք ոստիկանները, պիւղին մէջ մօսին հրացան պտնուիլը պատրուակ բռնելով, աստիկ ծեծած էին հայ պիւղապետ Գրիգոր Ջմրուխտեանը եւ զանազան տանջանքներու ենթարկած էին: Յիչեալ երկու քայլերը երբ կը լսեն պիւղապետի վիճակի մասին, փայտերով կը յարձակին խումբ մը ոստիկաններու վրայ, զանոնք սոսկալի ծեծի ենթարկելով կը հեռացնեն պիւղէն: Ոստիկանները կը փախչին եւ կ'ապաստանին Ջուիչլընըս թուրք պիւղը:

Պիւղապետի մը պատուին եղած անարգանքը ամօթանք մըն էր հայ պիւղին եւ Ս. Թորոսի երկու քայլերը կը սրբեն այդ ամօթանքը:

Ս. Թորոսցին նշանաւոր էր նաեւ պանդխտութեան մէջ, սովորաբար չաուերը Պաթում կ'երթային: Բաբերդցիներու կեդրոնավայրը քաղաքն էր Պաթումը, 1900 թուականէն սկսեալ: Դեռ անկէ առաջ Պաթումի մէջ անուանի էին Սեւ Մխաք եւ ուրիշներ:

Քասնիթա.— Քաղաքէն վեց ժամ, հարաւային արեւմտեան կողմը կը գտնուէր այս գուտ հայաբնակ պիւղը, 320 ընտանիքէ բաղկացած: Պիւղին մէջ կար եկեղեցի եւ դպրոց: Բաբերդի այս ամենամեծ հայ պիւղն է, որ 1895ի կոտրածի օրերուն, ամենաչատ վնասներու ենթարկուած էր,

չորս կողմէ թուրքերով չրջապատուած ըլլալով:

Համակրելի էին, ուսումնասիրելու եւ տիպար՝ այս գիւղին երիտասարդները:

Քանթեան հարուստ էր, ունէր ճոխ պատմութիւն:

Վարզահան.— *Բաբերդէն երկու ժամ դէպի հիւսիս արեւմուտք՝ գուտ հայաբնակ գիւղ մըն էր, 110 հայ ընտանիքներով: Հայերը ունէին երկու եկեղեցի, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Համբարձում անուններով:*

Գիւղը հարուստ էր եկեղեցապատկան կալուածներով, հնամեայ տաճարներով, մատուռներով: Մինչեւ 1828ի ռուս-թրքական պատերազմը, կանգուն կը մնային երեք տաճարներէն մին՝ Մայր Եկեղեցին որ քանդուած էր Ռուսերու ձեռքով:

Գիւղին չրջակայքը կը պտնուէին ուրիշ եկեղեցիներ բուն իրենց անուններով, «Եօթը քոյր վանքեր» եօթն աղբիւրներով, որոնք կային մինչեւ մեր օրերը: Ս. Կարապետի գոյք եկեղեցիները եւ ուրիշ մը՝ Ակը. ուխտատեղի Բնչըրկու սահմանին մօտ, որուն տօնախմբութեան օրն էր Համբարձման հինգշաբթին: Այդ տօնին Վարզեհանի դաշտին մէջ բնակող բոլոր հայերը, երկու սեռէ եւ ամէն տարիքէ, հոն ուխտի կ'երթային: Ակը, աւանդապաշտ հայերու ուխտատեղին, ունէր փոքրիկ աղբիւր մը, որ կը բխէր դաշտին մէջ, տարօրինակ եռուզեռով մը: Մանր աւազները չարունակ չարժման մէջ էին: Ուխտաւորները անոր մէջ ինչե՛ր չէին ձգեր... պետնին տակէն բխող ջուրէն մուրատ եւ երազած ցանկութիւններուն իրականացումը հայցելով:

Համբարձման վիճակի օրը, գեղանի հարսներ եւ դեռատի աղջիկներ եւ կայտառ երիտասարդները ալ ու ալուան հագած, կ'աւելցնէին բնութեան գեղեցկութիւնը:

Խանդավառութիւնը իր ծայրագոյն աստիճանին կը հասնէր: Աւտտ կերուխում, չուրջպար, երգ, նուագ:

Վարզեհանը իր չրջակայ գիւղերուն մէջ բարձր էր իր որակով: Ունէր գիւղական պահանջները բաւարարող մեծ պղտոց մը, ուր՝ կ'ուսանէին գրեթէ երեք գիւղերու աշակերտները (Թօմնայ, Բնչրկայ եւ Խնձաւերակի): Աշակերտներու թիւը մօտաւորապէս 250ի կը հասնէր:

Դպրոցի պիւտճէն կը կազմուէր Վարդեհանի եկեղեցապատկան կալուածներէն: Կրթական-դաստիարակչական գործին տարիներ շարունակ ծառայած են հայ մտքի հետեւեալ մշակները՝ Գ. Գ. Յովհաննէս Թումանեան (Խուբս. գիւղէն), Կիւրղի Քէչիչեան, Մանուկ վարժապետ, Գալասեան Բարսեղ, Աբիկեան եւ այլն:

Օսմանեան սահմանադրութեան օրերուն, Տաճկաստանի համար հայ ազատագրական գործին նուիրուած, տարիներ շարունակ տաժանելի պայմաններու տակ պայքարող, լեռներու եւ ձորերու մէջ բնակող եւ արիաբար պայքարող հերոսներ, հայ մտքի տիտանները թաքստոցներէն, բանտերէն եւ աքսորավայրերէն մէկիկ մէկիկ կը վերադառնային իրենց ծննդավայրը: Անոնցմէ մէկն էր նաեւ Բաբերդցի քաջ առիւծ Վարդեհանցի Սեպուհը:

Հայ յեղափոխականը ուր որ ալ ըլլայ հաւատարիմ իր ընդգրկած գաղափարին, գործ կըստեղծէ եւ Զօր. Սեպուհը ձեռքերը ծալլած չի նստաւ: Երէկ յեղափոխական գործ կար, այսօր խաղաղ, շինարար աշխատանք: Եւ անմահն Սեպուհը, մէկ կողմէ կուսակցական, կազմակերպչական աշխատանք կը տանէր, միւս կողմէ մշակութային, քարոզչական գործին կը նպաստէր, մղիչ ուժը կը հանդիսանար:

Անոր ջանքերուն շնորհիւ, իր ծննդավայրին մէջ հիմը դրուեցաւ երկյարկանի, գեղեցիկ եւ երկրորդական վարժարանի մը՝ յարմարութիւններ ունեցող, դիշերօթիկ վարժարանի շէնքին, որ պիտի ծառայէր հայ եւ Թուրք աշակերտներու ուսման եւ դաստիարակութեան:

Տարիներ շարունակ, ամբողջ Բաբերդի հայերուն երազն էր որ կ'իրականանար: Արդի՞ւնքը սակայն: Այդ միայն իթթիհատական եւ քէմալական Թուրքերը գիտեն:

1915 թուին, Բաբերդի կոտորածէն յետոյ, Ղարաղուլաղցի Քարդուենց հարսը Տիկին Նազանը հրաշքով մը կը մտնէ գիւղը եւ կ'ապաստանի դպրոցի պատին տակ: Քանի մը Թուրքեր կը բռնեն հէք հարսը եւ կըսկսին հարցաքննութեան:

— Կէլին, (հարս) Արշակ փաշան (Սեպուհը) ինչո՞ւ համար կը շինէր այս դպրոցը:

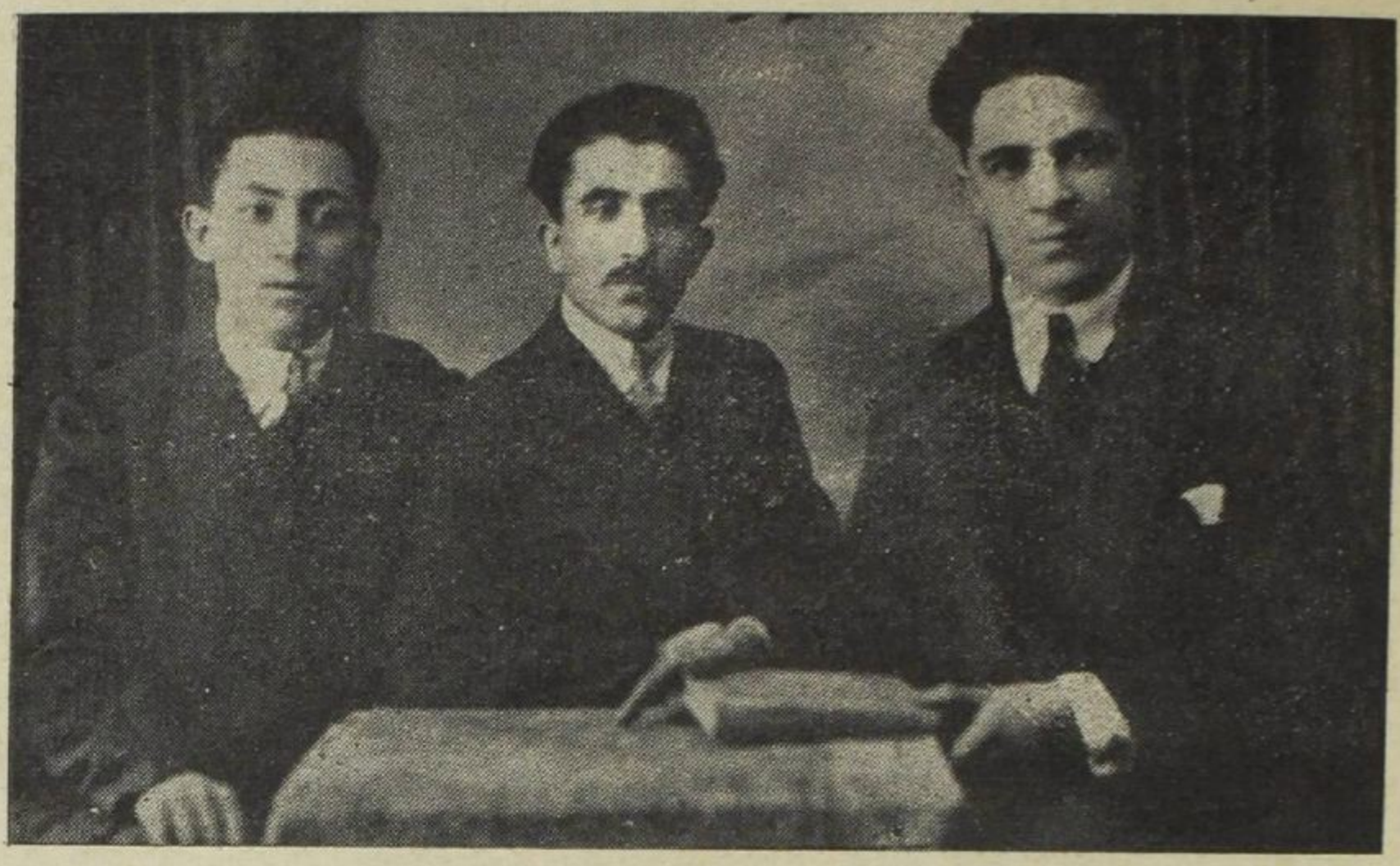

ԽՈՒՄԲ ՄԸ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐ (ԲԱՔԵՐԴԷՆ)
Ձախէն աջ՝ Վահէ Աղապապեան, Վահրամ Փիւրֆեան,
Վահրամ Սաղըրեան

— Հայ եւ Թուրք տղոց միասին ուսում եւ զարգացում տալու համար, կը պատասխանէ հարսը:

— Է՛հ, ուրեմն քու արգանդիդ մէջ եղած պզտիկն ալ այդ դպրոցին մէջ պիտի ուսանէր ըսելով կը ճեղքեն հէք նապանի արգանդը, կ'առնեն պզտիկը, կը զարնեն դպրոցի պատին, գոչելով. «Տէ, թող լաւ մը կարդայ»:

Այս անանուն եւ ողբերգական դէպքը մեզի պատմեց Բնջրկեցի Ըէճէպը, 1916ի աշնան, որ ականատես եղած էր այդ դէպքին:

Վարզեհանը հինէն ի վեր զուտ հայկական գիւղ մըն է եղած, որուն ապացոյցներն են՝ հայկական ճարտարապետութեան նմոյշներ հանդիսացող մէկէ աւելի աւերակները, ի մէջ այլոց նաեւ Մայր Եկեղեցին:

Արտաքին պարիսպին մէկ մեծ մասը, սկզբնական ութանկիւնի հիմնադիծով կը մնար տակաւին: Տանիքը եւ ներքին մասերը փլած էին: Մայր Եկեղեցիի շէնքին աւերակներն անպամ մեծ նմանութիւն կը ցուցնեն Անիի շինութեանց եւ կը

ՋՕՐ· ՍԵՊՈՒՀ

կարծուի թէ անոնց նման հայկական գեղարուեստի ծաղկեալ ժամանակաշրջանին ակսած է պոյուքիւն ունենալ։ («Հայաստանի Մէջէն», էջ՝ 179)։

Սարաճուղ կամ Սարաճըգ·— Յայտնի Սարաճուղցի Յակոբի ծննդավայրն է, բաբերդէն երկուքուկէս ժամ հեռաւորութեամբ, հարաւ արեւմտեան կողմը։ Թրքահաւն էր եւ միայն տասը տուն հայ բնակիչ կար· ունէին իրենց եկեղեցին եւ դպրոցը։ Բարեհամբաւ, հիւրասէր եւ կրօնասէր էին։

Լոսիֆ կամ Լուսյոսիֆ·— Քաղաքէն չորս ժամ հեռաւորութեամբ, դէպի արեւելք, լեռնապաշտի մը վրայ։ Հայերը ունէին երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Լուսաւորիչ։ Վերջինս գիւղէն ետքը վայրկեան հեռու էր, դէպի արեւմուտք, լերան ստորոտը։

Դպրոցը կը կոչուէր Ղազարեան վարժարան: Գիւղը ունէր 130 տուն հայ, մէկ տուն միայն թուրք կար: Ցայտնի արքունական ճարտարապետ Պալեաններըը Լոնքի մէջ ծնած են, որոնց չառաւիղները կան Սիմֆերոպոլ (Ռուսիա):

Դպրոցը ունէր մօտաւորապէս 150 երկսեռ աշակերտներ, 1909 թուէն առաջ, դպրոցին մէջ աշակերտները կ'ուսանէին Սաղմոս, Գործք Առաքելոց, Նարեկ եւ այլն: Այդ թուականէն վերջ, չնորհիւ մեր հայրենակից Յարութիւն Դարբինեանի անխոնջ եւ յարատեւ ջանքերուն, փոխուեցան հին, «Տէր-Թօթիկեան» կարգերը եւ դպրոցին մէջ սկսան գործադրուիլ մանկավարժական նորագոյն մեթոտները:

Դպրոցի պիւտճէն կը կազմուէր եկեղեցապատկան կալուածներով, իսկ վերջերը Օսմ. Կրթ. Նախարարութեան կողմէ կը վճարուէր դպրոցի տնօրէնին ամսաթոշակը, իսկ օգնականներու մասին կը հոգար դպրոցի հոգաբարձութիւնը:

Դաստիարակչական, կրթական գործին սատարելու համար հրաւիրուած էին Պ. Պ. Դարբինեան, Խորէն Յովսէփեան, Գառնիկ Էֆ., Յովհաննէս Պալեան, Աւետիս Տիւտիւլեան, Արշակ Ոսկեհանեան (Բաբերդ քաղաքէն) եւ Մինաս Ներսէսեան:

Շապին-Գարահիսարցի ուսուցիչ Անուշաւան Սահակեանը երկու տարի պաշտօնավարելով, եկեղեցական արարողութիւնները լաւագոյնս սորվեցուցած էր (Եկմալեանի), իսկ Արիս Ղէնէվիզեանը կարնեցի, Սանասարեանէն) կազմակերպած էր Հայ Երիտասարդաց միութիւնը, որ ունէր 55 անդամներ, իր յատուկ պրադարանը՝ 2000 հատոր գիրքերով: Շուտով կապ հաստատուեցաւ կարնոյ Երիտասարդական Միութեան հետ:

Գիրքերը եւ ուրիշ նշխարներ պահած էինք վարի գիւղի ստորերկրեայ նկուղներուն մէջ (գաղթէն առաջ), իսկ ռուսական բանակի գրաւման օրերը երբ Բաբերդ վերադարձանք, ատոնք անվնաս գտանք:

Երկու հոգեւոր հայրեր՝ Տէր Նազարէթ Յակոբեան եւ Տ. Գրիգոր Աւետեան, առաջինը 35 տարի, վերջինը՝ 20 տարի ստորերկրեայ նկուղներուն մէջ (գաղթէն առաջ), իսկ բարձր պահելով իրենց կոչումը եւ սիրուած մնալով մեր

բոլոր գիւղացիներէն:

Լառնք իր մէջ կը պարունակէր եօթը գիւղեր՝ Բօչի, Վարի գիւղ, Քառօր, Բօբղայ, Բաղճոր եւ Ջրալըզ, որոնք Էնիչէրիներու եւ ուրիշ թշնամիներու կողմէ քանդուած էին: Անոնցմէ մէկը միայն կանգուն կը մնար: Ամենավերջին քանդուողը եղած է Վարի գիւղը, որուն տուներն եւ եկեղեցին կանգուն կը մնային:

Անվնաս մնացած էր նաեւ գերեզմաննոցը, որուն խաչքարերուն վրայ եղած արձանագրութիւնները անընթեռնելի դարձած էին, փորագրութիւնները փխրուն քարերու վրայ եղած ըլլալով: Առնք չինուած էին հայոց թագաւորներու օրով:

1896 թուականին, Արշակ եղբայրս Վարի գիւղի արտերուն մէջէն գտած էր ոսկեզրամ մը, կլորակը մէկ կողմէն կտրուած, մահիկաձեւ: Դրամին մէկ կողմը նկար մը, թագը գլխին եւ ձեռքին խաչ բռնած, միւս կողմը՝ գիրեր ու թուական:

Վրայի նկարը կարելի էր նմանցնել Տիգրան թագաւորին:

Լառնքի Ս. Լուսաւորչաց վանքին տօնն էր «Գիւտ Նշխարաց» օրը: Վանքը չինուած էր լերան ստորոտը: Վանքի հիմերուն տակէն գուրս կը ժայթքէր պաղ եւ զուլալ աղբիւր մը:

Վանքին բարերարն էր համազիւղացի, արքունական ճարտարապետ Կարապետ Ամիրա Պալեանը:

Ներքին դրան վերեւ, մարմարեայ տախտակին վրայ, ոսկեզօծ գիրերով արձանագրուած էր հետեւեալը.

«Արդեամբ կառուցաւ տաճարս Կարապետ Ամիրայի, որ էր հայրն Գրիգոր Ամիրա արքունական ճարտարապետին»: Թուականը՝ 1842:

Քանի մը տող այս վանքի ուխտապնացութեան տարին:

«Գիւտ Նշխարաց»ի տօնն էր: Բաբերդի բոլոր չրջաններէն դէպի վանքը չտապող ուխտաւորներու կարաւանները կ'երեւային Լառնքի երեք ճամբաներուն վրայ: Ձիաւորներ, սայլորդներ, կառքեր եւ հետիոտն ուխտաւորներ, բաղմութիւններ երկու սեռէ եւ ամէն տարիքէ:

Կը պնդէին թէ չատերը խոր հաւատքով ուխտի եկած

էին եւ կատարուած էին իրենց փա փաքները:

Յունիսեան առաւօտ մը հաւաքուած էինք «Զաւարեան» դրադարանի դրանը առջեւ (1914ին):

Զարքոյեաններու մեծ սենեակն էր մեր դրադարանը: Գրադարանի պատերուն վրայ, դեղեցիկ շրջանակներու մէջ կային՝ հայ մտքի եւ գրչի տիտաններու, մեր անցեալ փառքերը յիշեցնող թագաւորներու, կաթողիկոսներու եւ հերոսներու դեղեցիկ նկարները, ամանք լուսանկար, ամանք իւղանկար (հադուագիւտ) եւ այլն:

Շրջակայ գիւղերէն եկած երիտասարդութիւնը եռուզեռի մէջ էր. խանդավառ մթնոլորտը չատերու մէջ փափաք կըստեղծէր իրենց գիւղերուն մէջ ալ նման մխուքիւն ունենալու եւ կապուելու Լոնքին:

Յանկարծ թափօր մը եկեղեցականներու, գիւղացիներու, որոնք քաղաքին Առաջնորդ Անանիա Ծ. վարդ. Հազարապետեանի գլխաւորութեամբ եկաւ ընթերցարանը ուր պիտի դրեստաւորուէր եւ ապա Ս. Լուսաւորչայ վանքը պիտի երթար պատարագելու:

Պատարագէն վերջն ալ, նոյն թափօրը վերադարձաւ դէպի ընթերցարան, ուր երգն ու քարոզը կը կրկնապատկէին խանդավառութիւնը: Իսկ ճաշէն ետքը աւանդական զուռնան ու թմբուկը, որուն անմրցելի վարպետներն էին «Աւագ Տայուն» եւ իր եղբայր Աբիկը:

Այդ տեսակ ոճներուն սովորական էր նաեւ Քարաւերակի եւ Աւերակի երիտասարդներու մրցումը՝ պարը դեկավարելու իրենց մոլուցքին մէջ: Բայց արդէն աւանդական սովորութեան համաձայն, պարը դեկավարելու իրաւունքը տեղական երիտասարդներուն կը վերապահուէր: Մայր պարը կազմուած էր նախ երիտասարդներէ, անոնցմէ վերջ հարսներն էին եւ ապա աղջիկները: Կը պարէին նաեւ առանձին խումբեր, տեղ մը երիտասարդներ առանձին, տեղ մը աղջիկներու հետ խառն:

Խումբ մը պաղ աղբիւրին եզերքը նստած կը խմէին ու ոգեւորուած կ'երգէին ազգային եւ յեղափոխական երգեր, զանազան կենացներ խմելով, ամենուրեք գուարճութիւն եւ

սակայն ոչ մէկ անախորժ երեւոյթ կամ դէպք, որովհետեւ մեր պիւղի մշտնջենական պիշերապահը, յայտնի յեղափոխական Մանուկ ապան, թուրն ու ատրճանակը կողքին, կը հսկէր կարգապահութեան եւ ոեւէ անախորժ դէպքի առեն, ան կը հասնէր եւ ամէն բան կը վերջանար խաղաղութեամբ:

Նմոյշ մը երգուած երգերէն.—

Վանէին արտը ցանեմ գարի,
Քանի հաղեմ համին տանի,
Մէջն ալ երեք պիւլպիւլ բանի,
Մէկը հայրս, մէկը մայրս,
Մէկն ալ իմ սիրելի եարը:

Գեղին վերով հերկեր մերկեր,
Գոգնոցըս կարմիր եմ ներկեր,
Սիրեր եմ չեմ կրնար թերկել:

Դրան վրան ջուխտ մը գերան,
Խոշոր աչուի, պզտիկ բերան,
Խօշ մեր մանչեր ինչ չի կերա՞ն:

Աղջի՛կ, անունըդ Շուշան,
Նստեր ես տանըդ էօշան.
Ոսկի մատնիս ինձ նըշան
Ե՛լլամ ձեր տանը փեսան:

Աղջի՛կ, անունըդ Տիրուն,
Մազեր ունիս շատ սիրուն,
Աղջի՛կ, անունըդ Թագուն,
Պագ մը տուր, հօրըս հոգուն:

Էրզրումին սազերը,
Սազին մէջի խազերը.
Սեւ աղջկան մազերը
Խելքըս գլխէս տարեր են:

Հատ մըն ալ Թուրքերէն՝

Քէրվէն կէլիր պօզ թէփէի խօլ էյլէր,
Իւչ գըզ բէննէրէտէն պէնի կէօզ իտէր·
Պիրի Դրապըզօնըն ինճէ պէլլիսի,
Օնու էրզրումըն տուտու տիլլիսի,
Իլլէ չէօյլ Պայպուրտըն քէօմիւր կէօզլիւսի,
Կէօյնիւմիւ, կէօյնիւմիւ, ղարիպ կէօյնիւմիւ,
Հանկըսընտան եատ էյլէյիմ կէօյնիւմիւ:

Հոն էին նաեւ կատակախօսները, իրենց խումբերով, որոնք ըստ իրենց սովորութեան, օտար գիւղերէ եկած, պարող գեղջկուհիները եւ իրենց պարը կը գնէին, անոնց համապատասխան տիտղոսներ տնօրինելով:

Երկու օր եւ երեք գիշեր, բոլոր ուխտաւորները գերագոյն ցնծութեան պահեր ապրելէ վերջ, վերադարձան իրենց գիւղերը:

Բաբերդ քաղաքի բոլոր հայերը, իրենց ներկայութեամբ եւ մասնակցութեամբ, փայլ կուտային Վարդեհանի, Մալասայի, Առիւծկայի, Խուրսի եւ Լոռնքի, ինչպէս նաեւ ուրիշ գիւղերու ուխտագնացութեանց, նիւթական ու բարոյական զոհաբերութիւններով:

1914 *թուի Վարդավառի ուխտագնացութիւնը թէ՛ Լոռնքի եւ թէ Խուրսի մէջ, տեղի ունեցաւ աննախընթաց ոգեւորութեամբ: Բաբերդցին ընազդաբար գիտցաւ թէ վերջին ուխտագնացութիւնն է:*

Լոռնքը 1895 *թուին, կոտորածի միջոցին ունեցաւ* 29 *զոհեր, որոնց մէջ նշանաւոր էին յեղափոխական երկու եղբայրներ՝ Կիւրղի եւ Թէոս Մահտեսի Ստեփանեանները, Նահապետ Ասլանեան եւ Զաքէոս Մահտեսի Սահակեանը եւ խումբ մը քաջեր, որոնք ճգնաժամային օրերուն եղան ժողովուրդին մէջ եւ նահատակուեցան անոր ազատագրութեան համար: Լոռնքցին գնահատելով այդ տիտաններու անձնուիրութիւնն ու գործը, յարգանքի եւ յիշատակի կոթող մը շինած էր, շատ անշուք, Հայոց գերեզմաննոցին մէջ եւ տարին երկու անգամ, Ծնունդին ու Զատկին, պատարագէն անմիջապէս յետոյ, Բաբերդցին զգեստաւորուած զոյգ քահանա-*

ներու եւ դպրաց դասի առաջնորդութեամբ ու խուռներամ բազմութեամբ, զերեզմաննոց կըշտապէր իր յարգանքի եւ երախտագիտութեան տուրքը մատուցանելու իր արժանաւոր զաւակներուն:

Նահատակ յեղափոխականներու անբաժան եւ գործակից ընկերներն եղած էին՝ Լեւոն Մատիկեան, Մարտիրոս Մատիկեան, Սերոբ Ծառուկեան, Յարութիւն Զարգոյեան (Գասան) Մանուկ Պօղոսեան, Թէոս Ղրտոյեան, Յակոբ Տօնապետեան, Ղազարոս Պալեան, Թագուոր Սահակեան եւն.:

Երկա՛ր է անոնց չարքը, Բաբերդի միւս գիւղերէն ու քաղաքէն ալ ընկերներ ունէին, որոնք իբրեւ ըմբոստներ, երկար ժամանակ թափառած էին լեռները եւ որոնցմէ քանիները մատնուելով ձերբակալուած եւ կարնոյ բանտը տարուած էին, թէեւ ի վերջոյ ներման արժանացած:

Սահմանադրութենէն վերջ, Բաբերդին մաս կը կազմէր Մոզաղբիւր գիւղը (Թրքահառն) 45 ընտանիք հայ բնակչութեամբ:

Հողագործ կամ դաշտի մշակներ.— Քաղաքի եւ գիւղերու համառօտ նկարագրութենէս վերջ, անհրաժեշտ կը համարիմ քանի մը տող ալ նուիրել Բաբերդի եւ չրջաններու երկրագործ հայ մշակին:

Գարնան հայ գիւղացին պատրաստ կ'ըլլար գործի, աշխատանքի սկսելու: Զիւնհալքէն անմիջապէս յետոյ, ծաղիկներուն նախակարապետ ձնծաղիկը հայոց արդասաբեր հողին կուրծքը ճեղքած դուրս կը ցցէր իր նուրբ թերթիկները:

Իր յաջորդներն էին մանուշակն ու նեվրուզը, ասոնց հետ միաժամանակ սքանչելի կանաչութիւնը դաշտին երկայնքն ու լայնքն ի վար, հայ գիւղացիք ձմրան խստաշունչ հինգ ամիսներն անցնելէ վերջ, ընտանեօք հանդերձ դուրս կը թափուէին իրենց հետ դուրս հանելով նաեւ եզները, կովերը, ձիերը, ոչխարները, այծեր եւ այլն:

Գարնան առաջին չրջանին հայ երկրագործ–մշակին առաջին եւ նուիրական աշխատանքը կ'ըլլար սերմնացանը (պարնանացանքի):

Ձմրան ընթացքին լաւ խնամուած գիրուկ եզները, պոյգ–

պոյպ լծուած արօրին, հօտաղն ու մաճկալը կազմ ու պատրաստ: Ցորենի պարկերը իրարմէ քիչ մը հեռու, արտին մէջ, կըսպասէին բարի աւերմնացանին, որ գոգնոցը լի կարմիր ցորեանի հատիկներով, խոհուն ու երկիւղած, աղօթքը շրթներուն, աչքերը դէպի արեւելք յառած, երեսը կը խաչակնքէր: Ապա, համաչափ քայլերով կ'առաջանար, հերկուած արտին մէջ, աջին ու ձախին բուռերով ցորեն նետելով, բարձրաձայն եւ հաւատաւոր գոչելով. «Տէ՛ր Աստուած, մէկը հազար ընես»:

Ցորենը հողին հետ խառնելէ ու տափելէ վերջ, կը մնար Ջուրի եւ անձրեւի խնդիրը: Ու հայ մշակը կ'երգէր.

Գարնանային արեւը հպարտ բարձրացաւ,
Երկրագործն իրեն մահը ձեռք առաւ,
Արօրին ետեւէն հանդարտ կը քալէ,
Եւ ուրախ զուարթ, բարձրաձայն կ'երգէ.
Ո՞վ կեանք կը վարէ երկրագործին պէս,
Գարնան սկիզբէն միշտ ուրախ երես:

Սերմնացանը երբ իրիկուան տուն կը դառնար, տան աղջիկներն ու հարսները, Ջուրով լեցուն ման մը ձեռքերուն մէջ, դարանակալ կըսպասէին որ Ջուրը թափեն անոր գլխուն, կը հաւատային թէ այդպիսով տարին անձրեւոտ պիտի ըլլար եւ հունձքը առատ:

Կ'անցնէր գարունը, կուգար ամառը, բերելով խոտքաղի կամ խոտհունձի ժամանակը: Այդ օրերուն, առաւօտ լուսաբացին, դաշտի մշակներ փայլուն գերանդիները ուսերուն դաշտ կ'երթային չարան-չարան: Մարգագետիններու մէջ կեանքը կ'եռար: Խոտքաղին կը մասնակցէին նաեւ դեռատի հարսներ ու աղջիկներ: Դաշտի աշխատաւորները կը վարձատրուէին թէ հողին բարիքով եւ թէ տանտիկնոջ պատրաստած համեղ կերակուրով, մածունովն ու թանովը:

Խոտքաղէն անմիջապէս վերջ կըսկսէր հունձքի ժամանակաշրջանը, երկրագործին ամենատադնապալի եւ ամենէն խոստմնալից շրջանը: Տան կորաքամակ ծերուկէն մինչեւ ամենապզտիկ անդամը գործի եւ աշխատանքի բաժին ունէին, ոմանք ցանքին ու հունձքին առեն, ոմանք կալ ու հութի, ոմանք ցորենը ամբարելու, ուրիշներ ալ Ջրադաց

ՄՈՒՇԵՂ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

տանելու եւ ազալու համար ցորենը:

Ո՛չ մէկ աշխատանք այնքան արդար է, որքան երկրագործին աշխատանքն ու արդար, նուիրական հասոյթը:

Տարուան երեք եղանակներն ալ իրենց յատուկ աշխատանքը կը պարտադրէին հայ գիւղացիին: Իսկ ձմեռը, այդ խստաշունչ եղանակին, երբ՝ սար ու դաշտը արդէն ծածկուած կ'ըլլային ձիւնի հաստ շերտերով, բաբերդցին ապատ էր ամէն գործէ: Իր հանգիստի օրերն էին:

ԲԱՔԵՐԴԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՐՔԵՐԸ

Շատ համառօտ քանի մը տողեր ալ Բաքերդի հայոց բարքերու մասին կ'արժէ արձանագրել, առ ի գիտութիւն օտար հորիզոններու տակ ծնած մեր նոր սերունդին:

Մեր բարքերու ամենէն յատկանշականը եւ նուիրականն էր՝ «յարդանք՝ մեծերու հանդէպ»:

Դարերէ ի վեր, մեզի աւանդուած սովորութիւնները անխախտ կերպով պահուած կը մնային եւ կը փոխանցուէին սերունդէ սերունդ:

Առհասարակ բոլոր տարեցներու, ինչպէս նաեւ մեծ հայրերու, ծնողքի, մեծ եղբօր կամ քրոջ միջեւ տեղի ունեցող խօսակցութեանց խառնուիլն անպատկառութիւն էր: Պզտիկները իրաւունք չունէին կարծիք յայտնելու. անհամեստութիւն էր, մեծերուն հաւասար դծի վրայ գտնուիլը:

Գեղեցիկ էին, ուրախառիթ ու խորհրդաւոր Նոր Տարուայ գիշերուան յատուկ սովորութիւնները:

Ծննդեան պահքի առաջին օրէն, տանտիկնոջ կողմէ պատրաստ կ'ըլլային Նոր Տարուան համար անհրաժեշտ ուտելիքները, ըմպելիներ եւ պզտիկները ուրախացնող հաղուստներ, խաղալիքներ, մրգեղէններ եւ այլն:

Մահացու մեղք կը համարուէր նոյնիսկ օրուան պահքը յուծել եւ «անաստուած, անկրօն» կը համարուէր լուծողը:

Հետաքրքրական էր մանաւանդ Նոր Տարուայ գիշերուան ուրախութիւնը աւանդական սեղանին չուրջ, կամ փոխադարձ այցելութեանց պահերուն:

Սենեակի մէջտեղը դրուած կ'ըլլար սեղանը, անոր վրայ Նոր Տարին եւ իր բարին բերող յատկապէս այդ օրուան համար պատրաստուած հացն էր, տեսակ մը խմորեղէն, որուն մէջն էր բախտը բնորոշող դրամը: Սեղանը զարդարուած կ'ըլլար վառած մոմերով, որոնց լոյսին տակ կը ժպտէին մանուկներուն սիրելի պտուղները, չոր միրգերն ու չաքարեղէնները:

Սեղանի վրայ պէտք է անպայման գտնուէր նաեւ մեղրը:

Ուրախութեան մէկ պահուն, ընտանիքի մեծը–ղեկավարը, բախտահացը կը կտրէր հաւասար չափով եւ ընտանիքի անդամներուն թիւին համեմատ եւ որո՛ւն բաժինին մէջէն դուրս պար դրամը, տարեշրջանի բախտը անոր կը ժպտէր:

Տան երէց անդամը, օրհնեալ պարտականութեամբ մը, հացի չերտերուն վրայ մեղր քսելով կը բաժնէր տան բոլոր անդամներուն եւ կը չնորհաւորէր Նոր Տարին, միւսներն ալ փոխադարձաբար անոր ձեռքերը կը համբուրէին:

Առաւօտը եկեղեցի կ'երթայինք, իսկ եկեղեցիէն վերջ, փոխադարձ այցելութիւններ եւ ընդունելութիւններ տեղի կ'ունենային տունէ տուն: Ամանորի չնորհաւորանքը կը պտտէր, լի լաւագոյն մաղթանքներով:

Տարուան հինգ տաղաւարներուն Բաբերդցին կը կատարէր իր պարտականութիւնները եւ ոգեւորութեամբ կըսպասէր ու կը տօնէր տաղաւարները:

Մեր երիտասարդութեան համար նուիրական պարտականութիւն էր եկեղեցի յաճախելը եւ գերազոյն հոգեկան հաճոյքը:

Բարեկենդանի վերջին երկու չաբաթներու ընթացքին կըսկսէին ու մինչեւ Մեծ Պահքի առաջին օրը կը տեւէին փոխադարձ հիւրասիրութիւններն ու արտասովոր խրախճանքները:

Օ՛, Բարեկենդանի մեր երանելի օրերը: Ձոտով փաթթուած «Ղատին» այծի մորթով ծպտուած, կապիկներ... Բարեկենդանի հաճոյքները աւելի զօրացնելու, աւելի փայլ տալու խաղեր ու անակնկալներ:

Հապա Նոր Տարուոյ գիշերը սակառ (կալաթ) կախելու եւ Ծննդեան գիշերը «Աւետիս»ի պտտելու սովորութիւննե՞րը...:

Հայ ընտանիքին մէջ, բազմանդամ ապրիլը նուիրականութիւն էր եւ անոր բաժանման պատճառ հանդիսացողը դատապարտելի էր եւ պախարակելի:

Ընտանեկան յարկի մեծագոյն սրբութիւնն էր պատուի պահպանման բծախնդրութիւնը:

Անտարակելի պահանջ էր կնոջ ամօթխածութիւնը, պարկեշտութիւնը եւ մունջ մնալու սովորութիւնը:

Տարիներ չարունակ հարսները տան մեծերուն հետ արտօնուած չէին խօսելու: Պարտաւոր էին արտակարգ յարդանք տածելու իրենց կնքահայրերուն եւ տարիներ չարունակ անոնք չպիտի անցնէին կնքահօր տան դռնէն:

Ականատես եղած եմ տարօրինակ երեւոյթի մը, մեր գիւղին մէջ, օր մը տեսայ նոր հարս մը որ նստած տեղէն ոտքի ելաւ երբ իրենց դրան առջեւէն կ'անցնէր կնքահօր չունը: Ամուսնութեանց պարագաներուն ալ պատասխանատու էին ծնողքը կամ տան երէց անդամները: Հարսնացու աղջկան «ճօթը պորտը» քննութեան կ'առնուէր, անոր բարոյականը, անցեալն ու ներկան մանրակնին կերպով կ'ըտուգուէր ու յետոյ համաձայնութիւնը կը կայանար: Նոյնը նաեւ տեղի կ'ունենար աղջկան ծնողքին կամ պարագաներու կողմէ փեսացուին վերաբերմամբ:

Յաճախադէպ էին մանչ ու աղջիկ զիրար չտեսած, չծանօթացած ամուսնութիւնները. ծնողքը կ'ընտրէին, կը համաձայնէին եւ ամուսնութիւնը տեղի կ'ունենար եւ ամուսինները իրարու հաւատարիմ կ'ըլլային, պարկեշտօրէն կը չարունակէին իրենց կեանքը:

Գեղեցիկ ու հաճելի էր խնամի երթալու պարագան: «Խօսք կապի» առեն, քահանան կամ ուրիշ մը կը յայտարարէր. «Աստուածային հրամանաւ եւ կանոնիւ Սուրբ Հայրապետաց, ներկայ հաստատակութեան հաւանութեամբ եւ հաճութեամբն ու վկայութեամբ ձեր աղջիկը (անուն, մականուն յիշելով) հարսնութեան կ'ուզենք: Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք այս մասին»:

Առանձին զգուշաւորութեամբ, հնարաւոր եղածին չափ խնամուած պատասխան կուտային նաեւ հարսնցուի ծնողքը կամ պարագաները «եթէ Աստուած կամեցեր է, ի՞նչ կըրնանք ըսել» բանաձեւով մը:

Ուրիշ գիւղէ մը հարս բերելու պարագային, ընտրուած ձիաւորներու խումբ մը կը ղրկուէր, արտակարգ չուք տալով խումբին, որ յատուկ արարողութիւններով կ'առնէր հարսը ու կը բերէր:

Ըսած եմ արդէն որ Բաբերդին հայրենասէր է եւ նոյնքան ալ հիւրասէր եւ բարեսէր: Եթէ ոեւէ մէկը, օտարական

կամ տեղացի, Բաբերդի մէջ գիւղէ գիւղ պտտէր, առնուազն տարի մը որպէս հիւր կրնար բոլորիլ:

ԼԵԶՈՒ ԵՒ ԲԱՐԲԱՌ

Բաբերդի հայոց գործածական լեզուն զուտ հայերէն է: Ինչ նախադասութիւններու մէջ կը գործածուին թուրքերէն բառեր: Բաբերդցին իր մայրենի լեզուի յատակութիւնը եւ առոգանութիւնը պահած է, հակառակ իր գլխէն անցած չարք մը զարհուրելի փոթորիկներու:

Բաբերդցին չէ ունեցած զաւառաբարբառ, ինչպէս ուրիշներուն Տարօնցին, Ղարաբաղցին, Վանեցին, Զէյթունցին եւն., որոնք իրենց խօսակցութեան ընթացքին կը մատնեն իրենց ուրտեղացի ըլլալը, թէեւ Բաբերդցին ալ զուրկ չէ տեղական հանգամանք կրող բառերէ, որոնք մասնիկներ են մխայն, օրինակ՝ «էր» եւ «կը», ինչպէս՝ «կըսէկը», «յիշէկը», «կերթայէր», «կուգայէր»: Ամենագլխաւորը այն է որ Բաբերդցին չէ ապաւաղած իր հարազատ, մայրենի լեզուն:

ԱՆԷԾՔ

Ժողովուրդներու կեանքին մէջ, ամէն առաւելութիւններու կարգին, կը գտնուին նաեւ կիրքէ եւ առելութենէ, ցաւէ եւ կսկիծէ առաջ եկած արտայայտութիւններ, որոնցմէ ոմանք անէծք կը կոչուին:

Եւ Բաբերդցի հայ մամիկը, իր արտայայտութեան մէջ ունի իր անէծքի բնոյթ կրող յատկանշական խօսքերը, զառնութեան, յուսախաբութեան, կորուստի եւ այլն հանգամանքներու առեն: «Պէմուրատ կոտրտիս», «Եօթը գաթ պեանին տակը անցնիս», «կէօռպակէօռ ըլլաս», «մուրատիդ չի հասնիս», «գլուղը տանի քեզի», «սեւ խապարըդ գայ», «մուրաս լեռները չըջիս», «գժոխքին ծակը իյնաս», «չան ձագ», «իշու սըխայ», «կոմի գլուխ», «մայրդ քար մը բեռած ըլլար տեղդ», «ձիւնը գլխուդ», եւ այլն:

Անէծքներու, կծու եւ անախորժ խօսքերու եւ յանդիմանական արտայայտութեանց կարգին՝ Բաբերդցին ունէր օրհնութեան, գովաբանութեան ալօթքներ եւ մաղթանքներ:

երբ ոեւէ մէկուն հանդէպ ուզէին լաւագոյնս արտայայտուիլ, կ'ըսէին՝ «Քար բռնես, ոսկի կտրի», «Մուրատիդ հասնիս», «Աստուած անպակաս ընէ սեղանդ», «Հայր Աբրահամի օրհնէնքը մէջդ ըլլայ, կամ՝ վրադ ըլլայ», «Ողջ մընաս, հօրդ օճախը չէնցնես», «Մլիս, ծաղկիս, թաղէ-պսակի արժանի ըլլաս», «Երկինքէն վնտռածդ գետինը գտնես», «Մէկ բարձի վրայ ծերանաք», «Եօթը մանչ, մէկ աղջկան տէր ըլլաք», «Մէկը հին, հազարը նոր», եւ այսպէս ինչքան ուզէք:

Հոս կը վերջանայ Բաբերդի եւ շրջակայ գիւղերու համառօտ տեղագրութիւն–վիճակագրութիւնը, որուն համեստ աղբիւրներն են՝ զանազան գիւղերէ վերապրողները, որոնց վկայութենէն օգտուած եմ ընդհանրապէս:

Բաբերդը իր շրջաններով միասին, առաջին համաշխարհային պատերազմէն առաջ ունէր՝ 2764 տուն հայ բնակչութիւն:

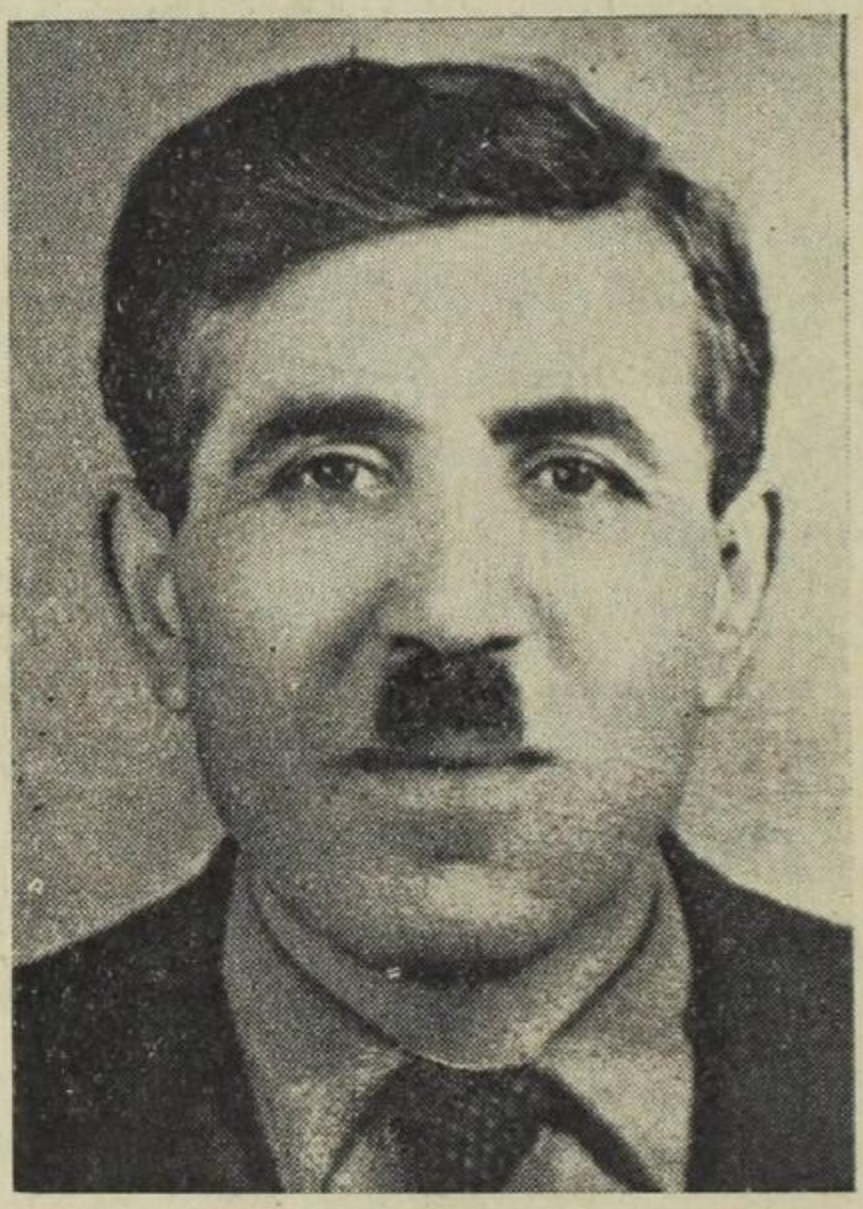

ՏԻԳՐԱՆ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ
Ծնած 1895ին, Լոնճ: Կամաւոր Անդրանիկի բանակին:
Մեռած 1947ին՝ Մարսէյլ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Հայ ազատագրական շարժումը եւ Բաբերդցիներու մասնակցութիւնը.— Յեղափոխական խմորումներ.— 1895 թուի գոհերը.— Ինը Բաբերդցիներ կը մասնակցին Պանիֆ Օթթօմանի ցոյցին.— Դէպքեր եւ դէմքեր.— Զօրավար Սեպուհ եւ Կայծակ Առաքել.— Բաբերդցիները 400 մարտիկներով կը մասնակցին կամաւորական բանակներուն.— Սեդրաք Միւնասեան սրճարանի մէջ կրպակնիէ արիւնարբու կօթօ Հանին.— Ազգային գործիչներ կ'անցնին Բաբերդէն.— Արհուեական ճարտարապետները Բաբերդէն.— Տ. Զաւէն Պատրիարք եւ Բաբերդցին.— Բաբերդցին Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ.— Միքայէլ Սանոսեան.—

Զայն մը հնչեց էրզրումի հայոց լեռներէն,
Թունդ–թունդ ելաւ հայոց սրտեր զէնքի շաչիւնէն

Եթէ ճիշդ է հայ բանաստեղծին վերեւի վերագրումը էրզրումին եւ սոյն՝ որ հայ ազատագրական, յեղափոխական շարժման առաջին կանչը հայոց բերնէն հնչեց, ապա նոյնքան սոյն է եւ ճիշդ որ այդ կանչը առաջին անգամ իր արձագանգը գտաւ Բաբերդի գաշտերուն եւ լեռներուն մէջ եւ առաջին անգամ հոն էր որ՝ հայոց սրտերը թունդ-թունդ ելան, հայ ազատագրութեան համար պայքարի զէնքի չաչիւնէն, որոտումէն:

1890ական թուականները, հայոց 500 տարուան ամբողջական կեանքին ու կենցաղին անկիւնադարձ մը արձանագրելին մեր պատմութեան փառաւոր էջերուն մէջ:

Այդ թուականներուն էր որ Պալքանեան ազգերու ազատագրումը թրք. բռնակալ տիրապետութենէն, ճանապարհ

կը բանար եւ լաւագոյն օրինակը կը հանդիսանար Թրքական անարդ լուծին տակ տանջուող եւ արիւնաքամ մեր ժողովուրդին:

Ու բերնէ բերան նոյն երգն էր, որ իբր կարգախօս ու պատգամ կը չրջէր, տունէ տուն, թաղէ թաղ ու դիւղէ դիւղ, բոլորին սրտերը թունդ հանելով:

Օրինակ առնենք Պուլղարի ազգէն,
Մենք ալ կ'ազատինք սա թուրքին ձեռէն:

Այդ եւ նման երգերը սրտէ սիրտ անցնելով ո՛չ միայն զգացումները կը լարէին ու կամքեր կը զարթնէին, ա՛յլ եւ ընդունակ, քաջակորով, հերոսական դէմքեր ասպարէզ կը նետէին, յեղափոխական ըմբոստ խմորումներուն ձեւ ու մարմին կուտային, կազմակերպութիւններ կ'ըստեղծէին:

Բաբերդը այդ սկզբնական չրջաններուն իսկ, առաջատար դիծերու վրայ էր եւ յանդուգն յեղափոխական, հերոսական խառնուածք ունեցող իր զաւակները կը համբէր:

1895ի ընդհանուր կոտորածին, երբ ամէն կողմի հայերը առանց ընդդիմութեան զոհ կը դառնային Թրքական եաթաղանին, հայ արիւնը դեռ նման կը հոսէր վեց նահանգներու մէջ, յեղափոխական, ազատագրական պայքարի խանդավառութենէն զինուցած Բաբերդցին մարտնչումի առաջին ու փրկարար օրինակը տուաւ:

Ամենուրեք անարդել կոտորածներ սարքող թուրք խուժանին, ոստիկանին, զօրքին մէկ ուրիշ մասը, Ապետ էֆէնտիի ղեկավարութեամբ կը յարձակի Գուլումճեան Յովհաննէսի տան վրայ, անոր կինը՝ Զմօն պահանջելով: Յովհաննէս հերոսաբար կը դիմադրէ, քանի մը գնդակներով դեռին կը փոէ Ապետ էֆէնտին եւ քանի մը արիւնարբուներ:

Խուժանը իր պետին ատտակումէն աւելի կատղած, կը յարձակի կրկին անգամ, բայց եւս կը մղուի յուսահատ ու չուարած:

Այդ ընդհանուր յուսալքումի պահուն, Ապետին կը փոխարինէ Այնաճի օղլի տխրահռչակ արիւնարբուն ու խուժանը նորէն յարձակումի կ'անցնի:

Բայց Յովհաննէսը կամքի եւ պատուի տէր մարդ, տեղի տալ չէր դիտեր: Ան կը շարունակէ կռիւը, Այնաճի օղլին ալ դեռին կը փոէ ուրիշ քանի մը արիւնկզակներու հետ:

Քիչ յետոյ, խուժանը նոր ուժեր ստանալով, կը պաշարէ Յովհաննէսի տունը: Յովհաննէս զգալով որ անկարելի պիտի ըլլայ ազատուիլ չարագործներու ձեռքէն, վերջ կուտայ իր գեղանի կնոջ Զմուռնի եւ իր կեանքին:

Յովհաննէսի գերդաստանէն ազատուած էին տղայ մը եւ աղջիկ մը: Տղան էջմիածին Գէորգեան ճեմարանը ղրկուած էր ուսումը կատարելագործելու: Յիշեալը ճեմարանը աւարտելէն վերջ կը մտնէ ռուսական համալսարանը եւ ապա կը դառնայ լեհական համալսարաններու դասախօս:

Քաղաքէն վերջ գիւղերն ալ իրենց կարգին առաւել կամ նուազ չափերով դիմադրութիւն ցոյց կուտան, ինչպէս՝ Էրկին, Քարաւերակը, Քսանթան, Վարզեհանը, Լսոնքը եւ ուրիշներ, որոնց իւրաքանչիւրի մասին դժբախտաբար կարելի չէ մանրամասն գրել:

1895 թուի կոտորածին, Բաբերդ քաղաքը ունեցաւ 500 զոհեր, նոյն համեմատութեամբ զոհեր տուին նաեւ չրջակայ հայ գիւղերը:

Երբ կը մտաբերեմ Բաբերդի հերոսական վաղանդի նուիրումներն ու գործերը, որոնք ի յայտ եկան մայր երկրի մէկ ծայրէն մինչեւ Պոլիս ու Պատու, ուր յեղափոխական գործ, անձնազոհութիւն եւ քաջութիւն կար, կ'եզրակացնեմ որ եթէ ընդհանուր գործին համար իրենց տուած մասնակցութիւնը միմիայն գործադրած ըլլային Բաբերդի համար, ապահովաբար Զէյթունի եւ ուրիշ վայրերու նման Բաբերդի ընդվզումը առաջնակարգ տեղ պիտի գրաւէր:

Բաբերդի մէջ ուրիշ հայ կուսակցութիւն գոյութիւն չունէր: Արդէն յայտնեցի թէ Բաբերդցին եղած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան մարտիկներու չարքերուն մէջ. յեղափոխական ընդվզումներու, խիզախ խոյանքներու եւ ազատագրական չարժումի գոյգերու եւ դէպքերու ատեն եւ մի՛չտ պատնէշին վրայ գտնուած է:

Վեց նահանգներու ընդհանուր կոտորածէն յետոյ, երբ դեռ չարդերու, աւերածութեանց եւ կողոպուտի սարսափներու ազդեցութեան տակ, հայ կեանքը տեղատուութեան չրջան մը կը բոլորէր եւ խարհափումի մէջ կը տուայտէր,

երբ նոյնիսկ յեղափոխական կայծերն անգամ յուսահատօրէն չիջումի կը մատնուէին:

Երբ կարմիր բռնակալը Եըլտըզի մէջ յաղթականօրէն խրախճանքներ կը սարքէր եւ ընդհանուր թրքութիւնը իր կողոպտած աւարները մարսելու եւ իր քաջութեան, ուժին համար գովաբանութիւններ կը հիւսէր գռեհկօրէն, հայ կեանքի այդ խաւար եւ արիւնոտ շրջանին էր որ փոթորիկ մը դարձաւ, չանթահարեց, բռնակալութեան հիմերը սարսեց. Պանք Օթթոմանի ցոյցը:

Եւ Պանք Օթթոմանը լուսաւորեց աչքերն ու հոգիները բոլոր խաւարամած եւ թերահաւատ տարրերուն, յեղափոխական եւ վրէժխնդրական նոր ոգի ներշնչելով:

Հետեւեալ ինը բաբերդցիները մասնակցած են Պանք-Օթթոմանի ցոյցին, պատիւ բերելով իրենց ծննդավայրի հայութեան եւ օրինակ ու առաջնորդ հանդիսանալով նաեւ ուրիշ շատ մը հայերու:

1· Ներսէս Գարակեաւուրեան (խմբապետ Գառնիկ, Առիւծկեցի, ողջ:

2· Առաքել Ճընըվզեան (Գասապ Առաքել) Բաբերդցի, մեռած:

3· Զաքէոս Գ. Կիւրեղեան (Սարգիս) Ռումելցի, մեռած:

4· Սահակ Գրիգորեան (Արամ) Խոշաղբիւրցի, ողջ:

5· Մանուկ Տէր Ազարեան (վիրաւորուած պանքայի մէջ) Լսոնքցի, մեռած:

6· Մարզար Մինասեան, Խուբսեցի, (մեռած Պանքայի մէջ):

7· Սեդրակ Մինասեան, Բլուրցի (մեռած Պանքայի մէջ):

8· Կարապետ Մելիքեան (ոտքէն վիրաւորուած):

9· Այս վերջինի անունը ողջ մնացողներէն ոչ մէկը կը յիշէ:

Կարապետ Մելիքեանը եւ անունը անյայտ անձը Պանքան չեն կրցած մտնել, երբ արդէն նահատակուած կ'ըլլայ Բաբդէն Սիւնին:

Առանց հայ-թաթարական կռիւներու մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, պէտք է մատնանշել Բաբերդցիներու մասնակցութիւնը նաեւ այդ կռիւներուն, կովկասի շատ մը

վայրերուն մէջ (Պաթումի, Գանձակի, Պաքուի, Երեւանի, Զանգեզուրի, եւ այլն)։

Կովկասահայերու տագնապալի այդ օրերուն հռչակաւոր էր Ս. Թորոսցի Սիմոնը, որ Գանձակի մէջ տասնէ աւելի հայրենակիցներու գլուխն անցած, նշանակալից գործեր կատարած է իբր շրջանապետ։

Յայտնի յեղափոխական Տիկին Զարուհին նոյնպէս յանդուգն գործեր կատարած է յեղափոխութեան առաջին շրջանէն մինչեւ 1915–1917ին, երբ արդէն ռուսական բանակները գրաւած էին Կարին, Երզնկայ, Բաբերդը, այդ առիւծասիրտ հայուհին Թրքուհի ձեւանալով կը մտնէր հարեմները եւ իր ճարպիկութեամբ կ'ազատագրէր հայ բեկորներ, հրահանգիչ ունենալով Մուրատը, Կայծակ–Առաքելը եւ Զօր. Սեպուհը։

Այս աննման հայուհին մեր ազատագրական շարժումի գոհասեղանին նուիրած է նաեւ իր երկու սիրասուն զաւակները։

Սիմոնի կարգին յիշատակութեան արժանի են նաեւ Բուրցի «քիւրտ» Եղիան, Սարաճըղցի Յակոբը, Քրդուսցի Էքնան, Ս. Թորոսցի Մխաքն ու Միքայէլը, Հնտեցի Թովմասը, Պալախօցի Գէորգն ու Ստեփանը, Քարաւերակցի Եսային, Աղաճանը եւ ուրիշները, ինչպէս նաեւ Բաբերդցի Միհրանը եւ Յաբեթը։

Վերջին երկուքը 15 տարի շարունակ նուիրուած էին հայ ազատագրական շարժումին, բայց սայթաքելով, գործիք դարձան Թայֆայական տեսլութեան, ոճիրներ գործեցին եւ մեռան անփառունակ մահով։ Որքան ալ ծանր ըլլայ սակայն անոնց յանցանքը, Բաբերդի մաքուր անունը չարատաւորուիր անոնց արարքով ու Բաբերդցին կը մնայ իր յեղափոխական բարձր դիրքերուն վրայ։

Բուն Բաբերդցիի հայրենասիրութեան եւ հերոսութեան պատկերն է խոհուն ու լռակեաց, քաջ եւ անձնուէր, անբասիր նկարագրով անզուգական մարտիկ Կայծակ–Առաքելը։

Անոր մէջ գտնուած յեղափոխական հուրը տարածուած է Կովկասէն Սասուն, Սասունէն Վասպուրական, մինչեւ կամաւորական բանակը, ապա Պիթլիս եւ Երզնկայ, ամենուրեք բոցավառելով յեղափոխութեան հնոցը։

Կայծակ Առաքել, բուն անունով Տիգրան Ապաճեան, գաւակն էր համեստ ու խոնարհ դասակարգի պատկանող ծնողներու:

1910ին բախան ունեցայ տեսնելու զինքը Զօր. Սեպուհի հետ, մեր գիւղին մէջ, լծուած կուսակցական կազմակերպչական աշխատանքներու:

Գրեթէ Բաբերդի բոլոր գիւղերուն մէջ, երկու անվեհեր հայդուկները մեծ ընդունելութիւն գտան հայ ժողովուրդէն եւ կազմակերպեցին դաշնակցական խումբեր:

Ղազարեան երկաեռ վարժարանին մէջ, 56 հոգինոց կուսակցական խումբի մը երդման արարողութեան պահուն Կայծակ Առաքելի կայծկլտացող աչքերուն մէջ ամէն բան կարելի էր կարդալ: Լայն ճակատին ներքեւ, այդ գոյդ աչքերը, բոցավառուած հոգիով, խումբերու ծնունդ կուտային, դիմագրաւելու համար մեր դարաւոր թշնամիին կողմէ սարքուած բոլոր սադրանքներուն:

Եւ թշնամին չուզեց որ այդ երկու յեղափոխականները մնան իրենց ծննդավայրին մէջ եւ թուրք կառավարութեան հալածանքները պատճառ դարձան որ այդ երկու հերոսները հարկադրուին հեռու մնալ իրենց ծննդավայրէն:

Կայծակ Առաքելը մասնակցած է բազմաթիւ կռիւներու, դէնքի վոխադրութեան, դաւադրական, կազմակերպմական ձեռնարկներու եւ կուսակցական պատասխանատու գործերու:

Այս քանի մը տողերը թող համեստ ծաղկեփունջ մը համարուին իմ կողմէ՝ Կայծակ Առաքելի եւ իր նմաններուն յիշատակին նուիրուած:

Երբ համաշխարհային առաջին պատերազմը ծագեցաւ, Կովկասի մէջ, հայերը կազմեցին կամաւորական գունդեր, որոնց մէջ Բաբերդցիները իրենց փայլուն մասնակցութիւնը ունեցան ո՛չ միայն քանակով, այլ եւ որակով:

Մօսինք Բաբերդի արժանաւոր եւ աննըմանելի գաւակին՝ Զօր. Սեպուհի մասին: Թող ներուի որ այդ ծանր պարտականութիւնը թողունք պատմութեան:

Հոս յիշատակենք միայն, որ Զօր Սեպուհի հետ դեռ կան 400 Բաբերդցիներ, որոնք զինուորագրուած էին կա-

մասնական գունդերու մէջ, թիւ մը՝ որ ինքնին պատկառազդու է եւ մեր սիրտերը հպարտութեամբ լեցնող:

Եթէ բաղդատութեան դնենք Բաբերդի հայերու թիւը Կարնոյ, Սեբաստիոյ եւ այլ վայրերու հայերու թիւին հետ, պիտի պարզուի որ Բաբերդը համեմատաբար աւելի թուով կամաւորներ տուած է: Բացի վերոյիշեալ 400 կամաւորներէն, 1918ի Անդրանիկի «Առանձին հարուածող գունդ»ին մէջ ալ Բաբերդցին ունէր 150 կամաւորներ, որոնք եկած էին Խրիմի Թերակղզիէն 400 հայ կամաւորներու հետ: Խրիմէն եկած Բաբերդցիներն էին որ կազմեցին Զօր. Անդրանիկի գունդին բուն կորիզը:

Կ'արժէ յիշատակել նաեւ Սեդրակ Մինասեանի դէպքը: Սահմանադրութեան օրերուն, թուրքերը դաւադրութիւն մը կազմակերպած էին մեր անուանի հայրենակից եւ յեղափոխական Սեդրակին դէմ: «Ելլթըզ» սրճարանի դիմաց զբոսնուած իր սրճարանին մէջ յայտնի հայատեաց եւ ոճրագործ Կօթօ Հաճի անունով թուրքը ներս մտնելով սուրճ կը խմէ ու դրամը վճարելուատեն, դիտմամբ դրամը գետին ձգելով, Սեդրակին կ'առաջարկէ որ ծռի եւ գետնէն վերցնէ ինկած դրամը: Սեդրակ կռահելով Կօթօ Հաճիի դիտաւորութիւնը, կը մերժէ անոր առաջարկը եւ կ'ըսէ. «Դո՛ւն վերցուր»: Կօթօ Հաճին կըսպառնայ Սեդրակին: Սեդրակ անդրդուելի կը մնայ եւ կանխելով Հաճին, ատրճանակը կը հանէ ու կը սառկեցնէ նենգամիտ թուրքը եւ յամրաքայլ կը դիմէ դէպի տուն: Թուրք խուժանը կը պաշարէ Սեդրակի տունը, պահանջելո որ ան անձնատուր ըլլայ:

— Բացի քաղաքապետէն, ոչ ոքի չեմ յանձնուիր, հեռացէ՛ք չունեը, այլապէս ռումբի մը հարուածով հող կը դարձնեմ բոլորդ (ռումբը զոյութիւն չունէր):

Խուժանը սարսափահար եղած էր, եւ Գայմագամը վաչտ մը զինուորներով կուգայ Սեդրակի տունը եւ վերջինս Գայմագամին անձնատուր կ'ըլլայ:

Դատը տեղի կ'ունենայ Կարնոյ մէջ եւ Սեդրակ ազատ արձակուելով, մէկ չաբաթ վերջ կ'անցնի Ռուսաստան:

Երկա՛ր է չարանը անոնց, երկրագործ, արհեստաւոր թէ մտաւորական Բաբերդցիներու, որոնք զոհուած են Հ. Յ.

Դաշնակցութեան մարտիկներու առաջապահ չարքերուն մէջ եւ խոյացեր են դէպի կռիւը, ազատութիւն կերտելու համար:

Անոնցմէ մէկն էր պզտիկ ու մոքի մշակ Փիլոս Բաբախեանը (Մարալ), պաւակ՝ խոնարհ ընտանիքի մը: Անդուլ աշխատանքով մտաւոր լայն պաշար ձեռք բերած այս երիտասարդը 1906ին կարնոյ յեղափոխական չարժման ղեկավարներուն է. Թոփճեանի եւ ապա Ռոստոմին գործակցած է եւ 1915ին կարնոյ մտաւորականութեան հետ տեղահանուած ու սպաննուած է Ենի դիւղի մօտ:

Բաբերդը տուած է նաեւ նշանաւոր ճարտարապետներ, յանձինս՝ Լոնքցի Պալեաններու, որոնց վերջին չառաւիղը՝ Սարգիս պէկը, հայակերտ Սուլթան Համիտի համար չինած է «Չալըք Քէօշկ» կոչուած պալատները:

Սուլթաններու մայրաքաղաքէն անցնող ամէն ուղեւորը, կը տեսնէ պալատները, հոյակապ շէնքեր եւ վիլլաներ, որոնց մեծագոյն մասը Պալեաններու տաղանդին արդիւնքն է:

Ժողովրդական առածը կ'ըսէ. «Ո՞վ ուտէ եղն ու ճմռուը, ով զարնէ գլուխ դուռը»:

1908ի Օսմանեան Սահմանադրութեան «հիւրրիէթ»ի օրերուն, թուրք բռնակալ ոչ֊իմին տակ հիւծող, տուայտող հայ ժողովուրդն ալ անսահման խանդավառութեան մէջ էր:

Ֆէտայիները Սասնոյ, Տարօնի եւ Վասպուրականի լեռներէն վար իջնելով, իրենց հայրենիքը, իրենց ծննդավայրը կը վերադառնային, հոն ապրելու եւ ժողովուրդին համար գործելու համար:

Հետզհետէ, իրարու եաեւէ Բաբերդ կը հասնէին Կայծակ Առաքելը, Մուրատը, Սեպուհը, Քիւրտ Եղիան, ապա կովկասահայ մտաւորականները, ազգային գործիչները, ապատ ասպարէզ գտնելով, կուգային ազատ խօսքն ըսելու, քարոզութիւն ընելու հայ ժողովուրդին մէջ:

Այդ շրջանին Բաբերդէն անցած են՝ Ե. Թոփճեան, Ռոստոմ, Զարդարեան, Ակնունի, Վարդգէս, Վրացեան եւ ուրիշներ:

1913ի աշնան, նման չի տեսնուած խանդավառութեան մէջ, Բաբերդէն անցաւ նորընտիր Պոլսոյ պատրիարք Տ.

Ջաւէն Արք. Եղիայեանը:

Բոլոր Բաբերդցիները, հայ թէ թուրք, արտակարգ եռուզեռի մէջ էին մեծ պատրաստութեամբ ընդունելու համար Պատրիարքը:

Քաղաքապետը վաչտ մը զինուորներով դիմաւորելու գացած էր մինչեւ Քոպի խանները: Հոն գացեր էին նաեւ հայ հոգեւորականները, ինչպէս նաեւ հայ եւ թուրք ուսանողները:

Առաջնորդարանին առջեւ թուրքերէն ճառ մը կարդաց Պ. Յովհաննէս Պալեան, ջերմանք պատճառելով բոլոր թուրքերուն:

Ազերսագրերու տարափ մըն էր որ կը տեղար ամէն կողմէ, որոնց բոլորին թարգմանը պիտի հանդիսանար պատրիարքը Սուլթանին առջեւ:

Քաղաքական կազմակերպութիւններու շարքին, միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կար, Բաբերդին ուրիշ կուսակցութիւն չէր ճանչնար եւ գաղափար անգամ չունէր անոնց մասին:

Քաղաքին կեդրոնը հայերը ունէին չքեղ գրադարան մը, օժտուած բազմաթիւ գրքերով, ընթերցասէր հասարակութեան փափաքը գոհացնելու չափ:

Քաղաքապետ Տէլի Հիլմին յաճախ կ'այցելէր հայոց գրադարան-ընթերցարանը, օրուայ անցուդարձերու մասին կարծիքներ կը փոխանակէր Հ. Յ. Դ. կոմիտէի անդամներուն հետ: Պոլսոյ «Ազատամարտ»ն ու կարնոյ «Յառաջ»ը չարունակաբար մուտք կը գործէին Բաբերդի եւ դիւղերուն մէջ:

Յաճախ այսպիսի հասցէներով. «Այսինչ գիւղը, յանձնելի այսինչ գիւղի ընկերներուն»:

Պետական եւ հանրային գործերու մէջ, մեծ դեր խաղացած եւ անուն չահած էր Քարեւրակցի Պ. Միքայէլ Սանոսեանը: Յիչեալը ունէր մտաւոր հարուստ պաշար, հայերէն, թուրքերէն եւ ֆրանսերէն լեզուները լաւագոյնս իւրացուցած, տեսակ մը փաստաբանական դատեր ալ կը լուծէր եւ ընթացք կուտար բոլորին, որուն համար, թուրք կառավարութիւնը արդելք հանդիսացաւ Սանոսեանի գործունէութեան:

ԳՐԻԳՈՐ ԹԱՇՃԵԱՆ (Լոռիցի)

ԳԼՈՒԽ Դ․

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Համաշխարհային պատերազմը եւ թուրք կառավարութեան հրահանգները․— Հայոց նիւթական օժանդակութիւնը թուրք բանակին․— Թէշքիլաթը Մախսուսէի արքանեակները․— Լոնքէն 18 զինուորներ․— Ծեծը․— Բախտին ձգուած ռազմամթերքը․— 500 հայ զինուորներ Բաքերդէն Կարին զէնք կը փոխադրեն․— Մելքեսեթի դիմումը Բաքերդի Առաջնորդարանին, քանի մը հայ գիւղերու ինքնապաշտպանութեան մասին․— «Խելագարները»․— Բերդարգեալ չէթէները Քարեւրակ եւ Լոնք կը խուժեն․— Հայոց գաղթի շշուկները, դէպի զինուորութիւն․— Իմ երեք հրացանները․— Խօսակցութիւնս Տէր հօրս հետ․— Հրաժեշտ ծննդավայրէս․— Տէր հօրս օրհնութիւնը․ բոլոր Լոնքը շարժման մէջ․— Բաքերդի Ոււլինամին․— Թուրք պաշտօնեային բարբանջանքը․— Իմ զինուորութեան վայրը Մուրատ խան Օղլի․— Վարզեհան եւ Պալախօռ հայ գիւղերը․— Հայոց եկեղեցինները հիւանդանոցի վերածուած․— Բաքերդի հայոց Բլրակ եկեղեցիի հրաշքը․— Զորս հայ հիւանդ զինուորներ կը մնան Պալախօռի մէջ— Տիգրան ընկերոջս հրաժեշտը․— Վինակագրութիւն Բաբերդցի տղոց․ Մուրատ խան Օղլիի մէջ։

1914ի *Զատիկին, Համբարձման, Գիւտ Նշխարացի եւ Վարդավառի տօնախմբութեանց այնքան խանդավառութիւններէն անմիջապէս յետոյ, կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ պատերազմի չարագուշակ լուրը։*

Դեռ երկու օր առաջ, այնքան մեծ յոյսերով եւ ուրախառիթ երեւոյթներով խանդավառուած գիւղացիներու սրտերը լեցուեցան ահուսարսափով եւ անոնք խորտակուած հոգիով,

այլայլած դէմքերով սկսան հաւաքել «կալն ու կուտը»:

Արդէն 1914 Յուլիսի վերջերը Թուրք կառավարութիւնը սկսած էր զինուորական անհրաժեշտ գործողութեանց: Խիստ հրամանագրով մը, զինուորական տարիքի մէջ գտնուող վիւզապեաններուն պարտադրեր էր ինքնակամ ներկայանալ Բաբերդի զինուորական տեսչութեան:

Հրամանը իսկոյն գործադրուեցաւ: Ամէն վիւզապետ հաւաքելով իր վիւղի զինուորական տարիք ունեցող երիտասարդները, հետեւեալ օրն իսկ ներկայացան պատկան մարմնոյն եւ արձանագրութիւնները լրանալէն վերջ վիւղ վերադարձան, վերսկսելու իրենց կալի աշխատանքները:

Եկաւ վերջապէս որոշեալ օրը եւ արձանագրուածները դէնքի տակ առնուեցան:

Օգոստոս–Սեպտեմբեր ամիսներուն սկսան զինուորական փոխադրութիւնները դէպի արեւելեան ճակատը, Մասաթի ձորի ուղղութեամբ:

Բաբերդի համայն հայութիւնը ոչ թէ անտարբեր գտնուեցաւ դէպի զինուորական գործողութիւնները, այլ եւ, իրմէ սպասուածէն չատ աւելին տուաւ Թուրք կառավարութեան՝ ղրամ, ցորեն, գարի, ձաւար, պուլպայ, ձեռնոց, իւղ, պանիր, հաւկիթ, մսացու եւ այլն:

Գաղափար մը տալու համար Բաբերդի հայութեան բերած մասնակցութեանը Թուրք կառավարութեան զինուորական պէտքերուն, կը յիշեմ միայն մեր վիւղի՝ Լսոնքի 130 ընտանիք հայութեան տրամադրած կենսամթերքի եւ ուրիշ բաներու մէկ ցանկը.—

Գարի՝ 600 քիլէ (մէկ քիլէն 20 օխա է), ձաւար՝ 150 քիլէ, ձեռնոց՝ 100 զոյգ: Աւելորդ կը համարիմ յիշել նաեւ հաւկիթի, իւղի, պանիրի եւ նման մթերքներու քանակը:

Ասոնցմէ զատ, ամէն տուն պարտաւոր էր իր մարդով, սայլով, եզներով ամիսներ չարունակ պետութեան պարէնը փոխադրելու Բաբերդէն դէպի կարին եւ անկէ ռազմաճակատ:

Տաճկաստանի մէջ կա՞ր արդեօք նահանգ մը որուն հայ բնակիչները ենթարկուած չըլլան պետութեան կողմէ պարտադրուած ձրի աշխատանքին, «Ծլամին»:

1914 Օգոստոսէն Հոկտեմբեր բազմաթիւ զինուորներ կը փոխադրուէին Բաբերդէն ռազմաճակատ:

Նոյեմբերին էր որ մէջտեղ ելաւ «Թէշքիլաթը Մախսուսէ»ի դրութիւնը, այս նենգամիտ կարգադրութիւնը պատեհութիւն մըն էր բարեկեցիկ եւ հարուստ թուրքերը զինուորական պարտականութենէն զերծ պահելու համար:

Այսպէս՝ անոնք իրենց գէնքերն առած, չէթէ արձանագրուելով, վայրագ վերաբերմունք ցոյց պիտի տային հայ գիւղացիներուն հանդէպ, կողոպտելով ու կոտորելով զանոնք: Մանաւանդ որ հայերը անզէն էին, երիտասարդները իրենց տուներէն հեռու եւ ոեւէ տեղէ օգնութիւն առանալու յոյս չունէին:

Թէշքիլաթը Մախսուսէ»ի դրութենէն լայնօրէն եւ անձարձակ օգտուեցան կարգ մը թուրք գաղանները, որոնք կատարեալ պատուհաս դարձան հայ գիւղերուն եւ որոնք վերէն իրենց տրուած հրամանները ծայրայեղ անգթութեամբ եւ քմահաճօրէն գործադրեցին:

Ասոնցմէ էին՝ Խարտի Միւտիրը իր արբանեակներով, Օրճօրցի Մուսթաֆան, Աւերակցի Գայաօղլիները, Ռումելցի Հաճի Տայիրին եւ Սէֆէրի տղաները, Լոչո Տուրսունը, Խարտցի Սալէհ էֆէնտին, Կալպուլասցի Հասան էֆէնտիի մանչը, Օսմանը, Նիվացի Օմար աղան, Մէզիրէցի Հասան աղայի տղաները Իսմէր Հաֆըզ եւ Մէհմէտ, անգութ վարիժնացիք, Զըփըրնացիք, Զըլֆոն ցիք եւ բոլոր միւս թուրք գիւղացիները:

1914 Դեկտեմբեր 5ին անակնկալօրէն Լսոնք եկաւ 24 անձերէ բաղկացած չէթէներու խումբ մը, գլխաւորութեամբ տխրահռչակ Հիքմէթ Զավուշի:

Գաղանաբարոյ չէթէները տուն տուն պտտելով մանրակրկիտ խուզարկութիւն կատարելէ վերջ, ձերբ անցուցին 18 զինուորցուններ, որոնց երկուքը՝ թուրք:

Ես մէկն էի այն հայերէն որ յետոյ բարեխօսութիւնով մը ազատ արձակուեցայ: Այս զինուորցուները քչուեցան քաղաք եւ որպէս «խայիններ» որոշուած էր 35ական գաւազանի հարուածներ տալ անոնց՝ իրենց դասալքութեան համար:

Այդպէս ալ եղաւ, բոլոր հայերը ծեծո ւելէ ետք երբ

կարգը Թուրքերուն կուգայ, 45ական հարուած տալէ վերջ, կ'ըսեն. «Հայերուն ուս քեռին կուգայ, կը փրկուին, իսկ դուք մեր Օսմանեան վեհապանծ պետութեան կործանումի՞ն կըսպասէք»: Յետոյ, երկու ոստիկաններու հսկողութեամբ կը ղրկեն Երզնկայ: Երեք օրուայ ճանապարհ տանելէ վերջ, օգտուելով ընդհանուր խառնակ դրութենէն, իրենց սովորական կաչառքը գանձելէ վերջ, ազատ ձգած էին մեր տղաքը եւ քանի մը օր յետոյ արդէն բոլորս մխասին էինք մեր ղեւղին մէջ:

Համաչխարհային պատերազմն արդէն սկսած էր:

Կովկասեան ճակատի վրայ, ուղղի կ'ունենային կատաղի ճակատամարտներ ուս եւ Թուրք բանակներու միջեւ:

Թուրքը օգտուելով այդ ճակատի ուս զօրքերու ոչ բաւարար հանգամանքէն, անվերջ յարձակումներ կը գործէր: Եւ արդէն դրաւած էր ուսական քանի մը քաղաքներ եւ գիւղեր, գիւրքեր, հասած էր մինչեւ Պաթումի չրջակայքը եւ Սարըղամիշ:

Թուրքիոյ մէջ թիկունքային աշխատանքները կը կատարուէին մեծ արագութեամբ: Բոլոր պահեստի ուժերը չարժման մէջ դրուած էին, դրաւելու համար Պաթումը:

Էնվէր փաշան գինուցած էր իր քանի մը յաջողութիւններով, ներքին գաւառներու գործը ձգուած էր իր բախտին: Բաբերդի մէջ չէր մնացած ոչ պահեստի ուժ եւ ոչ ալ թընդանօթ կամ գնդացիր:

Ռազմամթերքը թափուած էր այս կամ այն գաչաին մէջ, բացօթեայ, առանց հսկիչ պահակներու:

Խոտորջուրէն սկսեալ մինչեւ Քոփ Տաղին թափթփուած ռազմամթերքին երբեմն հազիւ մէկ գինուոր պահակ կը կեներ: Տաճկական բանակներու մէջ գտնուած հայ գինուորները գինաթափ ըրած էին եւ թիկունքային աշխատանքի ղրկուած, այսինքն՝ «ինչաաթ թապուրի»:

Թուրք երիտասարդ կռուողը դէպի ճակատ կը ղրկուէր, իսկ հայը՝ դէպի ետ: Բաբերդը իր չրջանի գիւղերով մխասին գաւառակուած էր Թուրք երիտասարդ տարրերէ:

Նմոյշ չմը՝ գաղափար կազմելու համար թէ ինչ աշխատանքի լծուած էին հայ գինուորները Բաբերդի չրջանին մէջ:

Մօտակայ չրջաններէն 500 հայ երիտասարդներ զօրանոցներէն (խան) Բաբերդ կանչուեցան: Իւրաքանչիւրին չորսական հրացաններ յանձնուեցան, Բաբերդէն կարին 24 ժամուան ճամբայ ոտքով տանելու եւ կարնոյ զինուորական պահեստին յանձնելու համար, առանց հակիչ ոստիկանի կամ զինուորի:

Կառավարական պաշտօնեան կ'արձանագրէր մխիթարեան անունը, մականունը եւ իրեն չորս հրացան յանձնուած ըլլալը:

Այդ հրացանները փոխադրուեցան կարին եւ հայ զինուորները վերադարձան Բաբերդ, դարձեալ նոյն աշխատանքին լծուելու համար: Եւ այսպէս, քանի մը անգամներ յաջորդաբար:

Ջունէյինք ձեռնհաս, յեղափոխական ղեկավարները, որոնք կրնային ուղղութիւն տալ մեզի թէ՛ արհաւիրքներու պահերուն եւ թէ նպաստաւոր ժամանակներուն, Յառիթներէն օգտուելու, ինչպէս անտէր ձգուած ջէնքերու օրերուն: Հայ հոգեւորականները իրենց քարոզներով եւ չրջաբերականներով հանդարտութիւն եւ համբերութիւն կը քարոզէին: «Սպա–սեցէ՛ք, համբերեցէ՛ք, չուտով ռուսական բանակը կը հասնի«: Այս էր հոգեւորականներու եւ անոնց հետեւորդ մեծ ազաններու կարգախօսը: «Համբերեցէք, համբերեցէք» կ'ըսէին, առանց մտածելու թէ համբերելով զանգուածօրէն պիտի ջարդուինք, օրօրոցի երախայէն մինչեւ կորաքամակ ծերուկն ու մամիկը: «Համբերութիւն, հանդարտութիւն» քարոզողներէն մէկն էր Բաբերդի առաջնորդ Անանիա Ծ. Վ. Չազարապետեանը: Երբ խումբ մը Վարզեհանցի յանդուգն երիտասարդներ տեսնելով եւ զգալով կացութեան ծանրութիւնը, Մելքեսեթի ղեկավարութեամբ դրաւոր դիմում կատարեցին ինքնապաշտպանութեան պատրաստուելու համար, առաջնորդարանը փոխանակ ընթացք տալու փրկարար դործին, իր մերժումը յայտնելէ վերջ, առաջարկ ներկայացնողներն ալ «խելագարներ» կ'անուանէ:

Թէ որչա՞փ իրաւունք ունէին Մելքեսեթի պէս «խելագարները» իրենց առաջարկին մէջ, ինքնապաշտպանութեան մասին մտածելու, ապագայ դէպքերը արդէն հաստատեցին:

Նպաստաւոր ուրիշ պայմաններ ալ կային ինքնապաշտպանութիւնը արագօրէն կազմակերպելու, սակայն փորձառութիւն չունէինք եւ ղեկավարներ կը պակսէին, մինչդեռ միմիայն ինքնապաշտպանութեան հարցը պէտք էր զբաղեցընէր մեզ բոլորս: Մենք չի կրցանք օգտուիլ պատեհութենէն եւ գիտցողներն ալ «խելագար» կոչուեցան:

Մայիս 27ի չարաղէտ օրը իրական դժոխք մը դարձաւ եւ Բաբերդցին իր 29 հայ գիւղերով ծունկի եկաւ թուրք դահիճներու առջեւ Ղարաղուլաղի դաշտին մէջ, աղօթքը շրթներուն, վերջ տալու համար իր ֆիզիքական գոյութեան, կոտորուելով զանգուածօրէն:

«Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ի չրջանն էր: Չէթէներու «քաջագործութեան» օրը: Անոնք, գօրահաւաքը պատրուակ բռնելով, ձեռնարկեր էին հայ գիւղացին թէ քաղաքացին հարստահարել եւ կոտորել:

1914 Նոյեմբերէն 1915 Մարտի վերջերը հայ գիւղացին արնաքամ եղած էր արդէն եւ գինահաւաքի ընթացքին՝ ենթարկուած անասելի տանջանքներու եւ զրկանքներու:

Թուրքիոյ բանակներուն մէջ տարիներ չարունակ բեղդարգելութեան դատապարտուած 500 ոճրագործ մէթէները, յանուն թուրք հայրենիքի պաշտպանութեան, ճակատ կը մեկնէին, գուլում եւ արիւն տարածելով հայ գիւղերու եւ քաղերու մէջ:

Չէթէներու խումբը նախապէս մուտք գործեց Քսանթա եւ ապա Քարեւրակ: Մնացեալը պարզ է:

Չէթէներու յարձակումէն եւ ասպատակութենէն զերծ մնաց միայն Վարզեհան հայաբնակ գիւղը, կառավարութեան արգելքին պատճառով, որովհետեւ կառավարութիւնը գիտէր թէ Վարզեհանի հայերը պիտի զէմադրէին:

Չէթէներու խումբը անցնելով Վարզեհանի վրայէն, կտրեց անցաւ Ճորոխ գետը եւ հոնկէ հայկական Այէք եւ Մալասա: Լսանքցին ազատ կըզգար ինքզինքը եւ կը կարծէր թէ խուժանը զարտուղի ճանապարհներ կտրելով չէր կրնար հոն մուտք գործել: Լսանքցին չատ աւելի տնքաց եւ կակիծով ճաչակեց պատուղը, քան Քսանթան ու Քարեւրակը:

Մալասեցի Օսման էֆէնտին նախապէս մեր գիւղը կը

բնակէր, բայց իր գործած քանի մը անախորժութիւններուն պատճառով վտարուած էր։

Օսման էֆէնտին տարիներէ ի վեր այդ ոխը պահած էր եւ առիթի կըսպասէր Լոռնքի հայերէն իր վրէժը լուծելու համար։ Այդ նպատակաւ չէթէներու պետը կը դրդէ որ Լոռնքի հայերուն սարսափի չմատնած, աւելի ճիշդը չվնասած, չհեռանայ Բաբերդէն։

Օսման, մանրամասն ցուցակ պատրաստած էր Լոռնքի մե ծու բարեկեցիկ ընտանիքներէն դրամ եւ զէնք պահանջելու եւ զանոնք տանջելու միտումով։

Այդպէս ալ եղաւ։ Զատկի երկուշաբթի երեկոյեան ժամը 1ին (Թրքական ժամով) չէթէներու խումբը անակնկալ կերպով մտաւ Լոռնք, Բաբերդի արեւելեան կողմը գտնուող հայաբնակ գիւղը, պաշարուած Թրքական գիւղերով։

Գիւղի գիշերապահ երիտասարդները լուր բերին թէ՝ չէթէները հիւսիսային կողմէն մտան գիւղը։

Զարագոյժը անմիջապէս տարածուեցաւ եւ գիւղի չափահաս երիտասարդներն ու պատանիները յանկարծակիի եկած, հարաւային կողմէն դուրս ելան գիւղէն։

Դիմադրելը անկարելի էր. գիւղը պաշարուած էր եւ չէթէներուն կէսը արդէն մտած էր գիւղը։

Խումբ մը երիտասարդներու հետ բարձրացանք գիւղի հանդիպակաց բլուրը եւ անզօր ականատեսները եղանք ոճրագործներուն ձեռք դերի ինկած հայուհիներու ողբերգութեանց։

Կիներ եւ աղջիկներ իրենց պատիւը փրկելու համար հարաւային կողմէն փախուստ տուին եւ խաւարին մէջ խարխափելով եկան միացան մեզի։ Իսկ գիւղը մնացող (ակամայ) հայուհիներու կրած անպատմելի տառապանքները կարելի է երեւակայել։

Այդ գիշեր 10–20 ծերունիներ անտանելի տանջանքներու ենթարկուած էին։ Թշուառ, զառամեալ տէր հօրս (հայրիկիս) մերկացնելով ծեծած էին, չորս ժամ շարունակ, վեց չէթէներ, երբեմն քանի մը վայրկեան դադար տալով եւ իրենց պահանջները կրկնելով։

Յարութիւն Ստեփանեանը որ 1895ի աղէտներէն ճո—

պոպրած էր, զարհուրելի տանջանքներու ենթարկուած էր, հակառակ երկու ոտքով կաղ ըլլալուն: Բարեբախտաբար երկու զաւազաններու կրթնած քալող այս մարդը, ծեծէն երեք չաբաթ վերջ սկսաւ դրեթէ առանց ճեռնափայտի քալել:

Յարութիւն Զարքոյեանը վառած թոնիրի մէջ գլխիվայր կախուելով, դէմքին ու մարմնի վրայ այրուցքներ ստացած ըլլալով ութը օր տանջուելէ ետք չունչը փչած էր:

Մեր գիւղի մշտնջենական պահապան Մանուկ աղան հիւանդ պառկած էր: Չէթէները անկողնին մէջ դաշոյններով ծակծկած էին իր մարմինը, սակայն, այդ քաջարի եւ յանդուգն հայը այդ տանջանքներուն մէջ անգամ անդրդուելի էր մնացած եւ չէր յանձնած իր ղէնքը:

Վաթիկ Տօնապետեանը, նոյն գիշերը աւանդած էր հոգին: Երբ իր հարազատները կ'ողբան մահը, թուրքերը տունը մտնելով սարսափի մատնած էին սգաւորները եւ հանգուցեալին մարմինը մերկ եւ անտապան նետած էին բակը:

Սարգիս Ասլանեանը այնպիսի «ֆալախայի» ենթարկած էին, որ՝ խեղճը 45 օր յետոյ հազիւ կրցաւ ոտքի կանգնիլ:

*
**

Այդ գիշերը Լսոնքը պարպուեցաւ թուրք «թալանիչներու» կողմէ: 1895էն 1915, արիւն-քրտինքով ձեռք բերուած քսան տարիներու վաստակը մէկ գիշերուան մէջ կը փոչիանար: Գիւղին մէջ, 24 ժամուան տեւողութեամբ տառապանքը, խոչտանգումն ու սպանութիւնները, բռնութիւնն ու կողոպուտը տեսնելով կը մտածէինք. «Լաւ է մեռնիլ, քան այսպէս ապրիլ»:

Մենք գլխիկոր, որպէս դասալիքներ, անարգուած պատուի ամօթանքը մեր ճակատներուն վերադարձանք գիւղ, իրարեկ դարձանք մեր չտեսածներուն, եւ չի լսածներուն, կարծէք թէ կրապաստինք դեռ աւելի զարհուրելի դէպքերու: Ու մեր բնազդը մեզի չի դաւաճանեց:

Ու այդ սարսափի օրերուն, յոյս մը ունէինք որ կը սրտապնդէր մեզ: Արեւելքէն պիտի ծագէր փրկութեան լոյսը, ռուսերը պիտի գային: Երբեմն իրիկնամուտէն վերջ կը լսուէին թնդանօթներու խուլ որոտները եւ սակայն վերջ-

կութիւնը կ'ուշանար:

«Թէշքիլաթը Մախսուսէ»ի չէթէները տասնապատկած էին Հայ ժողովուրդի տառապանքը: Հայ գիւղացին շուարած էր, ինքզինքը կորսնցնելու աստիճան: Ընտանիքին մէկ կամ աւելի երիտասարդները զինուոր գացած էին: Ծերերը իրենց սայլերով եւ բեռնակիր կենդանիներով ու պարէնով Թըրքական կառավարութեան հաշուին կ'աշխատէին, առանց պայմանաժամի եւ վճարումի, ու դեռ գոհ չէին Թէշքիլաթը Մախսուսէն եւ իր արբանեակները:

1915ին ծանօթ ու բարեմիտ Թուրքերու կողմէ շշուկներ տարածուեցան, ըստ որոնց՝ Թուրք կառավարութիւնը Հայերը պիտի ղրկէր երկրին հարաւային կողմերը, եւ այս հրամանին ենթակայ էին բոլոր Հայերը անխտիր:

Այս սահմռկեցուցիչ լուրը համոզեց բոլորը թէ՝ ծրագրուած, գաղտնի եւ չարաղէտ դէպքեր կան տեղի ունենալիք, որուն միակ եւ յայտնի զոհերը Հայերն են անտարակոյս: Տարիներով իր ամբողջ գերդաստանով մեր կողմէ հիւրասիրուած Քոսքոցի Պաշ Զաւուշն ալ այդ մասին խօսած էր հայրիկիս: Կային հաւատացողներ եւ չհաւատացողներ:

— Կարելի՞ բան է, հայը պիտի տեղահանուի՞, ո՞ւր եւ ի՞նչպէս: Հապա հայրենական օճա՞խը, պապենական կալուածնե՞րը: Ինչպէ՞ս կարելի է լքել հինաւուրց վանքերն ու սրբութիւնները, հարազատներու շիրիմները:

Այս եւ նման հարցումներով ժամանակ կը վատնէին գիւղը մնացած ալեւորները, տէր հօրս (մեր) սենեակը հաւաքուելով: Իսկ Թուրքը բոլորովին տարբեր բան կը մտածէր եւ ծրագրած էր գործադրելու:

«Ջնջել Հայ ցեղը Թրքական սահմաններուն մէջ»:

1915 Ապրիլ 26ին, Իտալիոյ պատերազմին մասնակցելէն անմիջապէս յետոյ, Մայիսի սկիզբը Թուրքը զօրահաւաք յայտարարեց եւ 15-45 տարեկանները կանչուեցան:

Ես, իբրեւ տասնըհինգ տարեկան, պարտաւոր էի ներկայանալ պատկան մարմնին, ծառայութեանս վայրը երթալու համար: Խուսափելու հնար չկար:

Այդ առեն, մեր գիւղէն 28 գինուորցու երիտասարդները, ապաստանած էին մեր հրջանի լեռները, օգտուելով թագըստոցի յարմար քարայրներէն եւ անտառներէն, գիւղէն իրենց չաբաթական պարէնն առնալով:

Առանք զէնք տեղափոխող գինուորցու հայերն էին, որոնց ուղեկցող ոստիկանները կաշառք առնալով, բաբերդէն Երզնկայ ճամբուն վրայ ազատ ձգած էին:

Մայիս 9ին, յանկարծ լսուեցաւ որ Հիքմէթ Զավուշի գլխաւորութեամբ 18 ոստիկաններ գիւղը եկած են եւ օրինական ցուցակով 45 հոգի գինուորութեան կը կանչեն: Հրամանը կտրուկ եւ վճռական էր:

Ղազարեան վարժարանի մէջ գիւղական ժողով գումարուեցաւ, ներկայացնելու համար 45 անձերը: Ցուցակին նայելով չոս հոգի հեռացած էին գիւղէն եւ Ռուսաստան պացած, մնացած 41ը Բաբերդի չրջանները կը գտնուէին:

Այս անձերը պէտք է յանձնուէին, ամէն տեսակ անախորժութեանց առաջքն առնելու համար:

Գիւղապետ Պ. Մարտիրոս Մատիկեանի թախանձադին խնդրանքին վրայ ներկայացանք: Զավուշը մէկ օր պայմանաժամ նչանակեց ճանապարհի պատրաստութեանց համար: Յաչորդ առաւօտ, կ. Մահտ. Սահիանեանի նորակառոյց ագբիւրին քով հաւաքուելու հրաման ստացանք:

Երկու եղբայրներս Պալքանեան պատերազմին մասնակցելէ վերջ Ռուսաստան գացեր էին, 24 հոգինոց գերդաստանին միակ յոյսն ու ապաւէնը, նեցուկը եա էի: Թուրքը ինծի չատ համարած էր այդ բազմանդամ ընտանիքին համար:

Ճար չկար, վայրկեաններըը կը մօտենային, վերջին հրաժեչտս պիտի տայի տառապակոծ գերդաստանիս եւ ալեւոր հօրս:

Չրեք եղբայրներս ալ մէյ մէկ հրացան ունէինք, երկու եղբայրներուս չանքերով (Յարութիւնի եւ Աբչակի) ձեռք բերուած այդ երեք հրացաններուն հակիչը, պահապանը եա էի հակառակ հօրս եւ հօրեղբօրս՝ Սարգիսի կամքին եւ անոնց հրացաններու պատճառաւ կրած անասելի տանջանքներուն: Անողոք գտնուեցայ եւ զէնքերը չի յանձնեցի:

Մութը կոխած էր, երբ երեք հրացանները, որ մեր տան մէջ պահած էի, առի եւ դուրս ելայ: Գիւղէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ ինծի պիտի սպասէր յանդուգն ընկերս՝ Թէոս Իմիզեանը:

Երկու հրացանները անոր յանձնեցի, խօսեցանք մեր ապագայ ընելիքներու մասին, համբուրուեցանք եւ բաժնուեցանք իրարմէ, մօտ ատենէն զիրար գտնելու խոստումով եւ յոյսով: Մէկ հրացանը ինծի պահեցի, սեւ օրերուն համար, իբրեւ փրկարար միջոց եւ ապահով տեղ մը պահեցի, միայն իմ եւ աստղերու գիտակցութեամբ: Կէս գիշերին վերադարձայ գիւղը, գիւղացիներու մեծամասնութիւնը դեռ արթուն էր, իսկ մերոնք անհամբեր կըսպասէին վերադարձիս:

Երբ տունէն ներս մտայ, հայրս մտահոգ ինծի կըսպասէր, կասկածելով թէ ես պիտի փախչիմ: Տէր հայրս հասկըցած էր որ զէնքերու խնդրով ալ կըզբաղիմ:

— Ո՞ւր էիր մինչեւ հիմա, այս ի՞նչ ժամանակ է:

— Քրոջս տունն էի, Տէր Հայր, ստեցի:

— Գիտեմ թէ ինչպիսի քրոջ տունը գացած էիր, լաւ, դարձեալ այդ անիծած զէնքերուն հետն էիր, գիտեմ: Բե՛ր, եավրում, բեր այդ անտէրները, եղբայրներդ հոս չեն, ահա վաղը դուն ալ կ'երթաս, ի՞նչ պիտի ընենք այդ նզովեալները:

— Տէր Հայր, կը կարծես թէ այդ հրացանները Թուրքին յանձնելով քեզի հանգիստ պիտի ձգեն, կը սխալիս, հազարներով ալ տալու ըլլաս, անոնք դարձեալ պիտի պահանջեն, պատրուակ գտնեն ու չարչարեն: Քանի որ մինչեւ հիմա յանձնած չես, ասկէ վերջն ալ կարելի չըլլայ յանձնելու ըսի:

— Մի՛ ըներ այդ բանը, եավրում, ես ծերացած եմ, այլեւս չեմ կարող տոկալ տանջանքներու:

Ողձահարեցայ, բայց ո՞ր երիտասարդն է որ իր ազգային շահը պիտի ստորադասէր իր ընտանիքին, նոյնիսկ իր հօր ապահովութեան:

— Տէր Հայր, ըսի, ես քու զաւակդ եմ եւ խոնարհաբար կը խնդրեմ քեզմէ, հրաժարէ զէնքերը յանձնելու միտքէդ: Եթէ գիտնաս որ մեր գերդաստանի 24 անդամները կախ-

ղան պիտի բարձրացնեն, մէկ հատիկ փամփուշտ անգամ չեմ յանձներ:

— Անիրա՛ւ, ինչպէ՞ս կարելի է սուտ խօսիլ, մանաւանդ որ ես քահանայ եմ եւ ձեռնադրուելուս ատեն երդուած եմ սուտ չխօսիլ:

Այս բառերը արտասանած ատեն չրթունքները կը դողային, կարծես երկնային ահեղ դատաւորին ներկայութեան կը գտնուէր:

— Տէր Հայր, այդ տեսակ սուտերը քեզ երկնային արքայութեան կ'արժանացնեն, ըսի:

Խե՛ղճ քահանայ, իր կոչումի բարձրութեան մասին կը մտածէր, ինչպէ՞ս ստել, քանի որ երեք հրացաններ կային իր տունին մէջ, Աստուծոյ ահեղ դատաստանէն կը սարսափէր: Առաջին անգամ չէր որ այդ տեսակ խնդիրներու մասին կը խօսէինք, կը վիճէինք: Եւ այդ միտքերն ու վէճերը կը թաղուէին մեր տան չորս պատերուն մէջ:

Մայիս 27ի չորեքշաբթի օրը, երբ լսեց սուլթանական յատուկ «իրատէ»ով յայտարարուած դօյժը, հայերու տեղահանութեան վերաբերեալ, որպէս Քրիստոսի արժանաւոր զաւակ, հօրը նման չարչարուած էր մէկ ու կէս ժամ, Թուրք գազանաբարոյ ժանտարմաներու կողմէ գանակոծուելով եւ սրախողխող ըլլալով իր տունին մէջ:

Թուրքերը ի վերջոյ, պարան մը ձգած էին հօրս վիզը եւ լրբենի քրքիջներով քաշած տարած էին փողոցը եւ դիակը ձգած էին գիւղական աղբանոցին մէջ:

Իմ Թշուա՛ռ, անպատան եւ անտապան ձգուած նահատակ հայրս...:

*
* *

Հիքմէթ Զավուշի հրամանին համաձայն, Մայիս 10ին առաւօտեան հաւաքուեցանք որոշեալ վայրը:

Այդ առաւօտ, արեւը սկսած էր բարձրանալ ու տարածուիլ գիւղի երկնակամարին վրայ, ամենուրեք տարածելով իր լուսացնցուղ ճառագայթները:

Լոռնքի ամբողջ հայերը շարժման մէջ էին: Անոնք արտասուալից աչքերով հաւաքուած էին կալերը, ողջերթ եւ ազատութիւն մաղթելու, իրենց մեկնող 41 զաւակներուն

կամ ամուսիններուն:

Չկար մէկը որ անտարբեր մնար դէպի արտասուլոր ե-ռուզեռը. մէկը սակայն, կամքէ անկախ, կը բացակայէր ժողովրդական այդ զանգուածէն, իր զաւակներուն համար «Տէր ուղղեա»ն ըսելու: Տէր հայրս էր բացակայողը, հե-ւանդ եւ անկողին զամուած, ո՛վ դիտէ հոգեկան ինչպիսի՛ տառապանքներով տուայտեցաւ իր անաղարտ հոգին, մօ-րաքրոջ՝ Տիկին Թադուհի Մատիկեանի տան մէջ: Մենք քանի մը ընկերներով այցելեցինք իրեն, աջը համբուրեցինք:

Սաստիկ յուզուած էր եւ արտասուքը կը հոսէր իր ժպտուն դէմքէն եւ կ'ողողէր սպիտակափառ մօրուքը: Ինքն ալ համբուրեց բոլորիս, նայեցաւ առաստաղին եւ «Տէր ուղղեա»ն մրմնջեց երկիւղածօրէն:

Ընկերներս հեռանալէ վերջ, կրկին համբուրեցի Տէր հօրս աջը եւ կըսպասէի իր սուրբ օրհնութեանը, ծունկի գա-լով իր մահիճին քով: Ձգիտեմ ինչո՞ւ լուռ էր:

— Տէր Հայր, ես կ'երթամ, չդիտեմ ո՞ւր եւ մինչեւ ե՞րբ, օրհնէ զիս ու եթէ երբեւիցէ մեղանչած եմ քո դէմ, ներէ ինծի, գուցէ վերջին անգամն է որ կը տեսնուինք, ար-տասուներուն փղձկելով:

— Մօտերը համբուրեմ, զաւակս, գիտեմ թէ այլեւս բախտ չպիտի ունենանք զիրար տեսնելու, մեղանչած չես, որդիս, կ'երթա՛ս, թող Բարձրեալն օգնական ըլլայ, պահէ ու պահպանէ քեզ ամէն չարէն ու փորձանքէն...:

Ու մինչեւ այսօր, դեռ կը հնչեն ականջիս մէջ իր բարի, հրեշտակային խօսքերը եւ վստահ եմ որ Տէր հօրս այնքան արտասուէ եւ անկեղծօրէն արտասանած «պահեա եւ պահ-պանեա» աղօթքին չնորհիւն էր որ ազատուեցայ բազմա-թիւ փորձանքներէ եւ արհաւիրքներէ:

Մեր խումբը պատրաստ էր դէպի Բաբերդ ճամբայ էյ-նալու: Զորս ոստիկաններ կ'ուղեկցէին մեր խումբին: Լա-լով եւ կակծալով գիւղական թաղօրը դեռ կը չարունակէր գալ մեր եաեւէն: Վերջապէս, ոստիկանները արգելք հան-դիսացան անոնց գալուն, բայց մեր գիւղէն մինչեւ Քարճո-րակի բլուրը եկած էին արդէն: Քանի կը հեռանայինք, այն-քան աւելի կը սաստկանար մնացողներու ճիչն ու աղաղակը,

ողեկտուր կանչերն ու հառաչանքները: Մէհմէտ անունով լիրբ ոստիկանը որ քանիցս ծաղրած էր մեր սիրելիներու ողբն ու կոծը, այս անգամ ալ բացագանչեց. «Հերիք չէ՞ ձեր այդ կեղծ լացը, ճակատը չէ ասոնց երթալիք տեղը, այլ պետութեան ճամբաներուն վերանորոգութեան կ'երթան»:

Իրիկուան դէմ հասանք Բաբերդ ու կառավարութեան չէնքին առաջ ներկայացանք գայմագամ Նուսրէթ պէյին: Մեր ինքնութիւնը հաստատելէ վերջ, մեզի տարին եւ լեցուցին Ուլու-Ճամին (հայկական հինաւուրց Պօղոս-Պետրոս եկեղեցին): Տասը վայրկեան որպէս հիւր մնալէ վերջ հասկցանք թէ մարդիկ կան ներսը, որոնք եօթը ամիսէ ի վեր հերթի կըսպասէին ու չգիտէին թէ ո՞ւր պիտի ղրկուէին: Այս պարագան մեր վրայ վատ տպաւորութիւն գործեց:

Նկատի ունենալով ճամիին ներքին ապականուած օդն ու ոջիլները, եզրակացուցինք թէ դժուար է այստեղէն ողջ դուրս գալը:

Մայիս 11ի առաւօտն էր, զինուորներու փոխադրութեան գործով զբաղող Թուրք պաշտօնեաները ճամիին մեծ դուռը բանալով սկսան մէկիկ մէկիկ կանչել փոխադրուելիք զինուորները: «Շէքիր օղլու Հասան, կէլ օղլում կէլ», «Սարգիս օղլու Սերոբ, կէլ խային կէլ», «Վասիլ օղլու Տիմիթրի, կէչ խընզըր, կէչ»: Ահաւասիկ նմոյշներ Թուրք պաշտօնեաներու կողմէ քրիստոնեաներու վերաբերմամբ ցոյց տրուած:

Այդ օրը մենք ալ բախտ ունեցանք կանչուելու, դուրս ելանք ճամիէն Թուրք պաշտօնեային չնական արտայայտութիւնները լսելով եւ ակամայ հանդուրժելով:

Մեր խումբը բաժնեցին երեք մասի, մէկը՝ Երզնկայ, մէկը՝ Եօմրա (Տրապիզոնի շրջան), իսկ վերջին խումբը, որուն մէջ կը գտնուէի ես, Մուրատ Խան Օղլու երթալու համար:

Մեր ճամբու պաշարը տալէ վերջ, երկու ոստիկաններու հսկողութեամբ ճամբայ ձգեցին Բաբերդէն դէպի Վարզահան: Գիշերը հոն պիտի մնայինք: Այնտեղ մեզի բարի գալուստ եւ ողջերթի եկած էին մեր գիւղացիներէն քանի մը անձեր, դպրոցական դասընկերներէս Գաբրիէլ Դեւանեանը մեծ յոյսեր ներշնչեց մեզի, նկատի ունենալով Իտալիոյ Դաշնակիցներուն կողքին պատերազմ յայտարարելը:

Վերի կարգ, ձախէն աջ՝ հայրը Համբարձում, երեք զաւակներով՝ Սարգիս, Թէոս եւ Խորէն Տէր Նազարէթեաններ (վերջին երեքը կամաւոր Անդրանիկի բանակին): Վարի կարգ, ձախէն աջ՝ Սեբաստ եւ Աստուր Յակոբեան (կամաւոր), Գէորգ Մարտիկեան եւ Սմբատ Տէր Նազարէթեան:

«Գացէք, մօտ առեն էն ռուսական բանակները պիտի ջրաւեն մեր երկիրը եւ մենք կը փրկուինք այս մահաչուն մթնոլորտէն»:

Բաբերդէն դուրս եկած առեն 185 հոգի էինք, հազիւ չորս կամ հինգը՝ թուրքեր:

Վարդեհանը մեր առաջին հանգրուանն էր: Մամքերու ձաժնելով մեզ տեղաւորեցին սենեակներու մէջ, յաջորդ առաւօտ ժամը 2ին (թրքական ժամով) մեր ճամբան շարունակելու համար:

Առիթէն օգտուելով, քանի մը ընկերներու հետ փափաք յայտնեցինք պատյտ մը կատարել Վարդեհանի չրջակայքը պտնուող հնութեանց կողմը:

Տեսանք Զօր. Սեպուհի չանքերով չինուած երկյարկանի նորակառոյց դպրոցը, ապագայ հայ սերունդէ մշակոյթին կիսաւարտ վառարանը:

Հին հին դարերէ ի վեր կանգուն մնացած հայ ճարտարապետի մնացորդներն էին երեք մեծ եկեղեցիները:

Թէեւ կիսակործան, բայց հայոց անցեալ փառքերը վերյիշող հնութիւններ...:

Վարդեհանէն գացինք Պալախօտ: Հոս ալ պատյաններ կատարեցինք, զանազան տեսարաններ դիտելով: Մտանք հայոց եկեղեցին, որ սրբատաշ քարերով չինուած, հոյակապ չէնք մըն էր, եկեղեցիի մը յատուկ բոլոր յարմարութիւններով օժտուած: Եկեղեցին բռնապրաւումի ենթարկուած էր թուրք կառավարութեան կողմէ եւ հիւանդանոցի վերածուած: Հոն բծաւոր տիֆով վարակուած 40–50 հիւանդ զինուորներ հոգեվարքի պահեր կ'ապրէին: Ո՛չ մէկ խնամատար մարմին կամ սպասարկող, ո՛չ մահճակալ, ո՛չ անկողին: Չինուորական վերարկուներն էին որ իրենց անկողինները կը ներկայացնէին: Եկեղեցին, որպէս հիւանդանոց, լի էր մարդկային կղկղանքի գարշահոտութեամբ: Այդ ապականուած օդը կը նպաստէր վարակելու նոյնիսկ ամենէն առողջները:

Բաբերդի եւ չրջաններու բոլոր եկեղեցիները թուրքերու կողմէ բռնագրաւուած եւ հիւանդանոցի վերածուած էին:

Միայն Բլրակ գիւղի եկեղեցին ազատ էր:

1915ի սկիզբը Բլրակ գիւղի եկեղեցին ալ հիւանդ զինուորներով լեցուն է եղած, իրենց Թուրք հարիւրապետին հետ: Գիշեր մը հարիւրապետը երազին մէջ կը տեսնէ Սուրբը, իր երկնային զինուորներով շրջապատուած:

Սուրբը Թուրք հարիւրապետին կը հրամայէ որ հիւանդ ասկեարները դուրս հանէ եկեղեցիէն: Եւ այսպէս երեք անգամ կ'երեւայ Սուրբը, կ'ազդարարէ ու կը յանձնարարէ ու կ'սպառնայ. վերջին անգամ կըսպառնայ ալ. «Եթէ հիւանդ զինուորները եկեղեցիէն չի հանես, թէ դուն եւ թէ բոլոր զինուորներդ խենդութեամբ պիտի բռնուին ու մեռնին»: Հարիւրապետը կարեւորութիւն չի ընծայեր տեսածին ու լսածին: Եւ ո՛վ զարմանալին...: Մէկ շաբաթ վերջ բոլոր հիւանդ զինուորները, հարիւրապետն ալ միասին, խենդութեան նոպայէ կը բռնուին եւ ահաւոր տանջանքներու մէջ կը մեռնին:

Հրաշք գործած էր Բաբերդի Բլրակ գիւղի եկեղեցին եւ անկէ վերջ, Բլրակի եկեղեցին հիւանդանոց ըլլալէ դադրեցաւ:

Ցալախօսէն ճամբայ ինկանք դէպի Մուրատ Խան Օղլու, մեր վերջին հանգրուանը, գոնէ ժամանակի մը համար: Մեր խումբէն չորս հայ երիտասարդներ հիւանդանալով, մնացին տեղւոյն հիւանդանոցը եւ իրենց առողջութիւնը վերագտնելէ վերջ Մուրատ Խան Օղլու եկան: Մեր խումբին հիւանդները յանձնուեցան գիւղի մուխթարին ու մենք ճամբայ ելանք:

Հասանք Խատրաղ, այն գիւղը ուր Բաբերդցի Յաբեթ Վարդերեսեանը սպաննեց Եղիշէ Թոփչեանը:

Կէս ժամ հանգստանալէ վերջ շարունակեցինք մեր ճամբան, բարձրանալով հռչակաւոր Ղաւուղին սարը: Եւ հասանք Գալան, բնութեան հրաշագործ տեսարանները եւ անդնդախոր ձորերը դիտելով: Երեկոյեան դէմ հասանք Մուրատ Խան Օղլու, մեր վերջին հանգրուանը:

Եօմրա երթալիք խումբին մէջ կային մեր գիւղացիներէն եօթ երիտասարդներ, որոնց մէջն էր նաեւ իմ դպրոցական ընկերներէս Տիգրան Ստեփանեանը: Մեզ փոխադրող զինուորներէն խնդրեցի որ ոեւէ կերպով Տիգրանը պահեն մեր

խումբին մէջ, անչուշտ կաշառք առաջարկելով: Բայց մեր փափաքը չիրականացաւ:

Մայիս 15ի առաւօտը զրկուեցայ եօթը զինուորներէս: Ինչպէ՛ս դժուար էր ու տաժանելի այն օրերուն, բաժնուիլ բնկերներէ եւ ազգականներէ ու երթալ խառնուիլ կիսավայրենի զինուորներուն ու չէթէներուն եւ ապրիլ անոնց նման:

Քանի մը զինուորներով մեսրին գացինք մեկնողներուն հետ, անոնց ողջերթ մաղթելու եւ վերջին անգամ ողջագուրուելու: Արտասուալից աչքերով նայեցանք իրարու. արտասուքը կը խեղդէր մեր կոկորդները:

Սրտաճմլիկ եղաւ մեր բաժանումը: Ինազդը նախազգայումին կրճնած կը յայտնէր թէ պատրաստ պէտք է ըլլալ պատահական ամէն տեսակ չարիքները յաղթահարելու...:

Վերադարձանք ու տեղաւորուեցանք մեզի յատկացուած գօվուչին մէջ:

Այդ օրը որպէս հիւր, ազատ մնացինք:

Մուրատ Խան Օղլուի մէջ 375 զինուորները կային, որոնցմէ 12ը մեսրի թուրքեր էին, մնացածները հայ: Ուրախ էինք որ բաբերդի ամէն կողմէ եկած երիտասարդները կը տեսնէինք եւ կը ծանօթանայինք, թէեւ այդ ուրախութիւնը ծրնունդ կ'առնէր մեր մեծագոյն ցաւերէն եւ կարճատեւ էր:

Հայ զինուորներէն 24ը բաբերդ քաղաքէն էին, 54ը Քանթայ գիւղէն, Քարեւրակէն 42, Մալատայէն 22, Խայկէն 35, Վարդեհանէն 15, Լանքէն 13, Խուրսէն 12, Ս. Թարոսէն 14: Քանի մը անձեր ալ զանազան վայրերէ: Մեր ստացած տեղեկութեանց համաձայն բաբերդցիներու ընդհանուր թիւն էր 254:

ԳԼՈՒԽ Ե·

ՍԵՒ ԳԱՂԹԸ ԵՒ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Վաշտային դրութիւն·— Մայիս 27ը եւ թուրք ոստիկանութիւնը·— Բաբերդի եւ գիւղերու անուանի հայերու ձերբակալութիւնները·— Բաբերդի 29 հայ գիւղերու բնակիչներու տարագրութիւնը Խուքսի եւ Աւերակի ձորերէն·— Բաբերդ քաղաքի հայերու տեղահանութիւնը·— 1915 Մայիս 27 Բաբերդցու սեւ օրը:

Մայիս 16ի առաւօտը, Մուրատխանօղլուի մէջ կազմուեցան երեք վաշտեր: Մեր վաշտին հարիւրապետը երիտասարդ, համակրելի սպայ մըն էր, Նազըմ պէյ, երկու վաշտապետներ, Մալաթիացի Մատթէոսը եւ ես, իսկ մեր վաշտի գրագիրն էր զարգացում ունեցող Պալախոցի համակրելի երիտասարդ Տաճատ Շահինեանը, Արմենակ եւ Մկրտիչ Շահինեաններու եղբայրը:

Մեր պարտականութիւնն էր ճամբաներու շինութիւնը եւ նորոգութիւնը, Թուրքերէն՝ «Ինշաաթ Թապուրի«:

Մայիս 18ին սկսանք մեր աշխատանքը: Մեր հարիւրապետը բացատրեց մեզի զինուորը ինչ կերպով աշխատցնելու մասին եւ պատուիրեց՝ իւրաքանչիւր աշխատանքի ժամէ մը վերջ, քսան վայրկեան դադար տալ: Այսպէսով մեր վաշտին վիճակը լաւ էր, իսկ Ա. եւ Բ. վաշտերուն զինուորները չարաչար կ'աշխատցնէին: Երկու վաշտերու պետերն ալ անգութ, բռնակալ անձեր էին:

Շաբաթ մը աշխատելէ վերջ, Մայիս 26ին, կէսօրէ վերջ, Տրապիզոնի կողմէն ինքնաշարժ մը եկաւ Մուրատխանօղլի: Մէջը երկու գերմանացի եւ երեք Թուրք բարձրաստիճան սպաներ, քանի րոպէ մեր սպաներուն հետ տեսակցելէ յետոյ շարունակեցին իրենց ճամբան դէպի Բաբերդ: Անոնց Բաբերդ մուտքը իսկոյն փոխեց դրութիւնը: Մայիս 26ին

ՊՕՂՈՍ ՔԷՇԻՇԵԱՆ
Լոնճֆցի, կամաւոր Անդրանիկի բանակին

ինքնաշարժով եկողները ինչեր խօսեցան, այդ գաղտնի մընաց: Սակայն Մայիս 27ի առաւօտը Բաբերդի ամբողջ ոստիկանութիւնը շարժման մէջ էր եւ արեւածագէն արդէն պաշարած էին Բաբերդի 29 հայ գիւղերը, Իթթիհատի ղեկավարներուն հրամանով, մէկ ժամ միայն ժամանակ տրուած էր հայերուն, տեղահան ըլլալու համար:)

Հրամանը գործադրելի էր անխտիր, բոլոր հայերու վերաբերմամբ:

Բաբերդի բռնագաղթէն վերծ մնացողներ կային Մալաթայէն, Խայէկէն, Ակիւծկայէն եւ Լոռնքէն, հազիւ քանի ընտանիքներ, որոնց ամուսինները կ'աշխատէին պետութեան համար ձրիաբար, նոր զօրանոցի մը շինութեան գործին մէջ:

Պալախօռ գիւղը մնացած մեր հիւանդ ընկերները գարհուրելի բաներ լսած էին տեղահանութեան դէպքերէն եւ արտասուելով պատմեցին նաեւ իրենց տեսածներու մասին:

Բոլոր դէպքերը եւ երեւոյթները ջարդի, կոտորածի նախանշանները կը ցուցնէին:

Մայիս 27էն մէկ շաբաթ առաջ Թուրք կառավարութիւնը Բաբերդի գայմագամ Նուսրէթ պէյի միջոցաւ սկսաւ ձերբակալութեան գործը: Անուանի հայերը լեցուցած էին բանտերը եւ կոտորուած էին:

Ձերբակալուածներու մէջն էին յայտնի վաճառական եւ ազգային գործիչներ.— Ա. Քիւրքճեան, Յ. Պալեան, Լուսիկեան, Վաղարշակ էֆ., Սիմոնեան եղբայրներ, Ադապապեան, Պօյաճեան, Սարաֆեան, Երանոսեան, Սէյխոեան, Վարդերեսեան, Պօլավուրտեան, Մութաֆեան, Փիլիպպոսեան, Սագրբեան եւ այլն: Ասոնց հետ նաեւ մաս մը ականաւոր գիւղացիներ: Պարագլուխներու ձերբակալութենէն մէկ շաբաթ վերջը տեղի ունեցաւ ընդհանուր տեղահանութիւնը:

Լուսաբացին բոլոր հայ գիւղերը պաշարուած էին ոստիկան-զինուորներով, հայերու երթեւեկը, ներսէն դուրս եւ դուրսէն ներս արգիլուած էր:

Հայ գեղջուկը հարկադրուած էր վերջնականապէս լքելու իր հայրենի դարաւոր օճախը, արտն ու արօտը, իր նախնեաց շիրիմներն ու սրբավայրերը եւ մէկ ժամուան մէջ,

վերցնել իր հետ ինչ որ կարող էր:

Տունը մնացած ողամարդիկ լիսուն տարեկանէն վեր էին, փոխադրական միջոց հանդիսացող եզն ու ձին, ջորին եւ էշը խլուած էին եւ ճակատը ռազմանիւթ փոխադրելու կը ծառայէին:

Ու հայ կիները եւ ծերուկները պիտի շալկէին իրենց մանուկները եւ պատառ մը հացով ճամբայ պիտի ելլէին:

Սուգ ու չիւան ամէն տուն, ահ ու կսկիծ ամէն սրտի մէջ եւ զուլումը՝ ամենուրեք:

Այսպէս, մէկ ժամուան մէջ, Բաբերդի 29 գիւղերու հայ բնակիչները ճամբայ հանուած էին երկու ուղղութեամբ. մէկ մասը Աւերակի եւ Պունագի ձորերէն, միւսը՝ Խուբսի ձորէն, հինգ օր հետոյ, անօրինակ տառապանքներով կը հասնէին ի վերջոյ Ղարաղուլաղի դաշտին մէջ: Այ-տօղան լերան ստորոտը խողխողուելու, մորթուելու համար:

Բոլոր գիւղերը զրկուած էին հաղորդակցութեան մի-ջոցներէն եւ անտեղեակ մէկը միւսէն: Լոռնքցին չէր գիտեր թէ ի՞նչ տեղի կ'ունենայ մօտակայ Թումելի գիւղին մէջ, Վարզէհանցին անտեղեակ էր Քարեւրակի անցուդարձէն:

Տեղահանութեան ատեն, դեռ ճամբայ չելած տեղի ու-նեցած են նաեւ սպանութիւններ:

Լոռնքի մէջ կայսերական կառավարութեան «իրատէն» կարդալէ վերջ, Հիքմէթ Ջավուշ, հօրս՝ Տէր Գրիգոր քհնյ. Արսլանեանի մօրուքէն քաշելով կրկնած է. «Սրիկայ փա-փազ, դեռ որքա՞ն ատեն այս ժողովուրդը պիտի յեղափո-խես», եւ անկէ յետոյ տէր հօրս եղերական վախճանը իր ննջասենեակին մէջ, արդէն նկարագրած եմ: Հայրս եղած էր Լոռնքի առաջին զոհը:

Վարզէհանի մէջ, նոյն եղերականութեամբ, զոհ գացեր էր Զօր. Սեպուհի մեծ եղբայրը՝ Յարութիւն Ներսէսեան: Առիւծկայէն սպաննուած էին՝ գիւղին քահանան եւ Միսաք Նազարեան, իսկ Տիգրան Թեւանեանի վրայ արձակուած գնդակը վրիպած ըլլալով, ազատած էր:

Առաջին օրը եւ քանի մը սպանութիւններ՝ անտէր-անպաշտպան կիներու եւ անչափահաս մանուկներու աչքե-րուն առջեւ, դեռ բուն սպանդանոցը՝ Ղարաղուլաղ չհասած:

Թուրք ոստիկանները իրենց փորը կշտացնելու եւ քսակները լեցնելու համար, կ՚օգտուէին «Թօփրաք պաստը փարասը»ի դրութենէն: Այս ձեւի ամենօրեայ գանձումը Հայը հարստահարելու լաւագոյն միջոցն էր:

Ղարաղուլաղի դաշտին մէջ առանձնացուցած էին բոլոր տղամարդիկ եւ պատանիները եւ Այ-տօղանի ստորոտը գտնուած ձորին մէջ խողխողած էին: Այս կոտորածէն կը բացակայէին Բաբերդ քաղաքացի Հայերը: Զանգուածային ջարդին համար դահիճները ընտրած էին այնպիսի վայր մը, ուր մէկ զինուած մարդ կրնար մրցիլ հարիւրաւորներու հետ:

Ընդհանուր կոտորածի ատեն գտնուած են Բաբերդցի երիտասարդներ, որոնք անզէն ըլլալով հանդերձ, քաջութեամբ եւ գերմարդկային ճիգերով մաքառած են Թուրք ոստիկաններու դէմ:

Ասոնցմէ մէկը եղած է Կիւ գիւղացի Սարգիս Յովակիմեանը, որ երբ կը տեսնէ թէ հասած է վերջին վայրկեանը, առիւծի նման կը խոյանայ դէպի ոստիկանը եւ քարի հարուածով մը գետին կը գլորէ, կը խլէ ձեռքէն հրացանը եւ կըսպաննէ քանի մը ոստիկաններ: Սակայն շուտով կը հասնին օգնական Թուրք ուժերը եւ կըսպաննեն Սարգիսը:

Նման քաջութիւններ ունեցած են նաեւ ուրիշ Հայեր,

Թուրք կառավարութիւնը կոտորածի դաշտը ղրկած էր նաեւ Թուրք եւ քիւրտ ծերունիներ, որոնք երկաթեայ ձողերով եւ կացիններով զինուած, յարձակումներ կը գործէին հայ անպաշտպան ծերունիներու եւ կիներու վրայ:

Դեռ ողջ մնացած կիներ եւ աղջիկներ, իրենց հարազատներու ջարդին ականատես ըլլալէ դատ, իրենք ալ ենթարկուած էին Թուրք չնականութեանց:

Դիւրին չէ արհաւիրքի օրերէն մնացած յուշերը գրի առնել, այն ալ տասնեակ տարիներ անցնելէ վերջ: Դիւրին չէ մանաւանդ գրի առնել զուլումին, անօրինակ եղեռնին մանրամասնութիւնները, որոնց իւրաքանչիւր տողը զարհուրանքով եւ հոգեկան անսահման տառապանքներով կը համակէ գրողին հոգին:

Եթէ Ապրիլեան Եղեռնի ամբողջականութենէն միմիայն 18,000 Բաբերդցիներու խողխողումը, քարկոծումը եւ ըլ—

(Նախորդ էջի խմբանկարը)

ՓԱՐԻԶԱԲՆԱԿ ԽՈՒՄԲ ՄԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐ

Ա. կարգ, ձախէն աջ՝ Հմայեակ Փաշաեան (Բաբերդցի, կամաւոր Անդրանիկի բանակին), Եփրեմ Թեւանեան (Առիւծկացի, ներսապայ թրք. բանակին, յետոյ կամաւոր Կովկասի մէջ), Տիգրան Թնւանեան (Առիւծկացի), Մինաս Զաքալեան (Պալախօոցի, կամաւոր Քեռիի բանակին), Աւետիս Համբարձումեան (Պալախօոցի)։

Բ. կարգ, Միհրան Անասթասեան (Թոմնացի), Հայրապետ Պարսամեան եւ որդին (Կիղացի), Խորէն Մանալեան (Պալախօոցի, կամաւոր Համազասպի բանակին), Մկրտիչ Շահինեան (կամաւոր Քեռիի բանակին)։

Գ. կարգ, Վարդան Շահիրեան (Բլրակցի), Գրիգոր Թեւանեան (Առիւծկացի), Յուսիկ Մանալեան (Պալախօոցի), Վահրին Աղապապ Նաայեան (Խայէկցի), Խորէն Մարկոսեան (Առիւծկացի)։

ՄԻՍԱՔ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՆ

կումները նկատի ունենանք, այդ մասնիկն ալ պարհուրելի է, անսահմանօրէն պարհուրելի:

Ըստ ականատեսներու եւ իրազեկներու, կոտորածէն ազատած խումբ մը հայուհիներ երբ Բաբերդ կը վերադառնան, կանգ կ'առնեն Բաբերդի Ղօրուշներու ընդարձակ դաշտավայրը: Թուրք կառավարութիւնը այդ թշուառներուն մէյ մէկ պատառ հաց տալ կը հրամայէ եւ անկէ վերջն է որ կը պատահի աներեւակայելին: Քանի մը թուրք մունետիկներ փողոցէ փողոց ու պիւղէ պիւղ կը պտտին եւ զայմաղամ Նուսրէթ պէյի կարգադրութիւնը կը յայտնեն. «Ազատ են ըղձը թուրքերը, որոնք կը փափաքին կեավուր կիներ եւ աղջիկներ ընտրել իրենց համար»:

Ջտեսնուած չնականութեամբ, ամբոխն ու երեւելիները կը յանդգնին անպաշտպան կիներն ու աղջիկները աճուրդի հանել եւ գանոնք քաշքշելով, ծեծելով իրենց տուները տանիլ: Կեանքի մէջ ամօթխածութենէն իրենց նշանածին երեսը չտեսած պեղուհիները ձեռքէ ձեռք անցնելով լկուած էին ու խոչտանգուած: Շատ մը հայուհիներ ալ թուրք բռնեններու այդ անարդանքին չենթարկուելու համար, մահը անպատիւ կեանքէն գերադաս համարելով, ճորոխ գետը նետուած ու խեղդուած են:

Հրաչքով մը ազատած Տիկին Մէմզար Վարդերեսեանը սարսուռով պատմեց իր տեսածները, որոնց մանրամասնութիւնները պրի առնելը ո՛չ նորութիւն պիտի ըլլայ եւ ոչ ալ ախորժելի, կը բաւականանամ յիշատակելով միայն թէ վերադարձող հայ կիները չկրնալով տակալ թուրք վայրագութեանց, կը հարկադրուին նորէն բռնել տարապրութեան ճամբան եւ Երզնկայի ու Ղարաղուլաղի ուղղութեամբ կ'երթան մինալու իրենց բախտակիցներուն՝ Երզնկայի չրջանին մէջ եւ անկէ ալ կ'անցնին Խարբերդի Ծովքը (Կէօլճիւք):

Բաբերդ քաղաքի հայութիւնը տեղահանուած է երկու անգամով եւ Երզնկայի ուղղութեամբ, հայ պիւղերու տեղահանութենէն վեց օր վերջը:

Թուրքը իր սովորութեան համաձայն, նախ սարսափ տարածած էր քաղաքին մէջ, տեղահանութենէն մէկ ժամ

առաջ սպաննելով Տիգրան Նազարեանը եւ Հայկ Գալոյեանը: Ապա տխրահռչակ Նուսրէթ պէյ ձերբակալել տուած էր քաղաքին նշանաւոր հայ վաճառականները, ազգային դործիչներ, եւն.:

Վերջին կիրակին, Բաբերդի առաջնորդը Գեր. Տ. Անանիա Ծ. Վարդ. Հազարապետեան Նորաչէնի մէջ պատարագ կը մատուցանէ, կը հաղորդէ հայերը եւ իր քարոզով կը յորդորէ որ բոլորը հաւատարիմ մնան Օսմ. կառավարութեան եւ առիթ չտան թուրք տարրերու դրդուելու: Եւ սկիզբէն մինչեւ վերջ հաւատարմութիւն քարոզող այս վարդապետը, որուն քարոզութիւնը չատ սուղի նստեցաւ Բաբերդի հայութեան, ինքն ալ եղերական վախճան մը ունեցաւ: Եւ Բաբերդի հայ քաղաքացին ալ, արցունքը աչքերուն հրաժեշտ տուաւ հազար հազար տարիներու կեանք ունեցող իր հայրենի բնագաւառին ու գնաց անվերադարձ...:

Զանազան եւ սարսռազդեցիկ բաներ կը պատմեն Բաբերդ քաղաքէն տեղահանուած կարաւաններէն ողջ մնացողները, իրենց ապրած օրերու մասին, որոնցմէ նմոյշ մը միայն կ'ուզեմ արձանագրել:

Բաբերդ քաղաքին մէջ, երկար տարիներէ ի վեր, հաւատարմօրէն թուրք կառավարութեան կը ծառայէր Յովակիմ էֆէնտի անունով հայ մը (մալ մխտիրի):

Քաղաքի տեղահանութենէն վերջ, պայմանաժամ կը տրուի Յովակիմ էֆէնտիին որ հեռանայ քաղաքէն:

Յիշեալը երկու չափահաս աղջիկներ ունէր, որոնցմէ մէկուն բոնի ութցած էր Հաճի Տուրսունի տղան Շիւքրին, երկրորդին ալ ուրիշ մը: Յովակիմ էֆէնտին կը յայտնէ. «կը հեռանամ, պայմանաւ որ երկու աղջիկներս ինծի յանձնէք»: Աղջիկներուն տիրացողները կ'ընդդիմանան, բայց կառավարութեան պահանջով կը յանձնեն աղջիկները:

Յովակիմ էֆէնտին, երբ պետակից եւ պատուախնդիր հայ մը, երկար մտածելէ վերջ, իր ընտանիքին անդամներուն վերաբերմամբ եղերական ծրագիր մը կը մշակէ «թուրքին չըրածը ես կ'ընեմ» ըսելով: Նախ կը թունաւորէ իր կինը, յետոյ երկու աղջիկներն ու տղան, երկու պարաններ առաստաղէն կախելով վերջ կուտայ իր մեծ տղուն եւ իր կեան-

քին։

Այդ օրերուն Բաբերդի մէջ կը մնային քանի մը հայ վարպետներ միայն, որոնք արիւն-քրտինքով քարշ կուտային իրենց թշուառ գոյութիւնը։ Ի դէպ, պէտք է ըսել որ Բաբերդի հայ իգական սեռէն ոչ ոք հրապուրուեցաւ եւ ինքնակամ անձնատուր եղաւ Թուրքերուն։

Անոնցմէ շատերը վերջ տուին իրենց կեանքին, ուրիշներ ալ տոկացին ամէն տեսակ տանջանքներու եւ սակայն բարձր պահեցին հայ կնոջ ազգային նուիրականութիւնը եւ պատիւը։ Փա՛ռք իրենց պայքարին։

Վերապրող բեկորները եւ նոր ու գալիք սերունդը պէտք է գիտնայ անունը այն կարգ մը Թուրքերուն, որոնք պատճառ եւ գործադրողը դարձան հրէշային ոճիրներու։

Յաւիտենական անարգանքի եւ նզովքի արժանի Թուրքերէն են՝ Հաճի Մուհարրէմի տղան Հաֆըզ էֆէնտին, Սաբրի Համտին, Թափու քեաթիպի Թէվֆիքը, Օզուրլու Էտհէմը, Ինճէ Արապը, Մէհմէտը, Զիւֆիւր պէյը, Ֆէվզին, Խուրշէվ պէյը, Շահպէնտէր Զիան, Կոնտոլոթցի Հաճին, Հաճի Տուրսունը, Շիւքրին, ատոնց կարգին նաեւ հայակեր ոստիկաններ՝ Օսման էֆէնտին, Ասլան չաւուշը, Եուսուֆ չաւուշը, Գարամօլլա Օղլու Հաճի Րէսիմը եւ Սատըղը, Հիքմէթ չաւուշը, Հաճի Սալէհ Օղլու Ալին, Կեավուր Հասանը, Նէմօղլու Էշրէֆը եւ այլն, որոնց թիւը շատ երկար է։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՓԱԽՈՒՍՏԸ

Թերահաւատութիւն տեղահանութեան շուրջ.— Թուրք կառապաններու մտերմիկ խօսքերը.— Պաշտօնով դէպի Բաբերդ.— Երեք հեռաձայններ Բաբերդէն.— Երկու ընկերներս խամսի գիւղը չղրկելու պարագան.— Փախուստի ծրագիրը.— Յոյն փռապան Ստաւրին.— Տանատը.— Եօթը ընկերներուս Մուրատխանօղլիէն փախուստը.— Առիւծկայ եւ Աղճէննէթը.— Մեր անցքը Ճորոխէն.— Լռնքի շրջանին մէջ.— Երկու հրացաններ եւ ճաւարը.— Անծանօթ դիակը.— Միացում՝ լեռը գտնուող մեր գիւղացիներուն հետ.—

Պալախօրի մէջ մնացած մեր հիւանդ ընկերները, երբ Մուրատխանօղլիի մէջ մեզի միացան եւ պատմեցին այն զարհուրելի դէպքերու մասին, որոնք տեղի ունեցած էին մեր ծննդավայրին, շրջակայ գիւղերուն եւ քաղաքին մէջ, մեզի անհաւատալի երեւցին:

Սակայն, հետզհետէ ուրիշ միջոցներով մեր առած տեղեկութիւնները պարզեցին աւելի զարհուրելի բաներ եւ մենք սկսանք մտածել մեր փախուստին մասին:

Լուրեր քաղելու միջոցներէն մէկն ալ Թուրք կառապաններն էին: Բաբերդէն Տրապիզոն եւ Կարին երթեւեկող այդ կառապաններուն, ինքզինքնիս Թուրք ձեւացնելով, մօտեցեր էինք եւ արդէն օր օրին նոր տեղեկութիւններ կըստանայինք անոնց միջոցով:

Ուրբաթ՝ Թրքական պազարի օր մը, բաւական թուով հայրենակիցներով անտառի մը մէջ հաւաքուեցանք եւ սկըսանք գաղտնի խօսիլ ապագայ մեր ընելիքներու մասին, այսինքն՝ կազմակերպել մեր փախուստը դէպի Լռնքի

ԽՈՒՄԲ ՄԸ ԽԱՅԷԿՑԻՆԵՐ

Վարի կարգ, ձախէն աջ՝ Սեդրակ Ոսկիհաճեան, Եղիա Բուլդուլեան (կամաւորներ)։ Վերի կարգ, ձախէն աջ՝ Արտաշէս Ոսկիհաճեան, որդին Խաչիկ՝ եւ զարմիկը Երուանդ։ (Արտաշէս եւ Երուանդ՝ թևթաւօղաձիգ Անդրանիկի բանակին մէջ)։

Լեռները։

Քանի որ թուրք պետութինը զանգուածօրէն ջարդած էր մեր ծնողքն ու հարազատները եւ մեր բազմահազար ապրիւնները, երբ մեր հայրենի օճախները հողին հաւասարած էին ու մեր բազմահազար զոհերը դեռ անթաղ կը մնային, մենք ո՞ր պետութեան եւ ի՞նչ բանի համար պիտի ծառայէինք։ Թեր ու ղէմ կարծիքներ փոխանակեցինք, ծրագիրներ կազմեցինք։ Շատեր անյարմար նկատեցին փախուստը, իսկ մենք չորս հոգի (մէկ Առիւծկացի, մէկ Լառնքցի եւ երկու Ս. Թորոսցի) որոշեցինք փախչիլ եւ մխանալ Լառնքի լեռներուն մէջ ապաստանած մեր եւ ուրիշ գիւղացի երիտասարդներուն։

Յաջորդ օրը, Յունիս 1, կէսօրուայ ճաշի դադարէն վերջ, դեռ նոր սկսած էինք գործի, երբ մեր վաչտապետ Նազըմ պէյէն տոմս մը ստացայ. «Ալան չավուշ, պէօլիւկէն տասներկու հոգի ղրկէ, պաչտօնով Բաբերդ երթալու համար» կը գրէր:

Գրութիւնը կարդալէս անմիջապէս վերջ, իմ դիւղացիներէս եօթը եւ ուրիշ դիւղացիներէ հինգ հոգի ընտրելով ճամբայ ելայ: Ճանապարհին հապճեպ խօսակցութիւնով մը որոշեցինք քանի որ Բաբերդ պիտի երթայինք, պէտք էր որ օգտագործէինք առիթը:

Ներկայացանք սպային: Մորամանկ մարդը կարծես տեղեակ էր մեր որոշումէն, — արդիլեց որ Բաբերդ երթամ: Անգամ մըն ալ բարեւի կենալով, խնդրեցի որ թոյլատրէ մեկնումս: Բայց սպան անդրդուելի մնաց, պատճառաբանելով թէ վաչտը առանց չավուշներու չի կրնար մնալ եւ արդարացի էր:

Գլխիկոր վերադարձայ ընկերներուս քով եւ յայտնեցի որ չվերադառնան եւ հասած գիշերն իսկ անցնին մեր լեռները: Այդ տղոց Բաբերդ մեկնելէն երկու օր վերջ, Բաբերդէն հեռախօսով պահանջեցին Մուրատխանօղլի գտնուած Ինչաթ Թապուրիի մէջ գտնուող բոլոր հայերը ղրկել տեղահանուած հայերու ետեւէն եւ անոնց հետ խառնել:

Առաջին եւ երկրորդ վաչտերու հարիւրապետները համամիտ էին՝ իրենց վաչտերը ղրկելուն, իսկ մեր հարիւրապետը ընդդիմացաւ եւ ըսաւ՝ «Իմ պատասխանատուութեան տակ, ես կը պահեմ իմ վաչտի հայերը եւ կը չարունակեմ ճամբաներու չինութիւնն ու նորոգութիւնը»:

Երկրորդ օրը նոյնիմաստ հեռախօս մըն ալ ստացան, բայց մեր բարեսիրտ հարիւրապետը դարձեալ ընդդիմացաւ, վճռած էր չղրկել եւ չղրկեց: Միւս սպաներն ալ լուռթիւն պահեցին, մինչեւ որ հեռախօսը չորրորդ անգամ կրկնեց հրամանը:

Այս եւ նման լուրեր ես կըստանայի Պալախօղի Տաճատ Շահինեանէն, որ թէ՛ մեր վաչտի քարտուղարն էր եւ թէ՛ մեր սպային մտերիմ բարեկամը: Մեր հարիւրապետը համակրելի, մտային կարողութիւններով օժտուած, ազնիւ երիտասարդ մըն էր: Պաչտօնով Բաբերդ գացող մեր ընկերները

հինգ օր վերջ վերադարձան եւ մանրամասն պատմեցին Բաբերդի եւ շրջանի հայերուն պատահած արհաւիրքներուն մասին: Վերադարձողներուն մէջ տեսայ մեր պիւղի երիտասարդները, որոնք փախչելու մտքով ղրկած էի Բաբերդ:

— Ծօ՛, Մխաք, ի՞նչ էր մեր որոշումը, ինչո՞ւ վերադարձաք, հարցուցի:

— Է՛հ, Մալաքիա, ճիշդն ըսած, քեզի մինակ ձգել ու փախչիլ չուզեցինք:

— Չէի՞ք պիտեր թէ այս անանցանելի կիրճերէն որչափ դժուար ու վտանգաւոր է փախչիլը:

— Հոգ չէ, նորէն կը փախչինք. ապրինք մէկտեղ, մեռնինք մէկտեղ:

— Դէ՛հ, պուք գացէք հանգստացէք, ես երթամ պէօլիկին հացը առնելու, ըսի:

Պարէնը առնելու առեն Տաճատը տեսայ, իր սովորութեան համաձայն՝ ժպտերես բարեւէն վերջ, թուղթ մը երկարեց:

— Ի՞նչ կայ կրկին, Տաճատ, նորութիւն մը ունի՞ս հաղորդելիք:

— Ո՛չ, պատասխանեց, Բաբերդէն վերադարձողներուն մասին է, անոնք առանց փոփոխութեան Յամսի պիւղը պիտի երթան:

Գրութեան բացատրութիւնը տալէն վերջ, չտապով հեռացաւ:

Այդ որոշումը վրաս գէշ տպաւորութիւն գործեց, կը մտածէի գոնէ անոնցմէ երկուքը, Մխաքն ու Վահրամը եա կեցնել, խնդիրը զանազան ձեւերով քննելով, առանց միտքս ծածկելու մօտեցայ պաշտօնակից Մատթէոս Չավուշին, կարծիքներու փոխանակութենէ վերջ, քաւորդ մէճիտ մը տահեցուցի իր զրպանը, երկու օր անտարբեր գոնուելու նոր հրամանին, որպէսզի ժամանակ շահինք: Երրորդ օրը արդէն փախչելու էինք: Համաձայնեցաւ:

Երեկոյեան հասայ գովուշը, յայտնեցի պինուարներուն Յամսի պիւղը երթալու կարգադրութիւնը եւ հարցուցի թէ ո՛վ կ'ուզէ կամովին՝ ապրելուն հետ երթալ:

Ի վերջոյ երկու Ս. Թորոսցիները փոխարինեցին իմ նը-

կաւի ունեցած ընկերներուս:

Երբ հաւաք օրը, առաւօտ սայլերը ճամբեցինք: Ա.Հ ու դպլի մէչ էի, ժառ֊ելով՝ գուցէ Նազըմ պէյը լաւ կ'ուզնայ խնդրին: Յարեբախառաքար, այդ օրը Նազըմ պէյ բնա՛ւ չհանդիպեցաւ մեզի, իսկ մենք կ'աշխատէինք առաջին վաշտին հետ:

Ճաշի դադարի առեն կազմեցինք մեր վախուտաի ծրագիրը. նախ հոգի էինք, չորսը լառնքցի, երկուքը՝ Ս. Թորոսցի, մէկը՝ Առիճկացի եւ մէւսը՝ մեր վաշտի քարտուղար Տաճատը: Շատերու պարզած էինք մեր ծրագիրը, պ֊բախտաբար մեզ չլսեցին: Զեմ գիտեր, ի՞նչ բանէ կը վախնային, երբ մեր ծնողքը տեղահանուած ու կոտորուած էին, մեր գիւղերը հրդեհուած ու փախչողներուս ծնողքներն ու հարազատները չկային որ չէթէներու խոշտանգումին ու բռնութեանց ենթարկուէին, կամ տունը մնացած ընտանիքներու անդամներուն վրայ ճնշում ի գործ դնէին:

Այդ օրը ուարի դարձաւ: Երազ կը թուէր ամէն բան ու քանի կը տեսնային փախուստի վայրկեաններըը, այնքան աւելի կը բաբախէին մեր սիրտերը:

Դէպի ապատ լեռները, լառնքի չրջաններըը, հասնելու համար մեր բախտակիցներուն եւ ապաստանիլ այս ձորակի

Գալախօսի մէչ մնացած մեր հիւանդ ընկերներըը, երբ հեղձուցիչ մթնոլորտէն, որ վայրկեանէ վայրկեան վտանգաւոր կը դառնար եւ կըսպառնար մեր գոյութեանը, մանաւանդ որ ծանօթ էին Բաբերդէն հետախօսուած կարգադրութեանց, պէտք էր չասպել, ժամանակը կարճ էր:

Երեկոյեան դէմ, վերադարձանք գօվուչներըը, ուր մէկ սենեակին մէչ եօթ ընկերներ միասին կ'ապրէինք: Մինակ Տաճատն էր որ մեզմէ հինգ վայրկեան հեռաւորութեան մը վրայ կը բնակէր:

Կէսօրին որոշեցինք որ ժամը 2ին (թրք. ժամով) իրարու միանանք, մեր բնակած չէնքին ուղղութեան վրայ, Ջուրին եզերքը, մինչ այդ սկսանք ճանապարհի պատրաստութիւնը տեսնել: Պատրաստուելիքը միայն հացն էր:

Գալատպողի, այս ու այն կողմ իննկանք հաց գնելու համար, տեղւոյն վրայ արդէն դժուար էր հաց գտնել: Երկու

հացագործներէն մէկը սեփականատէր էր, միւսն ալ զինուորական։ Վերջինին հաց պատրաստողները ինծի մտերիմ էին, Մատէնցի հայր ու տղայ։

Հաց չկար եւ հազիւ երկու ժամէն պատրաստ պիտի ըլլար։ Իսկ փախչելու ժամը հասած էր եւ չէինք կրնար երկար սպասել։ Դիմեցի իմ մտերիմ բարեկամ յոյն հացագործ Ստաւրիին եւ յայտնեցի փախուստի մեր որոշումը։ Բարի յոյնը նպատակայարմար դատեց մեր որոշումը եւ ի սրտէ յաջողութիւն մաղթեց։ Խնդրեցի մեզի հաց տալ, որքան որ կարելի է, դրամը ստանալու պայմանաւ։

— Պատրաստ հաց չունիմ, արդէն որչափ ալիւր կըստանամ, այնքան ալ հաց պարտաւոր եմ յանձնելու, ըսաւ Ստաւրին։

Աղաչեցի, պաղատեցի, վերջապէս համաձայնեցաւ քըսան օխայ հաց տալու։ Վճարեցի փոխարժէքը, շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ հեռացայ։

Մեր ժամադրութեան որոշեալ ժամէն քսանեւհինգ վայրկեան անցած էր։ Տաճատն ալ ուշացած էր։ Ես ու Վահրամը իր բնակած տանը մօտեցանք, մեզ տեսնելով եկաւ եւ սրտի ճմլումով ըսաւ.

— Մաղաքիա՛, Նայըմ պէյին չորս օսմ. ոսկի պահուած էի, քանի մը անգամ խնդրեցի բայց չկրցայ ստանալ։ Կը ցաւիմ որ չպիտի կարողանամ ընկերանալ ձեր խումբին, հետեւաբար դուք կրնաք մեկնիլ, յաջողութիւն կը մաղթեմ ձեզի։

Շատ խնդրեցինք որ հրաժարի այդ դրամէն ու միանայ մեզի։ Սակայն Տաճատ անդրդուելի մնաց։

Աւա՜ղ... երկու օր վերջ, Սորտաներու կիրճին մէջ սպաննուեցան Բաբերդցի 260 երիտասարդներ, որոնց մէջն էր նաեւ Պալախօցի մեր անզուգական Տաճատը։

Ցաւով ու կսկիծով բաժնուեցանք իրմէ ու դիմեցինք դէպի ջուրին եզերքը, ուր անհամբեր մեզի կըսպասէին մեր ընկերները։ Բոլորս մէկ սիրտ, մէկ հոգի ուխտեցինք հաւատարիմ մնալ իրարու։ Դարձանք դէպի արեւելք, երեսնիս խաչակնքեցինք, համբուրուեցանք եւ գետն անցանք։ Սկըսանք բարձրանալ լեռն ի վեր։

Ով որ տեսած է Մուրատխանօղլին, Ղալան, անդնդախոր ձորերը եւ կիրճերը, կրնայ գաղափար մը կազմել թէ գիշեր ատեն ինչպէ՞ս կարելի է անցնիլ այդ ծերպերէն, ուր հողի հետքն անգամ չկայ:

Այդ օրուընէ սկսաւ մեր ոդիսականը:

1915 Յունիս 9ը իմ կեանքիս ամենաճակատագրական օրը եղաւ: Այդ օրը, եօթը ընկերներուս վրայ կը գտնուէին միայն երկու փոքրիկ դաշոյններ եւ հատ մըն ալ հաստ գաւազան: Դժբախտութի՞ւն թէ բարեբախտութիւն:

Մենք եօթը ընկերներով, մոլեգին յանդգնութեամբ մը ճամբայ ինկանք Մուրատխանօղլիէն, փրկութեան մեծ յոյսով մը: Թանձր խաւարը պատեր էր ամէն կողմը, երկինքն արդէն արեւմուտքէն սկսեալ ամպամած էր:

Չէինք գիտեր թէ ո՞ւր կ՚երթայինք, մէյ մը վեր կը բարձրանայինք, մէյ մը վար կը գլտորէինք:

Յանկարծ, տեղատարափ անձրեւ մը, որ սակայն երկար չտեւեց: Օդը բաւականաչափ մեղմ դարձաւ եւ սկսանք յառաջանալ: Առաջին անգամ պզտիկ լեռան մը կատարին հանդիպեցանք լծուորի մը, զոյգ մը եզները ձգած եւ արօրը խրած հողին մէջ, պզտիկ ծածկոց մը գլխուն պառկած էր: Շեղեցինք մեր ճամբան, լծուորէն չնկատուելու համար:

— Այս բարի նշան մը չէ, ըսաւ Միսաք հառաչելով:

— Բարի ըլլայ կամ ոչ, պիտի շարունակենք մեր ճամբան ժամ մը առաջ այս վայրերէն հեռանալու համար: Դեռ շատ մօտ ենք Մուրատխանօղլիին, պատասխանեցի, քիչ մը զգուշութիւն, աճապարանք եւ կորով ներշնչելու նպատակով:

Ամբողջ գիշերը, արիւն-քրտինքի մէջ, անդադար քալելով, ինքզինքնիս գտանք ճիշդ Ղալայի հիւսիսային բարձունքին վրայ, ուղիղ գիծով քառորդ ժամուան ճամբայ մը մեր մեկնած վայրէն:

Արշալոյսը կը շառագունէր եւ մենք շտապ քայլերով դիմեցինք դէպի դիմացի լեռը, որ շատ հեռու չէր Ղաւուղի լեռներէն: Քանի մը հովիւներու հանդիպեցանք, բայց անոնց միջադէպի անցանք եւ արեւածագին հանգստացանք Ղալայ գիւղէն կէս ժամ հեռու գտնուող ցանցառ թուփերով կազմուած անտառի մը մէջ, պզտիկ ջուրի մը եզերքը: Յող–

նատանչ ու թրջուած մեր մարմինները հանդստացնելու համար պահակեցանք արեւի նոր տարածուող ճառագայթներուն տակ եւ առանց պահակի քնացանք: Կէսօրուան մօտ արթընցանք եւ ճաշեցինք:

Երկու ընկերներու յանձնարարեցինք որ քնեն երեկոյեան անցնելիք մեր ճամբան եւ իր վտանգաւոր վայրերը:

Այս ընկերներէն մէկը մեր պիւղացի (Լառնքայ) Քրիստափոր Գասաեանն էր, այծեամի նման արագաշարժ, միւսը՝ Ս. Թորոսցի Մանուկը, թխադէմ, փորձառու անձ մը, որ մասնակցած էր Պալքանեան պատերազմին: Անոնք իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը լրիւ կատարած վերադարձան:

Բոլորս թուխերուն տակ հաւաքուած, խորհրդակցութեան մէջ էինք:

Յանկարծ, երկու պինուած թուրքեր կանգնեցան մեր առջեւ եւ բան տովորութեան «վէսիքա» պահանջեցին:

Մօտս կը պահէր դպրութեանս անձնական վկայականը, Բաբերդի Առաջնորդարանէն տրուած եւ թուրք կառավարութենէն վաւերացուած, որ պինուորութենէ դերծ ըլլալս կը հաստատէր եւ որ վերջէն չընդունուեցաւ:

Դիմացինս կարդալ գիտէր թէ ոչ, չեմ գիտեր, միայն բաւ թէ այս միայն մէկ անձի համար է, ցոյց տուէք նաեւ մնացեալներուդ վկայականը:

Յայտնեցի որ այդ բոլորին համար տրուած է, ուրիշ թուղթի պէտք չէ տեսնուած:

— Քանի որ թուղթ չունին, հետեւեցէք մեզի, «մէնզիլը» երթանք, բաւ անոնցմէ տարէցը, որուն մէկ աչքը կոյր էր:

Իրարու կը նայէինք, սպասելով որ մեզմէ մէկը լաւագոյն պատասխանը գտնէ:

— Գործերնիս վատ է, կոյրէն օգուտ չի գար, փոխանց Քրիստափորը, միեւնոյն ատեն իր արտակարգութեան վրատահած, չորս կողմը կը դիտէր փախչելու համար:

Փրկարար միջոց չկար, մեզի «մէնզիլը» պիտի տանէին:

Յանկարծ ուշքի գալով, յայտարարեցի թէ մենք հայեր ենք եւ կառավարութեան հրամանին համաձայն կ'երթանք

մխանալու մեր գաղթած հայրենակիցներուն եւ Առիւծկեցի Ոսկեհանին հետ մօտեցանք տարէց մխականի թուրքին, անոր հետ լեզու գտնելու եւ զայն իր դիտաւորութենէն ետ կեցնելու նպատակով: Հնչուն ոսկի մը ունէի, ուզեցի անոր գրպանը սահեցնել, բայց չընդունեց, առարկելով թէ՝ ընկերը գիւղին «մըխթարն» է եւ այդ տեսակ բաներ չընդունէր: Բայց կարմիր ոսկին մեղմացուց քիչ առաջուան խստապահանջ թուրքին բարկութիւնը:

Նկատելով որ վրկութեան ելք չկայ, մօտեցայ ընկերներուս եւ ըսի, եթէ մենք թոյլ տանուինք վրկութիւն չունինք, առնք մեզի պիտի տանին: Կաշառք տալու նպատակով մօտենանք իրենց, անոնք ալ պիտի մօտենան մեզի, ձերբակալենք եւ խեղդենք այս ձորին մէջ:

Այդ միջոցին Քրիստափորը փախչելու մասին կը խորհէր, ինչ որ յետոյ ինքն ալ խոստովանեցաւ:

Բացի Ս. Թորոսցի Մանուկէն, միւսները բոլորն ալ անյարմար գտան առաջարկս, մանաւանդ մեր Միսաքը, որ կ'առաջարկէր մխայն կաշառքի դիմել եւ այդպիսով իմ ծրագիրս չուրը ինկաւ:

Աղաչեցինք, պաղատեցինք եւ մէկուկէս ոսկիով կաշառեցինք: Երբ ընկերներս չնորհակալութիւն կը յայտնէին, տարէց թուրքը ըսաւ. «Շիտակը ըսէք, ձեր մէջ թուրք չկա՞յ: Մանուկը մխայն ինքզինքը թուրք ձեւացուց:

Տարէց թուրքը Մանուկը իր գովը կանչելով, գաղտնապէս խօսեցաւ քանի մը վայրկեան:

«Խօսքը տանք Մանուկին, տարէց թուրքին ըսածներուն տեղեկանալու համար:

«Թուրքը ինծի ըսաւ.— Այս տապնապալի վիճակին մէջ ընկերացած ես այս կեսավուրներուն, չե՞ս գիտեր որ Ալի Օսման ախովկէթին հրամայած է կոտորել բոլոր հայերը, չե՞ս մտածեր որ դուն ալ որպէս հայ ատոնց հետ կը կոտորուիս: Էհէ՛ ինծի, միասին երթանք, տանինք այս կեսավուրները սպաննենք ձորին մէջ, ես քեզի տանս մէջ կը պահեմ իբր հարազատ եղբայրս»:

Ես թուրքին պատասխանեցի թէ՝ ես պատճառ գտած եմ եւ անոնց ընկերացած, ձգեցէք որ ես մեր գիւղը տանիմ

եւ հոն մենք կը կոտորենք:

Մանուկը վարիժնացի յայտարարած էր ինքզինքը, իսկ վարիժնացիք ամենէն աւելի արիւնարբու եւ հայակեր թուրքերն էին:

Մանուկի այս միամիտ պատասխանէն անշուշտ թուրքը չէր գոհացեր:

Երկու թուրքերը «Ալլահա սըմարլատըգ» ըսելով հեռացան, մեզի ցոյց տալով դէպի Բաբերդ տանող դիւրին ճամբան:

Անխոհեմութիւն էր ապաստել այդ վտանգաւոր վայրկեան մէջ: Ես աստիկ վչտացած էի ընկերներէս, անոնց այդ աստիճանի տրկուքիւն եւ երկչոտութիւն ցոյց տալուն համար: Երկու ողորմելի թուրքերու առջեւ խոնարհիլ, կաշառք տալ, աղաչանք–պաղատանք, իմ կարծիքով անվայել էր մեզի համար եւ մեծապոյն անարդանք...:

Իսկոյն առինք պայուսակները եւ ճամբայ ելանք, լեռան լանջէն դառնալու համար հակառակ կողմը:

Երեք քառորդ ժամէն չրջան ըրինք եւ մեր դէմը ցցուեցաւ Ղաւուղի լեռը, որուն տափարակ եւ լայնատարած գագաթին վրայ լեցուած էին բազմաթիւ թուրք գաղթականներ եւ կէսօրուայ ատեն, կարելի չէր չարունակել մեր ճամբան:

Վտանգաւոր դրութեան մէջ էինք, ոչ առաջ կրնայինք երթալ, ոչ ետ: Բարեբախտաբար մեր առջեւ կը գտնուէր պզտիկ արտ մը, որուն հունձքը բարձրացած էր մինչեւ 80 սանթիմէթր: Լաւագոյն միջոցը համարեցինք թաքնուիլ այդ հաճարի արտին մէջ եւ ապաստել մեր ժակատապրին: Մէկ ժամ անցած չէր երբ տեսանք որ մեր վերեւ գտնուած բարձունքէն տասներկու գինուած թուրքեր կուգային դէպի մեր կողմը: Տապնապի մէջ էինք բոլորս եւ վայրկեանը ճակատագրական: Շարժելու հնարաւորութիւն չունէինք, մեր կեանքը վտահեր էինք այդ պզտիկ արտի հունձքին: Լուռ ու մունջ նստած, եօթը ընկերներս իրարու երես կը նայէինք:

— Ելէ՛ք, փախչի՛նք, դուշեց Քրխտասփորը դողդոջուն ձայնով մը:

Արիւնս գլուխս ցատկեց։ Փախչի՞լ, ո՞ւր, մատնելո՞ւ համար մեր Թաքստոցը, առանց այդ ալ կը հետապնդուէինք արդէն։ Անոր փախչինք բոլոր յուսահատութիւն ստեղծեց մեր խումբին մէջ։ Փախչիլ անկարելի էր, մնալն ալ ծանրակշիռ խնդիր մեզի համար։

Տասներկու զինուած Թուրքերը բաւական մօտեցած էին մեր պահուըտած արտին։

Հազարումէկ խօսքերով եւ խնդրանքով, հազիւ համոզեցինք Քրիստափորին որ եա կենայ իր վտանգաւոր մտադրութենէն։

Զինուած Թուրքերը մօտենալով պրպտումներ կատարեցին այս ու այն կողմը։ Մեր աջ կողմը, մեզմէ բաւական հեռու Թուրք սերմնացան մը կար. Թուրքերէն մէկը ձայն տուաւ սերմնացանին թէ տեսա՞ծ է այս կողմէն խումբ մը մարդոց անցնիլը։ Սերմնացանը պատասխանեց թէ տեսած չէ։ Յստակօրէն կը լսէինք անոնց խօսակցութիւնը եւ ահուդողի էինք մատնուած։ Մեզմէ հազիւ 60 մէթր հեռաւորութեան վրայ էին Թուրքերը, իրենց ոտքերուն թափը կոտրեցաւ թէ տեսողութիւնը դաւաճանեց իրենց, չեմ գիտեր։ Գիտեմ միայն, որ զինուած խումբը երեք ժամ փնտռտուքներ կատարելէ վերջ, հեռացաւ մեր Թաքստոցի շրջանէն։

Ազատ շունչ քաշեցինք։ Այդ օրն ալ փրկուած էինք։

Մութը դեռ չի կոխած ելանք մեր Թաքստոցէն եւ զգուշութեամբ յառաջացանք դէպի ձորը, ծարաւէն պապակած էինք, վազեցինչ դէպի ջուրը եւ մեր ծարաւը յագեցուցինք։ Թեթեւ ընթրիքէ մը վերջ, Վահրամ սկսաւ տրտնջալ թէ՝ առաջին օրէն անյաջող կ՚երթայ մեր գործը, ինչպէ՞ս պիտի կրնանք հասնիլ մեր շրջանը, դեռ երեք օրուան ճամբայ ունինք անցնելիք, եւ այլն։

Վահրամին պէտք եղածը խօսելէ եւ ոգեւորելէ վերջ, կրցանք համոզել եւ հանդարտեցնել եւ յիշեալը խոստացաւ մինչեւ վերջը հաւատարիմ մնալ մեր ճամբորդութեան ծրագրին եւ մեզի։ Նոյնը խոստացան նաեւ մեր միւս ընկերները։

Մութը կոխելէն վերջ, բարձրացանք Ղաւուլի լեռը եւ իջանք Խատրաղի առջեւը։ Պզտիկ դադարէ մը վերջ, որոշեցինք ուղղուիլ դէպի Խատրաղի արեւմտեան կողմի լեռնաշղթան, որ կ՚երկարի Պալախօրի ուղղութեամբ։

Սիմֆէրօբօլէն խումբ մը կամաւորներ որ կը մեկնին ճակատ
(20 Նոյ· 1917), որոնցմէ 26ը Բաքերդի եւ շրջաններէն են
(Թրօշակիերը գիրքին հեղինակն է)

Կիսալուսինը կը փայլէր երկնակամարին վրայ եւ մենք խոհեմութիւն համարեցինք Մաարաղի առջեւէն անցնիլ երկերկու, չի նշմարուելու համար: Առաջին զոյգը ես եւ Քրիստափորն էինք, երբ որոշուած վայրէն կ'անցնէինք, պիւղէն ակսան կրակել մեր վրայ: Երկրորդ զոյգը որ մեզի կը հետեւէր, անոնց անցած տեղն ալ կրակեցին: Հրացանաձգութեան պահուն, երբ ընկերներս կ'որոնէի, չուրջս նայեցայ, տեսայ որ Քրիստափորն անյայտացեր է:

Մնացած երեք ընկերներն ալ եկան միացան եւ բոլորս միասին սկսանք փնտռել Քրիստափորը. կէս ժամ փնտռելէ վերջ, համոզուեցանք որ փախած է:

Ճորս օր վերջ, երբ մեր լեռներուն մէջ գիրար պտանք, պատմեց թէ՝ կասկածելով որ ոտիկաններ են եւ մեզ կը հետապնդեն, փոխած է ճամբան եւ մեր խումբի ժամանումէն երեք ժամ առաջ հասած է մեր սահմանը:

Երկրորդ գիշերը հասանք Պալախօռի դէմ գտնուած քարայրները եւ ամենայն հանդստութեամբ անցուցինք այդ օրը: Երրորդ գիշերը մենք պիտի կարէինք Բաբերդի լայնատարած գաշտը, հասնելու համար Ախուծկայի եւ Խուրսի սահմաններըը:

Իրիկուան դէմ ճամբայ ելանք Պալախօռի արզատարեր գաշտէն եւ բարձրացանք Կօշկուրի յոյն գիւղը, աւելի ճիշդը՝ գիւղին չերեւը, հոն մեզի ուղեցոյց ընտրեցինք Ս. Թորոսցի Մանուկը, որ իրրեւ այդ վայրերուն ծանօթ, առաջ անցաւ մեզ առաջնորդելու:

Վեց ժամ առանց դադարի քալեցինք, որովհետեւ ճանապարհները այնքան ալ նպաստաւոր չէին մեր ճամբորդական ծրագրին:

Պզտիկ հանգստի մը պահուն ըսի.— Սխալ չըլլայ մեր ճանապարհը, ալեպէս լուսաբացին կը մնանք բաց գաշտին մէջ:

Մանուկը ապրուեցաւ խօսքերէս եւ ճամբան չարունակեցինք լուռիկայի պէս լռելով:

Երկու ժամ քալելէ վերջ, բնապետէն հասկցայ որ սխալ կ'ընթանանք, փոխանակ հարաւ-արեւելք երթալու, մենք ուղղուած էինք դէպի —ր—ւ—ւտքը եւ գաշտին մէջ չարուած:

կանգնեցայ եւ ըսի.— Մանո՛ւկ, սիրելիս, սխալ է մեր բռնած ճանապարհը, անգամ մը բարձրացուր գլուխդ եւ դիտէ լուսինը:

— Չէ՛, եղբայր, կեանքս ես այս դաչտերուն մէջն եմ անցուցեր, վստահ եղէք որ ճիշդ է իմ ընտրած ուղին:

Քիչ մը հանգստանալէ վերջ, բացատրեցի միտքս, Մանուկը նեղուած էր, չէր ուզեր խօսիլ, իր արժանապատուութիւնը վիրաւորուած համարելով: Վերջապէս համոզուեցաւ եւ վոխեցինք մեր ճամբան ճիշդ դէպի հակառակ կողմը, արեւելքը: Ետ դարձանք մէկ ժամուայ տեւողութեամբ. լուսաբացը մօտ էր եւ հակառակ պարապային պիտի մնայինք բաց դաշտին մէջ, ինչ որ խիստ վտանգաւոր էր: Արշալոյսը բացուած էր եւ մենք փոխանակ ապահով վայր մը հասնելու, իննկած էինք ամենավտանգաւոր վայրը, Բաբերդի ամենէն հայատեաց Թուրքերու Վարիժնայ գիւղի սահմանը:

Կամքէ անկախ պատճառներով վտանգի դէմ կը դըտնուէինք նորէն եւ պէտք էր անմիջապէս ապահով թաքստոց մը գտնել, կէսօրը անցընելու համար:

Քիչ մը յառաջանալով հասանք արտի մը եզերքը, որուն հունձքը հազիւ կէս մէթր երկարութիւն ունէր, միակ պատեհութիւնը որ կը ներկայանար բաց դաշտին մէջ, առիթը օգտագործելու հարկադրանքին տակ կը գտնուէինք: Լուսցած էր արդէն: Ոսկեհանը չորս կողմը զննելով ըսաւ.— Շատ վտանգաւոր տեղ կը գտնուինք, Վարիժնան արդէն կ'երեւայ:

Անոր այս յայտարարութիւնը մեզի յուսահատութիւն պատճառեց: Դիւրին բան չէր ապաւինիլ այդ արտին մէջ, ծածկուելով մատղաչ հաճարներու ցօղուններով: Պատութեցի ընկերներուս որ բոլորովին անչարժ մնան մինչեւ իրիկունը:

Անզգոյշ չարժում մը եւ արդէն պիտի վտանգուէր մեր գոյութիւնը, որովհետեւ, արտը կը գտնուէր պետական ճամբուն եզերքը, հազիւ յիսուն մէթր հեռու:

Եթէ իմ առաջարկած պահուս փոխէինք մեր ուղղութիւնը, լուսաբացին հասած պիտի ըլլայինք մեր որոշած չըջանը: Մեր դէմը կը գտնուէր (դէպի հարաւ-արեւելք) երբեմնի հպարտ Առիճկան:

Արեւը կամաց կամաց նստեցաւ Հայոց որբացած սարերուն վրայ: Կռնակի վրայ պառկած, կը դիտէինք մեր Թըշուառ հայրենիքի բնութեան հրաշալիքները, միշտ վախը մեր սիրտերուն մէջ: Առաւօտեան մեղմ զեփիւռը կը շոյէր հասկերը, անուշ օրօրի մը նմանող սըւսըւոցով, Թռչունները կը դայլայլէին եւ մեզի կը թուէր որ լացի, սուգի ողբասացութիւն են իրենց երգերը:

Նզովեալ Վարժնայ գիւղին մէջ եռուզեռը սկսաւ եւ գիւղացիք զանազան ուղղութեամբ դաշտ կ'երթային, բայց չունէին հայ գիւղացիի եռանդն ու զուարթութիւնը: Նախիրն ու հօտը լեռը կը բարձրանային: Ջորիներու, ձիերու կարաւանները յաջորդաբար կուգային ու դէպի Երզնկայ կ'երթային: Մեզմէ մօտ երկու հարիւր մէթր հեռաւորութեան վրայ մշակ մը իր վեց եզներով նոր հասած, արտը հերկելու կը պատրաստուէր: Ամէն կողմէ պաշարուած էինք թշնամիներով եւ մեր սիրտերը արտակարգօրէն կը բաբախէին:

Յունիսի տօթ օրերէն մէկն էր, արեւի կիզիչ ճառագայթներու տակ, կըսպասէինք մեր դրութեան վախճանին, ճակատագրի տնօրինութեան ու եթէ այդ օրն ալ անփորձանք մնայինք, հրաշք մը կամ աստուածային ողորմածութիւն պիտի համարէինք:

Կէսօրին, մեզմէ քիչ հեռուն գտնուող մշակը կը հանգըստանար իսկ երկու հօտաղները եզները բերին արածելու մեր թաքստոցին մօտերը: Հովիւը նոյնպէս իր հօտին հետ հասաւ մեր շրջանը: Կարծէք բոլորը ժամադրուած էին միեւնոյն ժամին եւ նոյն տեղը գալու:

Ծարաւէն պապակած էինք, մինչ դրութիւնը հետզհետէ աւելի տագնապալի կը դառնար:

— Տղա՛ք, ձեր հոգո՛ւն մատաղ, չի՛ շարժի՛ք, մի՛ յուսահատիք, պաղարիւն կեցէք, այս փորձանքն ալ կ'անցնի, ըսի:

Բայց եզները քիչ մնաց որ մտնէին մեր թաքստոցը, եթէ հօտաղին ուժգին գոռոցը զանոնք չդարձնէր:

Կամաց կամաց մշակն ու հօտաղները իրենց եզներով, հովիւն իր հօտով հեռացան: Ապա շունչ մը քաշեցինք, կէսօրուայ վտանգն անցուցինք եւ պիտի սպասէինք իրիկնա-

մութին:

Տասնեւվեց ժամ անընդհատ, մերթ կողքի եւ մերթ
կռնակի վրայ պառկած մնալով, իրիկնադէմին՝ երբ սկսանք
շարունակել մեր ճամբան, մեր ոտքերը փայտացած էին:

Մարդամեքենայի նման երեք քառորդ ժամ արագ քալե-
լով անցանք Վարիժնայ դաշտէն: Այդ այն պահն էր, երբ
գիւղացիները աշխատանքէն վերադարձած կը հանգստանան
ու ծխնելոյզներէն ծուխը կը բարձրանայ եւ կը տարածուի
եթերին մէջ, երբ՝ ճամբաները կ'ամայանան:

Առիւծկայի տակ գտնուած աղբիւրին քով նստած, մեր
սաստիկ ծարաւը յագեցուցինք:

Առիւծկայցի Ոսկեհանը յայտնեց՝ քանի որ իրենց գիւ-
ղին մօտը կը գտնուինք, մտնենք գիւղը եւ իր պահած հրա-
ցանը վերցնենք: Հրացանի խնդիրը զիս ուրախացուց, չորս
ընկերները աղբիւրին մօտ ձգեցինք ու մենք երկուքս բար-
ձրացանք գիւղը: Գիւղի վարի կողմէն գաղտագողի յառա-
ջացանք ու տեսանք որ լեցուած է Ռուսաստանէն (Կովկա-
սէն) եկած թուրք «մուհաճիր»ներով, մեծ շարժում ու ե-
ռուզեռ կար:

Այդ պահուն, գիւղ մտնելը անխոհեմութիւն էր: Վերջին
գիշերն էր եւ առաւօտեան պիտի հասնէինք մեր սահմանը,
միանալու լեռները ապաստանած մեր ընկերներուն:

Ոսկեհանը համաձայնեցաւ որ մեր ընկերներուն միանա-
լէն վերջ, յարմար առիթով մը, քանի մը զինուած ընկերնե-
րով գանք հրացանը տանելու: Ու վերադարձանք աղբիւրին
մօտ նստած չորս ընկերներուն քով:

Ճամբայ ելանք դէպի Աղճէննէթը, Առիւծկայի հինա-
ւուրց ուխտավայրը:

1912ին, Համբարձման տօնին, բախտ ունեցայ մասնակ-
ցելու ուխտագնացութեան եւ ականատես եղայ չքնաղ օրերու
մեծ խանդավառութեանց:

Ուխտատեղին ունէր պաղ-զուլալ աղբիւր մը, որ ուժգ-
նօրէն դուրս կը ժայթքէր ժայռի մը խոռոչէն:

Մեր ունեցած վերջին պատառ հացը ճաշակեցինք այն
պաղ ջուրով եւ մտանք Ղուռճաղօլի ձորը, ոչ նեղութիւն, ոչ
ալ մտահոգութիւն ունէինք: Այդ գիշեր անցնելիք մեր ճամ-

բան ծանօթ էր չատերուս: Ուրախ տրամադրութեամբ հասանք Ճորոխի ափին, կ'ուզէինք դիմացի ափը անցնիլ, որպէսզի Ախաւնքի եւ Կէզի մէջտեղ գտնուած լեռնաշղթային ուղղակի մեր վերջին հանգրուանը հասնինք: Լաոնքի լեռը, մեր երազն էր եղած եւ այժմ մօտ էր իրականալու: Այդ լեռնաշղթային դիշերով անցնիլը թէեւ դժուար էր, սակայն, ապահով էր եւ կարճատեւ: Առանց կօշիկները հանելու եւ մերկանալու, ձեռք ձեռքի տուած, մենք մեզ յանձնեցինք Ճորոխի յորձանքին:

Հազիւ չորս մէթր մնացած էր դիմացի ափը հասնելու, յանկարծ ինկանք փոսի մը մէջ ու ջուրը իր ոլորուն դարձուածքներով ջնեց հոսանքն ի վար գտնուած խոր տեղ մը:

Մեր ընկերներէն մէկը բաց թողուց իր ձեռքը եւ մնաց Ճորոխի կէսին կանգնած: Ջուրը մեզ ջնեց տասնեւհինգ մէթրի չափ հեռուն եւ հինգ հոգիով թուփի մը կառչելով, ճիւղերէն բռնեցինք եւ ապա դուրս ելանք: Գետին կէս տեղը մնացած ընկերոջ յանձնարարեցինք դէպի մեզ առաջանալ եւ ան ալ դուրս եկաւ:

Բոլորս ալ թրջուած էինք, մութին մէջ մեր հագուստները հանեցինք, քամեցինք, նորէն հագանք եւ սկսանք քալել: Մինչեւ հասանք լեռը, անօթութիւնը սկսաւ հետզհետէ ազդել մեր յոգնատանջ ու թրջուած մարմիններուն վրայ:

Լուսաբացին հասանք Լաոնքի սահմանը, միջավայրը մեզի ծանօթ էր եւ հարազատ, յարմար վայր մը պատկեցանք: Այլեւս ապահով էինք: Զորս ժամ խորունկ քուն քաշելէ վերջ արթնցանք: Հայ չկար մեր անհանգստութիւնը դարմանելու համար: Կը գտնուէինք բարձր լերան մը կատարին ուր արծիւները միայն կը ճախրեն: Մարդ, մարդատանք չկար: Մինչեւ մեր ընկերներուն հասնիլը, պիտի հանդիպէինք ուրիշ մարդոց, չգիտէինք մանաւանդ որ անխոհեմութիւն էր պատահական մարդոց ներկայանալ:

Անորոշ վրուէիան մէջ էինք:

Լաոնքի լեռները հարուստ էին վայրի բանջարեղէններով եւ պտուղներով: Սահմանը լայն էր եւ չբնակուած խիտ անտառներով, արեւելեան, արեւմտեան եւ հարաւային կողմերէն: Կը մտածէինք թէ այս ընդարձակ տարածութեան

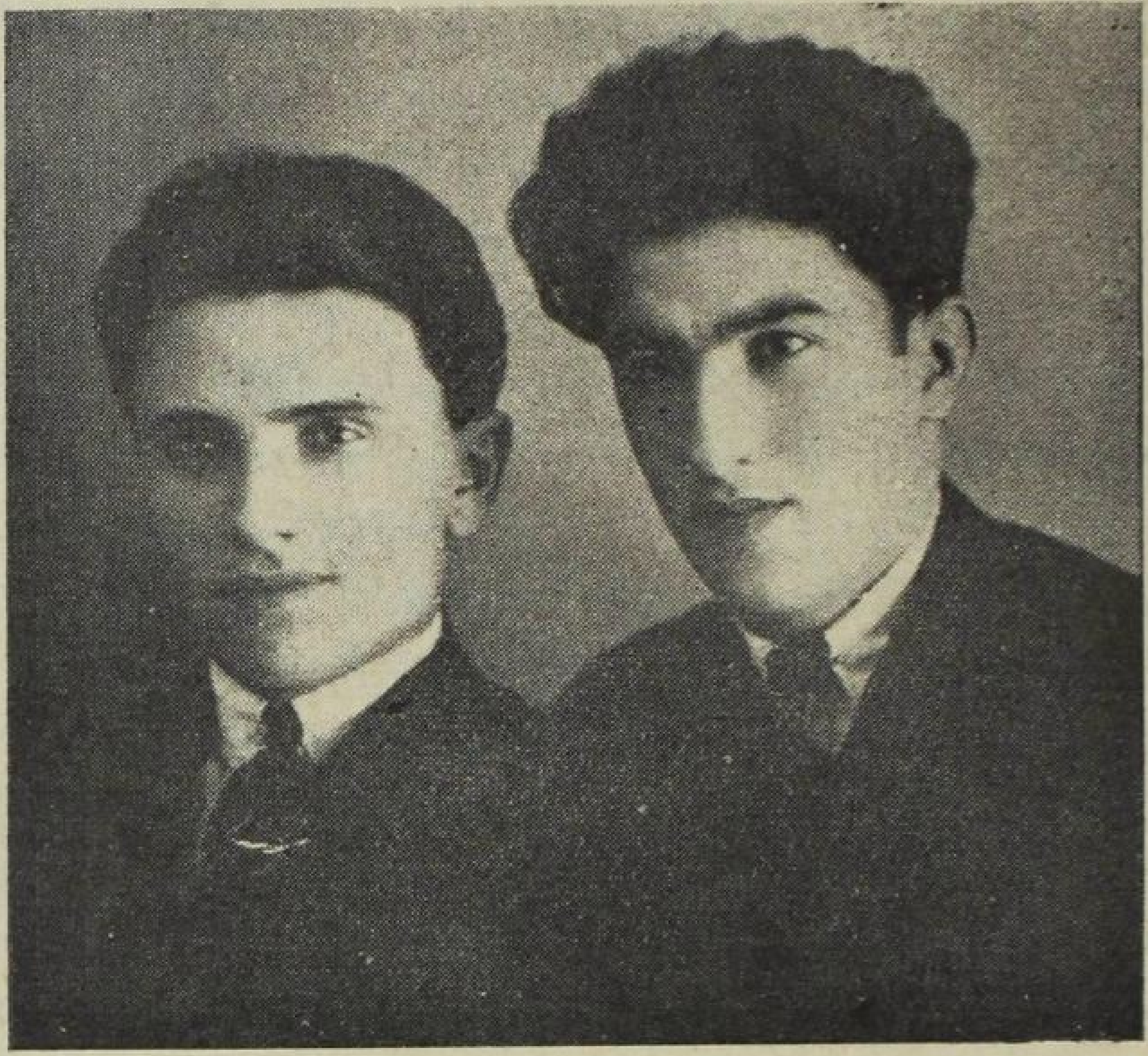

Ձախէն աջ ԶԱՐԷՀ ԻՓԳՐԱՆԵԱՆ (Խայեկցի)
եւ անծանօթ հայրենակից մը

վրայ լեռ գտնուած մեր ընկերները ի՞նչպէս պիտի գտնենք։ Առինք դատարկ պայուսակները եւ հասանք հոն ուրկէ կ'երեւար իմ սիրելի ծննդավայր Լառնքը, իմ մանկութեան օրրան, հոգւոյս մէջ աւանդ դրուած գեղեցիկ օրերու անուշ յիշատակներով։

Ահա Ս. Լուսաւորչայ վանքը, դաշտին մէջ, հեռուէն հեռու, կը փայլէր միայնակ, որբացած զինք պաշտող ժողովուրդէն։

Ահա նաեւ նոյնքան վշտակիր Լառնքը, դատարկուած, զուրկ նախկին կենսունակութենէն, հազիւ քանի մը տանիքներէ ծուխը գուլայ-գուլայ վեր կը բարձրանար։ «Շէն ու պայծառ իմ որբացած գիւղ, ե՞րբ պիտի գանք քո սուրբ հողին վրայ մեր քրտինքը թափելու եւ քեզ վերակենդանացնելու» կը մտածէի ես, ընկերներուս աչքերուն մէջն ալ

նոյն նուիրական ցանկութիւնը կարդալով:

Անօթութենէ չատ կը նեղուէինք, երբ հասանք բանջարանոցներու չրջանը եւ սկսանք անյապաքար ուտել: Ս. Թորոսցի երկու ընկերներս մեր լեռներու առաւելութիւնները տեսնելով, յայտնեցին թէ՝ հոս կարելի է առանց հացի ապրիլ այս բանջարեղէններով:

Լաւ մը կշտանալէ յետոյ վեր ելանք Մէզկէն, Գօզօնին ձորի մէկ բարձունքին վրայ գտնուած պաղ ջուրին եկերքը նստանք, խմեցինք, ապա քնացանք:

Կէսօր էր եւ օդը պայծառ: Կարեւոր խնդիր մը կար ո-րուն անմիջապէս լուծումը կենսական դարձած էր այլեւս: Լեռը գտնուող մեր ընկերները գտնելու խնդիրն էր: Վեց ընկերներով պզտիկ խորհրդակցութիւն մը կատարեցինք մեր ընկերները գտնելու մասին եւ մեզի ուղեկից չորս ընկերներուն ժամադրութիւն տուինք, երեկոյեան դէմ, Տէտէ աղբիւրին քովի քարայրը գալ եւ մեզի միանալու համար:

Ես եւ Յակեհանը ճամբայ իննկանք դէպի մեր վարի գիւղի աւերակները, պրպտումներ կատարելու համար: Հոն էին մեր ամենավստահելի թագստոցները, հոն պահած էի նաեւ իմ մեկ յոյսն ու ապաւէնը՝ հրացանս, 56 փամփուշտներով:

Ցերեկ էր երբ ճամբայ իննկանք, դարձեալ անխոհեմութիւն... բայց հարկադրուած էինք, անտեղեակ էինք վերջին անցուդարձերուն:

Բաւական հեռացած էինք մեր ընկերներէն՝ տեսանք որ խումբ մը մուհաճիրներ դէպի մեզ կուգան: Մեր ուղին փոխելով կէս ժամէն հասանք մեր ցանկացած թագստոցներու վայրը:

Առաջին աստղերկրեայ թագստոցին մէջ ոչինչ կար, երկրորդին մէջ՝ կէս պարկ ձաւար կար: Ա՛խ այն ձաւարը, ինչպիսի երկնային պարգեւ էր մեզի համար եւ հրաշք:

Երկուքս միասին սկսանք ձաւար ուտել, ի՛նչ ախորժակով եւ հրճուանքով որ կրնան ուտել օրեր չարունակ անօթի մնացողները:

Այդ օրհնեալ պարկը կարծէք լեզու ելաւ եւ ըսաւ մեզի. «Ինծի հոս դնողներ կան»:

ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՏԷՓՈՅԵԱՆ
Ռուշտեցի

ԱՐԳԱՐ ՔԷՇԻՇԵԱՆ
Լսուիցի

ՄԻՍԱՔ ՔԷՇԻՇԵԱՆ
Լսուիցի

ՍԻՄՈՆ ԱՐԱՊԵԱՆ
Ռուշտեցի

ԱՐՄԵՆԱԿ ՇԱՀԻՆԵԱՆ
Պալախռոցի

Թէեւ ընկերներուս հետ պինուար երթալուս պահուն պայմանաւորուած էի հոս իրենց միանալու, թէեւ անոնց յայտով փախուստի դիմած էինք ու վատահ որ անոնք գալթի ենթարկուած չէին, սակայն այս եւ ասոր նման խնդիրներ կը մտահոգէին մեզ:

Ձաւարը իսկ հաւատք ներշնչեց մեզի: Բաւականաչափ ձաւար առինք երեկոյեան մեր ընկերներուն տանելու համար եւ մտանք ուրիշ պահեստ մը, ուր պահած էինք մեր գիւղի Երիտասարդաց Միութեան երկու ուրիշ պիրքերը, արշիւները, որոնք նոյնութեամբ կը մնային: Բացի ձաւարէն, դեռ ուրիշ հետքեր չգտանք մեր ընկերներու ներկայութիւնը փաստող:

Որոշեցի երթալ պահած հրացանս վերցնել: Երբ ընկերոջս հետ ազատ-համարձակ կը պտտէինք այդ վայրին մէջ, յանկարծ նկատեցինք որ Զուլոխ Տէրէսիէն չորս ձիաւորներ քառամբակ դէպի մեզ կուգան:

— Ոակեհա՛ն, ինծի հետեւէ, դուն այս չրջանին անծանօթ ես, ըսի: Բարեբախտաբար մեզի չատ մօտ կը գտնուէր քարայր մը, ապատաժի լանջքին, մուտքը բոլորովին աննշմարելի: Ցատկեցինք դէպի քարայրը եւ սողոսկելով ներս մտանք այդ աննշմարելի տեղը:

Չորս ձիաւորները հասան մեր թաքստոցին վերը, ապին անդին թափառելէ վերջ, սկսան հրացանաձգութեան, որ մէկ ժամ տեւեց, ապա անյայտացան ձեռնունայն:

Ահիթէն օգտուելով, հանգիստ քուն մը քաշեցինք:

Արեւամուտէն ժամ մը առաջ ելանք քարայրէն եւ վճռեցինք երթալ առնել հրացանը, որուն պահեստը մեզմէ քիչ մը դէպի հիւսիս կը գտնուէր:

Վերջին դէպքը խրատ չեղաւ մեզի, նախապզուշութեան պատճառ չի հանդիսացաւ, նորէն գանդաղ քայլերով սկսանք չափչփել Վարի գիւղի արտերը:

Ձիաւորները նկատած էին մեզ եւ կարծեր էին թէ մենք փախած ենք ձորն ի վար եւ այդ ուղղութեամբ երթալով հանդիպած էին լեռը գտնուած ընկերներուն եւ զանոնք հալածելը էին մինչեւ անտառը:

Առանց միջադէպի հասանք հրացանին պահուած տեղը,

հանեցի, համբուրեցի եւ համեստօրէն յանձնեցի Ռակէհան ընկերոջս: Երեկոյ էր եւ պէտք էր չտապէինք մեր ժամադրավայրը, միանալու համար մեր չորս ընկերներուն, որոնցմէ բաժնուած էինք կէսօրին: Երբ տեղը հասանք, մեր բերած ձաւարը անոնց ներկայացուցինք եւ բոլորս միասին ընթրեցինք, այդ ձաւարը թէ՛ հացի եւ թէ կերակուրի տեղ ընդունելով:

Համառօտակի պատմեցինք կէսօրէն մինչեւ երեկոյ մեզի պատահածներու մասին, ընկերներս խնդակցութիւն յայտնեցի ատոյգ վտանգներէ ազատուած ըլլալնուս համար: Մութը պատած էր սար ու ձորը եւ որոշուեցաւ գիւղէն լուր մը առնել:

Մենք յոգնած էինք, հերթը Միսաքին եւ Վահրամին էր, որպէս տեղին ծանօթներ: Յիշեալները գիւղէն լուր մը առնելէ դատ, պէտք է գտնէին եւ բերէին ուրիշ պահուած հրացան մը:

Երեք տարի առաջ, խումբ մը ընկերներ (8 հոգի) քով քովի պալով կազմած էինք «Շահակցական» միութիւն մը: Միութեան գլխաւոր նպատակն էր չահագործել զրամը եւ բոլոր ընկերներու համար հրացաններ գնել եւ օգնել Լոռնքի գպրոցին մէջ գտնուած որբերուն, նպաստել ամէն կերպով անոնց ուսման եւ կրթութեան գործին:

Իբր հիմնադրամ իւրաքանչիւր անդամ վճարած էր տասը ղուրուչ, հետզհետէ աւելցուցինք հիմնադրամը եւ երեք տարուան մէջ միութիւնը ունեցաւ հրացան մը եւ տասը հընչուն ռակի:

Ես եւ Վահրամը իրաւատէրն էինք այդ հրացանին, իսկ հրացանը Ղուտրջուրէն գնած եւ մինչեւ մեր գիւղը բերելու ծանր պարտականութիւնն առանձնած էր Պօղոս Քէչիշեանը, իր կեանքն անգամ վտանգի տակ դնելով:

Վահրամ եւ Միսաք, երեք ընկերներով, գիշեր մը գացին մեր գիւղը այդ հրացանը բերելու համար, սակայն չէին գտած: Իսկ գիւղէն լուր մը առնելու համար երբ մօտեցած էին, հոն բնակութիւն հաստատած ոչ-տեղացի թուրքերէն հետապնդուած եւ հարիւ ազատած էին:

Չէնքին իր պահուած տեղը չի գտնուիլը մեզի մտատան-

Լուֆիւն պատճառեց :

Յաջորդ առաւօտ, լուսաբացին, պացինք նախորդ օրը մեր գտած ձաւարին պահեստը, բայց «յարքունիս գրաւուած» էր, ձաւարին իսկական տէրերը եկած ու տարած էին :

Վեց ընկերներս երեք մասի բաժնուելով սկսանք վրնտռտել նախապէս լեռ ելած մեր ընկերները, պիւղի արեւելեան անտառին մէջ : Նոյն երեկոյ պիտի մխանայինք Յխաւտարի առջեւ, յուսալով թէ ի վերջոյ հոն կրնանք հանդիպիլ իրենց կամ որեւէ մէկուն :

Այս պայմանադրութեամբ բաժնուեցանք :

Մեր առաջին խումբը բռնած էր Պարմաղներու ծերպերը, երկրորդը՝ Արեգին ձորը, իսկ երրորդը՝ Թանչմանի ուղղութիւնը : Ինչ մը յառաջանալէ վերջ, հանդիպեցանք դիակի մը, մեր պիւղի տղաներէն էր, քանի մը օր առաջ սպաննուած եւ անճանաչելի դարձած : Յարպանքի բարեւէ մը վերջ, հեռացանք : Վերջը միայն տեղեկացանք որ Աւէն Յաչատուրեանն էր : Բարձրացանք Թանչմանի բարձունքները, օրը ցերեկով եւ ազատ, համարձակ, մեր քանի մը ընկերներու անունները տալով, սկսանք պոռալ.— Գէո՛րգ, Անդրանի՛կ, Թէո՛ս...

Եւ այսպէս քանի մը անգամ, բայց ո՛չ մէկ ձայն, ո՛չ մէկ պատասխան : Վայրի բանջարեղէններ ճարակելով, բարձրացանք ուրիշ բլուր մը եւ ապա իջանք Պզոի Մօրիին առջեւ, նստանք խնձորենիի մը տակ, յուսահատ ու թեւակոտոր :

Երեկոյեան դէմ, նորէն սկսանք փնտռտուք կատարել : Այս անգամ, թեթեւ քննութենէ մը յետոյ, տեսայ որ դիմացի անտառին մէջ, մարդկային ստուերներ կը շարժին, մեր որոնած ընկերներն էին, լաւ մը զննելէ վերջ, լուրտուէ ընկերներուս եւ ոգեւորուած կանչեցի.— Թէո՛ս, Անդրանի՛կ :

Երբ մենք ուղեցինք իրենց մօտենալ, անոնք սկսան փախչիլ, բայց մենք ստուգեցինք թէ մեր փնտռտածներն էին : Մէկ ժամ փորձեր կատարելէ վերջ, հազիւ կարողացանք իրարու մօտենալ :

Դա՛ռն ճակատագիր... երկու եղբայրներէն մէկը այս կողմ, միւսը այն կողմ, հաւատարմութիւն չունէին իրարու

մխանալու: Եւ այս դժբախտ իրականութիւնը գազանաբարոյ թուրք կառավարութիւնը ստեղծած էր:

Թուրքերը հայերու տեղահանութենէն վերջ, քանի մը հայախօս թուրքերու միջոցով, փորձեր կատարած էին, մեր լեռներու մէջ գտնուող տղոց անուններըը տալով, զանոնք ծուղակի մէջ ձգելու նպատակով, բայց չէին յաջողած:

Մեզ հետ կային երեք ընկերներ, որոնք անծանօթ էին լեռ գտնուողներուն, ասկէ զատ իմ հրացանը Ոսկեհանի ձեռքը գտնուիլն ալ կասկածանքի տեղի տուած էր: Բայց ի վերջոյ, բաւական հեռաւորութեան վրայ, տղաք ճանչցած էին իմ ձայնս: Այս անգամ ալ մտածած էին թէ՝ կրնայ ըլլալ որ այդ անծանօթները ձերբակալած էին զիս եւ կ'ուզէին զիրենք ալ ձերբակալել, մեր մէւս անծանօթ ընկերները թուրք կարծած էին: Այս կասկածներէն մղուած է որ կը փախչէին եւ իրաւունք ունէին:

Յիսէտէրի մեծ անտառին մէջ, մէյանք մեր փնտուած ընկերներուն, ողջագուրուեցանք: Բարի գալուստ մաղթեցին մեզի եւ չգիտէին թէ՝ ինչպէս արտայայտէին իրենց անսահման ուրախութիւնը մեզ ողջ տեսնելնուն համար:

Շուտով լուրը հասաւ լեռը մնացող մէւս ընկերներուն, որոնք խումբ խումբ փութացին մեզի միանալու: Անոնց թիւը կը հասնէր 65ի:

Սովորական հարցուփորձեր տեղի ունեցան երկուստեք, գացող մնացողներու մասին: Իմ հարցերուն պատասխանողը Գէորգ Աթոյեանն էր, մատաղ տարիքին մէջ ծաղկախաի բռնուելով կորսնուցած էր իր ձախ աչքը:

Ճարպիկ էր, արագաշարժ, երգող, պարող եւ գօտեմարտող: Ան էր որ առաջին անգամ «Դուն ողջ մնաս» ըսելով դուժեց Տէր հօր եղերական վախճանը, նահատակութիւնը:

Պարագաներ կան, որոնք չնորհակալութիւն կը պարտադրեն, անգամ ամենաեղերական խնդիրներու համար: Ես ալ չնորհակալութիւն յայտնեցի ինծի տրուած զոյժին համար, մանաւանդ որ 70 տարեկան ծերունի քահանան աւելի ծանր տանջանքներու պիտի ենթարկուէր աքսորի ճամբուն վրայ, որուն վախճանը դարձեալ նոյնը պիտի ըլլար, բան մը՝ որ աւելի պէշ պիտի խոցէր սիրտս:

Տեղեկացանք որ մեր գիւղին մէջ մնացած էին միայն վեց հայ ընտանիքներ, որոնց ամուսիններըը բոնի կ՚աշխատէին պետական չէնքերու վրայ: Անոնցմէ էին Մատիկեաններ, Զարգոյեան եւ Գայաեան: Միւսներըը քշուած էին Ղարաղուլաղի դաշտը, գուլումի վայրը: Համառօտ եւ հասկնալի տեղեկութիւններըը առժամապէս բաւարար համարելով, բոլորս միասին բարձրացանք Գարայ Տէրէսիի բարձունքներուն վրայ գտնուած քարայրներըը, որ ապահով եւ յարմարագոյն թաքստոցը համարուած էր:

Իսկոյն փոխինդէ ապուր պատրաստեցին եւ միասին ճաշակեցինք:

ԳԼՈՒԽ Է.

Մեր տղոց ի գործ դրած ճիգերը.— Ղընայի մատնութիւնը.— Անակնկալ կռիւ մը.— 17 մեռեալ եւ 13 գերի.— Աբիկ Իմիզեանի եղերական վախճանը.— Երկու Մկրտիչները կռուի օրը Ֆէհմէի ամբարին մէջ.— Խմբական դրութիւն.— Որոշումներ.— Գաղափարական ընկերս Գաբրիէլ Դեւանեան.— Թուրք կառավարութեան որոշումը.— Երեք հոգիով դէպի Առիւծկայ.— Ոսկեհանը օր ցերեկով կը մտնէ Առիւծկայ.— Հօրեղբօրս հետ Առիւծկայէն կը վերադառնանք ձեռնունայն, թուրք փիրարիներ մեր ճամբուն վրայ.— Կարնոյ քաղաքի հայերու տեղահանումը.— Մատէնի սահմանը կը միանամ Վարգեհանցի հայրենակիցներուս.— Տիկին Թուրքեան հայ քաջարի կնոջ դերին մէջ.— Վարգեհանցի հայրենակիցներուս խումբը:

Տեղահանութեան պահուն, լեռները գտնուող մեր 35 երիտասարդները ականջալուր եղած էին իրենց հարազատներու սարսափազդեցիկ ճիչերուն եւ աղաղակներուն եւ ականատես եղած սրտաճմլիկ տեսարաններու:

Սակայն, հաստատամիտ եւ տոկունակորով անձեր զգուշացուցած էին զանոնք, այդ տեղահան եղած հայերու կարաւաններուն մաս կազմելէ, թէեւ անոնցմէ ոմանք, դարձեալ գացած ու միացած էին եւ մաս մը կորսուելէն ետք մնացածները նորէն փախած, լեռը՝ իրենց ընկերներուն միացած էին, իրենց խորհուրդ տուողներուն պատուէրները ճիշդ գտնելով:

Սարգիս Տէր Նազարէթեանը Զախճարի ջուրին եզերքը գտնուած թուփերու գոյութենէն օգտուելով, մօտեցած է կարաւանին եւ լուր ղրկած մայրիկին որ քովը գայ, վերջին հրաժեշտը տալու համար անոր: Յաջողած է եւ կրկին վե-

բաղարձած իր ընկերներուն քով: Անդրանիկ Քէշիշեանը բռնագաղթի պահուն տան մէջ հիւանդ պառկած է եղեր, կնոջ հագուստ հագնելով, հիւանդ վիճակով դուրս եկած է տունէն եւ փախչելով լեռը ելած է:

— Մեր գիւղի բռնագաղթէն վերջ, որչա՞փ պաշար կըրցաք ապահովել, հարցուցի Գէորգին:

— Ա՜խ, այդ հարցին դուռը մի՛ բանար, չեմ ուզեր պատասխանել, յուզուած շեշտով մը ըսաւ Գէորգը:

Իմ թախանձագին պնդումիս տեղի տալով սկսաւ պատմել իրենց կատարած սքանչելի աշխատանքի մասին, որը գնահատելի էր, բայց...

Գիւղը պարպուելէն երկու օր վերջ, մեր ճարպիկ ընկերները գիշերով մտած էին գիւղը: Թէեւ թուրք կառավարութիւնը կնքած է եղեր բոլոր տուներուն դռները ու թէեւ Արտահանէն եկած թուրք գաղթականները մասամբ մը տեղաւորուած էին տուներու մէջ, բայց լաւ պատրաստուած ծրագրով մը, մէկ գիշերուայ մէջ, յաջողած էին դուրս հանել 65 կոտ ցորեն (կոտը 15 օխայ էր), բաւականաչափ ալիւր, ձաւար, իւղ, պանիր եւ փախստականներու համար անհրաժեշտ գոյքեր:

Գիւղին երկու մեծ փողոցներուն մէջ դիրք բռնած են եղեր զինուած պահակները եւ ծրագիրը յաջողութեամբ պըսակուեր է: Անոնք կրցած են՝ կէս տարուան համեստ պաշար ապահովել եւ հպարտ են եղած:

Բայց դժբախտ դէպքերը տխրեցուցած են զիրենք: Մեր գիւղին մէջ երկու թուրք ընտանիքներ կը բնակէին: Սէֆէրի կին Ղընան Ռումէլ գիւղէն հարս եկած էր, այս թուրք կնոջ ամուսինն ալ փախստական էր եւ մեր տղոց հետ լեռը կը մնար մինչեւ վերջին օրերը:

Ղընան տեղեակ էր մեր գիւղի հայ փախստականներու գաղտնիքին:

Լոնքցիներու բռնագաղթէն հինգ օր վերջ, այդ նզովեալ կինը Հաճի Տայիրի եւ Սէֆէրի նման արիւնկզակներու հետ կ՚երթայ եւ կառավարութեան կը մատնէ մեր տղոց թաքստոցները: Այդ ատեն, մեր տղաք, գիւղի հարաւ-արեւելեան կողմը, պարմաղներ կոչուած լերան լանջերուն գետ-

ՏԻԿԻՆ ԶԱՐՈՒՀԻ եւ ԿԱՅԾԱԿ ՊՕՅԱՃԵԱՆ (Բաբերդցի)
Թուրք կնոջ հետ դէպի մերիններուն Թաքստոցները:

Նախիր նկուղներուն մէջն են եղած, իրենց պաշարով միասին: 1915 Յունիս 5ին, առաւօտ, կառավարութիւնը 60 ժանտարմաներ, զինուած խուժանը եւ չէթէներ կը ղրկէ Թուրք կնոջ հետ դէպի մերիններուն Թաքստոցները:

Էուրքերու համազարկները անակնկալի կը բերեն մեր տղաքը, որոնց գոնուած վայրերը զուրկ էին դիմադրական յարմարութիւններէ: Մէկ փրկարար մէջոցը փախուստը համարուած է:

Կուի եւ փախուստի առեն, հայերէն 17 հոգի սպաննուած եւ 13 հոգի գերի բռնուած էին: Մերոնք կորանցուցած էին նաեւ իրենց մէկ յոյն ու ապաւէնը հանդիսացող պարէնը:

Այդ օր, եօթը հոգի սպաննուած էին Ղրղօլի բլուրին վրայ, ինչպէս Բարսեղ Ալանեան, Ղազարոս Մարուքեան, Արմենակ Դաւիթեան, Եղիշէ Իմիզեան, Մխաք Քէչիչեան, Առաքել եւ Սահակ Ստեփանեաններ:

Արեգին ձորը՝ Քրիստափոր Մատիկեան, Աւէն Յակոբեան եւ Հագարոս Թէոսեանը: Վերջինը անակնկալի գալով, կ'աշխատի փախչիլ ու մտնել բարձունքին վրայ գտնուած քարայրը:

Դժբախտաբար հեծեալ ոստիկանները կը հասնին իրեն եւ որպէսզի ան Թուրքերուն ձեռքը չիյնայ, ինքզինք վար կը նետէ 300 մէթր բարձունքէն եւ անմիջապէս հոգին կ'աւանդէ:

դէ։ Զորս հողի սպաննուած են եղեր քաղաքի ճամբուն վը-րայ, ձախ ձորին մէջ, աղբիւրին քով, Տիգրան Պարոնեան, Սարգիս եւ Գարեգին Զարգոյեաններ եւ Խաչիկը։

Իսկ Խաչատուր Ջաքոյեանն ալ Ռումէլի սահմանին վը-րայ։ Ամէնէն վերջի Թաքստոցին մէջ նահատակուած էին Ղազարոս Միւքէսեան եւ Աբիկ Իմիդեան, Մեծ Տէրաենց ձո-րին մէջ։

Երբ Թուրք ժանտարմաները յարձակում կը գործեն վեր-ջին Թաքստոցին վրայ, ձիերուն ոտքերուն տրոփիւնէն, խո-կոյն իրենց տեղէն դուրս կը ցատկեն Ղազարոսն ու Աբիկը։ Ղազարոսը փախուստի կը դիմէ եւ կըսպաննուի, իսկ Աբիկը օձիքը ձեռք կուտայ։ Նկուղին մէջ մնացած երկու անձեր, Ղազար Ղազարեան եւ Վարդան Թաշճեան փշալից Թուփերու տակէն սողոսկելով կը պահուըտին։

Աբիկը հազիւ 20 մէթր հեռացած, կըսկսի իր ողբերգու-թիւնը։

— Ո՞ւր են ընկերներդ, քեաֆիր, ցոյց տուր անոնց տե-ղերը, կ'ըսեն ոստիկանները եւ կըսկսին ծեծել։

— Ընկեր չունիմ, երկու հոգի էինք, մէկն արդէն սպան-նեցիք, կը պատասխանէ Աբիկը։

— Ո՛չ, մենք ցանկեր ունինք, չո՛ւտ ըսէ, թէ ոչ գանկդ կը փշրեմ, կըսպառնայ ժանտարմաներէն մէկը։

Եւ Թուրքերը ի գործ կը դնեն ամենավայրագ միջոցներ, անտանելի տանջանքներու ենթարկելով հէգ Աբիկը։ Միւս երկու ընկերները Թուփին մէջէն կը տեսնեն իրենց ընկերոջ տառապանքները եւ սարսափով կը համակուին։

Կէս ժամ սարսափելի տանջանքներու տակ Աբիկ կ'ա-ւանդէ հոգին եւ ընկերները չի մատներ։ Վերջինները կ'ա-զատին իրենց անձնուրաց եւ հաւատարիմ ընկերոջ շնորհիւ։

Գերի ինկածներուն մէջ կը գտնուէր փեսաս՝ Յարութիւն Մութաֆեանը։ Ան՝ տասնեւհինգ տարիներ շարունակ ապ-րած էր Ռուսաստանի մէջ։ Հայրենիք վերադառնալէն երկու ամիս վերջ տեղի ունեցաւ համաշխարհային պատերազմը։ Որպէս փախստական ցուրտ առեն լեռը մնալու անկարող ըլ-լալով, իրենց տան առջեւ գտնուած աղբանոցի բլրակին մէջ պզտիկ Թաքստոց մը շինած էր։

Շնչառութենէ չի նեղուելու համար կ'օգտուէր տախտակի մը վրայ չինած ծակէ մը, աղբերով չրջապատուած: Այդ ծակէն ներս անցած փոքրիկ լոյսով գիրք կը կարդար:

Յաճախ պլուխն երերցնելով եւ հառաչելով կը կրկնէր. «Ռուսաստան մնալիք տարին չկրցայ պիտնալ»:

Երբ օր մը, բուսական թուով չէթէներ եկած են պիւղը, բնազդօրէն հասկցած է իր պլխուն պալիքը եւ առաւն կանուխ հեռացած է պիւղէն:

Հետեւեալ առաւն չէթէներէն մէկը տանիքէն աղբերուն վրայ ցառկած առեն, քանդուած էր փեսայիս չինած թաքստոցը: Բայց անախորժ բան պատահած չէր այդ առթիւ եւ ան ալ չնորհիւ «օրհնեալ կաչաւքին»: Ու չէթէները մեր անզէն տղոց վրայ ի գործ դրած իրենց «քաջագործութիւնները» պատմած էին պիւղը գտնուող իրենց ապային քրոջ Ֆէհմէին տան մէջ, ճաշի առեն:

Նախորդ գիշերը, մեր պիւղի տղաներէն Մկրտիչ Դաւիթեան եւ Մկրտիչ Անտոնեան գաղտնի մտած էին պիւղը: Իրենց դրացի Թրքուհիէն հաց խնդրած էին: Բարեբախտ կինը քաջութիւն ունեցած էր նոյնիսկ կէսօրին, մեր երկու ընկերները ցորենի ամբարին մէջ պահելու, այն պահուն՝ երբ իր տան մէջ էին նաեւ կռուին մասնակցող չէթէներէն եւ ոստիկաններէն մաս մը: Մեր տղաքը լսած էին Ռումելյի Սկֆէրի տղուն ինքնապովութիւնները կռուին շուրջ, իրենց տարած «յաղթանակի» մասին, յայտարարելով թէ՝ այսինչը, այնինչը սպաննեցինք: Մինչդեռ իրենց սպանուած յայտարարածներէն երկուքը կը գտնուէին իրենց իջեւանած տան ցորենի ամբարին մէջ:

Առաքինի Ֆէհմէն կըզգայ մեր տղոց տագնապալի վիճակին մանրամասնութիւնները, կը պահէ տղաքը եւ յետոյ պանոնք կը հեռացնէ իր տունէն, չվտանգելու համար անոնց կեանքը:

Իրիկուան դէմ, Ֆէհմէն հաց տալով անոնց, կ'ըսէ. «Թրուֆիւնը խիստ փափուկ է, ժամանակ մը մի՛ երեւաք այս կողմերը», եւ կը ճամբէ զանոնք:

Այս եւ ասոնց նման խօսակցութիւններով լուացուինք գիշերը: Լուսաբացին քնացանք: Ոչ Վարիժնայի դաշտը կար,

ոչ ալ Ղալան, տեղերնիս ապահով էր: Հետեւեալ օրը տեղեկացայ, որ ընկերներս պարէնը ձեռքէ հանելէ վերջ, պարապ նստած չէին: Գիշեր մը, մեր պիւղի սահմանէն անցած, Ալմըշկայ պիւղը գացած էին, կորսուած պարէնին տեղը լեցնելու համար: Բայց Ալմշկա Թրքախաան պիւղը լաւնք չէր կարող ըլլալ եւ աշխատանքը ի զուր անցած էր:

Տեղեկացանք նաեւ թէ ինչպէս կ'անցընէին մեր տղաքը իրենց օրերը, ստեղծուած պայմաններուն մէջ:

Թուրք կառավարութիւնը ամէն մէջոց ի գործ դրած էր լաւնքի լեռները պարպել, փախստական հայերը հալածելով կամ կոտորելով: Եւ իր այս ոճրապարտ նպատակը իրագործելու համար, արեւելեան սահմանէն եկած մուհաճիրները վարձած եւ որակաւ չուներու նման լեռ ու ձոր ձգած էր:

Ընդհանուր առմամբ, բոլորս ալ հետապնդման ենթակայ էինք եւ պայմաններուն կառավարելապէս ծանօթանալէ յետոյ, սկսանք գարկ տալ խումբին կազմակերպչական աշխատանքին: Նկատելով որ կառավարութիւնը յարատեւօրէն կը հետապնդէ մեզ, պինուած մուհաճիրները, չէթէները եւ ոստիկանները հանելով մեր դէմը, որոշեցինք խումբերու բաժնուիլ, չորսական, վեցական կամ տասնեակ անձերէ բաղկացած: Ապրիլ իրարմէ անջատ, բայց միշտ կապ պահելով իրարու հետ: Ցերեկները պտտիլը վտանգաւոր էր. պիշերն էր միայն հաց ու կենսամթերք հայթայթելու ժամանակը: Մեզմէ ճարպիկները չէին տրանջար, որովհետեւ կրնային ուտելիք գտնել եւ պահպանել իրենց գոյութիւնը, իսկ տկարները կը գտնային վայրի բանջարեղէններով:

Մեր հայրենի բնագաւառը գաւարկուած էր հայերէ, բարեկամ ու հաւատարիմ անձեր չկային: Երբեմնի թուրք բարեկամները զարձած էին ոխերիմ թշնամիներ:

Մեզ հետ գտնուող մեր պիւղացիներէն ոմանք անօթութեան, չարքաշ կեանքին չկրնալով տոկալ, գացին մօտակայ թուրք պիւղերու հաւատարիմ համարուած հարեւաններէն հաց խնդրելու: Բայց անոնցմէ ոչ ոք ետ գարձաւ:

Մեր պիւղին մէջ, երկու ընտանիքներ կային, որոնք քիչ մը կ'օգնէին, բայց երկար չտեւեց եւ այդ բաժինէն ալ զրկուեցանք, որովհետեւ մուհաճիրները գիշեր ու ցերեկ կը հսկէին պիւղին չորս կողմը եւ քանի մը անգամ ալ ընդհար-

ուեցանք անոնց հետ:

Մեր լեռները մնացող ըմբոստներու կօրիզը կը կազմէին այն գինուորցու հայերը, որոնք կաշառքով փախած էին Բաբերդի եւ Երզնկայի կէս ճամբէն, որոնց մխացած էին տեղահանութեան ատեն ընդհանուր կոտորածէ վայրէն ազատուած, բաւական թուով մեր գիւղացիները:

Վերջին անգամ ալ Մուրատխանօղլէն մենք եօթը ընկերներ եկանք միացանք անոնց:

48-50 անձերէն միայն 8ը գինուած էին հրացաններով, հազիւ 600 փամփուշտներով: Ունէինք նաեւ երկու տորբաճանակ: Ատոնք ալ արդիւնքն էին՝ քանի մը երիտասարդներու անխոնջ ջանքերուն: Ողորմելի՛ ոյժ...:

Ամբական դրութիւն հաստատուելէն ի վեր, գիշերները լրտես հանդիպելու համար ունէինք յատուկ նշանախօսք: Ցերեկները, անտառին մէջ անգամ պտտիլն արդիլուած էր, մանաւանդ որ առաջին կուրը մեզմէ խլած էր երեսուն զոհեր:

Իմ պատկանած խումբը կը բաղկանար եօթը՝ անձերէ, չորսը միայն գինուած: Մեր խումբին մէջ էր իմ դպրոցական եւ պաղատարակից ընկերներէս Գաբրիէլ Դեւանեանը, քիչ մը ակար ըլլալուն համար իր փափաքով քանի մը օր մնաց մեզմէ հեռու քարայրին մէջ (Գալատէրէսին):

Համակրելի էր, սրամիտ եւ կատակաբան: Փոքր տարիքին մէջ մեր գաստարանի յառաջադէմ աշակերտն էր եւ ի վերջոյ ուսուցչական պաշտօն վարած էր Դշաձոր, Հնուտ, Ջուրհանկէս եւ այլ գիւղերու մէջ (Սպերի շրջան):

Ան՝ ուրախութեամբ զուգը կ'ընէր մեր փախուստին, ուրախ էր նաեւ իմ ազատութեանս համար, այդ ընկերասէր եւ բարի երիտասարդը, սակայն մեր գիտութեան, քանի մը ընկերներու հետ, Սպերի Թրքախառն Մէզէրկէ գիւղը գացեր էր կազդուրուելու: Բայց հոն հայեր չգտնելով, մէկ գիշերուան մէջ Մէզէրկէ իր երթուղարձը չատ աւելի նատեցաւ երեն: Ճամբան չարունակել չկրնալով, իր ուղեկիցները զինք ձգած էին կէս ճամբուն, ձըլաձոր կոչուած թուրք գիւղին մօտերը եւ վերադարձած էին:

Այդպէս, ընկեր մըն ալ պակսեցաւ մեր կազմէն, իսկ Դեւանեան գերդաստանը կորնցուց իր ընտրանի զաւակնե-

րէն մէկը։ Իր կորստեան պարագաները մութ մնացին մեզի նոյնիսկ տասնեւինը տարի վերջն ալ։ Հանգի՛ստ իր յոգնատանջ ոսկորներուն։

Երկար է, շա՜տ երկար շարանը Բաբերդի բազմաթիւ մարտիրոսներուն, որոնք անթաղ ու անտապան մնացին, անծանօթ մնացին նաեւ անոնցմէ շատերուն ողբերգական վախճաններու պարագաները։

Մեր ժամանումին երրորդ օրը, կէս գիշերին, բարձրացանք վերի «Եայլաները», եզ մը կամ քանի մը ոչխարներ բերելու՝ մեր անզէն ընկերներուն համար։

Գացինք ու յաջողեցանք երկու եզներ բերել։ Բոլոր աղօց լուր տուինք, եզները մորթեցինք եւ հաւասարապէս բաժնեցինք բոլորին։ Ասիկա մեզ համար պահք էր այդ օրերուն։

Թուրք գիւղերէն աղ գտնելը անկարելի էր, հայ գիւղեր չկային, մեր յոյսը կապած էինք Մատէն յոյն գիւղին որ յետագային եղաւ մեր լաւագոյն յենարանը, հացի տեսակէտով։

Անօթութիւնը երբեմն սուր հանդամանք կ՚առնէր եւ պատառ մը հաց ձեռք ձգելը հրաշք կը համարուէր։ Ատեն կ՚ըլլար որ եղբայր մը իր հարազատ եղբօրը պատառ մը հաց չէր զիջեր։ Մեր լեռները հասած օրերուն՝ որոշ չափով կ՚օգտուէինք մեր գիւղի մէջ մնացած հայոց տուներէն։ Իսկ վերջերը հոն բնակութիւն հաստատած Թուրքերը կուահելով այս ամէնը, գիշերները պահակներու խումբեր կը լուսցընէին խիստ հսկողութեամբ։ Քանի մը անգամ վերադարձանք ձեռնունայն։

Ուրիշ գիւղեր երթալու համար յօժար էին մեր ընկերները, իսկ երբ խօսք ըլլար Լոռնքի մասին, ոեւէ մէկը յանձն չէր առներ երթալ. «Բազում աչխատանք վասն ոչինչի», կ՚ըսէին։

Որոշած էինք Տէր Հօրս դիակը թաղել արտի մը մէջ։ Բայց անկարելի եղաւ, հսկողութիւնը խիստ էր։

Բայց մեր պակաս ձգած գործը լրացուց մանկամարդ հայ կին մը, Շուշան Բէշիշեան, օժանդակութեամբ օրիորդ Զմրուխտ Մատիկեանի (այժմ Պարոնեան)։ Տէր Հօրս քով ինկած էր նաեւ դպրոցական ընկերներէս Ստեփան Մատիկ-

եանը: Այս վերջինը Բաբերդցիներու ընդհանուր կոտրածէն հրաչքով մը ազատելով վերադարձած էր գիւղը, իր պահած հրացանը վերցնելու եւ մեզի մխանալու համար, բայց ձերբակալուելով ապաննուած էր գիւղին մէջ, Աաչքաբին չօտ: Իսկ իր հրացանը պահած տեղէն վերցուցած էր Գէորգ Աթոյեանը:

Թէեւ առաջին առթիւ ոստիկաններն ու չէթէները մեզմէ խլեցին 30 գոհեր, բայց դեռ կային բաւականաչափ հայ փախստականներ որոնք ձեռք ձգելու համար պործի լծած էին Բաբերդի եւ չրջաններու մէջ գտնուած տեղացի եւ մուհաճիր խալամներ, մեծ պարկեշներ խոստանալով:

Այդ օրերուն Բաբերդի կառավարական կողմը դանազան հրամաններ ստորագրեց՝ ի չարս որոց նաեւ հետեւեալը.

«Արեւամուտէն վերջ ո՛չ ոք դուրսը պիտի մնայ, անկէ վերջ դուրսը պատահողները հայեր են, սպաննեցէ՛ք»:

Քանի՛ քանի անպամներ հայախօս Թուրքեր ինքզինքին հայ ձեւացնելով մեզի փորձած են չուարեցնել եւ վտանգել::

Գիշերները մեր ճամբաներուն եւ կամուրջներու վրայ պաշտի պահակներ դրուած էին:

Կառավարութեան հրամանները անշուշտ պործադրութեան, բայց առանց մեզի վնաս հասցնելու:

Գիշեր առեն, Թուրքը որ հայուն պատահէր պիտի սպաննէր; բայց յաճախ սպաննուողը Թուրքը կ'ըլլար:

Կամուրջներու վրայ դրուած պահակները Թուրք պինուորական փախստականներ կը բռնէին եւ ոչ Թէ հայ:

Կառավարութեան կողմէ տրուած որոշումներու մասին մենք լուր կստանայինք Մաաէնի յոյներէն, որոնք բարեպաշտ քրիստոնեաններ էին:

Կ'ապրէինք կարօտ արեւու լոյսին, յաճախ պատահ մը հացի եւ կաթիլ մը ջուրի:

Մեր ընկերներէն Եփրեմ Աալանեանը, որ մանուկ հասակէն հովիւ եղած էր, ղեմացի լերան վրայ արածող հօտը տեսնելով, ամէն անպամ անձկութեամբ կը բացագանչէր: «Տէր Աստուած, անպամ մըն ալ ինձ վերադարձուր բախտս, հովուական գուպը ձեռքիս, դոնէ օր մըն ալ ազատ համարձակ քալեմ հօտին ետեւէն եւ ապա մեռնիմ»:

Թէոս Իմիզեանը կ'ըսէր․ «Տուն ըլլայի եւ ազատօրէն անցնէի Բաբերդի կամուրջէն»։ «Անգամ մըն ալ մայրս տեսնէի ու մեռնէի, օ՜ֆ, ջանըմ չըխսըն մարս», կ'արտասանէր լալագին։

Փափաքներ, ցանկութիւններ, խառնուածքի, զգացումի եւ գիտակցութեան համաձայն։

Մեր ինքնապաշտպանութեան նիւթական միջոցը հարկադրաբար դարձաւ գողութիւնը, յափշտակութիւն զէնքի եւ պարէնի։ Բայց դաշտի մէջ անտիրական ձգուած զէնքեր չկային այլեւս։

Իմ խումբիս մէջն էր Առիկւծկացի Ոսկիհանը, իսկ երկու Ս․ Թորոսցի ընկերներս չի կարողանալով տոկալ, հակառակ մեր խրատներուն եւ խնդրանքին՝ հեռացան մեզմէ, եւ անյայտ մնաց իրենց վախճանը։

Ոսկիհանի հրացանը չէինք մոռցած, պէտք էր երթալ բերել եւ զինել մեր ընկերներէն մէկը։

Նոյն օրերուն՝ մեր արդավաղ Քրիստափորը եւ Երեմիա Իմիզեանը կը մտնեն մեր գիւղը, կը յաջողին եզ մը փախցնել եւ իրենց խումբին տանելով մորթել։

Այդ գիշերը անձրեւ գալուն համար Թուրքերը դտած էին եզան հետքը եւ եկած մեր ուղղութեամբ, կ'ուզէին անտառը մտնել, երբ մենք զանոնք սարսափի մատնելու համար քանի մը համազարկերով փախցուցինք։

Նոյն իրիկունը տեղափոխուեցանք ուրիշ շրջան մը, այսինքն՝ Ղալատէրէսիէն Խըրըըզեաթաղին։

Հոն խորհեցանք Առիւծկայ երթալու եւ պահուած հրացանը բերելու մասին։

Գէորգ Աթոյեան եւ Անդրանիկ Քէշիշեան համաձայն չէին մեր որոշման եւ չէին ուզեր Առիւծկայ երթալ եւ այդ առթիւ պզտիկ միջադէպ մը պատահեցաւ մէջերնիս եւ անոնք քայլ մը չառին այդ ուղղութեամբ։

Հօրեղբայրս, Եփրեմը, Ոսկիհանը եւ ես ճամբայ ելանք։ Ոսկիհանի ձեռքը դանուած իմ հրացանս վար դրինք, մեր բոլորիս ճամբու պաշարն էր քիլօ մը խորուած դարի։

Իրիկնամուտին, Խըզըլէաթաղէն դուրս ելանք, կտրեցինք Ռումելի եւ Կէզի լեռնաշղթան, Խուբսի առջեւէն ան-

ցանք ծործորը, բարձրացանք Աղճէննէթ, քիչ յետոյ հասանք Առիւծկայ գիւղին տակ գտնուած աղբիւրը:

Մէկ ժամ սպասելէ, գիւղին պահակներուն շարժումները հեռադօտելէ վերջ, դիմեցինք դէպի գիւղը բայց պահակներու հանդիպելով վերադարձանք:

Տաժանելի պահեր սպասելէ ետք, նորէն մտանք գիւղը: Մարդ չտեսանք այլեւս:

Ոսկիհանենց տունն էինք, դուռը ետեւէն փակուած: Ես դիրք բռնեցի գլխաւոր փողոցին վրայ, Ոսկիհանը բարձրացաւ տանիքը եւ հինգ վայրկեան վերջ վերադառնալով յայտնեց թէ տան մէջ պզտիկ ճրագ մը կը պլպլայ եւ թուրք մը իր կնոջ հետ նստած կ՚աշխատի իրենց պզտիկներէն մէկուն լացը դադրեցնել:

Զախողած էինք մեր առաքելութեան մէջ: Լուսաբացը մօտ էր, բարձրացանք Աղճէննէթի լերան կատարին գտնուած արտերը եւ քնացանք:

Կէսօրին արթնցանք եւ վերջին բուռ մը գարին կերանք: Ալ ուրիշ ուտելիք չունէինք մինչեւ մեր ընկերներուն հասնիլը:

Օրուան անցուդարձերուն վրայ խօսած ատեն, նկատեցինք որ Աղճէննէթի լեռնէն հովիւ մը մելամաղձոտ եղանակ մը նուագելով սրինգին վրայ, հօտը դէպի Աղճէննէթի ջուրը կը տանէր: Հեռադիտակով սկսանք դիտել հովիւը:

— Այս հովիւը բարի մարդ մըն է, ըսաւ Ոսկիհանը, երթամ գիւղը մնացած հայերու մասին տեղեկութիւններ ստանամ:

— Ինչպէ՞ս կարելի է հաւատալ այդպիսիներուն, դիտել տուի:

— Չէ՛, այս տարբեր է եւ հայերու հացով մեծցած է, միթէ պիտի դաւաճանէ՞ ինծի, պնդեց Ոսկիհան:

— Ճիշդ հայերու հացով մեծցողներն են որ օրը ցերեկով ոճիր կը գործեն, միջամտեց Հօրեղբայրս:

Ոսկիհանը անդրդուելի մնաց: Կ՚երթար ծուղակն իյնալու:

Մեզմէ բաժնուելէն առաջ, պայմանաւորուեցանք երեկոյեան ժամը մէկին միանալ Աղճէննէթ: Հետը պիտի բերէր

նաեւ իր հրացանը։

Հրաժեշտ առած պահուն յիշեցուցի որ ոեւէ անակնկալի պարագային մեր մասին չխօսի։

Հօտը կը հանդստանար եւ հովիւը կաթ կը կթէր։ Միասին նստան պաղ ջուրին եզերքը, ճաշեցին ու հօտին հետ մտան գիւղը։

Քիչ վերջ անհանդստութեան նշաններ տեսայ հօրեղբօրս դէմքին վրայ եւ պատճառը հարցուցի։

— Եթէ տղան տանջանքի ենթարկեն, մենք վտանգուած ենք այս արտին մէջ, պատասխանեց։

Սրտապնդեցի թէ այդ տեսակ բան չի պատահիր։ Բայց հօրեղբայրս որ հազիւ ազատած էր Ղարաղուլաղի եւ Այտօղանի մէջ հայերու ջարդուիլը տեսած եւ զոհ տուած էր ինծի հասակակից իր սիրելի որդին Խաչիկը, չհանդարտեցաւ։ Կըսպասէինք որ երեկոյ ըլլայ եւ Ոսկիհանը գայ։ Սաստիկ անօթի էինք։ Կէսօրէն վերջ Ասիւծկայէն դուրս եկաւ հօտը, մինչ հինգ հեծեալներ քառասմբակ կ՚արշաւէին դէպի մեր կողմը։

Վտանգը կը մօտենար մեզի։

— Մաղաքիա՛, եավրո՛ւմ, փախչինք քանի դեռ ուշ չէ, այդ ձիաւորները ուղղակի դէպի մեզ կուգան։

— Եփրեմ էմի, ո՞ւր կրնանք փախչիլ այս բաց լերանլանջէն, անոնք ձիաւոր են, կը հասնին մեզի եւ կը ձերբակալեն, քանի որ հրացանը ձեռքս է, արտն ալ մեզի պաշտպան, մի՛ վախնար, դիւրին դիւրին մեր օձիքը ձեռք չենք տար։ Թող ուրիշ բանի համար կուգան, սպասէ խնդրեմ, միայն տեղէդ մի՛ շարժիր, ըսի։

Անշարժ կըսպասէինք։

Մեր կեցած վայրին առընթեր քանի մը հօտաղներ իրենց եզները կ՚արածէին, ձիաւորները մօտեցան անոնց, չեմ գիտեր թէ ի՞նչ խօսեցան, բայց յետոյ վերադարձան գիւղը։

Ազատ շունչ քաշեցինք։

Արդեօք Ոսկիհան մեր մասին լո՞ւր տուած էր, թէ ուրիշ բանի համար եկած էին, պարզ չեղաւ մեզի։ (Երկու ամիս յետոյ, երբ խումբ մը ընկերներով առիթ ունեցանք անցնիլ այդ գիւղէն, թուրքեր խոստովանեցան թէ հայ մը

ինքնաբերաբար եկաւ, մեր ձեռքն ինկաւ, մենք ալ ապանեցինք):

Մեր ժամապրութեան համաձայն, երեկոյեան իջանք Ազճէննէթը, սպասեցինք Ռակիհանի գալուն, չեկաւ, առաջացանք մինչեւ Առւծկայի մօտերը եւ մէկուկէս ժամ ալ սպասելէ վերջ, յոյսերնիս կտրած, վերադարձանք: Ղուրճաղլի ձորին մէջ անգամ մըն ալ Ազճէննէթի առողջարար ջուրէն խմեցինք ու չարունակեցինք մեր ճամբան:

Երկրորդ անգամն էր որ կ'անցնէի այս ճամբայէն, բայց այս անգամ պինուաճ էի:

Յանկարծ խաւարին մէջ, չատ մօտէն, լուցկիի մը բոյը նշմարեցինք:

— Ո՞վ է, գոռաց անծանօթ մը:

— Պետական պաշտօնեայ ենք, պատասխանեցի, առանց քայլերս դանդաղեցնելու:

Իսկ հօրեղբայրս թեւէս քաշելով, կամացուկ մը ըսաւ. «Փախչինք»:

Անծանօթը խօսք բանալով, մատնանշեց ներկայ դրութեան վտանգները եւ անհրաժեշտ համարեց նախապէս խրատու լուր տալ, մանաւանդ այս տեսակ խաւար պիշերնեըուն: Մութին մէջ խօսողը եւ իր ընկերները բարձրացած էին ճամբուն վերեւը, մենք թուրքերէն բարեւելով անցանք:

Թուրք գասալիք պինուորներ էին:

— Լաւ պրծանք, ըսաւ հօրեղբայրս, խոր չունչ մը քաշելով:

Խուբս պիւղին առջեւ նորէն հանդիպեցանք թուրք գասալիք պինուորներու, ալ անակնկալի գալիք բան չկար: Յայտարարեցի թէ չորան ալ ձերբակալուած են:

Մէկը որ ճարպիկ կ'երեւար, ինքզինքը ճամբէն վար նետեց եւ ուզեց փախչիլ. սպառնական չեչտով մը ատպարաբեցի որ եւս գառնայ: Վեր ելաւ եւ մեացաւ ընկերներուն:

— Ձեռքերնիդ վե՛ր, գոչեցի:

Հրամանս գործադրուեցաւ, խուզարկեցինք եւ ոչինչ գտանք իրենց վրայ, մեզմէ աւելի անօթիներ էին:

Որպէս թուրք գասալիք պինուորները հետապնդող պաշտօնեայ, չորան ալ ետ գարձուցինք, բայց տեղի տալով ի-

բենց թախանձագին խնդրանքին, ազատ ձգեցինք:

Մահաջուրի եւ Կիվի մօտէն ճանապարհը Մատէնին մօտիկ է, կէսօրին Մատէնի մէջ պիտի ճաշէինք:

Ճորտխի ափին, դաշտին մէջ լեցուած էին Կարինէն տեղահանուած մաս մը հայեր, լուսաբացը մօտ էր, լսեցինք մուխին մէջ մանուկներու ճիչերը, հիւանդներու տնքոցը, որբեկորոյս մայրերու հառաչանքները: Հնարաւորութիւն չունէինք այլեւս ճորտին անցնելու եւ յայտնելու իրենց թէ ինչպիսի զուլումի ենթարկուեցան Բաբերդի հայերը:

Դառնացած սրտով հեռացանք կարաւանին մօտիկ այդ վայրէն եւ Մատէնի եռեւը գտնուած ճորին մէջ հանգստացանք: Լուսաբացին՝ հօրեղբայրս պրկեցի Մատէն յոյն պէսպը քիչ մը հաց բերելու:

Անօթութենէս չի կրցայ քնանալ. քիչ յետոյ կին մը եւ մարդ մը իրենց պզտիկին հետ մօտեցան ջուրին լուացուելու համար, իրենց ձեւերէն եւ դէմքէն կռահեցի որ հայ են եւ լաւ մը զննելէ վերջ, նկատեցի որ ծանօթներ են:

Կիվ պիւզացի մեր խնամիին տղան Գրիգորն էր իր ընտանիքով, թաքստոցէս ելայ, մօտեցայ եւ ողջագուրուեցանք: Միասին գացինք իրենց հանգստարանը:

Երկուքն ալ կատրաժի վայրէն փախած էին, յոյներէն քիչ մը հաց առնելով, ճորին մէջ տեղ մը գտած էին եւ հոն կ'ապրէին: Անօթի ըլլալս հասկցան եւ իրենց հացն ու մածունը միասին կերանք:

Ջանապան հարցուփորձերէ վերջ տեղեկացայ որ խումբ մը վարդհանցի պինուած երիտասարդներ, մեզմէ վեր, յունական ուխտատեղին մէջ կ'ապրին:

Ինդրեցի որ զիս առաջնորդեն անոնց մօտ: Քանի մը վայրկեան ետք հասանք ուխտատեղին:

Դրան վրայ երկու պահակներ կը հսկէին, իսկ միւսները մատուռին մէջ կը քնանային:

Սիրով ընդունեցին մեզ եւ երբ միւսներն ալ արթնցան, ծանօթացանք եւ ողջագուրուեցանք:

Արդէն առկէ առաջ լսի որ Մելքեսէթը եւ խումբ մը յանդուգն երիտասարդներ օգտուելով թուրք կառավարութեան կողմէ անտէր անտիրական դաշտի մը մէջ ձգուած

ՀՄԱՅԵԱԿ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ
(*Խուբա գիւղէն*)

ԱԴԱՄ ԿՈՆՈՅԵԱՆ
(*Ռումէլյի*)

ռազմամթերքէն, որոշած էին ինքնապաշտպանութեան դիմել եւ Առաջնորդ Տ. Անանիա Ծ. Վ. Հազարապետեանի եւ նմաններու կողմէ մերժուած էին: Բայց երբ պինուորութեան կանչուելու առենը եկաւ, Մելքեսէթը եւ ընկերները տուն, տեղ, ընտանիք եւ ամէն բան ձգած լեռները ինկան:

Ձիշդ այդ օրերուն, երբ Թուրք ոստիկանները Աբիկեան եղբայրները բռնելու կուգան, իրենց անվհատ մայրիկը Տիկին Թուֆեան արի կեցուածքով մը կը պատասխանէ. «Տըդաքս պինուոր կ'ուզէք, լեռները բարձրացած են, եթէ քալէ էք, պացէք եւ քոնեցէք»:

Ծեր կնոջ այս յանդուգն պատասխանէն զարմացած, կը հրաժեշտեն Աբիկեաններու տունը եւ հոդին հաւասար կ'ընեն: Իսկ Տիկին Թուֆեան զարձեալ կը բացագանչէ. «Քանդեցէք, այրեցէք, տղաքս եթէ ողջ մնան նորէն կը չինեն»:

Մելքէսէթ, Աբիկեաններ եւ իրենց ընկերները լեռ բարձրացեր էին, սակայն ուրիշներ չմբռնելով կացութիւնը, մնացին եւ կորան:

Աբիկեաններու ինքնապաշտպանութեան ճիգերը ի զեբեւ ելած էին գլխաւորաբար Առաջնորդին եւ առաջնորդարանին մէջ ձայն ունեցող քանի մը մեծահարուստներու կոչ-

մէ: Անոնցմէ միայն Հաճի Սիմոնը զգալով վայրկեանի պահանջը, Առաջնորդէն պահանջած էր ապստամբիլ եւ բաց էր. «Ուրիշ ճար չունինք, եթէ ոչ բոլորս ալ պիտի կոտորուինք»: Ի վերջոյ, Առաջնորդի մերժումէն ընդվզելով պօռացեր էր. «Հապա ի՞նչ նպատակով տարիներ չարունակ կը քարոզուէր՝ «զէնք առէք», ահա եկած է ժամանակը այդ զէնքերը գործածելուն»:

Առաջնորդը, իբր թէ քաղաքականութիւն խաղալով, պատասխանած էր. «Ի՞նչ կ'ընէք, Հաճի, բոլոր երիտասարդներուն եւ մատաղ սերունդին կոտորուելուն պատճառ կը դառնաք ձեր ընթացքով»:

Հաճի Սիմոն, տեսնելով որ վարդապետը համոզելու ոեւէ միջոց չկայ, զայրացած բացագանչած էր. «Արիւն ձեր, ի գլուխ ձեր»:

Հաճի Սիմոնի դիտաւորութիւնն ու այդ առթիւ տեղի ունեցած վիճաբանութիւնները հաստատուեցան Առիւծկացի Պ. Տիգրան Դեւանեանէն, որ նոյն օրը, Առաջնորդարանի մէջ կայացած ժողովին ներկայ գտնուած եւ ինքն ալ ապըստամբութեան գաղափարին կողմնակից ըլլալով յայտարարած էր. «Վեց հարիւր Բաբերդցի երիտասարդներ կը մնան Բըռնակապանէն մինչեւ Մառէն, խաներու չրջանները եւ մէկ գիշերուան մէջ կարելի է զանոնք Բաբերդ հասցնել»: Կոտորածներէն մազապուրծ ազատած այս հայրենակցին կեանքը՝ Բաբերդէն Ղարաղուլաղ, Դերճան, մինչեւ Խարբերդ ու Սուրիա եւ ապա Բարիզ, դժուար է գրի առնել իմ համեստ գրիչովս:

Հոս կ'արժէ փոխան նկարի, արձանագրել Վարդէհանցի խումբի տղոց անունները, որոնց ես միացայ:

Բարսեղ, Յարութիւն, Խաչատուր Աբիկեաններ, Մելքեսէթ Աբիկեան (խմբապետ), Մարտիրոս Թուվաեան, Պաղտասար Աճէմեան, Դաւիթ Զաքարեան, Միսաք Վախոյեան, Սեդրակ Զախոյեան, Փիլիպպոս Մարապեան, Համազասպ Մարապեան:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Լուսաբանութիւններ.— Յոյն հովիւը., կաթ եւ իր չարիքը.— Եօթը թուրք դասալիքներու ձերբակալութիւնը.— Խուզարկութեան արդիւնքը.— Դատավճիռը.— Գոյքերու բաժանումը.— Խումբին գաղտնիքները եւ իմ «մկրտութիւնը».— Բանակցութիւն Պալէ էֆէնտիին հետ.— Սրտաճմլիկ լուր մը Սթաւրիէն.— Դէպի Լտճի սահմանները.— Խմբաւորումներ— Ոչխարին միսը եւ Յարութիւնն ու Մարտիրոսը.— Երկու խումբերու ճամբորդութիւնը՝ մէկը Մատէն, իսկ միւսը Խնծաւերակ.— Մելխեսէթը եւ պետական պարէն փոխադրող վեց ջորեպանները.— Ըմբոստ ջորեպանը վիրաւոր.— Մեծ յանդգնութիւնը.— 14 հակ կաղին եւ երկու հակ շաքար՝ ուրբ ձիերով մեր բնակավայրը.— Վճիռ ջորեպաններուն.— Պարէնի կէսը դէպի մեր պահեստները.— Տեղափոխութիւն.— Մելխեսէթը որպէս առեւտրական դէպի թուրք գիւղերը.— Մեր խմբապետը:

Աբխկեան զերդաստանը բնիկ Խնծաւերակցի էր եւ վերջէն Վարդէհան փոխադրուած: Այդ զերդաստանի անդամները բարեկամական հաստատուն կապեր ստեղծած էին Խնծաւերակցի Հաճի Օղլուներու մեծ զերդաստանին հետ:

Երբ համաշխարհային պատերազմը բռնկեցաւ, երկու զերդաստանները՝ Աբխկեանները եւ Հաճի Օղլուեանները դաշինք ստորագրած էին հետեւեալ բովանդակութեամբ.—

«Թուրքը Ռուսին դէմ պատերազմը չհելու պարագային վերոյիշեալ թուրք զերդաստանը, ի գին ամէն զոհողութեան պիտի պաշտպանէր Աբխկեաններն՝ տաճկական ռազմնձգութիւններէ: Ռուսը չհելու պարագային՝ Աբխկեան զերդաստանը պիտի պաշտպանէր Հաճիօղլուներու չահերը:

Երկուստեք այս դաշինքը կնքած ատեն նկատի չէին ունեցեր թէ պատերազմը ինչ աւերներ պիտի գործէ եւ ինչ

ՀԱՅԿ ՄԻԿԻՉԵԱՆ
(Խայէկցի)

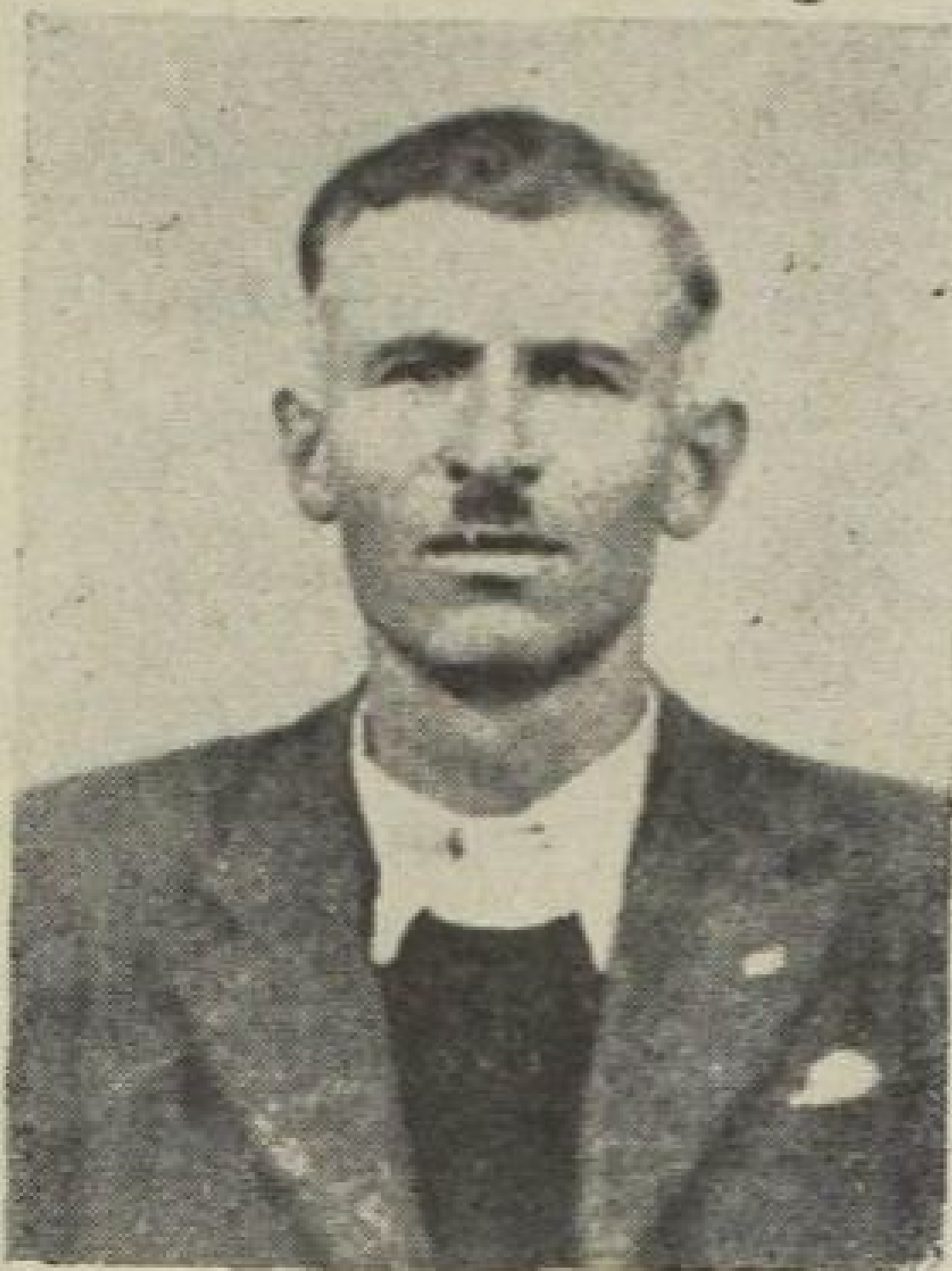

ՂԱԶԱՐՈՍ ՔԷՇԻՇԵԱՆ
(Լսռնքցի)

վիճակի պիտի հասնին Հայ եւ Թուրք յարաբերութիւնները:

Ես ականատես եղայ այդ Թուրքին կողմէ դաշինքին ճշգրիտ գործադրութեան եւ զարմացայ:

Հայ ժողովուրդի ընդհանուր բռնագաղթէն, կոտորումի դաշտէն Արփկեան գերդաստանի քաջ մայրիկ Թուլթեան ձեւով մը ազատած եւ փախցուցած էր իր հարսները, Յարութիւնի եւ Մելքեսէթի ընտանիքները (իրենց հինգ զաւակներով) եւ բերած յանձնած էր Խնծաւերակցի իրենց Թուրք բարեկամին, ապա ինքը միայնակ վերադարձած էր աքսորեալներուն քով: Թուրք ընտանիքն ալ իր քովը կը պահէր այս երկու հայ կիները իր հարազատներուն նման, թէեւ առերես ստորագրած էր «նիքեահ»ի փաստաթուղթ մը:

Մելքեսէթի խումբը ուր որ երթար ու դառնար, իր պաշարն ու խորհուրդները կըստանար Թուրք բարեկամէն:

Ես ալ բախտ ունեցած եմ օգտուելու այդ մարդուն բարիքէն: Թուրք կառավարութեան կողմէ մեզ ծուղակը ձգելու ծրագիրներու մասին ալ, մենք լուրեր կըստանայինք այդ Թուրք գերդաստանէն:

Մելքեսէթի խումբը գոյութիւն ունէր Սահմանադրութեան խանդավառ օրերէն վերջ, եւ այս խումբը կը գոր-

ձէր թուրք վաչխատուներու դէմ: Անոնց է որ միացած էինք:

Խօսեցանք մեր եւ անոնց միացման եւ ապագայ մեր ընելիքներու մասին:

— Երէկ պիշեր երկու ընկերներ դրկեցինք ձեր ընկերները տեսնելու, բայց թուրք պահակներու հանդիպեով վերադարձան, ըսաւ Մելքեսէթը:

— Ոչինչ, վերջը բարի ըլլայ, այս պիշեր միասին կ'երթանք, ես լաւատեղեակ եմ ճամբաներուն, կրնամ ապահով կերպով ձեզի մեր տեղը հասցնել, պատասխանեցի:

— Քանի՞ հոգի էք եւ քանի՞ն պինուած, ի՞նչ զէնքեր են ձեր ունեցածները, հարցուց Մելքեսէթը:

— Մեր թիւը 69ի կը հասնէր, սակայն, կռուի մը ընթացքին կորսնցուցինք 30 հոգի, այժմ 45 հոգի է մեր խումբը, վերջերս քանի մը նորերու ժամանումով: Մեր զէնքերը Մարթին են, Սիւրմէլու եւ այլն, ընդամէնը ութը հրացան, բաւական զէնքեր ունէինք մեր պիւղին մէջ, սակայն չէթէներու պատանութեանց չդիմանալով, ձեռքէ հանեցինք:

— Լաւ որ լաւնքի տեղը ռազմական կարեւոր դիրքեր ունի ըղէ, միջամտեց Մելքեսէթի մեծ եղբայրը բարեսէր:

— Այո, տաուներով ծածկուած, անառիկ եւ անմատչելի լեռներով շրջապատուած, տեղեր կան, Տէրսիմին կը նմանին մեր կիրճերը:

— Այդ լաւ է, միջամտեց Աճէմեանը:

Կէսօրին յոյն հովիւը հասաւ բերաւ մեզ մօտ, ոչխարներուն ջուր տալու համար:

— Երկար ժամանակ է որ կաթի երես չենք տեսած, հովիւ՛ս, կրնա՞ս մեզի դրամով կաթ տալ, ըսաւ Մելքեսէթը:

— Աչքիս վրայ, ինչո՞ւ դրամի խօսք կ'ընէք, բնական սովորութիւններուն հակառակ է կաթի համար դրամ առնելը, պատասխանեց հովիւը:

Քանի մը վայրկեանէն կաթը պատրաստ էր: Մեր քովը գտնուած պղինձը մինչեւ բերանը լեցուած էր թարմ, փրփրուն կաթով:

Մելքեսէթը շնորհակալութիւն յայտնեց յոյն հովիւին եւ չէչ վերջ հասը հեռացած էր արդէն. կաթը մեր քովի պղպիւ-

բին մէջ դրինք պաղեցնելու համար։ Կաթը մէկ ժամէ ի վեր ջուրին մէջն էր, բայց կ'երեւայ ժանգոտ պղինձէն թունաւորուած էր։ Մէկ ժամ վերջ բոլորուեցանք կաթին շուրջ, յանկական համեղ հացը փրթեցինք մէջը եւ մեծ ախորժակով կերանք։ Ախորժելի եւ համե՛ղ... բայց, շատ չանցած, վըտանգաւոր նշաններ երեւցան ճաշակողներու բոլորին քով, բացի ինձմէ։

Հրացան, փամփուշտակալ, դաշոյն, մէկդի ձգուած...

Մելքեսէթի նման հուժկու եւ քաջառողջ երիտասարդներ հողին վրայ փռուած, կը տառապէին։ Մարտիրոս եւ Յարութիւն որ չէին մասնակցած ճաշին կը կատակէին. «Կաթը պաղ. կ'ուզէին ուտել մեր աղաները, կերան։ Ծօ՛ Պօղոս, քիչ մը պաղ ջուր խմցուր Դաւիթին, «աճը աճըյի քէսէր, սօուք սու սանճըյի», չէ՛, չէ՛, ծօ շուտ հասիր, քաղաքէն զէնճէֆիլ բեր, Մամասը կը պայթի»։

Այս եւ ասոնց նման կատակներու շարք մը՝ հակառակ որ կը գտնուէինք վտանգաւոր վայրի մը մէջ, Մատէն՝ խաներու մէջ գտնուած ոստիկաններուն շատ մօտիկ։

Մեր այդ վիճակին մէջ, մեր մօտ եկան մեզի բախտակից, ջարդէն ազատած, Կիւլ գիւղացի քանի մը անգէն հայեր։ Թունաւորուած տղոց վիճակը ծանր էր։ Ինչ ընելնիս շուարած էինք, մէյ մը ասոր, մէյ մը անոր ձեռք տալով, կ'ուզէինք օգնել տանջանքներու մէջ տապլտկող մեր ընկերներուն, բայց զուր էր։

Այս հոգեկան խռովայոյզ վիճակին մէջ էինք, երբ յանկարծ Մելքեսէթը գոռաց. «Ի սէր Աստուծոյ, քիչ մը մածուն հասցուցէք, կը մեռնիմ»։

Մելքեսէթի այս յուսահատ բացագանչութենէն խիստ ազդուած, երկու Կիւլացիներ գացին Մատէն եւ փրկարար մածունը բերին։

Մէկիկ մէկիկ, բոլորին մածուն կերցուցինք։ Մեր տղաքը արդէն հանգստացած էին, երբ արեւը մար կը մտնէր։

Այդ իրիկուն պիտի անցնէինք մեր շրջանը, բայց տղոց թունաւորման հետեւանքով ստիպուեցանք հոն մնալ։

Մութը պատած էր ամէն կողմ, երկու պահակներ դըրինք եւ պառկեցանք։

Երկու ժամ վերջ պահակները ձայն տուին. «Մեռաք մը մարդիկ դէպի մեզ կուգան, պատրաստուեցէք»:

Հրացանները պրկած դուրս ցատկեցինք մատուռէն, Յարութիւնն ու Մարտիրոսը՝ երկու պահակները իսկոյն վարպետ չարժումով մը սահեցան դէպի վար, եկողները երկու կրակի մէջ առնելու համար:

Անծանօթները մեզի մօտեցած էին, Մելքեսէթ գոռաց. «Ո՞վ էք, յանձնուեցէ՛ք»:

Թուրք վախտականներուն թիկունքն անցած մը. միւս ընկերները նոյնպէս ձայն տուին. «Յանձնուեցէ՛ք»: Եւ եօթը թուրք զաւակները առանց զժուարութեան յանձնուեցան, ձեռքերը վեր բարձրացնելով եւ դէպի մեզ առաչանալով:

Մելքեսէթ սկսաւ իր հարցաքննութիւնը թուրք պաշտօնեայի մը յատուկ համառութեամբ, ինքզինքը ներկայացնելով թուրք վախտական պինուտրնները հետապնդող խումբին պետը: Ձերբակալուածները մեր հայ ըլլալը չէին կարող հասկընալ, որովհետեւ Մելքեսէթ թուրքերէն չատ լաւ գիտէր եւ պաշտօնական բոլոր ձեւակերպութեանց լաւատեղեակ էր:

Թուրքերը մէկիկ մէկիկ խուզարկեցինք եւ «օրինական» արձանագրութիւններ կազմուեցան, խումբին «Հաֆիզ»ին (Բարեկի) կողմէ: Թուրք զաւակներէն պրաւեցինք 19 օսմանեան կարմիր ոսկի, հինգ հատ Ամերիկեան «Սմիթֆինսօն» արձանակ, չորս հատ «Սարգիսով» ժամացոյց եւ մէկ արծաթ ոսկեչրուած ձեռակերտ կանացի գօտի, վանեցի հայ ոսկերիչի մը ձեռքով չինուած:

Գօտին ներքին մասին վրայ պրոշմուած կնիքը եւ վան հայերէն պիրերով էին:

Խուզարկութեան պահուն Մելքեսէթը հարցուց թէ ուրկէ՞ ձեռք ձգած էին այդքան հարստութիւն:

Անոնցմէ մէկը պատասխանեց՝ ձեզմէ գաղտնի պահելը բան չունիմ, քանի որ բոլորս ալ «էհլի խալաներ» ենք, կառնոյ առեղահանուած հայերը կողոպտած ենք: Մեզմէ քիչ մը առաջ 18 հոգինոց խումբ մը պինուտրներ անցան, մենք անոնց հետեւ էինք, պատրուակով մը ետ մնացինք: Անոնց մէջ չատերուն մը կարծես որ 500 հնչուն ոսկի մէջքին էր կապած եւ

որ առած էր հայ կնոջմէ մը:

Մելքեսէթը ընդհատեց խօսակցութիւնը եւ ձերբակալուած եօթը զինուորները քանի մը պահակներու յանձնեց, մեզի անոնցմէ հեռու տարաւ եւ մտածեցինք շավուշին ետեւէն հասնիլ եւ անոր խումբը ձերբակալել:

Հինգ հարիւր ոսկի չավուշի մը կողմէ հայերէ յափշտակուած ըլլալու պարագան խռոված էր Մելքեսէթի հոգին: Հակառակ իր առողջական վիճակին, կ'ուզէր թռչիլ, վայրկեան առաջ հասնիլ ու հայերէն յափշտակուած այդ գումարը գրաւել, յանցաւորները պատժել:

Բարսեղ եւ Աճէմ Օղլուն հակառակեցան Մելքեսէթի առաջարկին, տղոց տկարութիւնը պատճառաբանելով: Մելքեսէթ ակամայ հրաժարեցաւ իր ծրագրէն եւ գացինք ձերբակալուած ասկեարներուն քով, անոնց «հաշիւը մաքրելու» համար: Կէս ժամէն անոնք բոլորն ալ կապած էինք թեւ թեւի, իբր թէ յանձնելու համար Թուրք պետական «մէնզիլ»ը, ըստ մեր «պաշտօնին»:

Յանձնեցինք դժոխքին, իրականին մէջ:

Այդ ասկեարներու պայուսակներէն գտանք նաեւ բաւական չափ փամփուշտներ (թրք. հինգ կրականոցի), մաքուր ճերմակեղէններ եւ եօթ ձեռք թրք. զինուորական համազգեստ:

Հիւանդացած էինք կաթէն. բայց անոր շնորհիւ ունէինք եօթը ձեռք զինուորական համազգեստ:

Հետեւեալ օրը տղաքը ինծի տեղեկացուցին իրենց թուրքերէն անունները:

Մելքեսէթը կը կոչուէր Ալի պէյ, մեծ եղբայրը Հաֆիզ, Յարութիւնը Արըֆ չավուշ, եւ այլն: Այդ նոյն քրիստոնէական մատուռին մէջ, Մելքեսէթի կնքահայրութեամբ՝ ես ալ Սալէհ անունով մկրտուեցայ:

Որոշած էինք երեկոյեան դուրս գալ այդ վայրէն եւ երթալ միանալ մեր սահմանը գտնուած ընկերներուն:

Պաշար ապահովելու համար մտանք յոյն գիւղը: Այդ գիւղին յոյներն էին որ մեզի մածուն հասցուցին, առանց դրամի, փրկելով խումբին մեծամասնութիւնը ստոյգ մահէ:

Առիթ ունեցանք ծանօթանալու նոյն գիւղացի անուանի հայախօս եւ մեծ վաճառական Պաւլէ էֆէնտիին հետ:

Այդ բարեկիրթ յոյնը որ անկեղծօրէն կը ցաւէր Հայերու վիճակին, խորհուրդ առաւ Սեւ Ծովու ափերէն երթալ հասնիլ ռուսական բանակին:

Խօսողը Մելքեսէթն էր, ընդունեց յոյնին տուած խորհուրդները, բայց խնդրեց որ Պաւլէ էֆէնտին պատուիրէ յոյն գիւղացիներուն որ չարաթը դոնէ երկու անգամ մեզի ղրամով հաց տան, քանի որ մենք թուրք գիւղերը մտնելու աննկարող էինք եւ միայն բոնի հաց կրնայինք առնել, յաճախ ծանր վտանգներու ալ հանդիպելով: Պաւլէ էֆէնտին սիրով ընդունեց Մելքեսէթի առաջարկը:

Անմոռանալի է այդ գիւղի յոյներուն բարիքը, որ ամիսներով խնամած, կերակրած էին նաեւ կիվ գիւղացի անգէն հայերը եւ այն ալ ձրիաբար:

Բաբերդի չրջանին մէջ կային երկու յունական գիւղեր, Մատէն եւ Կօչկուրին, (վերջինը հեռու էր մեր սահմանէն): Մութը կոխելուն, մնաք բարով ըսինք յոյն գիւղացիներուն եւ կ'ուզէինք մեկնիլ: Գիւղացիները մեծով պզտիկով համախմբուած էին մեր չուրջը, մեզ ճամբու դնելու:

Ամբոխին մէջէն անձ մը, որ մութին մէջ մեր դէմքերը կը դիտէր, ինծի մօտենալով սեղմեց ձեռքս եւ ճակատս համբուրեց: Բարեկամս Ստաւրին էր, Մուրատխանօղլիի մեր վաչկին փոապանը, վերջին օրը մեր փախուստը փութացընող եւ հայ տուողը, որ արտասուաթոր աչքերով՝ ըսաւ. «Տէր Հօրդ օրհնէնքը քեզի պահապան ըլլայ, ձեր փախուստէն երկու օր վերջ, Մուրատխանօղլիի գտնուած բոլոր հայերը Սօղրաններու կիրճը տարին եւ կոտորեցին: Եւ այդ չուներըը այնպիսի զգուշաւորութեամբ կազմակերպած էին ջարդը, որ հայերէն ոչ ոք կրցաւ գիտնալ իրենց գլխուն գալիքը եւ փախչիլ»:

Ստաւրիի հաղորդած գոյժը քարացած սրտիս քար մըն ալ աւելցուց: Վրէժ լուծելու առիթներ չէին պակսեր, այլեւս պէտք էր որ անգութ ըլլայինք եւ մենք օգտագործեցինք ամէն պատեհութիւն:

Մեր խումբը ճամբայ իննկաւ դէպի Լսոնքի սահմանը, անցանք շատ ապահով վայրերէ եւ հասանք հոն, ուրկէ բաժնուած էինք մեր ընկերներէն, Առիւծկայ մեկնելու պահուն:

Աւազակներու որջն էր, Խըրխըզ-Եաթաղը կոչուած տեղը: Հոն, քարայրին մէջ գտանք մեր գիւղացի ուրիշ երեք անզէն երիտասարդներ, որոնք կը քնանային:

Ամէն տեղ մենք իրարու հետ Թուրքերէն կը խօսէինք:

Մելքիսէթի հետ մտանք քարայրը, վառեցինք լուցկին եւ սկսանք զննել հոն գտնուածները, տղաքը չուարած կը նայէին Մելքիսէթին, որուն ծանօթ չէին: Կասկածեցան թէ ես ձերբակալուած եմ Թուրքերու կողմէ ու հարկադրաբար եկած եմ զիրենք մատնելու: Իսկոյն յայտնեցի իրենց որ ընկերս ալ հայ է եւ պատուիրեցի որ չվախնան:

Ուրախութիւնը անսահման էր: Մեծ գոհունակութեամբ սեղմեցին Մելքիսէթի ձեռքը: Համաձայն կանխաւ առնուած որոշման, որեւէ անակնկալի պահուն, մեր ընկերները որ ներս չէին մտած, պիտի հեռանային քարայրէն եւ հոն դըրուած նշանէ մը պիտի գիտնային անոնց տեղը:

Մեր գիւղացի երկու տղաներ ղրկեցի մեր ընկերները կանչելու եւ շատ չանցած խումբը հաւաքուած էր քարայրին մէջ: Այսպիսով մեր թիւը 19ի հասաւ:

Մելքիսէթը կարգադրութիւններ ըրաւ խումբին ապրելակերպին մասին, դիս ալ խոհարարապետ նշանակեց:

Մեր լեռներն ապաստանած միւս բոլոր երիտասարդները լուր առնելով թէ մենք միացած ենք Վարդէհանցի տղաներուն հետ, հաւաքուեցան մեր մօտակայ անտառներուն մէջ:

Պաւլէ Էֆէնտիի խոստման համաձայն, շաբաթը երկու անգամ, քանի մը ընկերներ կը ղրկէինք Մատէն մեր պարէնին համար:

1915 Յուլիս վերջին շաբաթն էր, երկու ոչխարներ ձեռք անցուցած էինք: Մելքիսէթը պատուիրեց որ կերակուր մը պատրաստեմ:

Ոչխարներէն մէկը Յարութիւնն ու Մարտիրոսը մորթեցին, միւսը՝ մենք: Մինչեւ կերակուր պատրաստելս, տեսայ որ այդ երկու անբաժան ընկերները ոչխարին չորս ոտքերը քշած են կրակին վրայ: Կէս մը եփած, անտառին մէջ առանձնացան եւ կերան:

Երբ Մելքիսէթը խնդրին տեղեկացաւ, պատուիրեց որ ուրիշ անգամ անոնց երկուքին ձեռքը բան մը չի ձգեմ եւ առել–

ցուց. «Ինչ մը լմբոստ են»: Յետոյ, քմծիծաղով մը հարցուց. «Մէկ ուխարէն որչա՞փ բաժին առած էին իրենց համար»: «Զորս ոտքերը միայն, մնացածը ինծի յանձնեցին», ըսի: «Ուրիշ առեն անոնց քիչ բաժին տալու է որպէսզի խըրատուին»: Ինչ մը անդին նստած, երկուքն ալ կը լսէին Մելքեսէթի տուած պատուէրը ու միասին գոչեցին. «Մեր բաժինը չմոռնաս, ընկեր խոհարար, անօթի ենք, եթէ ուշ ոյքօթ կ'ընենք եւ ոչ մէկ տեղ չենք երթար», եւ սկսան ծիծաղիլ:

Ես կը զարմանայի անոնց ընթացքին, բայց վերջը ընտելացայ: Ամէնը երկուքին ալ «նապը» կը տանէր:

Մելքեսէթը չորս ընկերներով Ինծաւերակ պիտի երթար իր եւ եղբօր ընտանիքները եւ թուրք բարեկամը տեսնելու: Երկրորդ խումբը Մատէն պիտի մեկնէր, ուտելիք բերելու, այլ խումբին մէջն էինք ես, Միսաք եւ երեք բեռնակիրներ: Միսաքին ճամբայ ինկանք երկու խումբերս եւ Մատէն դիւղի տակ բաժնուեցանք, Մելքեսէթը գնաց Ինծաւերակ, իսկ մեր խումբը Մատէն: Մեզի համար պէտք եղած պարէնը առինք եւ վերադարձանք մեր բնակավայրը:

Արեւը դեռ նոր սկսած էր լուսաւորել բարձրաբերձ լեռներու կատարները: Մենք պառկած էինք, երբ Մելքեսէթը չտապ քայլերով վերադարձաւ եւ քարայրին առջեւ կանգնած գոչեց. «Ելէք եւ չուտ հոն գացէք ձիերը բերելու»:

Կատա՞կ թէ իրականութիւն, ի՞նչ ձիեր էին, որտեղէ՞ն եկան հասան լերան գագաթը:

Հրամանը վճռական էր, քնաթաթախ վիճակով ելանք, հրացանները դրկած չտապեցինք դէպի խմբապետին գոյց տուած կողմը եւ տեսանք որ հօթը ձիերէ բաղկացած կարաւան մը կուգայ, թուրք տէրերուն հետ: Առջեւի ձիուն տանձը ձեռքին՝ առաջնորդն էր Յարութիւնը: Զանգակները կ'արձագանգէին:

— Հասէ՛ք, ձեզի չաքար բերող ձիուն օգնեցէք, կը կատակէր Յարութիւնը:

Իսկապէս յոգնած էր երկու հակ չաքար մինչեւ բարձունքը վեր հանող ձին:

Ես եւ Գէորգը չալկեցինք չաքարի հակերը եւ բերինք

ՄԵՍՐՈՊ ԹՈՐՈՍԵԱՆ
Աւերակցի

ԱՒԵՏԻՍ ԻՓՔՐԱՆԵԱՆ
Խայէկցի

մեր իջեւանը, ապառաժին տակ, «աւազակներուս որջը»:

Երկար եւ տաժանելի ճամբորդութիւն կատարած խեղճ կենդանիներուն ոտքին տակ պայտ չէր մնացեր: Ձիապանները գանգատելով սկսան պայտել ձիերը: Չէին գիտեր դեռ թէ աւելորդ էր:

Ըսած եմ արդէն որ ցերեկները անտառին մէջ կը նստէինք աննշմար: Բայց ձիերը իրենց խլացուցիչ զանգակներով կանգնած էին մեզ մօտ:

Տօնական օր էր «խըրխըզ եաթաղը»ին համար: Ձիերը բերած էին երկու հակ չաքար եւ տասնեւչորս հակ կաղինի միջուկ:

Մելքեսէթը ձիապանները ժայռին տակ կանչեց:

Մեր սովորութեան համաձայն, կազմ ու պատրաստ, շարքով կանգնեցան մեր տղաքը:

Ձիապանները առանձին առանձին քննութեան կանչուեցան: Ալի պէյը (Մելքեսէթ) նստած էր, «Հաֆիզը» Թուղթն ու մատիտը ձեռքը՝ արձանագրութիւններ կ'ընէր: Ապա կարգը եկաւ խղոտած պարաններուն... որոնք իրենց մահաբեր պարտականութիւնը յաջողութեամբ կատարեցին:

Ձիապաններուն հաշիւը մաքրելէ վերջ, ձիերուն զանգակները վերցուցինք եւ անտառին խորը տարինք, անոնցմէ

հինգը սպաննեցինք, դիակները ճիւղերով եւ տերեւներով ծածկեցինք, իսկ երեք ընտիրները պահեցինք, Մելքեսէթի թուրք բարեկամին նուիրելու համար:

Երեկոյեան դէմ նկատեցինք որ հինգ հոգի դէպի մեզ կուգան, կարծեցինք թէ մեր ընկերներն են, բաւական մօտենալէ վերջ ճամբան չեղեցին եւ հեռադիտակով աուգեցինք որ թուրք վախատական զինուորներ էին:

Հինգ զինուած ընկերներով դարտափոդի մօտեցանք անոնց եւ ձերբակալեցինք, ձիապաններու բախտին արժանացընելով: Անոնք մեզի ժառանգ ձգեցին վեց օսմ. հնչուն ոսկի, երկու ժամացոյց եւ հանդերձեղէն:

Մելքեսէթ չորս ընկերներով իր ընտանիքին տեսութեան գացած տեղն (Ինճաւերակ), կիվի չըջանը հասնելուն հանդիպած էր կարաւանին եւ հարցուցած էր թէ ովքե՞ր էին եւ ի՞նչ էր իրենց փոխադրածը:

Ձիապանները պատասխանած էին թէ՝ իրենք թուրք պետութեան կը ծառայեն, չաքար եւ կաղին կը փոխադրեն կարին: Մելքեսէթ դրամով կաղին կը պահանջէ, տարակելով որ ինքն ու իր ընկերներն ալ պետութեան հաշուոյն կ'աշխատին: Ձիապանները միայն երկու օխայ տալու կը համաձայնին: Ինչ մը հեռանալով, Մելքեսէթը ընկերներուն կ'ըսէ թէ այս առիթը պէտք չէ վախցնել, վերադառնանք, պարէնն ու ձիերը լեռը տանինք: Ընկերները վտանգաւոր կը համարեն առաջարկը, բայց Մելքեսէթ կը պնդէ եւ ընկերները կը համոզուին:

Վերադառնալով, Մելքեսէթ խիստ կերպով կը հրամայէ ձիապաններուն ձիերը բեռցնել:

Ձիապաններէն մէկը օրէնքէ կը ճաւէ եւ մխեւնոյն տեղն կը թելադրէ իր ընկերներուն որ չենթարկուին անարդար հրամանին: Մելքեսէթ զայրացած յոխորտացող ձիապանին ընթացքէն, հրացանի կոթով ուժգին հարուած մը կը հասցընէ այդ յանդուգնին ճակատին եւ արիւնլուայ գետին կը տապալէ զայն:

Միւս ձիապանները նկատելով վերահաս վտանգը, խնկոյն կը բեռցնեն ձիերը եւ ճամբայ կ'իյնան Մելքեսէթի ցուցմունքով, մինչ ըմբոստ ձիապանը վիրաւոր վիճակին մէջ

անգամ կը չարունակէ հակառակիլ:

Մելքեսէթ կը ջանայ համոզել ձիապանը ըսելով թէ իրենք ալ պետական պաշտօնեայ են, բայց ի վերջոյ կը հարկադրուի Մարտիրոսի հետ վիրաւոր ձիապանը ճամբէն դուրս հանելով եւ վար տանելով հաշիւը մաքրել... միւսները հլու հնազանդ ճամբայ ինկած էին:

Պօօզան խանի առջեւ, ճորոխի փայտէ կամուրջէն անցնելով ձիերն ու ձիապանները եկան ու միացան մեզի:

Հրաչքներու հրաչքն էր որ կատարուած էր: Այդ օրերուն, այդպիսի պաշար մը փրկարար դեր կը կատարէր մեզի համար: Մանաւանդ չաքարը, երբ Թուրքիոյ բնակիչները երկար տաճկէ ի վեր չաքարի կարօտը կը քաշէին:

Իսկ մեզի պէս հալածուած խումբ մը, Մելքեսէթի չնորհիւ, երկար ժամանակուայ համար ապահովուած էր չաքարով եւ աննեղարար կաղինով:

Լուր ղրկեցինք մեզմէ քիչ մը հեռուն գտնուող ընկերներուն որպէսզի գան եւ իրենց բաժինը առնան:

Միշտ հետապնդումի ենթակայ ըլլալով, վտանգաւոր էր այդքան չաքարն ու կաղինը մեզ մօտ պահելը, ուստի բաժանումը կատարելէ ետք, մնացածը գիշեր մը Վարի գիւղ (քանդուած) տարինք, տորերկրեայ պահեստներու մէջ տեղաւորելինք. այս այն վայրն էր ուր առաջին անգամ գտայ օրհնեալ ձաւարը:

Երեք օր վերջ մեր բնակավայրէն փոխադրուելեցանք արեւելեան սահմանին վրայ գտնուած անտառը, Գալա Տէրէսին:

Փոխանակ միշտ կաղին ուտելու, Մելքեսէթը յարմար սեպեց կաղին ու չաքար տանիլ Թուրք գիւղերը եւ փոխանակել հացի, ալիւրի, իւղի եւ ձաւարի հետ:

Անոր փափաքն ու հրամանները պատգամ էին մեզի համար:

Ո՛վ պիտի չուզէր անոր ընկերանալ, նոյնիսկ կրակին մէջ նետուիլ, անոր գործած քաջագործութիւններէն զերուսաններ լսել:

Մելքեսէթ բարձրահասակ էր, հազիւ 28 տարեկան, գեղեցկադէմ, ճարտարախօս, բարի՝ ամէնուն հանդէպ: Քաջ էր եւ յանդուգն, եւ օժտուած էր տակաւին չատ մը յատկութիւններով: Վերջապէս աննման էր եւ ամէնուս սիրելի

մեր խմբապետ Մելքսէթը:

Ձիերը բեռցուած էին չաքարով եւ կաղինով: Ձորս ընկերներ լազերու տարազով խմբապետին հետ ճամբայ ինկան դէպի մօտակայ Թրքաբնակ Քուքուր եւ Պայինտուր գիւղերը: Երկու օր վերջ անոնք վերադարձան, ձիերը բեռցուած մեր ցանկացած ուտելիքներով, ձիերէն մէկն ալ ծախած էին մեր սահմաններուն վրայ «եայլա»ները բնակութիւն հաստատած Թուրքերուն, փոքրիկ գումար մըն ալ ապառիկ ձգելով: Կէօլ Ձէյիրներ կոչուած տեղը տեսած էին Լսոնքցի Թուրք Հաճին եւ երկու Թուրք ոստիկաններ որոնք Հայերու սեփականութիւնը եղող մարգագետինները կը բաժնէին խումբ մը Թուրքերու եւ իրենց միջեւ: Մեր գիւղացի Հաճին ճանչցած էր Մեր Անտրանին, բայց քաջութիւնը չէր ունեցած Մելքսէթին բան մը ըսելու, հակառակ որ քառորդ ժամ մը խօսած էին իրարու հետ: Մելքսէթ բաւական դաղտնիքներ կորզած էր Թուրք ոստիկաններէն:

Իր առեւտրական միսսիան կատարած Մելքսէթ վերադարձաւ տասը ձաւարով, իւղով եւ ալիւրով, ուրախացնելով մեզ բոլորս:

Գալա Տէրէսին ռազմական յարմարութիւններով օժտուած վայր մըն էր, ուր կարելի էր բաւական ատեն հանգիստ կեանք վարել:

Այժմ մեզի կը պակսէր միսը, անոր համար ալ չէր արժեր շատ մտահոգուիլ: Եայլաները արածող Թուրքերու հօտերը ողջ ըլլային...:

ԳԼՈՒԽ Թ.

Մելքեսէթի ճուէրը թուրբ բարեկամին եւ աւեր յանդգնութիւնը.— Երեք ընկերները կը լքեն զայն.— Կիներ եւ ընխաներ մեր մէջ.— Աւերակցի թուրբ չավուշը եւ ընկեր Պէռնէցին.— Գալէ Տէրէսիի կռիւը.— Կարեւոր ժողով մը.— Հայոց հուսկ մեռելները.— Խուբս գիւղի 65 հայերու եղերական վախճանը.— Զըթըճուսցի տըխրահռչակ Հաճի Մէհմէտ էֆէնտիին.— Հերոսներու գործը:

Մելքեսէթ իր չորս ընկերներուն հետ Ինճաւերակի իր թուրք բարեկամին ձի մը նուէր տանելէ եւ երեք օր հիւր մնալէ վերջ վերադարձաւ:

Եուսուֆ աղան մեծ պոհունակութեամբ ստացած էր նուէրը ձին: Պարզուած էր որ՝ յիշեալ թուրքը չատ ազնիւ ընթացք ունեցած է Մելքեսէթի եւ իր եղբօր ընտանիքներուն հանդէպ:

Օգոստոս 3ին Մաուէնի յոյներէն լուր ստացանք որ կառավարութիւնը պիտի աքսորէ բոլոր այն Հայերը որոնք Թուրքերու քով մնացած էին:

Եւ ահա Մելքեսէթի համար նոր մտահոգութիւն եւ յոգնութիւն: Նորէն Ինճաւերակ պէտք էր երթար իր եւ իր եղբօր կինը իրենց զաւակներով դիշեր ատեն մեզ մօտ բերէր:

Ճանապարհին, հոն ուր հանդիպած էինք թուրք ձիապաններուն, կը պատահին յիսնեակ մը թուրք գինուորներու եւ հարիւրապետի մը, որոնք ռազմանիւթ փոխադրողներ էին:

Անոնք իրենց հետ ունէին բաւական թիւով ջորիներ:

Այդ ատեն, թուրք հարիւրապետը երկու փախստական թուրք գինուորներ բռնած է եղեր, երկուքն ալ գինուած: Անոնց հարցաքննութեան պահուն հոն կը հասնին Մելքեսէթն ու իր գինուորները (որոնք նոյնպէս թուրք գինուորական համազգեստով էին): Մելքեսէթ դանդաղ բարեւելէ յետոյ, մաքուր թուրքերէնով մը կը դոչէ. «Ե՛ տիր պէյիմ, պուլլար ասկէր փիրարի՞ մի»: (Ասոնք գինուորական փախստակա՞ն են):

Եւ թուրք հարիւրապետին ներկայութեան կ'ապտակէ

ձերբակալուած փախստականները, իբրեւ փախստական դիւանագործներ հետապնդող պաշտօնեայ:

Եւ Բաբերդէն մինչեւ Մատէն ճանապարհին, անարգական խօսքեր կ'ընէ փախստականներուն, իբր Սուլթանի եւ վաթանի անհաւատարիմ եւ դաւաճան տարրեր...:

Ի՜նչ յանդգնութիւն հայու մը կողմէ:

Թուրք հարխւրապետը Մելքեսէթին կ'ըսէ. «Քանի որ դուք այդ պաշտօնն ունիք, Ալի պէյ, առէք այս խայիններն եւ տարէք յանձնեցէք պատկան իշխանութեանց»:

Թուրք սպան կը յանձնէ երկու հրացաններն ալ, բայց յանկարծ միտքը կը փոխէ եւ հրացանները եա կը պահանջէ: Մելքեսէթ թուրք սպային հետ քանի մը խօսք փոխանակելէ ետք ինքզինքը կը նետէ ճամբէն վեր գտնուած քարի մը տակ:

Թուրք սպան կը հրամայէ Մելքեսէթին որ չհետանայ: Մելքեսէթ կըսկսի կրակել մութին մէջ, գինուորները իրար կ'անցնին, բայց չեն փոխադարձեր մինչեւ որ Մելքեսէթ ճամբայ կ'իյնայ, այն ատեն միայն կը կրակեն: Այդ խիստ վտանգաւոր դրութենէն դուրս գալով, Մելքեսէթ Խուբսի սահմաններուն մօտ կը հասնի երեք ընկերներուն:

Վերադարձին, մեր ներկայութեամբ, Մելքեսէթ յանդիմանեց այդ ընկերները եւ յայտարարեց որ գինք մինակ ձգած էին եւ հեռացած: Յոյներէն լսած մեր լուրը դեռ անծանօթ էր բոլորին եւ տակաւին դործադրութեան չէր դրուած:

Անցան քանի մը օրեր ալ: Օղոստոսի լաւագոյն օրերուն կը մնայինք դեռ անտառին մէջ: Երբ լուրը առուգուեցաւ, անմիջապէս Յարութիւնն ու Մարտիրոսը գացին Խնձաւերակ եւ չորս օր վերջ վերադարձան, բերելով երկու կիները իրենց զաւակներով:

Օղոստոս 6ին, Մարտիրոս ցանկութիւն յայտնեց մեր գիւղը երթալու մեր Անդրանիկին հետ: Ապահով համարուած վայրերը ցերեկով երթալու համար, կէսօրէն ետք ճամբայ ինկան: Մեր գտնուած անտառին ստորոտը տեսած էին երկու գինուած թուրք ասկեարներ, ծառի մը տակ նստած:

Անդրանիկ վերադառնալով լուր տուաւ մեզի, ուխը գինուած ընկերներով հասանք թուրք գինուորներու եռեւէն որ

Մարտիրոս կը հետապնդէր, օգտուելով ձորին ընծայած յարմարութիւններէն:

Կարճ ճամբայ մը կը մնար գինուորներուն, բաց դաշտին մէջ, պետական ճամբան հասնելու համար:

Լատրանի ձորն էինք:

Պզտիկ դարձուածքի մը՝ թուրքերը նստան Տէմիրճեանց արտին գլուխը, փոքրիկ թուփի մը տակ ճաչելու: Օդը տապաճած էր: Ես եւ Մարտիրոսը բարեւեցինք, մեղի ճաշի հրաւիրեցին: Մարտիրոսը նստաւ իսկ ես կանգնած էի:

Ականաւներէն մէկը կը ճանչնայի, իսկ ինք գիս չճանչցաւ, որովհետեւ ես միշտ կը խուսափէի դէմքս ցոյց տալէ: Համոզուեցայ որ մեղի մօտ գտնուած Աւերակ գիւղացի զարմանալի չէթէներէն էր, յաճախ մեր սենեակը եկած: Ես շատ բան գիտէի իր մասին...:

Որտեղացի ըլլալս հարցուց, ստեցի: Այդ միջոցին Մելքեսէթ վեց ընկերներով վրայ հասաւ: Մեղի հարցուցին թէ ո՞վ էին եկողները, ըսի որ մեր ընկերներն էին եւ որ խմբովին Մատէն պիտի վերադառնայինք:

Մելքեսէթը հասնելուն պէս առանց բարեւելու ըսաւ. «Ո՞վ էք դուք»: Աւերակցի թուրքը որ ենթատպայի ուսանողներ կը կրէր, անտարբեր կերպով պատասխանեց. «Ո՞վ ըլլալնիս հարցնելու պէտք կա՞յ, կը տեսնէք որ գինուոր ենք»:

— Գիտեմ որ գինուորներ էք, ցոյց տուէք ձեր վկայականները պատասխանեց Մելքեսէթ եւ գլխու պզտիկ շարժումով մը հասկցուց մեղի որ խլենք անոնց գէնքերը:

Մելքեսէթի հասած ատեն, ես եւ Մարտիրոսը կանգնած էինք արդէն երկու թուրքերու կողքին, դէմ դիմաց:

Երբ չավուշը գրպած էր իր վէսիքան հանելով, մենք երկուքս խլեցինք անոնց գէնքերը: Երկու թուրք գինուորները անակնկալի գալով ապշած մեղի կը նայէին:

Վէսիքան մէջտեղն էր: «Կարդա՛», ըսաւ հրամայական շեշտով մը Մելքեսէթը:

Վէսիքան կը ճչդէր միայն Աւերակցի չավուշին ռազմամթերքի փոխադրութեան ճիւղին պատկանիլը:

Մելքեսէթ գայրացած գոռաց. «Զը՛ք այտղա, չօք գըլամայ»: (Ոտքի ելիր. գըռլամայ անարգական բառը Մելքե-

ւէթ յաճախ կը գործածէր այս պարագաներուն) :

Ապա աւելցուց. «Որո՞ւ կը ձգես պետութեան ռազմամը-թերքը ու կը փախչիս, խային, դուն դասալիք ես» :

Անոնց սուինները ալ առնելով, վերադարձանք :

Ճամբան չաւուշը մօտենալով Մելքեսէթին կը խոստո-վանի որ չաւուշի իր հանդամանքով ձգած է ռազմամթերքը եւ պայրամի առթիւ գիւղը կ՚երթայ երեք օր հոն անցընելու եւ ապա վերադառնալու համար իր պաշտօնին :

Չաւուշը աղաչեց, պաղատեց Մելքեսէթին որ հիւր ըլ-լայ իրեն, գիւղ երթան, պայրամը միասին անցընեն :

Արդէն մտած էինք անտառը : Մելքեսէթը քարի մը վրայ նստած, կազմ ու պատրաստ էր «հարցաքննելու» կալանա-ւորները :

Ես եւ Գէորգը «զինուորական ատեանին» ներկայացու-ցինք չաւուշն ու իր ընկերը :

Սկսած էր անձրեւ տեղալ. թրջուած էինք : Գէորգը ա-ձանացած կանգնած էր Մելքեսէթի առջեւ, իսկ ես չաւուշին կողքին : Մելքեսէթը սկսաւ :

— Չավո՛ւշ, չէ՞ր գիտեր թէ առած քայլդ սխալ է :

— Պայրամի նուիրական օրերէն հրապուրուեցայ, խաբ-ուեցայ :

— Եթէ հիմայ քեզ ազատ ձգեմ, երեք օրէն կը վերա-դառնա՞ս :

— Վալլահի, պիլլահի, հազրէթի փէյղամպէր հագգը ի-չին, պատասխանեց չաւուշը :

Այս աւելորդ ձեւակերպութիւններէն վերջ, Մելքեսէթը սովորականին պէս, գլխի թեթեւ շարժումով մը ազդանշանը տուաւ :

— Ալի պէյ, օրէնքը պիտի գործադրուի՞, հարցուցի :

— Սէֆէրպէրլիքի օրէնքին տեղեակ չէ՞ք, աւելորդ չէ՞ հարցումդ Սալէ՛հ, բարկացոտ շեշտով ըսաւ Մելքեսէթ :

Մեր այդ խօսակցութենէն բան չի հասկցաւ հայերու արիւն ծծող այդ չաւուշը :

Պարանը անոր վիզը օղակած էր, երբ Մելքեսէթ ոտքի ելլելով ըսաւ.

— Քանի՞ անմեղ եւ անզէն հայերու արիւն լակած ես,

չուն Թուրք, կը տեսնե՞ս թէ ովքեր են դէմդ կեցողները։

Զավուշը վախէն ինքզինքը կորսնցուցած, բառ մը չի կրցաւ արտասանել, վզին անցուած պարանը կատարած էր մահավճիռը…։

Միւս տակեարը Բաբերդի Պէռնէ գիւղէն էր, դողդողալով կը սպասէր։

Անձրեւը հեղեղի պէս վար կը թափուէր երկինքէն։

Մելքսէթը հեռացաւ եւ պատուիրեց որ միւսին վերաբերեալ ձեւակերպութիւնը մենք կատարենք։

Քիչ մը վարը սպասող ընկերները կանչեցի, պարանը անոնց տուի եւ պատուիրեցի որ անմիջապէս գործադրեն Մելքսեթի հրամանը։

Պէռնէցի Թուրքը ուշի ուշով կը դիտէր այս ամէնը։

— Սէֆէրպէրլիքի օրէնքով դասալիքները չղթայակապ վիճակի մէջ պէտք է հարցաքննութեան տանիլ, ըսի։

Եւ պարանը արդէն օղակեց դատապարտեալին վիզը…։

— Ի՞նչ կ՚ընէք, գիս պիտի խեղդէք, սարսափահար հագիւ կրցաւ ըսել հայակեր Թուրքը։

— Չէ՛, սիրելի մօրուքաւոր, կատակ կ՚ընենք, հեգնանքով պատասխանեց Միսաքը։

— Այսպէս կատակ կ՚ըլլա՞յ պէ ճանըմ, կը տեսնեմ որ կը խեղդէք։

Պարանը սկսած էր սեղմել Թուրքին կոկորդը։

Վրէժխնդիր Միսաք գայրացած գոչեց.

— Կը վախնա՞ս խեղդուելէ, քու իմանդ…։

Ապա դառնալով ընկերներուն, ըսաւ.

— Տօ՛, անաստուածներ պարանը կամաց քաշեցէք, կը խեղդուի…։

Արդարանալի՞ էր մեր ըրածը… պէտք է հարցնել այն բոլոր հայերուն, որոնք ականատես եղած են իրենց անմեղ հարազատներու խողխողուած դիակներուն, ջարդուփշուր գանկերուն եւ բազմահազար ազգակիցներու կոտորածին։ Անոնց՝ որ լսած են ճիչը առեւանգուող կոյսերուն եւ հարսներուն եւ կորսնցուցած են իրենց ընտանիքը արիւնարբու Թուրք խուժանին եւ զօրքերու կացիններուն եւ սուիններուն տակ։ Անոնց՝ որ վրէժ ունին իրենց կսկծացող սրտերուն մէջ։

Երկու Թուրքերէն մեզի մնացին երկու հրացաններ, 320 փամփուշտներով, եւ ինչ որ ամէնէն կարեւորն էր, երկու ձեռք զինուորական համազգեստ, զարդարուած ենթասպայի նշաններով եւ շքանշաններով:

Մեր չրջանները գտնուող անգէն տղաք հետեւեալ խընդրանքը ներկայացուցած էին Մելքեսէթին. «Մենք, անզէններս, տաճկական զուլումէն ճողոպրելով, անօթի, ծարաւ քարշ կուտանք մեր կեանքը այս անտառներուն մէջ, տաժանելի պայմաններու ենթակայ:

«Ամբողջ հայութեան ոչնչակիզման վրէժը կ'եռայ մեր սրտերուն տակ, զէնք չունինք որ կարենանք մեր սրբազան վրէժը լուծել: Կը խնդրենք որ առկէ յետոյ ձեր բռնած Թուրքերը մեզի յանձնէք, մենք ըլլանք անոնց դահիճը, գոնէ քիչ մը մեր այրած սիրտերը հովանան եւ եթէ պիտի մեռնինք, աչքերնիս բաց չի մնայ»:

Մելքեսէթը ընդունեց անոնց խնդրանքը:

Կիրակի առաւօտ մը, մեր պահակներէն լուր եկաւ որ լերան լանջէն ութը փախստական Թուրքեր կ'անցնին, կէս ժամ վերջ անոնք ձերբակալուած եւ մեզի բերուած էին: Անոնց դատն ու դատաստանը յանձնուեցաւ մեր անզէն ընկերներուն: Եւ այսպէս շարունակուեցաւ...:

Երկու շաբաթէ ի վեր միս կերած չէինք, բոլորս ալ կը փափաքէինք խորոված ուտել: Մարտիրոս, Գէորգ եւ ես յանձն առինք մսի խնդիրը կարգադրել մէկ գիշերուան մէջ:

Գալա Տէրէսիէն ճամբայ ելանք դէպի Քօջքուռի եայլաները, յաջողութեամբ ձեռք ձգեցինք մեր որսը եւ լուսաբացին վերադարձանք մեր տեղը:

Տղաքը բոլորն ալ մսադործ դարձած էին, եւ ահա մսի կտորն առնողը կըշտապէր իր խումբին մօտ:

Ճաշէն վերջ, Մելքեսէթը փափաքեցաւ նոր դրաւուած հրացանները փորձել, բայց «Հաֆըզը» արգելք հանդիսացաւ, առարկելով թէ գնդակները պէտք է խնայէինք, բուն նպատակին գործածելու համար:

Հետեւեալ օրը պահակի պարտականութեամբ բարձրացայ մեր աջ կողմի պահակատեղին եւ հեռադիտակովս չորս կողմը կը դիտէի. քիչ վերջ, մեր միւս խումբէն քովս եկան Գրի–

գոր Ասլանեանը, հօրեղբօրս տղան։ (Վերջինը զոհ գնաց 1918 թուին Անդրանիկի բանակին մէջ, Խոյի կռուին ատեն)։

Միասին նստած կը խօսէինք, յանկարծ տեսանք մարդ մը որ Լատրոսի ձորէն կուգար, վերին եայլաներու ճամբով։ Լաւ որս է ըսինք։ Գրիգորը անզէն էր, ես զինուած եւ համազգեստով։ Իսկոյն, անտառէն դէպի վար ցատկեցի, իսկ Գրիգորին պատուիրեցի գալ Յիսատէրի առջեւը։

Թուրքին առաջն անցայ եւ ազդարարեցի որ անձնատուր ըլլայ։ Հլու հնազանդ քովս եկաւ։ Իր դասալքութիւնը պատրուակելով, առջեւս ձգեցի, Մէնձիլ տանելու եւ հարիւրապետին ներկայացնելու։

Արդէն հասած էի Յիսատէրի անտառին խորը, երբ Գրիգորը մօտեցաւ։ Տէր Զօրս կրած անօրինակ տառապանքը երբեւիցէ չէինք կարող մոռնալ, դեռ կը կսկծար մեր սիրտը։

Թուրքը ենթարկեցինք իր նախորդներուն վիճակին...։

Հրացան չունէր, երկար կոթով կացինը ես առի, մնացեալը Գրիգորին ձգեցի։

Կէսօր էր, վերադարձանք ճաշի։

Մելքսէթ կացինս տեսնելով հարցուց թէ ուրկէ՞ ձեռք ձգած էի։ Պատմեցի պատահածը, շատ ուրախ եղաւ եւ ըսաւ. «Այդպէս կ'ուզեմ որ ըլլաք»։

Մեր բնակած անտառին մէջ շատ պտուղներ կային, թէեւ վայրի, բայց շատ համեղ.— Տանձ, խնձոր, սալոր, խօրխօչ, աշնանային կեռաս, եւ այլն։

Մելքսէթի փափաքով, ես եւ ինք պտոյտի ելանք, մէկտեղ իջանք Բէշաղաճ ջուրին եզերքը խօրխօչ ուտելու, տեսանք երեք կիներ որոնք երկու տղամարդոց հետ մացառներու մէջ փնտռտուքներ կը կատարէին, եթէ մեզ տեսնէին, հինգն ալ պիտի տանէինք անտառը, անզէն տղոց յանձնելու համար։ Իրենց բախտէն մեզ չտեսան եւ անցան գացին։

Երէկուան իրենց կորուստը կը փնտռէին անտարակոյս։

Միւս օրը տասներկու զինուած մարդիկ, առաւուն կանուխ, եայլաներէն դէպի մեզ կ'առաջանային։ Հասան մինչեւ Գալատէրէսին ուր մեր անզէն տղաքը կրակ վառած կերակուր կ'եփէին իրենց համար։ Կրակին ծուխը մատնած էր

իրենց տեղը: Այդ խումբէն էին՝ Մկրտիչ Դաւինեան, Նիկողոս Դարբինեան, Աբրահամ Մարտիրոսեան, Արմենակ Զարդոյեան եւ Քրիստափոր Յարութիւնեան: Վերջինը արդապավազ Քրիստափորն էր, որ Յանտրապէն բաժնուեցաւ մեզմէ եւ հոս ալ իր ճարպիկութիւնն ի յայտ բերաւ հետքը կորսընցընելով:

Ծուխին ուղղութեամբ գալով, թուրք գինեալները յանկարծակի յարձակելով բռնեցին Նիկողոս Դարբինեանը եւ կացինի հարուածով մը վիզէն վիրաւորեցին Աբրահամ Մարտիրոսեանը: Մենք հեռադիտակով կը տեսնէինք այդ բոլորը բայց հնարաւորութիւն չունէինք օգնութեան հասնելու:

Բացի Նիկողոս Դարբինեանէն բոլորը փախան:

Յիշեալը ճամբուն վրայ սպաննեցին: Նախապէս ուզած էինք կրակել, բայց ընկերոջ կեանքը չվտանգելու համար սպասած էինք: Երբ անոր նահատակուիլը տեսանք, Մելքեսէթը սկսաւ կրակել չավուշի հինգնոց հրացանով, անոր գնդակներէն մէկ մասը նպատակին հասան եւ քանի մը թուրքեր ծանրապէս վիրաւորուեցան:

Այդ պահուն մեր կողմէ չորս հատ հինգնոց հրացաններ միայն կը գործէին, մնացեալներու գնդակները չէին հասներ թուրքերու գտնուած տեղը եւ ի զուր պիտի վատնէինք մեր գնդակները:

Թուրքերը սկսան նահանջել մացառներու մէջէն, թէեւ հրացանները կ'որոտային, լեռ ու ձոր արձագանգելով:

Վերի եայլանները բնակութիւն հաստատած Արտահանցի թուրքերը խումն բազմութեամբ եկած հասած էին Քիսատէրի առջեւ գտնուած տափարակ դաշտը զարձաւ կըռուի թատերաբեմ: Մելքեսէթի հրահանգով երկու մասի բաժնուեցանք, երկու կրակի մէջ առնելու համար թշնամին:

Յանկարծ, մեր դիւղը հաստատուած Արտահանցի թուրքերէն մօտ չիաուն հոգի ալ ռուսական մօսին հրացաններով գինուած օգնութեան հասան իրենց հայրենակիցներուն եւ կ'աշխատէին մեր թիկունքը գտնուած ռազմական կէտերը

դրաւել: Մենք հարկադրուած, հրաժարեցանք մեր ծրագրէն եւ պաշտպանողական դիրք բռնեցինք:

Կռիւը շարունակուեցաւ մինչեւ երեկոյ:

Ըստ յոյներու տուած տեղեկութեանց, թշնամիէն քիչ սպաննուածներ կային, բայց վիրաւորները երեսունի հասած էին: Մենք ունէինք մէկ սպաննուած եւ մէկ վիրաւոր (անակընկալի եկած մեր անզէններէն): Կռուին ի նպաստ մեզի ըլլալուն լուրը հասած էր կառավարութեան: Վիրաւոր մը յայտնած էր թէ մեր մէջ անչեղ նշանառուներ կային, որոնց մէն մի գնդակը մարդ մը կը խլէ Թուրքերէն:

Մելքիսէթի անվրէպ գնդակներն էին որ զարմացուցեր էին թշնամին:

Երեկոյեան՝ մեր խումբերը միացան: Հարկադրուած էինք տեղափոխուիլ, որովհետեւ յաջորդ օրը մեր դէմը պիտի գտնէինք նաեւ Սուլթանի ժանտարմաները, աւելի լաւ զինուած եւ մարզուած:

Գալատէրէսին թողինք եւ բոլորս միասին անցանք մեր սահմանի արեւմտեան կողմը՝ «Խըրխըզ եաթաղի»ն:

Հետեւեալ առաւօտ, կռուի վայրը եկան նաեւ հարիւրաւոր ժանտարմաներ եւ սկսան հրացանաձգութեան դէպի դատարկ անտառը:

Այդ օրը, մինչեւ երեկոյ, հազարաւոր գնդակներ սուրացին դէպի անտառը, վասն ոչինչի:

Մենք հեռուէն կը դիտէինք «հերոսներու քաջագործութիւնները»:

Մելքիսէթ հրամայեց բոլորիս ցերեկը անշարժութեան դատապարտուիլ եւ չպտտիլ աղին անդին:

Գալատէրէսին կռիւը խաղալիք մըն էր մեզի համար, վրէժով լեցուած տղաք կ'ուզէին նետուիլ թշնամիին վրայ եւ ճակատ առ ճակատ կռուիլ, բայց մեր ունեցած ռազմանիւթը ողորմելի վիճակ մը կը ներկայացնէր:

Սուլթանի ժանտարմաները երկու օր մանրազննին խուզարկութեան ենթարկեցին անտառը եւ ձեռնունայն վերադարձան Բաբերդ:

Այդ կռիւէն վերջ, մենք մեր ապագայ ընելիքներու մասին կը մտածէինք:

Նստած էինք անտառին խորը, կարծիքներ կը փոխանակէինք, տեսակէտներ կը պարզէինք, որոնցմէ ո՞ր մէկը օգտակար կրնար ըլլալ ոչ ոք գիտէր:

Մեր ապագան մռայլ էր, մեր միջոցները տկար եւ ոչ ոք կրնար իր տեսակէտը յստակօրէն բանաձեւել եւ պատասխանատուութիւն ստանձնել:

Օգոստոսի առաջին շաբաթն էր, կամաց կամաց վրայ կը հասնէր մեր ծննդավայրի ցուրտ աշունը եւ ապա խստաշունչ ձմեռը: Անհրաժեշտ էր որ առաջ վճռել մեր ընելիքը:

Մելքսէթը կ'առաջարկէր՝ բոլոր անզէն տղաքը ձերբակալուած վիճակի մէջ դնել, բացէ ի բաց հեռացնել տաճկական գիւղերէն եւ արեւելեան ճանապարհով հասցնել զանոնք ռուսական սահմանը:

Հաֆըզ, Յարութիւն եւ Մարտիրոս կ'առաջարկէին բոլոր տղոց հետ Տէրսիմ անցնիլ, քիւրտերու մէջ մնալ:

Աճէմօղլին կը պնդէր դիմել դէպի Սանդալ ու Կոմ, սահմանափակ ընկերներով (ինչ որ տեղի ունեցաւ ի վերջոյ):

Գէորգ Աթոյեան եւ Անդրանիկ կ'առաջարկէին հայերու հունձքէն օգտուիլ, ցորէն ամբարել, ձմեռը մնալ անտառը եւ բնակիլ գետնափոր նկուղներու մէջ:

Իմ կարծիքն էր՝ կարելի եղածին չափ զինել անզէն տղաքը, Սպերի ուղղութեամբ երթալ դէպի պատերազմի դաշտը, որովհետեւ ճակատ մեկնող զինուորէն ոչ ոք կը յանդգնէր վէսիքայ պահանջելու: Այս առաջարկիս իրագործման մէջ կարեւոր դեր կրնար կատարել մեր գիւղացի Մկըրտիչ Դաւինեանը, որ ինը տարի առաջ, երկու լազերու (վէլէտ) օգնութեամբ, Թոռոսջուրէն գաղտնի անցեր եւ Ռուսաստան գացեր էր: Մկրտիչ ինքն ալ կը վստահացնէր թէ առանց վտանգի կարելի էր հասնիլ ռուսական սահմանը:

Իսկ Աճէմօղլին հակառակ էր բոլոր առաջարկներուն եւ ամէն բան տակնուվրայ ըրաւ իր խլրդային աշխատանքներով:

Օրերով զբաղուեցանք վիճելով, ինչպէս կ'ըսեն՝ ջուր ծեծելով, բայց չկարողացանք եզրակացութեան մը յանգիլ, մինչեւ որ վերջին անգամ տեղի ունեցած մեծ ընդհարումը պատճառ դարձաւ մեր ուժերու ջլատման եւ տխրական դէմ—

քեր յաւիտեան հեռացան մեզմէ:

Օրեր, շաբաթներ կը սահէին, բայց հայերու ցանած արտերը հասունցած հունձքի կըսպասէին, ոսկեզոյն, լեցուն հասկերը դէպի վար խոնարհած:

Բուն տէրերը չկային, արտին, ցանքին եւ հունձքին հարազատ տէրերը:

Ձկար հայ գեղջկուհին, որ աւանդական սովորութեան համաձայն՝ երբ արտէն վերջին փունջը կը փրցնէր, երեք անգամ չերմեռանդօրէն մանգաղին քերթով կը խաչակնքէր արտը եւ գոհաբանական աղօթքը կը մրմնջէր՝ «Տէ՛ր Աստուած, չնորհակալութիւն տուած հունձքիդ համար, Հայր Աբրահամի պէրէքէթը մէջն ըլլայ»,

Այդ աղօթքէն վերջ, հայ գեղջկուհին գոհունակ ժպիտը դէմքին կը վերադառնար դիւղը, տան երէցներուն աւետելու հունձքին արդիւնաւորութիւնը եւ քաջալերուելու իր մեծերէն:

Հազար ու մէկ հոգերով զբաղուած մարդով ժողովի մէջ էինք, երբ մեր գիւղէն հսկայ ամբոխը դուրս ելաւ, կին, աղջիկ, տղայ, ծեր ու պառաւ եկան մեծ մարդը, Խաչատուրեանի արտը հնձելու: Հայը, տքներ, ցաներ էր, իսկ գատարկապորտ թուրքը եկած կը հնձէր: Նոյն օրը այդ հսկայ արտին հունձքը վերջացաւ, հնձուորները բազմաթիւ ըլլալուն համար:

Մահուան չափ դժնդակ էր, դիտել այդ բոլորը եւ ձեռնածալ նստիլ:

Վրէժխնդրութեան հուրը բորբոքեցաւ Մելքեսէթի սըրտին մէջ, այլեւս դժուար էր սանձահարել մռնչող առիւծը, որ սաստիկ յուզումէն պոռթկաց. «Բոլոր գինուած տղաները ոտքի՛, մենք արդէն ամէն բան կորանցուցած ենք, երթանք, կարենք Պօղազ-Քէսէն ու կոտորենք բոլորը անխտիր»:

Մելքեսէթի սրտէն ժայթքող այդ խօսքերը ոտքի հանեցին ամենէն թուլամորթներն անգամ եւ ահա որոչեցինք չարժուիլ դէպի թուրք հնձուորները:

Մելքեսէթի մեծ եղբայրը, Ամէմօղլին եւ քանի մը ձեր աւելորդ եւ վնասակար համարեցին այդ յանդուգն ոտաջարկը եւ ժամերով խօսելէ վերջ, համոզեցին եւ հան-

դարտեցուցին առիւծը։

Զինեալ խումբ մը պիտի մեկնէր Մատէն պաշար բերելու, գացին ու վերադարձան, Խուբս գիւղի 65 հայերու ողբերգական վախճանի գոյժը բերելով։

Բաբերդի ընդհանուր կոտորածին, այս քաջարի երիտասարդները Ղարաղուլաղէն փախչելով, Խուբսի սահմանին մէջ գտնուած պզտիկ անտառը իրենց ապաստան ըրած էին։ Քանի մը ամիս իրենց գոյութիւնը քարշ տալէ վերջ, քանիցս հետապնդուած էին Թուրք կառավարութենէն բայց օձիքնին ձեռք տուած չէին։

Վերջապէս օր մը, Թուրքերը կը պաշարեն անտառը եւ կրակի կուտան։ Խեղճ տղաքը կրակին ու ծուխին չի դիմանալով դուրս կուգան անտառէն, մինչ դարանակալ Թուրքերը որ անտառի չորս դին կըսպասէին, կը յաջողին կոտորել Խուբսի 35 քաջերը, որոնք այդքան զրկանք ու տանջանք կըրելէ վերջ, ողբերգականօրէն կը փոշիանան։

Մնացած 32 հոգին ալ, նոյնքան յանդուգն ու քաջ, կը շարունակեն իրենց կռիւները, մինչեւ որ անոնք ալ կը նահատակուին իրենց պետերուն՝ Միհրան Թումանեանի եւ Աննի Զուխուրեանի հետ։

Երբ յիշեալ տղաները Միհրանի գլխաւորութեամբ՝ ծանօթ արիւնարբու Զթնոցի Հաճի Մէհմէտ էֆէնտիին կը ներկայանան եւ պատառ մը հաց կը խնդրեն, Մէհմէտը հաց տալէն զատ, հաւաստիքներ ալ կուտայ զանոնք անվնաս պահելու, պայմանաւ որ հայերը աշխատին եւ օգնեն իրենց դաշտային աշխատանքներուն։ Տղաները ակամայ կը համաձայնին, մանաւանդ որ՝ այլեւս ուրիշ հնար չունէին եւ կը սկսին օգնել Մէհմէտ բորենիին։

Մինչեւ աշուն կ'աշխատին տղաները եւ երբ դաշտային աշխատանքները կը վերջանան, Հաճի Մէհմէտ Բաբերդ կ'երթայ, լուր կուտայ կառավարութեան, ինք կը մնայ քաղաք եւ մեծ թուով ժանտարմաներ կուգան եւ Զթնոսի մէջ կըսպաննեն Խուբսի 32 քաջերը։

Չորս–հինգ երիտասարդներ ալ նոյն ողբերգական վիճակին ենթարկուած էին Ղօրճաղօլցի էմին էֆէնտիի կողմէ, նոյնպէս քրտնաջան աշխատանքներէ յետոյ։

Լսած էինք որ Ռուբսի անտառին մէջ բաւական թիւով հայ փախստականներ կան, մտածած էինք երթալ գտնել զանոնք ու մեզի միացնել, սակայն միշտ ալ խոչնդոտներու հանդիպեցանք:

Եւ ամէնէն վերջ, իրենց խողխողման գոյժը հասաւ, մեր սրտերը կսկծացնելով:

Քնացէ՛ք անվրդով, անթաղ, անշիրիմ իմ սիրելի հայրենակիցներս, գիտեմ թէ ի՞նչ կը մտածէիք կամ ինչ ըսել կ՝ուզէիք երբ գահիճին սուրը ձեր սրտերուն կը մխուէր:

Բայց, իմ այս յիշատակութիւնը ձեր ողբերգութեան յուշարձանը եւ գալոց սերունդին վրէժխնդրութեան մղիչ ուժը պիտի հանդիսանայ:

Ձեր կտակը յաւէտ անմոռաց պիտի մնայ մեր եւ գալոց սերունդներու կողմէ: Փա՛ռք ձեր անթառամ յիշատակին:

Ալբիըզ Տէրէսիի անտառին մէջ կը քննէինք, կը գտնէինք եղածները եւ մեր վրէժխնդրական ոգին կը բորբոքէր: Փախստական թուրք պինուորները մեր ծուղակը ձգելով վրէժ կը լուծէինք, եւ մեր ընկերները կ՝առաջարկէին նոյնիսկ բաբերդի չրջանի հունձքերը այրել:

Այդ առաջարկը անընդունելի եղաւ, որովհետեւ այդ ձեռնարկին հետեւանքները պիտի կրէին նաեւ անչափահաս թուրքերը:

Հերոսին վայել չէ կիներէն եւ երախաներէն վրէժ լուծել:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՄԵԾ ԿՌԻՒԸ

Հէրորդիի հովիւը.— Վտանգուած վայրը.— Հինգ ժամ ապարդիւն խորհրդակցութիւն.— Երեք հարիւր թուրք ոստիկաններով կը պաշարուինք խրրխրզ եաթաղրին մէջ.— Թրքական շղթան կը պատռենք.— Միսաքի սպանութիւնը.— Գլխաւոր դիրքերը կ'անցնին մեր ձեռքը.— Դաւաճանական փախուստ.— Տաք կռիւը.— Մելքսեդէք կ'իյնայ վիրաւոր.— Թուրք գերադաս ուժերու դէմ.— Յարութիւնի մահը.— Վերադարձ՝ Լոռնքի լեռները.— Մելքսեդէքի եւ Միսաքի թաղումը:

Ճիշդ երկու շաբաթ միեւնոյն վայրին մէջ անցուցինք առանց միջադէպի կամ վնասի: Օր մը Հէրորդի կոչուած (Ղըզըլպաշ) գիւղէն հովիւ մը մեր թաքստոցին մօտերը բերաւ իր հօտը արածելու:

Եթէ քիչ մըն ալ վար իջնէր մենք արդէն մատնուած կ'ըլլայինք: Առանց այդ ալ կասկածաւորութիւնը խստիւ կը հետապնդէր մեզ:

Մելքսեդէթ իսկոյն ցատկեց իր տեղէն եւ անդէն յառաջացաւ, մօտեցաւ հովիւին եւ համոզեց որ հեռանայ: Արժէ յիշել այստեղ որ Մելքսեդէթ համոզող լեզու ունէր եւ այդ տեսակէտէն աննման էր:

Հովիւը իր հօտը քշեց ու հեռացաւ: Սկսանք կասկածիլ թէ արդեօք հովիւը դիտումնաւո՞ր կերպով եկած էր մեր շրջանը: Այդ գիշեր մնացինք միեւնոյն տեղը: Հետեւեալ օրը խումբ մը Թուրք կիներ միեւնոյն գիւղէն, մեր կողմը եկան վայրի պտուղներ հաւաքելու:

Երբ անոնք տակաւին հեռու էին մեզմէ, Մելքսեդէթը ա-

առաջարկեց որ հինգ զինուած ընկերներ միանան իրեն։

Քիչ մը վար իջանք, պահուըտեցանք մացառներու մէջ, երբ կիները մօտեցան, մինակ Մելքսէթը մէջտեղ ելլելով խօսքի բռնուեցաւ եւ առաջարկեց որ վեր չի բարձրանան, առարկելով որ վերը քանի մը զինուած ընկերներ կան եւ կրնայ ըլլալ որ իրենց հանդէպ լաւ վերաբերմունք չունենան։

Անպիտան կիները բնաւ չուզեցին մտիկ ընել, առաջացան դէպի ապառաժին տակ գտնուած աղբիւրը, ուր կը գտնուէր մեր գլխաւոր ուժը, անզէն թէ զինուած, անջատաբար նըստած թուփերու տակ։

Մելքսէթի ակնարկին վրայ, վախցնելու նպատակով միայն, դուրս ելանք մեր թաքստոցէն եւ յարձակեցանք կիներուն վրայ։ Անոնք վերադարձան եւ իջան կեդրոնական ճամբան, գիւղ երթալու համար։

Այդ րոպէին մեր գիւղէն դէպի վար կուգային երկու հեծեալ ոստիկաններ։ Կիները կանգնեցան եւ ոստիկաններուն պատմեցին անշուշտ իրենց տեսածը։

Մենք բարձր լեռնակատարէն հեռադիտակով կը դիտէինք այդ ամէնը։ Նախորդ օրուան հովիւին գալը, այսօր թուրք կիներուն երեւումը մեզի մտածել կուտային թէ այլեւս վտանգուած է մեր գոյութիւնը։

Հաւաքուեցանք խրախոր քով եւ գաղտնապէս որոշեցինք գիշերուան երթալիք տեղերնիս։ Եւ այդ գաղտնիքը բոլորին համար է, որովհետեւ երեւոյթներէն կը պարզուէր թէ անկարելի էր այդքան խումբերով միասին ապրիլ, պէտք էր որ խումբ խումբ պահուէինք, Լոռնքի լեռներուն եւ անտառներուն մէջ տեղ չէր պակսեր։

Մեր երթալիք տեղը թէեւ գաղտնի պիտի պահուէր, բայց Մելքսէթի համաձայնութեամբ լուր տուի մեր գիւղացիներէն ինծի մտերիմ ութը անձերու, որոնցմէ երեքը Տէր Նազարէթեան եղբայրներն էին եւ խումբէն երկուքը միայն զինուած էին։

Որոշումը, իբր անբեկանելի վճիռ, հաղորդուած էր բոլորին, ըստ որու՝ ամէն մէկ խումբ առանձին-առանձին պէտք էր հեռանար վտանգուած վայրէն։ Քանի մը խումբեր հեռացան, մնացին մեծ մասով անզէններ եւ մեր խումբը, որ

ամէնէն բազմամարդն էր՝ 17 հոգի, երեք կին եւ հինգ երախաներ: Կազմ ու պատրաստ էինք մեկնելու:

Մութը պատած էր երկիրը, իսկ լուսինը սկսած էր դուրս հանել իր լուսեղէն դէմքը:

՝ Այդ օրերուն՝ Յարութիւնի երեք ՝զաւակները հիւանդ էին, մեր մեկնումի պահուն՝ հարց ծագեցաւ թէ ո՞վ պիտի չալկէ հիւանդ երախաները:

Այս չնչին հարցով ժամավաճառ եղանք մինչեւ կէս գիշեր: Մնալը անկարելի էր, իսկ առաւօտը կռիւը անխուսափելի:

Մխաք, այս առաքինի, խոհեմ երիտասարդը, որ ամէն տեսակի խնդիրներու մէջ տիպար մը կը հանդիսանար եւ որ միշտ իր պահակի դերը անարատունջ եւ հաւատարմօրէն կը կատարէր, ոտքը գետին զարնելով կը գոչէր. «Հոսած է այս տեղը, չուտով հեռանանք»:

Այդ «հեռանանք»ին բոլորս ալ համամիտ էինք, բայց եւ այնպէս մեր ոտքերը կապուած մնացին մինչեւ կէս գիշեր, «Ջուր ծեծելու» համար...:

Հակառակ բոլորիս փափաքին, այնքան ժամավաճառ ըլլէ եաք, մնացինք մխեւնոյն տեղը, սպասելով վաղուան պալքին: Մեր մնալուն պատճառը իբր թէ հիւանդ երախաները էրան, ահագին խումբին մէջ մէկը չկար որ յանձն առնէր չալկել հիւանդ տղոց, որպէսզի մենք հեռանայինք այդ անիծեալ վայրէն:

Խումբին իւրաքանչիւր անդամը, վար դրաւ կռնակին կապած պայուսակը եւ գինուորական վերարկուն, ակամայ համակերպելով դալիքին:

կէս գիշերը անցած էր, խորհրդակցութիւնը դադրած եւ ամէն՝մէկս քնելով վաղուան ծանրակշիռ պարապան, խօսք չէինք դաներ գիրար համոզելու:

Սովորական օրերու պէս, պահակ չդրինք կարեւոր դիրքերու վրայ, համախմբուեցանք մեծ ժայռին տակ ու քնացանք: Վերջին անգամ Մելքեսէթ արտասանեց. «Քնացէք, տեսնենք թէ մեզի ինչ պիտի բերէ առաւօտը»:

Մեզմէ երեսուն քայլ հեռաւորութեան վրայ, դէպի աջ,

քարայրին մէջ կը բնակէին Մելքեսէթի կիները ու երկու զաւակները, երկու եղբայրները՝ Բարսեղ եւ Յակատուր ու վերջինիս եղբօր կինը՝ Կաթիկ: Այսպէս երկու մասի բաժնուած պատկած էինք:

Արշալոյսը նոր կը բացուէր, երբ մեր վրայի բլուրին ստորոտը, շատ մօտէն լսեցինք շան հաչոցները: Այդ բլուրին ստորոտը կը գտնուէին հորս անդէն անձերը:

Շան հաչոցը լսելով անոնք իրենց տեղէն ելան որ դէպի մեզ գան եւ ահա սկսաւ հրացանաձգութիւնը, կարկուտի նման գնդակները կը տեղացնէին մեր թշնամիները, անդէններէն մէկը կուրծքէն զարնուած, թաւալգոր մեր քովը հասաւ ու դեռին փոուեցաւ: Դժբախտ զոհին վերջին հանգիւնը սարսափի մատնեց բոլորս: Բայց եւ այնպէս, իսկոյն նետուեցանք դիրքերը, որոնք ռազմական կարեւորութենէ զուրկ էին եւ լոկ պաշտպանուելիք տեղեր էին:

Երեք հարիւր ոստիկան զինուորներով պաշարուած էինք ամէն կողմէ. հրացանաձգութիւնը կը չարունակուէր անդադար: Թշնամի ուժերը կը սեղմէին պաշարման օղակը: Այծեամի նման վազող Քրիստափորը, երեք ընկերներու ալ պատճառ գարձաւ որ փախչին դէպի Աբէլի Ղալայի ուղղութեամբ: Հեծեալ ոստիկանները զանոնք հետապնդելով քշեցին մինչեւ Ճուլֆայի չէնքերուն դէմը գտնուած գաշտը եւ սպաննեցին:

Քանի բոպէները կը սահէին, թշնամին այնքան կը սաստկացնէր գնդակներու տեղատարափը:

Մենք դէպի վարը, փոսի մը մէջ էինք, իսկ թշնամին մեզմէ գերակշիռ ուժերով, առատ ռազմամթերքով կը գրտնուէր մեր դէմ, բայց իր արձակած գնդակները կը վրիպէին իրենց նպատակէն:

Կար մթակ մէկ յուսատու պարագայ. Մելքեսէթի գրտնուած քարայրը, որ ճակատէ ճակատ կը մրցէր թուրքերու դէմ, իսկ անոր դիրքին մէջ գտնուող մեր բոլոր ընկերներու արձակած գնդակները հրաշք կը գործէին:

Այս բոլորը տեսնելով թշնամին հրացանաձգութիւնը դադրեցուց: «Կէլին, թէսլիմ օլուն» (Եկէք, յանձնուեցէք)

գոռաց Թուրք հրամանատարը խուպոտ ձայնով մը:

—Կիները եւ անզէնները վրայ կը յարձակիս, սրիկա՛յ, պատասխանեց Մելքեսէթ եւ դիրքէն ելլելով, գնդակներու տարափին տակ, անվախ, համարձակ եկաւ մեզ մօտ:

Հրա՛շք էր իր անվտանգ մինչեւ մեզի հասնիլը:

Թշնամին երբ տեսաւ որ Մելքեսէթը մաքուր հագուած է եւ Թրքական ենթասպայի տարազ կը կրէ, ազդարարեց իր զինուորներու կրակը դադրեցնել, ըսելով.

— Օլան, աթմայըն, պունլար էսկէր Փիրարի տըրլար: (Մի կրակէք, ասոնք զինուորական փախստականներ են):

Մելքեսէթը մեզ մօտ էր, բայց մեր փոսացած դիրքերէն անկարելի էր գնդակը իր նպատակին հասցնել եւ թշնամիին յառաջխաղացումը կասեցնել:

Մէկ կողմէ՝ քարայրը մնացած մեր երեք ընկերները չարունակեցին զբաղեցնել թշնամին, իսկ միւս կողմէ՝ մենք օգտուելով մացառներու գոյութենէն, շղթայի նման օղակ դարձած, մի առ մի բարձրացանք ձախ թեւի վրայ գտնուած բլուրի կողքին, դիրքեր գրաւեցինք, ամէն ճիգ ի գործ դնելով՝ գրաւելու համար նաեւ բլուրը, ուր՝ թշնամիին երկրորդ կարեւոր ուժերը կեդրոնացած էին: Անհրաժեշտ էր նաեւ պաշտպանողական դիրքեր գրաւել մեծ ժայռի գլխին: Թշնամին աւելի սաստկացուց հրացանաձգութիւնը: Մենք մօտեցած էինք եւ հազիւ տասը քայլ...: Եւ ահա պատահեցաւ անխուսափելին:

Արէլի Ղալայէն թշնամիին կողմէ արձակուած գնդակ մը վերջ տուաւ մեր սիրելի Միսաքի կեանքին: Գնդակը գանկին ետեւէն մտած ու ճակտէն դուրս ելած էր: Իր վերջին խօսքը եղաւ. «Օ՛յ, մեռայ»: Միսաքի չարաղէտ լուրը իսկոյն տարածուեցաւ ամէնուն մէջ: Մեզ հետ էր նաեւ Միսաքի եղբայրը՝ Սեդրակ, որ սկսաւ հեկեկալ...:

Սրտաճմլիկ տեսարան, եղերական վախճան...:

Չկար այլեւս համբերատար, բայց թշնամիին վրայ դրոհ տուող Միսաքը, մեր կողքին առիւծի պէս մռնչելով կռուող ընկերը մեր աչքին առջեւ փռուած էր անկենդան, արեան ճապաղիքներու մէջ:

Հրացանը կողքին, լռկած էր անտիրական, աչքերը բաց։ Ի զուր չէր որ երէկ գիշեր այնքան հաստատակամ կը պնդէր որ տեղափոխուէինք։ Նախազգացում։ Գիտէր կարծես գլխուն գալիքը։

Յուզուեցաւ, եւ կակղած սրտին, Մելքեսէթ քանի մը մխիթարական խօսքեր ուղղեց Սեդրակին եւ ապա չարունակեցինք մեր ղրոհը։

Մէկ կողմէ մեր սիրելի Մխաքին կորաւեան ցաւը չալկած, միւս կողմէ անոր վրէժին հուրովը լեցուած, կը ջանայինք գերմարդկային ճիգերով ղրաւել մեր առջեւ ղըտնուած բլուրը։ Զորս ընկերներ դիրք մտած, մնացածներս «Ուռաա՛յ» գոռալով ղրաւեցինք բլուրը։ Թշնամին ալ թեւը նօսրացած էր եւ իսկոյն վախուտի դիմեց։ Մենք տասը ընկերներով հասած էինք մեր նպատակին, ղրաւելով բլուրը եւ թշնամին վախուտ պարտադրելով երկու ուղղութեամբ։

Բլուրին եռեւի կողմը գտնուած թշնամին թողած ճիւերը ղրաւեցինք, իրենց բոլոր սարքուածքներով։

Մեր դիրքը ամուր էր այլեւս, երբ տեսանք որ մեր գլուղը բնակութիւն հաստատած մուհաճիրները օգնութեան կուգան Մաւինի ճորէն ու կ'առաջանան դէպի մեզ։

— Ընկերներ, մի կրակէք, այդ մարդիկը ողջ-ողջ բռնենք ըսի։ Անոնք մեզի թուրք զինուոր կարծելով պիտի գան մեզ մօտ, մանաւանդ որ բոլորս ալ թուրք զինուորի տարազ հագած էնք։

Թէտս Իմիկեանը համամիտ գտնուեցաւ ինծի եւ առաջարկեց որ քիչ մը վար հակինք եկողներու կողմը եւ համոզելով վեր հանենք։ Երբ մենք երկուքով զրաղած էինք այդ հարցով, յանկարծ մեր ընկերներէն Համազասպ, Փիլիպոս եւ Անդրանիկ կրակ բացին եկողերուն վրայ, թէեւ եա ու թէտսը բարկացանք այդ անզգոյշ արարքին վրայ։

Մուհաճիրներու խումբէն մաս մը զատուեցաւ եւ դիմեց դէպի աչ, մնացեալը մեր յարձակներուն վրայ սկսաւ յառաջանալ։

— Օլան կէլին, կէլին, կեավուրլարը մուհասէրէյէ այ-

մըչըպ», կրկնեց Թորոսը (կեավուրները մենք էինք):

Մեր խօսքերէն քաջալերուած մուհաճիրները կը յառաջանային եւ ահա մեր մխեւնոյն տղոց կողմէ երկրորդ համապարկ մը ջուր լեցուց մեր եփած ապուրին եւ գործը խանդարեց: Մենք այլեւս խաբեբաներ էինք անոնց համար, ուրովհետեւ մէկ կողմէ կը քաջալերէինք, միւս կողմէ ալ կը կրակէինք:

Վերջապէս, Թէոսի հետ յաջողեցանք համոզել միայն մէկ հոգի որ ուղղակի եկաւ մեզ մօտ:

Մուհաճիրը տարինք Ալի պէյին քով:

— Սէլամն ալէքիւմ, Ալի պէյ, բարեւեց Թուրքը:

— Ալէքիւմ սէլամ, պատասխանեց Մելքեսէթը եւ հարցուց. «Ո՞վ էք դուք եւ ո՞րտեղէն կուգաք»:

— Մենք մուհաճիրներ ենք, Լոնք կը բնակինք, Հիմմէթ չավուշի հրամանով ձեզի օգնութեան եկանք:

— Քանի՞ հոգի էք:

— Իննսուն հոգի:

«Էհ, բարի եկաք» ըսելով, Մելքեսէթ նոյնհետայն գլնդակով մը պայթեցուց մուհաճիրին գանկը եւ անոր հրացանն առնելով, աւելցուց.

— Ի՛նչ լաւ պիտի ըլլար եթէ մեր ընկերներուս անխոհեմութեամբ միւանելը չփախցնէինք:

Հրացանը տրուեցաւ մեր անզէն ընկերներէն մէկուն, իսկ մենք սկսանք խուզարկել ձիերուն «թէրքինները», բաղարջ, ծխախոտ, հրուշակ եւ այլն գտնելով եւ մեր գերբեքրան մէջ ճաշակելով:

Քիչ վերջ, մեր գերբը թողուցինք Յարութիւնին, Աճէմօղլիին, Գէորգին եւ Փիլիպոսին: Մելքեսէթը, Դաւիթը, Թէոսը եւ ես յառաջացանք՝ մեզմէ վեր գտնուած, աւելի բարձր բլուրը եւ քանի մը համազարկ բաւական եղան որ այդ ռազմական կարեւոր կէտն ալ գրաւենք:

Նահանջի պահուն, ոստիկան մը չուարելով իր հրացանը թողուց փախաւ: Հրացան մըն ալ աւելցաւ մեր ունեցածին վրայ:

Մենք չորս ընկերներով այլեւս տէրն էինք այդ դիրքին, իսկ թշնամին ուժերը կը զօրծէին երկու կարեւոր դիրքերէ: Մէկը՝ Աբէլին Գալէն, իսկ մէւսը՝ Տիգրան աղայի արտին վերեւ պանուած բլուրէն:

Բարձր բլուրի կատարէն, Մելքեսէթ սրտի խորէն «ա՛խ» մը քաշելով, ըսաւ՝ «վա՛խ թուրքեր, եթէ այս կինեն ու երախաները չըլլային, ես դիտէի թէ ինչ պիտի ընէի ձեզի»:

Նպատակն էր գրաւուած ձիերը հեծնել եւ բարձրանալ Մէզկէի բարձր լեռնաշղթան:

Պահ մը մտածել սկսաւ իր ապագայ ընելիքներու մասին:

Թշնամիի կողմէն ոչ ոք կը զօրծէր մեր դէմ:

Եթէ ուրիշ ուժեր չի հասնին, առանց հետ խաղալով, օրն իրիկուն կ'ընենք, իսկ եթէ օգնական նոր վաշտեր հասնին, մենք ժամանակին բռնած պիտի ըլլանք այն դիրքը (ցոյց տալով Մէզկէի լեռնաշղթային կից, Ուսէփի ձորին դարձը), որովհետեւ այն դիրքն է որ պիտի յաղթէ թշնամիին օգնութեան եկող նոր ուժերուն, որոնք այդ կողմէն պիտի գան եւ մենք պէտք է կողքէն կրակի տակ առնենք, ըսաւ Մելքեսէթը:

Եւ անոր ըսածին պէս ալ եղաւ:

Կէսօր էր: Օգոստոս 21ը:

Իր մտանանչած դիրքը բռնելու համար ղրկեց մեր գիւղացի Անդրանիկ Քէշիշեանը, Համազասպ Աւետեանը եւ Վարդեհանցի Համազասպը:

Այդ կարեւոր դիրքը անոնց երեքին վստահեցաւ, եւ իրաւունք ունէր, անոնք ժամանակին հասան իրենց վստահուած դիրքը: Կէսօրը բաւական անցած էր, մէյ մըն ալ տեսանք որ այդ դիրքը գացող երեք ընկերները լքելով իրենց վստահուած դիրքը:

Կէսօրը բաւական անցած էր, մէյ մըն ալ տեսանք որ այդ դիրքը գացող երեք ընկերները լքելով իրենց վստահուած դիրքը, սկսան բարձրանալ Մէզկէի լեռնաշղթան:

Մելքեսէթը հասկցաւ թրքական նոր ուժերու ժամանումը եւ անոր վերագրեց իրենց դիրքերը լքող եւ փախչող ընկերներու երկչոտութիւնը: Եւ ճիշդ էր:

Թրքական օդնական ուժերը կուպային Մատէն խաներու առջեւ պառուած ձորէն վեր բարձրանալով եւ մեզի չէին երեւնար, փոքրիկ լեռ մը արդելք կը հանդիսանար մեզի, դանոնք տեսնելու:

Այդ մէջոյին, Մելքիսէթը բնական պէտքի համար, դիրքէն վար իջած էր: Թուրք հեծեալ ոստիկանները լերան եռեւէն բարձրանալով ակատն յառաջ գալ նեղ, օձապտոյտ ճամբայով, իրարու եռեւ չարուած:

Մելքեսէթը յանկարծակիի եկած, առանց տեղէն չարժուելու ուղղեց հրացանը դէպի թշնամին:

Անոր գնդակները գրեթէ հազուագիւտ պարագաներու մէջ կը վրիպէին նպատակէն:

Առաջին իսկ գնդակով, ձիէն վար գլորեց ոստիկան մը, միւսները իրենց ընկերոջ վիճակը տեսնելով, նահանջեցին լերան եռեւը, հոն դիրք բռնեցին եւ ակատ համազարկի: Մենք ալ իրենց կը պատասխանէինք:

— Ալի պէյ, վեր բարձրացիր, այդտեղ կը վնասուիս, դիտել տուր: Մեզմէ հինգ քայլ դէպի վար, լերան բաց լանջին վրայ պառկած կը կրակէր անընդհատ:

— Թողէ՛ք թշնամին եւ ձեր գնդակները ուղղեցէք դէպի մեր վախկոտ ու արիկայ ընկերները, որոնք այս վտանգաւոր պահուն դաւաճանեցին մեզի:

Եւ իսկապէս, Մելքեսէթի գնդակները պիտի հնձէին այդ երեք դաւաճաններուն կեանքերը, եթէ հնարաւոր ըլլար:

Անոնք չատ հեռու էին եւ լեռնաշղթայի բարձրադոյն գագաթին նստած, մեր կռիւը կը դիտէին:

Մեր եւ նոր հասած Թուրքերու մէջեւ կռիւը հազիւ թէ հինգ րոպէ տեւած էր, Թուրքերը թէեւ չէին կարող առաջանալ, բայց Մելքեսէթի կեանքը վտանգի տակ դրած էին, տեղէն չէր կարող չարժուել եւ այդ վայրկեանին գոչեց՝ «Սակայն մեր դրութիւնը վտանգաւոր է, իսկոյն ելիր դիրքէդ եւ երկու ընկերներ հետդ առնելով, հասիր այն դիրքը, որ մեր ընկերներու կողմէ լքուեցան, այլապէս վրկութիւն չկայ, բոլորս ալ կը կոտորուինք:»

Մելքեսէթի խօսքը պատրամ էր մեզ համար, դիրքէս ցատկելով, Փիլիպոսի ու Գէորգ Աղոյեանի հետ, քանի

վայրկեանի մէջ բարձրացանք մատնանշուած դիրքը:

Երեքս միասին, թշնամին կողքէն կրակի բռնելով, անակնկալի բերինք մեր համազարկերով եւ թշնամին հարկադրըւեցաւ ձորն ի վար փախչիլ:

Մելքեսէթի դէմ գործող թշնամիին վտանգը անհետացած համարելով եւ այս անսպասելի յաջողութենէն ոգեւորուած, կատակով ըսի ընկերներուս՝ գրոհի անցնինք:

Երեք ընկերներով նստած էինք ուրախ տրամադրութեամբ, այդ օրուան մեր յաղթանակը մեր կարծիքով ապահոված էինք:

Քիչ մը վերջ, շտապ քայլերով եւ տխրադէմ մեզի եկաւ Թէոս Իմիրզեանը:

— Ի՞նչ կայ Թէոս, բարի է անշուշտ, հարցուցի:

— Բարութիւն մի՛ սպասէք, եղաւ պատասխանը:

— Ինչո՞ւ եկար, հոս մենք մարդու պէտք չունէինք, բա՞ն մը պատահեցաւ:

— Մելքեսէթը վար..վար..նուեցաւ, կակազելով պատասխանեց:

— Ի՞նչ, Մելքեսէ՞թը վարնուեցաւ, ո՞րտեղէն, վէրքը ծա՞նր է...

— Աջ ոտքէն, եւ ոտքը ջախջախուեցաւ:

— Ե՞րբ...

— Ձեր մեկնումէն տասը վայրկեան վերջ, երբ դուք տակաւին հոս հասած չէիք:

Գոյժը սահմռկեցուցի՛չ էր... Մելքեսէթը վիրաւոր աջ ոտքէն, ոտքը բոլորովին ջախջախուած... չորս ընկերներ իրարու քով կեցած, բառ չէինք գտներ խօսելու:

Կարծէք՝ արեւը խաւարեց, ամպեր կ'որոտային գանկիս մէջ. կը նայէի դէպի Մելքեսէթի պառկած դիրքը, կ'ուզէի վայրկեան մը առաջ տեսնել իր գեղաժպիտ դէմքը, իր պարթեւ հասակը: Սեւ մշուշ մը պատած էր աչքերս, ջանք կ'ընէի փարատել մշուշը, բայց ի զուր:

Մելքեսէթը վարնուեցաւ, Թէոսի կակազումով արտասանած խօսքը դաշունահար ըրաւ սիրտս եւ խելակորոյս ես իմ շուրջ կը դառնայի:

Այս տաղնապալի վայրկեանին՝ դարձեալ Թէոսը ձայն տուաւ՝ ինչո՞ւ կանգնած ենք մտածկոտ ու չուարած, պէտք է երթալ Մելքեսէթի քով:

Պէտք է երթալ, կրկնեցի, մեր ընկերական պարտականութիւնն է հասնիլ եւ օգնել իրեն, քանի որ վիրաւոր պառկած է:

Այս խօսքիս վրայ ես ու Թէոսը ճամբայ ելանք դէպի Մելքեսէթը, իսկ Գէորգն ու Փիլիպոսը ապշահար կանգնած, մեզ կը դիտէին, առարկելով թէ՝ Մելքեսէթի կորուստէն վերջ, մխանները աւելի դիւրութեամբ թուրքերու ձեռքը կ'իյնան եւ կը փճանան եւ իրենց կաչին փրկելու համար չ'ընկերացան մեզի:

Քանի մը վայրկեան վերջ, Թէոսի հետ Մելքեսէթի քովն էինք, այդ անզուգական հերոսը իր սիրելի հրացանը թողած, իր տարիներէ ի վեր ունեցած ընկերէն զատուած, երկու ձեռքերով բռնած է վիրաւոր ու ցաւատանջ ոտքը:

Ինձ տեսնելուն պէս, յուսահատ չեչտով մը արտասանեց հետեւեալ բառերը, որոնք բնաւ չեմ մոռցած եւ քանդակուած կը մնան սրտիս մէջ:

— Սալէհ, կը տեսնես վիճակս, այլեւս ինձմէ յոյս չկայ, դուք ալ իմ վիճակին պիտի ենթարկուիք, եթէ թոյլ տանուիք: Գիտեմ թէ թշնամին մեծ ուժերով եկած է եւ պիտի կոտորէ մեզ բոլորս, ձեզ տեսնեմ, անողորմ եղէք, մի խնայէք ոչ մէկուն, վիճակս անյուսալի է, տուն, տեղ, բժշկական օգնութիւն չունինք, որ կարենաք իմ ցաւիս դարման ճարել:

Կը մնայ միայն մէկ բան, չատ կը խնդրեմ, որ այդ մէկ բանը չի դլանաք ինծի, իբր ընկերական պարտականութիւն:

Վերջին փափաքս՝ ընկերոջ ձեռքով արձակուած գնդակն է որ քեզմէ կը խնդրեմ:

Ահա թշնամին կ'առաջանայ, որչափ ալ քաջ ըլլաք, վերջին պահուն հարկադրուած էք լքել զիս, թշնամին զիս ողջ-ողջ բռնելով, զիս Բաբերդ պիտի տանի, կրնաք երեւակայել թէ ինչպիսի՛ տանջանքներու պիտի ենթարկուիմ, ինչպիսի՛ անարգանքներ պիտի կրեմ:

Մէկ գնդա՛կ, Սալէհ, կ'ապաչեմ, մէկ գնդակ, զիս տանջանքներէ եւ անարգանքէ փրկելու համար:

Կսկիծով ու սրտայոյզ մտիկ ըրի իր խնդրանքը, որչափ ալ ճիշտ եւ արդար ըլլար իր փափաքը, ո՞ր ընկերոջ ձեռքը պիտի շարժէր այդ պատուական հերոսի սրտին գնդակ մը զարնելու:

Ո՞ր ընկերը պիտի ուզէր խայտառ զրկուիլ անոր քաղցրախօս լեզուէն, անոր օգտաշատ խորհուրդներէն եւ վերջապէս ո՞ր ընկերը պիտի կրնար անշնչացուած տեսնել Մելքեսէթը «Խըրխըզ-Եաթաղը»ի լերան գագաթը:

Մէկը ես, այդ բանը չէի կարող ցանկալ, հանդուրժել եւ բացարձակապէս անկարող էի կատարել իր փափաքը: Մենք տակաւին անյուսալի վիճակի մէջ չէինք եւ մեծ հաւատք ունէի Մելքեսէթի փրկութեան մասին:

Թշնամին մեծ ուժերով կը մօտենար, պէտք էր վիրաւոր Մելքեսէթը եւ փոխադրել առաջաւոր դիրքերէն:

Չորս ընկերներով վիրաւոր խմբապետը հրացանի մը վրայ նստեցուցինք, մէկ ընկեր վիրաւոր ոտքը բռնած, միւսներս ամենայն խնամքով եւ զգուշութեամբ զինք գրկած, իր ցաւագին հառաչանքները լսելով, փոխադրեցինք զինքը բաւականաչափ հեռու:

Աջ ծունկէն վեր գտնուած ոսկորը ջարդ ու փշուր եղած էր եւ ցաւը սաստիկ: Խնդրեց որ հանգիստ ձգենք, տեղի տուինք: Խորին վշտով եւ հառաչանքով արտասանեց՝ ես եղբայր չունի՞մ, ո՞ւր մնացին եղբայրներս:

Մելքեսէթի երեք եղբայրները լուր չունէին, մեր գտնուած առաջաւոր դիրքերու անցուդարձերէն, լուսաբացին զատուած էինք իրարմէ:

Իր երկու եղբայրները քարայրին մէջն էին, իսկ Յարութիւնը մեր ետեւի կողմը, պատասխանատու դիրք մը կը պահէր: Մեր ամբողջ օրուան կռիւին մանրամասնութիւններէն անտեղեակ էին նաեւ մեր չորս մը ընկերները, որոնք ուրիշ դիրքերու վրայ կը գտնուէին:

Մելքեսէթին գոհացում տալու համար, իսկոյն վազեցի Յարութիւնի դիրքը, թէեւ այդ ատեն՝ երկու դիրքերու մէջ երթեւեկելը խիստ վտանգաւոր էր, թշնամիի կողմէ եկած գլխաւոր ուժերը Յարութիւնի դիրքին եւ քարայրին դէմ կեդրոնացած ըլլալով:

Բարեբախտաբար անվնաս հասայ եւ Յարութիւնը Մելքեսէթի քովը ղրկեցի:

Յարութիւնի համար արտասովոր անակնկալ մը եղաւ իմ ժամանումը, իմ անխութութիւնը տեսնելով, սկսաւ յանդիմանել ինծի, որովհետեւ թշնամին կարկուտի նման զնդակ տեղացնել սկսաւ ու քիչ մնաց որ սպաննուէի: Յարութիւնը տեղեկութիւն պահանջեց անցուդարձերէն: Համառօտ տեղեկութիւններ հաղորդեցի եւ առանց Մելքեսէթի վիրաւորուելու մասին բան մը յայտնելու ըսի՝ որ Մելքեսէթը իրեն կ'ուզէ եւ ես պիտի պահեմ իր ղիրքը:

— Այստեղէն ինչպէ՞ս կարելի է շարժուիլ, կը տեսնես՝ ղուխս չեմ կարող բարձրացնել, ըսաւ բարկացոտ չեշտով մը:

— Անմիջապէս պէտք է երթաս, Մելքեսէթը քեզ կը կանչէ, առարկութիւն չ'ընդառնար, անպայման պէտք է երթաս և երթալդ կարեւոր է՝ դիտել տուի եւ պնդեցի:

Ի վերջոյ համակերպեցաւ եւ ղիրքէն դուրս պալով, դնաց Մելքեսէթի քով, ես ալ սողալով քիչ մը վեր բարձրացայ, թուփերու պոյութենէն օգտուելով, ականատես ընդառնալու համար Մելքեսէթի ողբերգութեան վախճանին:

Յարութիւնը Մելքեսէթի քով հասած էր: Վերջինը իր ձեռքով հրացանը յանձնեց Յարութիւնին, հակառակ անոր մերժումին, մանաւանդ որ ուրիշ ժառանգորդ չկար:

Այս յանձնումի արարողութեան առեն, թշնամին համազարկերով կ'ուզէր առաջանալ, բայց մեր միւս չորս ընկերները կը զիմադրէին, ի պին ամէն զոհողութեան, վիրաւոր խմբապետը թշնամիի ձեռքը չձգելու համար:

Յանկարծ, Մատէն խաներու կողմ երկարած, լեռնային նեղ ճամբայէն զուխս ցցեց, հսկայ, հեռեւակ ոստիկան մը եւ միամտօրէն յառաջացաւ դէպի Մելքեսէթը, որուն քով կանգնած էին հինգ ընկերներ:

Ածէմ օղլին ուզեց կրակել, բայց Մելքեսէթը արգելք հանդիսացաւ՝ «Թողէք որ պայ, ողջ-ողջ բռնեցէ՛ք, այդ սրիկան էր ինձ վիրաւորողը»:

Ոստիկանը բաւականաչափ մօտենալէն վերջ, չորս ընկերներ կրակեցին եւ Ածզահակի նմանող ոստիկանը դետին փռուեցաւ ոռնալով:

Մեր կարճահասակ Թէոսին հրամայեցին որ իր ճարպիկութիւնը գործադրէ, երթայ սպանուած ոտիկանի հրացանը բերէ: Թէոս ցատկեց դէպի ոտիկանը, բայց դժբախտաբար, Թէոսի արձակած վերջին փամփուշտին դլուխը կտրուած ըլլալով, հրացանի մէջ մնացած էր, ինչ ընէր խեղճը, այլ տագնապալի վայրկեանին՝ առանց պաղարիւնութիւնը կորնցնելու, մէկ կողմէ կ'առաջանար, միւս կողմէ՝ կ'աշխատէր փամփուշտին դլուխը հանել, որպէսզի, պատրաստ գտնուի սեւէ անակնկալի պարագային:

Բայց անկարելի եղաւ հանել անիծեալ փամփուշտին դլուխը եւ ոտիկանին քով հասնելուն պէս, ոտիկանը ոտքի կանգնեցաւ Թէոսին դէմ:

Հրացանը չէր գործէը, ինքն ալ հասակով փոքր ու աւելի տկար, հակայ ոտիկանին դէմ: Բարեբախտաբար ոտիկանը աջ թեւէն վիրաւորուած էր ու չի կրցաւ մէկ ձեռքով հրացան գործածել: Թէոս իր հրացանի կոթով ուժգին հարուած մը տուաւ ոտիկանի ձախ թեւին եւ հրացանը խլեց ձեռքէն: Ոտիկանը Թէոսին վինուորական համազգեստը տեսնելով եւ մեւնոյն ատեն իր ճաչակած պտուղէն դժգոհ ըսաւ՝ «Օլան նէ խթէյօրսըն պէնտէն, պէն Մատէնտէքի ժանտարմալարտանըմ»: (Ի՞նչ կ'ուզես ինձմէ, ես Մատէնի ոտիկաններէն եմ):

— Ի՛նչ լաւ բան, ես ալ արդէն քեզի կը փնտռէի ըսաւ Թէոսը: Այս պզտիկ խօսակցութենէն վերջ, երկու ախոյեաններ՝ մէկը չափէն աւելի մեծ եւ ուժեղ, միւսը՝ փոքր, կը մաքառէին իրար դէմ, գոյութեան կռիւ մղելով:

Թէոս արդէն գրաւած էր ոտիկանին հրացանը, բայց ան զերմարդկային ճիգեր ի գործ կը դնէր եւ կ'ուզէր մէկ ձեռքով բռնել իր պզտիկ հակառակորդը:

Սակայն Թէոսը աւելի ճարպիկ գտնուեցաւ եւ ոտիկանի հրացանը ձեռքին, հինգ քայլ հեռուն ցատկեց եւ թուրքին հրացանով դեմին տապալեց հակառակորդը:

Եւ երբ թշնամին ամէն կողմէ առաջացած էր, Թէոս առանց կարեւորութիւն տալու, տագնապալի պայմաններու մէջ, արձակեց ոտիկանի փամփուշտակալները, առաւ քսակն ու պայուսակը ու սլացաւ դէպի վար:

Այդ պահուն՝ թշնամիի զօրաւոր ճնշումին տակ, կը նահանջէին նոյն դիծով՝ Ամէմ օղլին եւ Դաւիթը: Յարութիւնը չէր կարող այն կողմը երթալ, որովհետեւ իր կինն ու երախաները իմ բոնած դիրքէն քիչ մը վար, անտառին մէջ կը պահուէին:

Այդ պատճառով, Յարութիւնը դէպի իմ կողմը չեղեց ճամբան եւ այդ վտանգաւոր վայրին մէջ երթալ – գալով, իջաւ մեծ ժայռին տակ պահուած քարերու եաեւը դիրք բռնելու:

— Ինչո՞ւ վար կ'իջնես, ըսի Յարութիւնին:

— Գլխուդ ճարը նայէ; մեր բանը բանէն անցած է, պատասխանեց: Մելքեսէթը կը դիտէր այս բոլորը, մահուան սարսափի մէջ, որովհետեւ, դիտէր թէ՝ այդպէս վիրաւոր վիճակի մէջ թշնամիին ձեռքը պիտի իյնայ:

Վերջին պահուն՝ Մելքեսէթի քով կը պահուէր մեր գիւղացի Մկրտիչ Անտոնեանը, թշնամիին կողմէ արձակուած պղտակներէն չորս տեղերէ վիրաւորուած էր նաեւ Մկրտիչը: Վէրք ստացած էր նաեւ ալ ձեռքի գլխաւոր մատներէն, թէեւ թեթեւ:

Այդպէս վիրաւոր, Մկրտիչը երբ կ'ուզէր վերջին հրաժեշտը տալ Մելքեսէթին, տեղի ունեցաւ ամէնէն սրտաճմլիկ տեսարաններէն մէկը:

Մելքեսէթը հասկցած էր այլեւս, որ բոլոր ընկերները պիտի լքեն զինք, ատանդ իր բազմանքը կատարելու եւ ոչ ոչ Թուրքերու ձեռքը պիտի իյնայ, ինչ որ ամէնէն զարհուրելին էր իրեն համար:

Վայրկեան մը իր ջարդուած ոտքին ցաւը մոռնալով, ձեռքերու օգնութեամբ սողալով, իր քով պահուող վիրաւոր ընկերոջ, Մկրտիչին կ'ապաչէր, «Աստծո՛ սիրոյն, Մկրտիչ, հոգո՛ւդ զուրպան, մէկ գնդա՛կ, մէկ գնդա՛կ, զործադրէ ընկերական ազնիւ պարտականութիւնդ»:

Մկրտիչը լսելով վիրաւոր խմբապետի թախանձագին աղերսը, հրացանը ուղղեց Մելքեսէթի կոնակին... եւ հետեւեցաւ իրմէ քիչ առաջ բաժնուած ընկերներուն:

Թշնամին գրաւեց առաջաւոր դիրքերը, հասան Մելքեսէթի դիակին քով: Նահատակ ընկերոջ կարծիքը ճիշտ էր,

ձիտէր իր գլխուն գտակը եւ այդ պատճառով կը խնդրէր որ իր ընկերները զինք գնդակահարէին։

Թշնամին ճանչցաւ Մելքեսէթին եւ երկարահասակ Թուրք սպան գոռաց՝ «Յառա՜ջ, իմ սիրելի զինուորներս, այդ կեավուրներուն մէջ առաջնակարգ նշանատու մը կար, այն ալ այս էր, որ գնդակ կերած է։

Եւ զինուորները շարժուեցան դէպի իմ դիրքը։

Ես շուարած էի, ինչ ընելս չէի գիտեր։ Ո՞ր կողմը նահանջէի, երկու կողմերս ալ վտանգուած էին։

Մեր պատանի Գրիգորը, Մելքեսէթի փափաքը կատարող Մկրտիչի որդին, հինգ վայրկեան առաջ, Աճէմ օղլիի գացած կողմը գնաց եւ անյայտացաւ...։ Երկու շաբաթ վերջ միայն գտնուեցաւ իր դիակը։

Դէպի վարը, մեծ ժայռին տակ հասնիլը նոյնպէս վտանգաւոր էր։

Նախընտրեցի վերջին տեղը, դէպի ինձ յառաջացող Թուրք զինուորներուն վրայ երկու անգամ կրակելէ վերջ, դիրքէս դէպի ժայռը ցատկեցի։ Իսկոյն, դիմացի բլուրը լեցուեցաւ Թուրքերով։ Երկայնահասակ, թխադէմ սպան կը քաջալերէր իր զինուորները «դէպի յառա՜ջ»։ Ես վտանգուած էի այլեւս եւ վերջին գնդակս էր որ պիտի ճշդէր վիճակս։ Թուփերու տակէն, գնդակ մը արձակեցի դէպի Թուրք սպան եւ այդպիսով, դիւրացաւ իմ նահանջը, դէպի Յարութիւնի դիրքը։

Երբ հոն հասայ, երկուքս միասին քանի մը գնդակներ արձակելով ետ մղեցինք շղթայ կազմած եւ դէպի մեզ եկող թշնամին։

Մեր դիրքերը բաւական ամուր էին։

Բաւական ատեն սպասեցինք դիրքերու մէջ։ Թշնամին նորէն յարձակումի անցաւ, սակայն մեր արձակած գնդակներէն քանի մը զոհեր տալով, ետ դարձաւ։

Այդ եղաւ վերջին յարձակումը։

Արեւմուտը հեռու չէր, երկուքս որոշեցինք՝ մեկնիլ աջ թեւի վրայ գտնուած քարայրը, թէեւ ՝դժուարին՝ բայց ապահովական էր, մեր միւս ընկերներուն միանալու համար, որոնք Արէլի-Գալէն դիրք բռնող թշնամին զբաղեցուցած էին առաւօտէն ի վեր։

Այդ դիրքերուն մէջ սպաննուած էին 18 Թուրքեր եւ չատեր ալ վիրաւորուած էին, ինչպէս վերջէն տեսնուեցաւ:

Այդ դիրքը, այսինքն քարայրը բնականէն՝ մեծ արժէք կը ներկայացնէր:

Այդ դիրքին չնորհիւ էր, որ մեր բանակին թուով անդէն ընկերները թաղնուած մնացին՝ քարայրէն 50 մէթր վար, անտառին մէջ, Յարութիւնի կնոջ եւ զաւակներուն հետ:

Մութը կոխած էր արդէն ու մենք քարայրին մէջ խճողուած, կը սպասէինք թշնամիի վերջին յարձակումին:

Հոն էին՝ Բարսեղը, Յարութիւն, Մաշտոցը, Մելքեսէթի կինը եւ երկու զաւակները, Մարտիրոս եւ իր եղբօր կին Կաթիկը, Սեդրակը եւ ես:

Քարայրը հասած տեղն, Մելքեսէթի մեծ եղբայրը տեղեկութիւն պահանջեց օրուան անցուդարձերու, դէպքերու մասին եւ հարցուց՝ ո՞ւր է Մելքեսէթը:

Բոլորն ալ լարուած ուշադրութեամբ մեղի կը նայէին, Յարութիւնը առանց բան մը արտասանելու, Մելքեսէթի պէս եղբօր մը կսկծալի ցաւը սրտին, փղձկեցաւ եւ հեղեղի նման սկսաւ արցունք թափել իր աչքերէն:

Ո՞ր սիրտը կրնար դիմանալ ու չի փղձկել այդ անդամանելի եւ ցաւագին իրողութեան:

Արտասուքը ողբ ու կոծ, սուգ ու չիւան՝ քարայրին մէջ, անպատմելի, աննկարագրելի ըլլալու աստիճան:

Մենք բոլորս ալ կ'ողբայինք, բայց տարբեր էր Մելքեսէթի կնոջ ողբն ու կոծը, աննկարագրելի՝ նաեւ անոր մեծ աղջկան աղիողորմ ճիչերը... «Ա՛խ, հայրի՛կ, հայրի՛կ» եւ այլ սրտակեղեք բացագանչութիւններով:

Կեանքիս մէջ չատ հանդիպած էի ողբացողներու, բայց ոչ մէկը այնքան տանջանք չէր պատճառած ինծի, որչափ այս քանիցս դժբախտ աղջկան կսկիծն ու ողբը, որ կը մղկտացնէր բոլորին:

Ի վերջոյ, Մելքեսէթի մեծ եղբայրը իր աչքերէն թափուող արցունքները սրբելով դոչեց. « Հանդարտեցէ՛ք, իմ սիրելի հարազատներս, լալով չենք կարող կենդանացնել մեր անզուգական հերոսը, որուն թեւով կը թռչէինք բոլորս: Ան գնաց, ձեզմէ ո՞վ կարող է որոշել ու երաշխա-

ւորել մեր այսօրուան գոյութիւնը:

Կանգնած ենք թշնամիին դէմ, մեր կեանքը սոսկ վը-տանգի տակ է, պաշարուած ենք ամէն կողմէ ու կը սպասենք մօտաւոր ապագայի ահաւոր գալիքին»:

Յիշեալի քանի մը խօսքերը մեղմացուցին ողբն ու կոծը, սակայն Մելքեսէթի կինը չէր կարող հանդարտիլ ու դիմանալ ահաւոր իրականութեան:

Կէս ժամ վերջ, Թշնամին մեր ուժերու ջլատումն ու տկա-րացումը տեսնելով, Գալէի վրայ կեդրոնացուցած ամբողջ ուժը բերաւ եւ քարայրը պաշարեց:

Թշնամին հազիւ տասը քայլ հեռու էր մեզմէ:

Ընթերցողին զարմանք եւ թերահաւատութիւն չպատճա-ռելու համար, կ'արժէ քարայրին պաշտպանողական յարմա-րութիւնները քանի մը խօսքով նկարագրել:

Քարայրը երեք քառակուսի մէթր պարունակութիւն ու-նէր, բաւարար բարձրութիւն եւ երկու մէթրաչափ մուտք: Մուտքին դէմ կը գտնուէր բնական ու հաստ հողաթումբ մը: Ժայռի վերին մասը, մէկ մէթր հաստութեամբ դէպի վար հակած, մուտքին առջեւ պատնէշ մը ստեղծած էր: Թշնամին մեզի սպաննելու համար, հարկադրուած էր հասնելու մինչեւ քարայրի առջեւ գտնուած թումբը եւ ապա կրակել քարայրին մէջ, իսկ մինչ այդ, մենք հոն չէինք քնանար:

Այդ տասը մէթր հեռաւորութեան վրայ գտնուող թշնա-միին գնդակը եթէ քիչ մը վերէն գար, կը զարնուէր ժայռին, իսկ եթէ քիչ մը վարէն՝ կը զարնուէր հողաթումբին:

Հրամանատարը «Աթէ՛շ» (կրակ) հրամանը տուաւ: Եւ հրա-ցանաձգութիւնը շարունակուեցաւ, թէեւ գնդակները ներս չէին մտներ, բայց գնդակներու հողաթումբէն հանած փոշին սկսաւ մեզի նեղել:

Հրացանաձգութիւնը ապարդիւն անցնելէն վերջ, հրա-մանատարը սկսաւ ուրիշ միջոց գործածել:

«Արգատաշլա՛ր, թէսլիմ օլըն, պիզտէն սիզէ զաւալ եօք»: (ընկերներ յանձնուեցէք, մեզմէ ձեզի վնաս չիկայ): Ասոր ի պատասխան՝ Մելքեսէթի մեծ եղբայրը գոչեց՝ «քիչ մըն ալ մօտեցէք, որ տեսնէք յանձնուիլը ինչպէս կ'ըլլայ»:

Վեց զինուած ընկերներով կը սպասէինք խօսքէն գործի

անցնելու:

Ահա համազարկ մը մեր կողմէ, դէպի պաշարող թշնամին: Զգիտեմ, մեր համազարկէն թշնամին կորուստ ունեցա՞ւ թէ ոչ. յայտնի եղաւ միայն, որ թշնամիի ձայները դադրեցան եւ ամենուրեք՝ մեռելային լուութիւն մը տիրեց:

Կը սպասէինք քարայրին մէջ ու կը մտածէինք թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը, եթէ թշնամին երկար ատեն չդրունակէ պաշարուած պահել մեզ, նոյնիսկ երկու օր՝ եւ մեր կացութիւնը ողբալի կը դառնար:

Տասը հոգի, այդպէս սեղմուած էինք, առանց փրկութեան ոեւէ յոյսի:

Մէկ ժամ սպասելէ վերջ, թշնամիի կողմէ ձայն, ծպտուն չի լսելով, անհրաժեշտ համարեցինք՝ խիստ զգուշութեամբ քննութիւն մը կատարել եւ ստուգել թէ՝ թշնամին կը սպասէ դարանակալ, թէ ոչ ձգած, հեռացած է, որովհետեւ, հապիւ հինգ քայլ անդին կը գտնուէր անատուը եւ թուրքերը իննկած էին աչ ու ձախ: Այս պայմաններու տակ, ստուգումը խիստ վտանգաւոր էր:

Անատուը ինքնըստինքեան դարան էր թշնամիին համար եւ մենք պարտաւոր էինք ստուգումը կատարելու. իբր միակ փրկարար միջոց:

Բոլոր ընկերներու սիրտերը խոցոտուած էին Մելքեսէթի եւ Միսաքի կսկծալի եւ ողբերգական կորուստով, բոլորն ալ եղբայրներ, հարազատներ էին իրարու, միայն ես էի օտար, թէեւ նոյնքան խոցոտուած սիրտով:

Ինծի կ'իյնար ստուգում կատարելու վտանգաւոր դերը: Ես սիրայօժար կերպով յանձն առի կատարել այդ դերը: Գիշեր էր, բայց լուսնի տաք լոյսը կը տիրապետէր խաւարին: Ընկերներուս քաջալերական խօսքերէն խրախուսուած, սողալով դուրս ելայ քարայրէն, օգտուելով քարայրին մօտ գտնուած թուփէն:

Լուսնի տաք լոյսին տակ, նախ ստուգեցի որ՝ քարայրի վրայ գտնուած լերան վրայ մարդ չկար: Կը մնար ստուգել նաեւ քարայրին աչ ու ձախ կողմերը տարածուած անատուին պարագան, որ ամէնէն վտանգաւորն էր:

Ապին անդին սողալով, երեք քառորդ ժամ ստուգում

կատարեցի, Թշնամիի հետք չկար։

Լուսինը վրկարար դեր կատարեց։ Վերազարձայ քարայրը, ընկերներուս յայտնեցի որ Թշնամին հեռացած է։ Իսկոյն լուր առինք անտառին խորքը գտնուող բոլոր անձէն ընկերներուն։ Հաւաքուեցանք մեծ ժայռին տակ, ջուրին եզերքը, ամբողջ օրուան ծարաւը յագեցնելով պատրաստուեցանք անտառի մէջէն ճամբայ բռնել եւ դիշերով հեռանալ։

Թշնամին առանց քաջութիւն ունենալու քարայրը պրաւելու, անամօթաբար քաշուած էր մեր առաւօտեան՝ առաջին առթիւ պրաւած դիրքերը, Մելքեսէթի դիակին քով։ Զախ կողմի բլուրին վրայէն յանկարծ լսեցինք «Օլան Հաֆըզ», Աճէմ օղլին էր, իր հօրս ընկերներով, Մելքեսէթէն վերջին անգամ բաժնուողներն էին, Դաւիթը, Թէոսը, ինքն ու Մկրտիչը։ Անոնք ալ մեզի փնտռելու ելած էին։

Կէսօրին՝ Թշնամիի բազմաթիւ ուժերուն ճնշման տակ, ակամայ մեզմէ բաժնուած եւ մտած էին Մաւինի ձորին անտառը։ Պատասխանեցինք Աճէմ օղլիի կանչին, եկան ու մեզի միացան։

Հապճեպ կարգադրութիւնով մը, պատրաստուեցանք հեռանալու այդ անիծեալ վայրէն։

Կէսօրին Միսաքի սպաննուելու պահուն, հնարաւոր չեղաւ հանդուցեալի քով գտնուած քանի մը կարեւոր թուղթերը եւ բաւականաչափ դրամը վերցնել։

Երեք ընկերներ յանձն առին այդ խնդիրը կարգադրել եւ քառորդ ժամէ մը արդէն կատարած էին։

Միսաքի դիակէն դէպի Թշնամիի կեդրոնացած վայրը միայն հարիւր քայլ էր։

Նախորդ երեկոյ, մինչեւ կէս գիշերը ժողով գումարելով, եզրակացութեան չեկանք այս անիծեալ վայրէն հեռանալու համար, թէեւ երկու անգամ մտածած էինք։

Մնացինք եւ բացի քանի մը անձէն ընկերներէ, զոհ եղինք նաեւ մեր լաւագոյն հերոսները՝ Մելքեսէթն ու Միսաքը։ Վտանգը տեսնելէ վերջ, ճամբայ ինկանք, Յարութիւնի եւ Մելքեսէթի պզտիկները չալկելով։

Ճամբայ ելլելու պահուն, կ'երեւի թէ Թշնամին նշմարած էր մեր շարժումները եւ սկսաւ խիստ հրացանաձգութիւն մը,

որ տեւեց տասը վայրկեան:

Գնդականը բարձրէն կ'անցնէին տուլելով, Թրքական վտանգաւոր թէ մեղի սարսափեցնելու համար էր այդ հրացանաձգութիւնը չգիտեմ:

Գնդականերու տեղատարափին տակ ճամբայ ինկանք Մէղկէի ուղղութեամբ: Այդ տաեն, մեր խումբէն կը պակսէին նաեւ ուրիշ հինգ ընկերներ, որոնք անհատասար եւ տաք կռիւ տաեն լքեցին մեզ եւ դասալիք դարձան:

Երկու ժամէն հասանք Մէղկէն, Քարթուին ձորը գլուխ խիտ անտառը: Բարսեղի առաջարկով, մեզմէ բաժնուած էին բոլոր անզէններըը եւ մեր խումբը կը բաղկանար 18 հոգիէ, որոնց տասը զինուած, երեքը կին, իսկ հինգը՝ պզտիկներ էին: Լուսաբացին՝ Թշնամին ամբակոծած էր նախորդ օրուան մեր կռիւի վայրը, նոր հասած ուժերն ալ զործի մղելով: Հրացանաձգութիւնը տեւեց մինչեւ կէսօր: Այդքան երկար տեւող հրացանաձգութեան պատճառը՝ Մելքեսէթի զրաւած պարէնի ձիերէն մէկն էր, որ նախորդ երեկոյեան երբ մենք կռուի վայրէն հեռացանք, հոն ձգեցինք:

Թշնամին կարծելով որ մենք ալ հոն՝ քարայրին մէջ կը պահուինք դեռ, կը կրակէր:

Կէսօրէն յետոյ պրոհ տալով՝ զերի բռնած էին միայն չորքոտանին: Այս բոլոր դէպքերուն ականատես եղած էր Մկրտիչ Դաւիթեանը, որ նոյն օրը մեր կռուի վայրին հանդիպակաց լեռը կը պահուէր:

Մեր վերջին կռիւը պատճառ դարձաւ որ մենք զրկուինք մեր զէրէին մէջ իրենց պոյութիւնը դեռ պաշտպանող եօթը ընտանիքներէն, կռուի յաջորդ օրը Բաբերդէն եկած հրամանի մը համաձայն, բոնի տեղահանուած էին այդ հայ ընտանիքները, առարկելով թէ անոնք եղած են միշտ մեզ կերակրողները:

Այն օրերուն՝ Բաբերդի տխրահռչակ Նուսրէթ պէյը հայերուն արեան ծարաւն ունէր դեռ եւ հրամայած էր բոլոր ժանտարմաններուն որ չարաթ մը ամբողջ պրպտումներ կատարեն, ձեռք ձգելու համար Լառնքի տահմանին մէջ իրենց պոյութիւնը պահող Փէտայիները: Շաբաթ մը չարունակ, թուրք ոստիկաններն ու խուժանը՝ մեր շրջանի լայնքն ու

երկայնքը մանրակրկիտ խուզարկութիւններ կատարելով հանդերձ չկրցան իրենց նպատակին հասնիլ:

Եղան պարագաներ որ պաշարման օղակի մէջ գտնուեցան մեր ընկերները, բայց թուրքերը չկրցան ոեւէ մէկը ձեռք անցընել: Այդ մենք կը պարտինք՝ մեր չրջանի անտառներուն եւ լեռներուն յարմարութեանց եւ մասամբ ալ հայ վաճառականներու դիմադրական կորովին և հնարամտութեան: Մեր տաննեւհինգ ժամ տեւող կռիւը, առիթ ստեղծեց անոր համար, որպէսզի կարենէն նոր օգնական վաշտեր, թնդանօթներ եւ զնդացիրներ ղրկուին, Լտնքի տահմանները անբաղձալի տարրերէ «մաքրելու» համար:

Նուսրէթ պէյի նահանջը բաւարարուած էր եւ կարենէն եկողներն ալ ելկարատեւ պրպտումներէ վերջ, վերադարձած էին ձեռնունայն: Սակաւաթիւ մեր կռուողներով եւ ողորմելի պէնքերով մղուած կռիւը նկատելով, կը կարծեմ թէ եթէ հայկական կարինը ինքնապաշտպանութեան դիմէր, պոհ չէր երթար թրքական բարբարոսութեանց: Բարձր Հայքի հայութիւնը, վասպուրականի հայութեան պէս՝ պատիւով դուրս պիտի գար իր այդ օրերու վիճակէն եւ պիտի փրկուէր:

Ներքին ապստամբութիւն մը, յաճախ պետութեան կործանման պատճառ կը դառնայ: Կարնոյ ապստամբութիւնը անպատճառ պիտի խորտակէր թրքական բռնակալութիւնը, գոնէ արեւելեան նահանգներուն մէջ:

Երկու շաբաթ յետոյ առիթ ունեցանք Մատէնի յոյն գիւղը երթալու. հոն պատմեցին թէ ի՛նչ մեծ եռանդով ու մխիթարական տեսնով պատրաստուած էին մեր վրայ յարձակած օրերուն:

Մատէնը մեր եւ Բաբերդ քաղաքի մէջեւ եղած կարեւոր կայանն էր, ուր կը պաշտօնավարէր միւտիրը, խումբ մը ժանտարմաներով: Ըստ Մատէնի յոյներուն տուած տեղեկութեանց՝ Օգոստոս 21ի առաւօտը 300 ձիաւոր եւ հետեւակ ժանտարմաներ ղրկուած էին մեզ պաշարելու, երբ մենք առանց ձեռքէն գրաւեցինք կարեւոր դիրքեր, խումբ մը ոստիկաններ Մատէն խաներ գացած, Նուսրէթ պէյէն օգնութիւն խնդրած էին: Յիշեալը իր տրամադրութեան տակ գտնուած բոլոր ուժերը՝ փոխադրուելիք զինուորներ, ոստիկաններ եւ

կամաւորները համախմբելով, 500 հոգի եւս, իր գլխաւորութեամբ բերած էր կռուին վայրը։

Մեր ուժերուն հետ համեմատելով, ի հարկէ Թրքական այդ ուժերը չափազանցուած պիտի նկատուին, բայց այն իրողութիւնը որ մենք յաջողեցանք դուրս գալ Թրքական օղակէն, սարսափ տարածելով Բաբերդէն Կարին, ապացոյց է որ մեր ուժերը մեծ արժէք են ունեցած։ Դարձեալ յոյներուն պատմածին համաձայն, Թշնամին ունեցած էր 24 մեռեալ եւ 52 վիրաւոր. իսկ մենք, բուն կռուի դաշտին վրայ ունեցանք երկու սպաննուած եւ մէկ վիրաւոր. ասոնցմէ զատ վեց անզէններ՝ սպաննուած փախուստի պահուն։ Հաւանական է որ Նուպէթ պէյն ալ կեանքը վրայ տար եթէ առաջուընէ դիրքերուն մօտեցած ըլլար, մինչդեռ ան ճակատէն կէս ժամ հեռուն կը գտնուէր եւ Թիկունքէն կը հրամայէր։ Թէեւ ի վերջոյ, Քիւրտ Մուսթաֆա փաշայի պատերազմական ատեանին կողմէ 1919ին Պոլիս Պայազիտի հրապարակին վրայ իր մեղքը քաւեց։ Վկայութեան կանչուած մեր հայրենակիցները, արդար վրէժխնդրութեամբ մը պատկերացուցած էին անոր ոճիրները։ Բաբերդի սարսափի օրերէն սոյն դէպքեր պատմելով, վկաներուն մէջ գլխաւոր դեր կատարած էին տիկին Շահնիկ Վարդերեսեան եւ Համբարձում Սէմէրճեան, ինչ որ կախաղան առաջնորդեց Նուպէթը։

Կռիւի յաջորդ օրը մեր խումբը փոխադրուած էր Մէզկէ, Քարթուլին ձորը գտնուած անտառին մէջ, ուր երեք օր մնացինք, հեռու ըլլալու համար Լօռնքի սահմաններէն։ Այլեւս տեղական կը դառնար դէպի արեւելեան ճակատը ուղղուելու մեր մտադրութեան իրագործումը։ Բոլորս ալ համամիտ էինք այդ ծրագրին, բայց կար լուրջ դժուարութիւն մը, որ միշտ մեզ վարանումի կը մատնէր։ Մեզ հետ եղող կիներու եւ պզտիկներու խնդիրը ոչ միայն կը դժուարացնէր այլ անհնարին կը դարձնէր մեր մեկնումը։ Ի վերջոյ ընդունուեցաւ Բաբսեղի առաջարկը։ Մելքեսէթի մեծ եղբայրը (Բաբսեղ) կ՚ըմբռնէր իր առաջարկին կսկծանքը. բայց միեւնոյն ատեն նկատի ունէր ընդհանուրին շահը։ Մելքեսէթի այրին, երկու որբուկներով, աչքը դեռ չցամքած արցունքներէն, նոր արհաւիրքներու պիտի ենթարկուէր. իսկ Յարու-

Թիւնի կինը, յղի վիճակի մէջ, նոյնպէս զաւակներու տէր, ախուր էր եւ անոնց վիճակուած նոր դժբախտութիւնները ողբերգական մտապատկերներ կ'ուրուագծէին մեր սրտերուն մէջ:

Ժողովը տեղի պիտի ունենար անտառին մէջ: Կիները տեղեկութիւն ունէին եւ մեզմէ հեռու, անտառին մէջ նստած կը սպասէին: Ի հարկէ այդ ժողովին մէջ մեր ձայները չէին վճռական դեր կատարողները, այլ Աբիկեան գերդաստանի անդամներուն, որովհետեւ խնդիրը կապ ունէր Աբիկեան երկու ընտանիքներուն հետ: Թուրքին տուած հարուածէն յետոյ, հաւատադաւներու տալիք հարուածը աւելի սաստիկ պիտի ըլլար, բայց ուրիշ ելք չկար եւ Բարսեղի բանաձեւը ընդունուեցաւ:

— Մենք Մելքսէթի պէս հերոս եղբօր մը սպանութեան պատճառ եղանք այս կիներուն մեզ ընկերանալուն պատճառաւ. պիտի վտանգենք նաեւ մեր կեանքը եթէ յամառինք դեռ մեզ հետ պահել զանոնք: Ստիպուած ենք ղրկել զանոնք Թրքական գիւղերը:

— Եղբա՛յր, ի՞նչպէս կարելի է երեսի վրայ ձգել այս կիները եւ անչափահաս երախաները, ո՞ր հայրական կամ հայի սիրտը պիտի հաշտուի այդ անգութ որոշման հետ, ըսաւ Յարութիւն:

— Գիտեմ, դատապարտելի է մեր որոշումը մեր հարազատներուն հանդէպ, բայց կա՞յ ուրիշ ելք մը:

— Ես որպէս հայր, կը նախընտրեմ սպաննել կինս, զաւակներս եւ անկէ վերջ, ինքզինքս, քան թողուլ զանոնք այդ թշուառութեան ենթակայ:

Վիճաբանութիւնները երկար տեւեցին, բայց Բարսեղը կը փորձէր համոզել իր եղբայր Յարութիւնը, միշտ պնդելով թէ փրկութեան ուրիշ ելք չկայ:

Դիւրին չէր այդ որոշումը յայտնել կիներուն, բայց անոնք արդէն բնազդօրէն կը կարդային մեր աչքերուն մէջ ամէն բան:

Օգոստոս 25ի ժողովէն վերջ, Մէղկէէն Ռումելիի չըր-

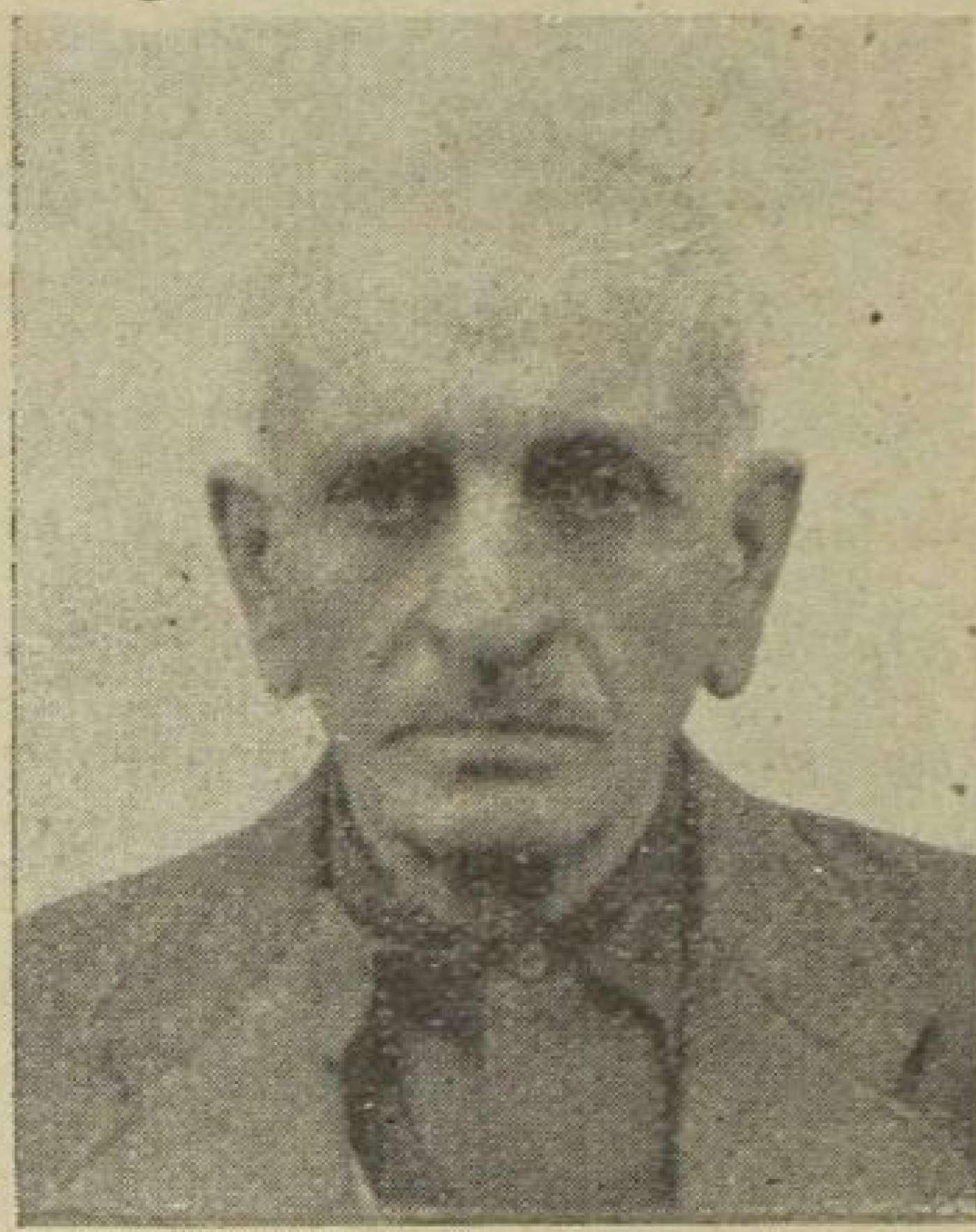

ԹԵՒՈՍ ԱՒԱԳԵԱՆ
Թումլեցի

ջանը անցնելով հասանք Ալմըշկայ Հայ–Թրքախառն գիւղը, քիչ մը վեր տեղ մը եւ հանգստացանք: Հինգ վայրկեան յետոյ, Բարսեղ մեր որոշումը յայտնեց կիներուն եւ ահա այդ ատեն էր որ պարզուեցաւ զարհուրելի տեսարանը:

— Սիրելի հարսնե՛րս, դուք գիտէք որ չորս օրէ ի վեր մենք զրկուած ենք Մելքեսէթէն, անոր բացակայութիւնը սուգով համակած է մեր շարքերը եւ շուարումի մատնած բոլորիս:

Եթէ դուք չլինէիք, ան չէր սպաննուէր:

Այժմ, նկատելով որ՝ մենք չպիտի կրնանք մեզ հետ տանիլ նաեւ ձեզի, ես իբրեւ ձեր մէջ եղողներուն ամենէն տարէցը, կ'առաջարկեմ՝ որ երթաք այս Թուրք գիւղը: Մի՛ վախնաք, գացէք այն ճամբէն, ուրկէ գացին Բաբերդի բոլոր Հայերու կարաւանները»:

Լացն ու շիւանը սկսաւ: Կուլային երկու կիները, պզտիկները եւ մեզմէ շատերը, Մելքեսէթի այրին, որբուկներու Թեւէն բռնած, դառն հեծկլտանքով գոչեց. «Սիրելի՛ մեծ տագրս, ըսել է թէ Մելքեսէթին այսպէս ըլլալը կ'ուզէիք, որ ինծի երկու որբուկներուս հետ լքէիք: Գթացէք մեզի, արդեօք մարդկային վեհանձնութիւն կա՞յ ձեր ընթացքին

մէջ: Եղբօրդ դեռ անթաղ դիակը տակաւին բաց աչքերով կը դիտէ այս բոլորը»:

—Մելքեսէթի դիակը մի՛ յիշեցներ, հանդիստ ձգէ, դուն կ՚ուզես ուրեմն մեզ բոլորս ալ անոր նման անկենդան ձգել: Մենք այլեւս ձեզի մեզ հետ պատցնել չենք կարող, բարկացած պատասխանեց Բարսեղը: Հո՛ն գացէք ըսաւ, ցոյց տալով թրքական դիւղը:

— Ո՛չ մէկ տեղ չեմ կարող երթալ այս որբուկներուվս, կը մնամ ձեզ հետ, պատասխանեց Մելքեսէթի կինը սաստիկ արտնեղած:

— Իմ որոշումս անառարկելի է եւ վերջնական, յարեց Բարսեղը:

— Լաւ կ՚ընէք որ գիս երկու որբուկներուս հետ հոս ապաննէք, քան թէ՝ թուրք դիւղը երթալ առաջարկէք, ըսաւ կինը, յուսահատօրէն:

Մելքեսէթի կնոջ այս արդար ընթացքին վրայ Բարսեղը աւելի բարկացաւ:

Մարտիրոսը որ Մելքեսէթի կնոջ հարազատ եղբայրն էր, ազդուելով Բարսեղի խօսքերէն, ուզեց տեղն ու տեղը ապաննել իր քոյրը եւ որբուկները, բայց մենք արգելք հանդիսացանք: Մելքեսէթի կինը տեսնելով որ խնդիրը կրնայ ծանր միջադէպ առաջացնել, որբուկներէն մէկը չալակին կապեց, միւսին ալ ձեռքէն բռնած արիւն-արցունք թափելով արտասանեց՝ «Մելքեսէթէն վերջ, հարամ ըլլայ կեանքս, երթամ որբուկներուս հետ ճորոխի ալիքներուն յանձնուիմ» եւ որբուկներուն հետ անյայտացաւ խաւարին մէջ, հովին թեւերով մեզի կը հասնէր թշուառ կնոջ հեծկլտանքը, Մելքեսէթի մնչատակը անարատ պահելու համար, զնաց յանձնուելու ճորոխի յորձանքներուն...

Գիշերուան այս անանուն ողբերգութեան ականատես ըլլալէ վերջ, ականատես եւ ականջալուր պիտի ըլլայինք նաև ուրիշ ողբերգութեան մը:

Յարութիւնը նստած էր կնոջ քով, երեք պատկները չուրջը բոլորած, որոնք 8-12 տարեկան էին:

Բարսեղը ամենայն պատրիւնութեամբ ըսաւ եղբօրը՝

«Ե՛լ, Յարութիւն, ժամանակը կ'անցնի, պէտք է հեռանալ»:

— Կրնաք երթալ, ես այլեւս չեմ կարող հեռանալ ձեզ, պատասխանեց Յարութիւնը:

— Զո՛ւր այդ խօսքերը եղբայր, Մելքեսէթը քեզի օրինակ, աւելորդ արիւն չունինք թուրքին տալու, գործնական ըլլանք, Ե՛լ, ապաստելու ժամանակը չէ՛:

— Ի՞նչ կ'ըսես ճանըմ, ձգեցէ՛ք ինձ ու հեռացէք, ես որոշած եմ բարձրանալ այն քարայրը եւ ապաստել: Եթէ թըշնամին գայ, կը դիմաւորեմ գալիք աղէտին, դեռ վաթսունեւ չորս փամփուշտ ունիմ, կը կռուիմ եւ հինգ փամփուշտ կը պահեմ, մէկը ինծի, մէկը կնոջս, մնացեալներն ալ՝ երեք զաւակներուս համար: Որոշումս վճռական է ու վերջնական, պատասխանեց Յարութիւնը: Մարտիրոսը որ Յարութիւնի մտերիմ եւ անբաժան ընկերն էր, Յարութիւնի թեւէն բռնելով կանդնեցուց: Այդ առեն Յարութիւնի երեք զաւակները, մէկը վիզէն կախուելով, երկուքը ոտքին փաթթուելով սկսան լալ եւ աղաղակել· «Հայրի՛կ, հայրի՛կ, մեզի թողած ո՞ւր կերթաս, ի՞նչ պիտի ըլլայ մայրիկի եւ մեր վիճակը... մնաք ալ կուգանք», ու կնոջ եւ զաւակներու ճիչն ու աղաղակը լեռներու մէջ կ'արձագանգէր:

Ոգեւորութեան զարհուրանքն ու ցաւը ըմբռնել կարենալու համար, պէտք է երեք զաւակներու հայր ըլլալ եւ ապրիլ նոյն պայմաններուն մէջ:

Կատարեալ անելի մտածուած էր Յարութիւնը: Մէկ կողմէ մեծ եղբայրն ու Մարտիրոսը կը պաղատէին որ իրենց հետեւի, միւս կողմէ՝ ոտքին փաթթուած զաւակները կուլային, կը պոռային, մանուանդ յղի կնոջ հեծկլտանքը... վերջապէս Մարտիրոսը կրցաւ համոզել զայն, որ մեզի ընկերանայ: Յարութիւնը վերջին անգամ համբուրեց բոլորը, եւ բաժանումի պահուն ըսաւ· «Գացէ՛ք, զաւակնե՛րս, եթէ Աստուած կը տեսնէ այս ամէնը...» լացը խեղդեց զինքը եւ վերջին խօսքերը չկրցաւ արտասանել:

Մարտիրոսը եւ ես Յարութիւնի թեւերը մտած հեռացանք խումբին, որ արդէն ճամբայ ելած էր:

Գիշերը լուռնալու մօտ էր, երբ հասանք Քէլէնքէսի թուրք գիւղին անտառը: Յոգնած էինք, պառկեցանք, բայց

Յարութիւնը արթուն էր եւ անխօս, խիստ ընկճուած էր եւ ծանր մտահոգութեանց ենթարկուած:

Մեր շրջանը եղած ատեն, որոշած էինք՝ առանց ուեւէ տեղ կենալու Սպերի ճամբով մեկնիլ Ռուսաստան:

Կէսօրին՝ մեր խօսակցութեան նիւթը հացն էր, առանց որուն չպիտի կրնայինք շարունակել մեր ճամբան, որոշեցինք հինգ հոգի ղրկել Կօշկուրի, Բաբերդի երկրորդ յունական գիւղը եւ մեր մէկ ծանօթէն պաշար գնել:

Այդ խումբին մաս կը կազմէինք ես, Բարսեղը, Մարտիրոսը, Դաւիթը (վերջին երեքը Վարդէհանցի) եւ Մալասեցի Մարտիրոսը: Երեկոյ էր, մնացեալ ընկերներուն մնաք բարով ըսելով կը հեռանայինք, Յարութիւնը խնդրեց որ իրեն համար քիչ մը մածուն բերենք եւ նորէն լսեց, միշտ պառկած կը մտածէր:

Բէյլէնքէօսի անտառը մնացողներուն պատուիրեցինք, որ չորրորդ գիշերը Մահաչուրի անտառը գտնուին որ հոն իրարու միանանք:

Հինգ ընկերներով անցանք Բիկէյէն, այնտեղի պարտէզներէն քիչ մը գետնախնձոր հաւաքելով, հասանք Միրէզկի, Մալասայի երբեմնի ուխտատեղին: 1911ին, ես ներկայ եղած էի այդ ուխտագնացութեան եւ վայելած անոր ընծայած բոլոր հաճոյքն ու ուրախութիւնները:

Ուխտավայրի մատուռին մէջ կրակ վառեցինք, որպէսզի մեր հաւաքած գետնախնձորները խորովենք: Կրակի լոյսին տակ, պատին վրայ կ՚երեւէին, մատիտով կամ սրածայր երկաթով գրուած յիշատակութիւններ, Բաբերդցիներու կողմէ՝ թուով, ամսաթուով եւ ստորագրութեամբ:

Ցերեկը մնացինք Միրէզկիի վերեւ գտնուած քարայրներուն մէջ, արեւամուտին՝ լեռնային ճամբով կտրեցինք Խայէկի ընդարձակ դաշտը եւ հասանք Ճորոխի ափը: Իրարու օգնելով, ապահով անցանք գետէն: Հոն՝ Ճորոխի եզերքի աւազներուն տակ, մարդկային դիակներ կային թաղուած: Բարսեղի պատմածին համաձայն, Խտորջուրցի հայերուն մէկ մասին դիակներն էին, տեղահանութեան ատեն կոտորուած, որոնց կենդանի վկաներ եւ ականատեսներ էին մեր քանի մը ընկերները:

Մամ թուրք գիւղէն Ինճաւերակ ճամբուն վրայ թափուած էին բազմաթիւ թուրք զաղթականները, որոնց մենք կարեւորութիւն չտուինք:

Ինճաւերակէն քիչ վար, խոտի դէզերուն քով նստանք երեք ընկերներով, իսկ Բարսեղն ու Մարտիրոսը գիշերով մտան գիւղը եւ Մելքեսէթի հաւատարիմ թուրք բարեկամին հետ վերադարձան մեր մօտը: Թուրքը քաղաքավար կերպով բարեւեց բոլորիս եւ համբուրեց եւ ապա սկսաւ հարց ու փորձի, թէ ի՞նչպէս անցաւ կռիւը եւ մտավախութիւն յայտնեց Մելքեսէթի մասին, բայց մենք երմէ ծածկեցինք Մելքեսէթի սպաննութեան պարագաները:

Եօթ օրէ ի վեր մենք նոր կը տեսնէինք հացին երեսը: Այդ գիշեր երեք գիւղերէ անցնելով հասանք Վարզէհան: Մարած էր հայկական այդ օճախը, քանդուած էր եւ չունէ կենդանութիւն չկար: Գիւղին վարէն, երեք քանդուած եկեղեցիներու մէջտեղէն անցանք էրկի (նոյնպէս հայաբնակ): Հոս՝ գիշեր ատեն կը չարունակուէր եռուզեռը:

Վերջապէս ահա մեր նպատակակէտ գիւղը՝ Կօչկուրի: Մթնշաղին՝ գիւղի մէջ հանդիպեցանք մեր ցանկացած անձին որ թէ գիւղի պահապանն էր եւ թէ գիւղապետը: Ան՝ երեսը խաչակնքելով, զոհունակութեամբ բացագանչեց. «փա՛ռք Աստուծոյ, երեք ամիսէ իվեր քրիստոնեայի երես չէի տեսած»:

Ուրախ տրամադրութեամբ մը, մեզ իր տունը տարաւ, հաց, պանիր եւ մածուն դրաւ սեղանին վրայ եւ մենք հակառակ երկու ժամ առաջ կերած ըլլալնուս, մեծ ախորժակով, նորէն ճաշեցինք: Ճաշէն վերջ, մեր բոլոր յանձնառութիւնները կատարեց, պարէն եւ մածուն բերելով: Մինչեւ կէսօր ամէն բան պատրաստ էր:

Լասխային հրացան մը նուիրեցինք 45 փամփուշտով, յետագային դարձեալ մեզի օգտակար դառնալու ակնկալութեամբ: Մեր նուէրը մեծ զոհունակութիւն պատճառեց իրեն: Քնացանք մարագի յարդերուն վրայ: Առաւօտեան նախաճաշին, երեք ոստիկաններ դունէն ձայն տուին Լասխային: Յոյնը մեզի հանգստացուց, թելադրեց չարունակել ճաշը եւ ինքը դուրս ելաւ, թուրք ոստիկաններու անակնկալ երեւումը խանգարեց մեր ախորժակը: Կազմ ու պատրաստ կը սպասէինք

կասկածելով թէ մատնուած ենք:

Ուէֆ յարձակումի առեն, մենք դուրս պիտի ցատկէինք մարագի տանիքէն, ինքնապաշտպանութեան պիտի դիմէինք: Ասիկաններըը դրան առջեւ կը խօսէին, իսկ մենք պատուհանէն կը լսէինք:

Այդ պահուն երբ Բարսեղ հրացանը կ'իւղոտէր, ոտքէն ինկաւ եւ մեծ դժուարութիւն պատճառեց մեզի զայն իր տեղը դնելը:

Լասիան գնաց ու իրիկուան վերադառնալու յոգնած ու քրտնաթոր: «Հայրենակիցներս, կարծեմ թէ ինձմէ շատ նեզացաք, ատոնք ատիպողական գործի մը համար եկած էին, ինդիրը կարգադրեցի, հազիւ հիմա օձիքս ազատեցի«, ըսաւ Լասիան:

Մութը կոխելուն՝ ընթրեցինք ու ճամբայ ինկանք կօշկուրիէն: Բացի Բարսեղէն, բոլորս ալ բեռնաւորուած էինք: Էրկիւի մօտ, ճամբուն տակէն անծանօթ ձայն մը ազդարարեց՝ «Ո՞վ էք դուք, յանձնուեցէք...» Առանց ձայնի չեղեցինք ճամբէն դէպի աջ, բարեբախտաբար, հեղեղատ մը կար եւ անկէ բարձրացանք դէպի լեռը. քանի մը գնդակներ սուրացին դէպի մեր կողմը:

Լերան կատարին հանդիպեցանք հօտի մը, կէս ժամուան մէջ երկու անախորժ երեւոյթներ՝ որոնք կրնային խիստ վատ հետեւանքներ ունենալ:

Վարզհանի չրջանին մէջ, դիւղէն բաւական վեր, քիչ մը հանգստանալէ յետոյ, աճապարանքով անցանք Վարզհանն ու Ինձաւերակը, վերչին դիւղին վերը գտնուող, մայրիներով չրջապատուած ուխտատեղիէն՝ նորէն իջանք ճորոխը:

Կօշկուրիէն մինչեւ հոս, մեր երկրորդ հանգրուանը հանդիսացաւ Տիքմէ Թաշը:

Բայց դաշտին մէջ, 30–35 մէթր բարձրութեան վրայ, կարծէք ճարտարապետի մը կողմէ չինուած, ճորոխի ափին, անճոռնի կեղտարանքով, սարսափ պզտող քար մըն է՝ Թիքմէ Թաշը: Քիչ մը հանգստանալէ վերչ, գացինք մեր նախանցեալ օրուան հանգստարանը Միրէզկի, հետեւեալ դիշերը Մահալուրի (Թուրք դիւղ) անտառին մէջ, մեր խումբին միանալու կ'ապասպարէինք: Երեկոյեան՝ Մալատայի չրջանէն իջանք

Փրկէի, անկէ ալ որոշեալ վայրը եւ յատուկ ու գաղտնի նշաններով գտանք Աճէմ Օղլին եւ Զաքէոսին։

— Ինչո՞ւ մինակ կը սպասէք հարցուց Բարսեղը, ո՞ւր է խումբը։

— Յարութիւնի վիճակը հետզհետէ ծանրացաւ, չկրցանք զինք մինչեւ հոս փոխադրել, պատասխանեց Աճէմ Օղլին։

Շտապեցինք, կատարուած իրողութեան առջեւ, վերադարձանք դէպի անտառը, խումբին միանալու։

Ճամբան հանդիպեցանք խումբ մը մուհաճիրներու, որոնք հանգիստ պառկած էին ճամբուն վրայ, իրենց քովի թուփին կապած խոշոր եզ մը։

Մեզմէ մէկը կ՚ուզէր որ եզը տանինք, միւսը երկու կտոր ամաններով կը գոհանար։ Երկու պղինձներով գոհանալով գացինք եւ միացանք խումբին։

Իսկոյն մօտեցանք Յարութիւնին եւ մածունը պաղ ջուրի մէջ խառնելով խմցուցինք։ Ախորժակով խմեց, աչքերը բացաւ։ Զօրս օրուան ընթացքին, այդ յաղթանդամ, քաջառողջ մարդը դարձած էր ուժասպառ կմախք մը՝ որ դեռ կը շնչէր։ Զօրս ընկերներով հազիւ կրցանք զինք տեղափոխել մօտակայ անտառը։ Մեր գտնուած վայրը կասկածելի եւ վտանգուած կը համարէինք։

Ռուսաստան երթալու մեր որոշումը կը մնար ի զօրու, բայց Յարութիւնի վիճակը, յոյս չէր ներշնչեր. անոր ապաքինումը օրերու խնդիր էր, ատկէ զատ, մեր բերած պաշարը հազիւ երկու օրուան կը բաւէր։

Երկու ընկեր Լոռնքի շրջանը գացինք, մեզմէ անջատուած ընկերները գտնելու եւ Մելքեսէթի ամբարած կաղինները առնելով Գէլէնքէսի անտառը վերադառնալու համար, մտածելով որ մինչ այդ՝ Յարութիւնի վիճակն ալ կը բարւոքի։ Մեր սահման երթուդարձը երեք օր կը տեւէր։ Այդ երկու ընկերները՝ Թէոս Իմիրզեանը եւ ես էի։

Կօշկուրէն վերադառնալով, առաւօտէն մինչեւ երեկոյ հազիւ հանգստանալու ժամանակ ունեցանք։ Երեկոյեան՝ ճամբայ ինկանք դէպի մեր սահմանը, Վարի գիւղ, պարէնի թաղստոցին մէջ, պարկին վրայ գտանք պզտիկ թուղթ մը։ Կէս գիշերը անցած էր, լուսնկայի պզտիկ ցոլք մը կար, բայց

լուցկի կամ մոմ չունէինք, լուսնի մէկ աղօտ լոյսով կարելի չէր կարդալ մատիտով գրուածը, անհամբեր սպասեցինք լուսաբացին, իսկ մինչ այդ, ուղղուեցանք դէպի Թանըշման, տղաքը հոն գտնելու յոյսով, ինչ որ թուղթին վրայ ալ գըրուած էր, թէեւ մենք բնազդօրէն բռնեցինք Թանըշմանի ուղղութիւնը: Մեր ընկերները գտնելով, իրենց գրածը իրենց տուինք որ կարդան: Անոնք ուրախ տրամադրութեամբ ընդունեցին մեզ: Հետեւեալ գիշերը՝ պարէնն առած՝ մեր ընկերներուն հետ վերադարձանք Քէլէնքէսի անտառը եւ միացանք հոն գտնուող մեր ընկերներուն: Երեք օրուան բացակայութենէ վերջ երբ Յարութիւնը տեսանք, ի վիճակի չէր քովինները ճանչնալու: Ամէն խնամք չզլացանք, բայց իր վիճակը հետզհետէ յուսահատական կը դառնար:

Մէկ շաբաթ առաջ Խըրխըզ Եաթաղըի կռիւին մէջ հերոսաբար դիրքէ դիրք վազող Յարութիւնը կմախքի վերածուած իր կեանքին վերջին վայրկեանները կ՚ապրէր:

Ութ օր առաջ, Ալմշկայի դաշտին մէջ, իր կինն ու երեք մանչերը ձգած էր Թուրքին...: Հայ մարտիկը կարո՞ղ էր տոկալ մահէն աւելի տաժանելի այդ հարուածին:

Վերջին անգամ, իր թոյլ նայուածքը ասդին անդին պըտըտցուց, տեսաւ իր երկու հարազատ եղբայրները· բաներ մը ըսել կ՚ուզէր· ձեռքի պզտիկ շարժում մը, հոնդիւն մը, եւ յաւիտեան փակեց իր աչքերը:

Անտառին մէջ, խնձորենիի մը քով, սուիններով փորեցինք հողը եւ Յարութիւնի մարմինը յանձնեցինք հայրենի հողին: «Հայր մեր» մը ըսելու տխուր պարտականութիւնը ես ստանձնեցի: Քանի մը քարեր շարեցինք իր հողակոյտին վրայ եւ «հանգիստ տանջուած ոսկորներուդ» ըսելով հեռացանք:

Բարսեղը արցունքի կաթիլները սրբելով ըսաւ.

— Մաղաքիա, Յարութիւնի համար հոգու հաց պատրաստէ, թող տղաները ուտեն, իրենց աշխատանքը հէլալ ընելու համար»:

Կատարեցի իր փափաքը: «Հոգու հաց»էն վերջ դարձեալ Բարսեղն էր որ յուզուած արտասանեց. «Մենք ի՞նչպէս ընկերներ ենք, որ Մելքիսէթի եւ Միսաքի դիակները ձգեցինք

լերան լանջին: Քանի որ Յարութիւնի դիակին վրայ ափ մը հող լեցուցինք պէտք է որ մեր նահատակուած երկու հերոսներու դիակներն ալ հող իջեցնենք, այդ ալ մարդկային և ընկերական պարտականութիւն մըն է»:

Ո՞վ էր որ հակառակը պիտի փափաքէր:

Բոլոր ընկերներով անհամբեր կը սպասէինք, վայրկեան մը առաջ ուղեւորուելու դէպի Մելքեսէթի եւ Միսաքի նահատակութեան վայրը:

Քիչ ետք, հօտ մը պաշարեց մեր գտնուած անտառը, ապա մեր կողքէն անցաւ, աւիթէն օգտուելով, երկու ոչխար բըռնեցինք հօտէն:

Երեկոյեան՝ Յարութիւնի չիրիմին հրաժեշտ տալով, հասանք Փրկչի անտառը, անկէ ալ Թառուղ վանքի անտառը, որ շատ վտանգաւոր վայր մըն էր:

Գիւղը մօտիկ էր, մեր չորս կողմը թուրք հնձուորներ կային իրենց աշխատանքին լծուած, չարժուելու հնար չկար:

Հետեւեալ գիշեր անցանք Լսոնքի չրջանը եւ կրկին տեղաւորուեցանք Մէղկէն Քարդուին ձորը: Երկու օր հանգըստացանք:

Իրիկուն մը, ութ ընկերներով, գացինք Ալբիլզ-Եաթաղի երկու հերոս ընկերներու նահատակութեան վայրը, թաղում կատարելու:

Օգոստոսի կիզիչ արեւին տակ, երկու չաբաթ մնալով, հերոսի մարմինը անճանաչելի դարձած էր: Դիակը բարձրացուցինք լերան կատարը: Միսաքի մարմինն ալ բերելով, յարմար տեղ մը փորեցինք եւ երկու ընկերները քով քովի թաղեցինք, երեք թուփերու մէջտեղ:

Մելքեսէթն ու Միսաքը միասին կռուեցան, միասին զոհուեցան եւ այդպէս ալ թաղուեցան միասին: Գիշերուայ այդ ժամին, երեանիս դէպի արեւելք դարձուցած երկիւղածօրէն խաչակնքեցինք եւ մեր յարգանքի տուրքը տուինք, ապա մեղմ ու դողդոջուն ձայնով երգեցինք «ի վերին Երուսաղէմ»ը եւ «Հայր Մեր»ը եւ համբուրելով անոնց անշուք հողակոյտը դէմերնիս վերադարձանք:

Այն օրերէն վերապրող մեր ընկերները շատ ապերախտ գտնուած էին. երբ՝ 1916ին վերադարձած էին հայրենիք,

չէին մտածած մեր քանի մը նահատակ ընկերներու աճիւնները հանել եւ ամփոփել հայկական գերեզմանատան մը մէջ։ Մանաւանդ անոնք, որ մինչեւ 1918 թ. երկիր մնացած էին, այսինքն վերջին նահանջը։

ՍԱՍՈՒՆԻ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ
(Քարէվրակցի)

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԱՃԱԼԵԱՆ
(Պալախոռցի)

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Բաժանում.— Հօրբուր.— Հայոց հունձքերը.— Որոշումներ.— Քոսքոռի ցուլը.— Ֆիրարներ եւ Պետական հրացանները.— Մեր դատարանը.— Թրքական զօրքեր մեր սահմանին մէջ.— հրաժեշտ մեր գիւղացիներուն եւ մեր ծննդավայրին.— Պատուոյ խոստում Ս. Կարապետի ուխտագնացութեան:

Մեր երեք անզուգական ընկերներէն զրկուած էինք այլեւս: Ողջ մնացողներուս մէջ, առաջուան խանդավառութիւնը պակսած էր, բաւին բուռանդակ իմաստով՝ սուգի մէջ էինք: Օր մը, Բարսեղ բոլորս հաւաքելով, բացատրեց դրութիւնը եւ ըսաւ՝ այլեւս պիտի չկարողանանք հոս մնալ, մենք կարող չենք չարժուիլ առաջուան պէս, խումբերու մէջ կրճատումները պէտք է կատարել:

Յայտնեց նաեւ որ՝ վարդհանցինները նպատակ ունին բաժնուելու մեզմէ: Յայտնեց նաեւ որ իրենք վերջնականապէս պիտի մեկնին Սանթա ու կոմ: Բաժանումի յայտարարութենէն վերջ, Բարսեղ յայտնեց՝ թէ խօսքը ինձ համար չէ եւ ես իրենց անբաժան ընկերը պիտի ըլլամ եւ մեր պիղպացիներէն միայն ես կրնամ մնալ իրենց հետ:

Հարցը կը վերաբերէր ուրեմն Թէոս Իմիզեանին, որուհետեւ Գէորգն ու Անդրանիկը չատոնց աչքէ ինկած էին, վերջին կռուին մէջ ցոյց տուած իրենց թուլամորթութեամբ:

Բաժանումը վճռուած էր եւ այդ հարցին մէջ, սեւ հոգիներու մասը կար: Խումբին երկուքի բաժնուելուն պատճառ դարձողներէն մէկն ալ Ա.ճէմ օղլին էր, որ ողջ մնաց եւ Ռուսաստան կը դառնար վերջերս:

Ես մերժեցի Բարսեղի առաջարկը: «Ես առանց իմ պիղպացիներուս, քայլ մը չեմ առներ ըսի, այլապէս՝ ընկերներուս դաւաճանած կ'ըլլամ»:

Վերջապէս անկարելի եղաւ համաձայնիլ։

Միեւնոյն վայրին մէջ կ'ապրէինք, քով-քովի։ Երկու շաբաթէ ի վեր միս կերած չէինք։ Ծրագիր մը պատրաստեցինք եւ հինգ ընկերներով ճամբայ ինկանք դէպի Հօբբուր Թրքական գիւղը։

Խումբին մէջ կը գտնուէին Խորէն Տէր Նազարէթեան, Թէոս, Իմիրզեան Թէոսը, Մկրտիչ Դաւինեան եւ ես։

Գիշեր էր երբ հասանք այդ գիւղը, գիւղացիք զբաղած էին առօրեայ աշխատանքներով։

Զով գիշեր էր եւ կալի աշխատանքներու ատեն։ Ոմանք՝ թեղը կ'երնէին (ցորենը յարդէն կը զատէին)։

Գիւղը մտնել խիստ դժուար էր, այդ եռուզեռի ատեն. իսկ մեր ծրագիրը մեծ էր։

Սպասեցինք մինչեւ կէս գիշեր։ Վարի կողմէն մտանք գիւղը ու բարձրացանք գիւղամէջը։ Քանի մը դռներ բացինք, որոնք պարապ էին։ Վերջապէս դուռ մը բացինք եւ երեք հոգով ներս մտանք, երկու ընկերներ ալ պահակ դրինք փողոցի երկու կողմերը։ Գոմն ու տանտիրոջ բնակարանը մէկ բակի մէջ էին։ Տանտիրոջ դուռը դրսի կողմէն փակեցինք, որ դուրս չելլեն, իսկ մենք մտանք գոմը։ Լուցկին վառեցինք եւ սկսանք քննել կենդանիները, ամենէն նպաստաւորները ընտրելու համար, կարծես թէ դրամ պիտի վճարէինք։ Ես արդէն բռնած էի ընտրածիս ականջէն եւ իսկոյն պարանը եղջիւրներուն անցուցի եւ դուրս հանեցինք առանց միջադէպի, սակայն մեծ աղմուկ հանելով։ Երբ գիւղէն դուրս հանելով, յանձնեցինք երկու ընկերներու, որ անոնք յառաջանան եւ մեզի սպասեն ջուրին քով, իսկ մենք երեքս վերադարձանք գիւղը։ Մեր նպատակն էր ձեռք ձգել նաեւ մեղրի փեթակ մը, մէկուն խուղով, միւսին մեղրով հրուշակ պիտի պատրաստէինք, մեր ապագայ ճամբորդութիւնը ուտելիքի տեսակէտով դիւրացնելու համար։

Խորէն, Թէոս եւ ես աջ ու ձախ ինկած, գիւղին մէջ մեղուանոց մը կը փնտռէինք, որուն հանդիպեցանք շատ չանցած։ Խորէնը պահակ դրինք փողոցի կողմը, մենք մտանք մեղուանոցը փեթակ մը վերցնելու համար։ Մեծ թիւով փեթակներ իրարու վրայ շարուած էին։ Վրայի շարքերու փե-

թականերուն մէջ մեղր կը պակսէր: Շարքերուն ամէնէն վարը գտնուած փեթակներէն մէկը, արդէն կիսով չափ հանած էի: Թէոսը միջին դուռնէն ինձ մօտենալով կամացուկ մը թեւէս քաշեց ըսելով «դուրսը մարդ կայ»: Երեքս միասին բակէն դուրս ելանք ու. կանգնեցանք դռան առջեւը: Թուրք կին մըն էր, աթարի ղէզին քով կանգնած մեզ կը դիտէր:

Իսկոյն ձայն տուի «Ֆէյվէնի կէլսէնէ պուրայա», խօսքս կիսատ ձգեց, մինչ՝ ես ուրիշ բան պիտի ըսէի:

— Գըզ, Շիւքրիէ՛, փէթէկլիկէ ատամ կիրմիշ — ըսելով տուն վազեց:

Իսկ մենք երեքս դիւղէն դուրս թռանք թռչունի նման, մտածելով թէ՝ կրնային մեր ետեւէն հասնիլ, սակայն ոչ ոք պլուխը բարձրացուց կամ չշուկ հանեց դիւղէն: Հասանք մեր երկու ընկերներուն, որոնք ջուրին քով կը սպասէին որսին հետ:

Մէկ կողմէ գոհ էինք եզը ձեռք ձգելու յաջողութենէն, միւս կողմէ տխուր՝ փեթակը ձեռքէ ելլելուն համար:

Արշալոյսին՝ տեղերնիս հասնելով, եզը մորթելու պարտականութիւնը Սարգիս տէր Նազարէթեանին եւ Անդրանիկ Քէչիչեանին տրուեցաւ, իսկ մենք յոգնած էինք եւ քնացանք:

Երբ արթնցանք «չիչ քէպապը» պատրաստ էր եւ ճաշեցինք: Հրուշակի խաղը պատրաստ էր, կը պակսէր մեղրը, ալիւր ունէինք, չաքարն ալ Վարդհանցի մեր ընկերներէն ճարեցինք, որովհետեւ չաքարը հանդուցեալ Մելքեսէթի աչխատանքին արդիւնքն էր եւ մենք բաժին չունէինք:

Հրուշակը պատրաստուեցաւ եւ պիտի բաժնուէր քանի մը ընկերներու մէջ, երբ երկու Թէոսները փոթորիկ բարձրացուցին, ըսելով որ Գէորգ եւ Անդրանիկ բաժին չպիտի ունենան, որովհետեւ, անոնք ծուլութիւն կ'ընեն եւ ուէէ տեղ չեն երթար ուտելիք ճարելու:

Թէոսներու դիտողութիւնը տեղին էր: Բայց անոնց զըրկելն ալ անբարեխղճութիւն պիտի ըլլար մեր կողմէն: (Երկու Թէոսներն ալ գոհ գացին Անդրանիկի բանակին մէջ): Երկուքն ալ հակառակ էին Գէորգին եւ Անդրանիկին, բայց հաւատարիմ էին ինծի եւ անձնուէր: Իմ կողմէ եղած ուէ է խօսք կը հանդարտեցնէր այդ երկու ըմբոստները:

Հոս կ'արժէ որ յիշատակեմ նաեւ Սարգիս եւ Յորէն Տէր Նազարէթեաններուն եւ Մկրտիչ Դաւինեանի ինձ հանդէպ ունացած սէրն ու անձնուիրութիւնը, որոնց գնահատելի ընթացքը յետագային՝ կազմեց խումբին համաձայնութիւնը:

Վերջապէս, երկու թէոնները համաձայնեցան որ հրուշակը հաւասարապէս բաժնենք: Եւ այդ օրն էր որ մեր խումբը կազմուեցաւ ինն ընկերներով: Ամբողջ գարունը մեր օրերը պարապ անցուցինք: Մեր նպատակն էր «ճամբայ ելլել», անվերջ որոշումներ եւ ծրագիրներ այդ մասին...

Հրացանը ուսին՝ թրքական դիւղերը երթալը դիշերուան խնդիր էր: Ո՞ր դիւղէն ինչ դուրս կուգայ եւ ինչ ձեւերով, անդիր սերտած էինք, կը մնար միւսը՝ մեր ազատութիւնը:

Ցիշած էի որ մեր ընկերներէն Մկրտիչ Դաւինեանը ինն տարի առաջ՝ լազ վալատներու հետ, փախստական՝ Ռուսաստան գացած էր եւ մեզ կը վստահացնէր թէ՝ իրենց գացած ճամբաներէն դիւրութեամբ կարելի է անցնիլ, բայց մինչեւ Խոտորջուրը երթալու պատասխանատուութիւնը յանձն չէր առներ:

Երկու օր վերջ, մեր Վարդէհանցի ընկերները հրաժեշտ տուին մեզի ու հեռացան դէպի Տրապիզոնի շրջանը՝ Սանթա ու կոմ: Բարսեղ քանի մը յուսադրիչ խօսքեր ուղղեց մեզի, ապագան մեզի նպաստաւոր համարելով: Աւա՛ղ, ինքն ալ քանի մը ամիս վերջ հիւանդանալով մեռած էր Կօչկուռի Լասիայի տան մէջ:

Մենք մեր դիւղացիներով առանձին մնացինք:

Սեպտեմբերի սկիզբը մեր դիւղացիներուն թիւը կը հասնէր 35ի. անզէնները այլեւս անօթութենէ չէին նեղուիր, դիշերները հասկեր հաւաքելով յորեն պատրաստած էին, իսկ մսի պակասը մենք կը լրացնէինք:

Աշնանային յուրտ օրերը հետզհետէ դլուխ կը ցցէին, պարտաւոր էինք ժամ առաջ պատրաստուիլ, դէպի արեւելք ճամբորդելու, «Մահ կամ ազատութիւն» նշանաբանով: Գալիք ձմրան, անտառին մէջ չէինք կարող բնակիլ եւ ապահով ալ ըլլալ, ո՛չ ալ ուրիշ տեղ երթալու մտադրութիւն կար: Գէորգ եւ Անդրանիկ կը պնդէին թէ յորեն հաւաքենք եւ անտառի պետնափոր տնակներուն մէջ մնանք: Իսկ խումբին

մեծամասնութիւնը դէպի արեւելք երթալ եւ ապատիլ կը փափաքէր: Ճամբորդելու համար սակայն, անհրաժեշտ էին դրամ եւ լաւ պէնքեր: Այդ պահանջը գոհացնելու համար կային որոշ հնարաւորութիւններ՝ վախտական թուրք պինուտներ ձեռք ձգել գիշեր ատեն եւ գոհացնել պէնքի եւ դրամի պահանջը: Ինն ընկերներով ժողով գումարեցինք անատին մէջ, մեր գժուարին գրութեան մասին գարմաններ, հնարքներ խորհելու համար: Գէորգ եւ Անդրանիկ պնդեցին իրենց առաջարկին վրայ, եւ առաջարկեցի որ՝ մեր պինուած ընկերներուն խումբը, գիշեր ատեն գիրք բռնէ կեդրոնական ճամբուն վրայ, անցնող թուրք վախտականները ձերբակալէ, ինքզինք ներկայացնելով՝ վախտականները հեռացնող պաշտօնէութիւն եւ լեռ բարձրացնէ թուրք վախտականները: Եթէ վախտական թուրքերը պինուած ըլլան, օգտուիլ անոնց պէնքերէն եւ դրամներէն: Իմ առաջէտին համաձայն էին վեց ընկերներ:

— Ես աւելորդ կեանք չունիմ, գիշեր ատեն՝ վախչոտ թուրք պինուտի առջեւ դուրս գալու եւ անոր պէնքը պահանջելու: Մէկը դուն, նման պարապայի մը, անծանօթին կուտա՞ս հրացանդ, կը կրկնէր Գէորգը:

— Դէհ լա՛ւ, ուրիշ մէջոց գտիր, մէջամտեց Թէոս Իմխեանը:

— Մէջոցը յորենի հասկերը հաւաքելն է, ըսաւ Անդրանիկը, եւ ապահովել ամբողջ ձմեռուան մեր ուտելիքը՝ աւելցուց:

— Քու յորենով չենք փրկուիր, պէ՛նք, պէ՛նք, բարկութեամբ գոչեց Սարգիս Տէր Նազարէթեանը:

— Եղբա՛յր, ձեր առաջարկած մէջոցը չատ վտանգաւոր է, մենք երկուքս այդ մասին այո՛, չենք կարող ըսել, իսօեցին երկուքը միաբերան:

— Այդ պարապային, մեր ձեռք ձգած դոյքերէն իրաւունք չունիք օգտուելու պատասխանեցին երկու Թէոսները:

— Ո՛չ այդ վտանգաւոր ձեռնարկները, ոչ ալ անոնցմէ պաւիք դոյքերը կրկնեցին երկուքը միանգամէն:

Երկու Թէոսները թէեւ քիչ մը չատախօս եւ ալմկարար էին, բայց անոնք օժտուած էին չարք մը յատկութիւններով:

Սիրով կը կատարէին իրենց յանձնուած պարտականութիւնները, միշտ կազմ ու պատրաստ էին ամէն նեղութեան դիմադրելու եւ ամէն տեսակ զոհաբերութեանց: Ժողովի վիճաբանութիւններէն վերջ, սկսանք մտերմիկ խօսակցութեանց:

Ժողովէն անմիջապէս վերջ, ընկերներուս փափաքին համաձայն, երկրորդ անգամ մկրտուեցայ «Հաֆըզ», որմէ չէի ախորժեր թէեւ, բայց տեղի տուի «Հաֆըզ էֆէնտի» կոչուելով:

Մեր խումբը կը գտնուէր նախորդ կռուի վայրը, Ղալա Տէրէսին: Ես, Սարգիսը, Մկրտիչը եւ Թէոս Իմիրզեանը ճամբայ ինկանք դէպի Զիմաղի, ճամբայէն կամ գիւղէն մսացու մը վերցնելու նպատակով:

Խումբի միւս ընկերները պիտի տեղափոխուէին Էկրի Տէրէ: Ծորոխի ափէն անցանք Հալվա Թուրք գիւղի սահմանը: Ջրաղացները բանեցնելու համար Ծորոխէն ջուր առնուած էր յատուկ մեծ առուով մը, այդ ջուրէն կը պատրաստուէինք անցնիլ, դիմացի կողմը, երբ մութին մէջ հինգ ստուերներ տեսանք, մարդիկ էին՝ որոնք դէպի մեզ կուգային:

Իսկոյն թաղնուեցանք թուփերու մէջ եւ սկսանք զննել անծանօթներու շարժումները:

Անոնք նստան ջուրին եզերքը եւ սկսան ճաշել: Թուրք դասալիքներ էին, որոնք ինկան մեր ծուղակը:

Անմիջապէս մօտենալով պոռացի՝ ո՞վ էք, ոտքի՛ ելէք: Անոնք սարսափահար, նստած մնացին:

Շուտ ջուրին այս կողմը անցէք, թէ ոչ...:

Խօսքս ընդհատելով Թէոսը ըսաւ. «Ձգէ Հաֆըզ էֆէնտի, անոնք գինուորներ են ու հիմա կ՚անցնին, կուգան մեր քովը»:

Իմիրզեանի անոնց տուած սրտապնդումը եւ իմ օրինականութենէ ճառելս, մէջտեղ հանեց Թուրքերու ինչ ըլլալը եւ երրորդ ազդարարութիւնով մը անցան մերկողմը, մինչեւ կուրծքերնին՝ ջուրի մէջ թաղուելով:

Ձեւականօրէն քանի մը ապտակներ փակցնելով, մատնանշեցի իրենց յանցանքը պետութեան հանդէպ ու թեթեւ խուզարկութենէ մը յետոյ, մեզ չալկելով, Ծորոխէն անցուցին եւ վերադարձանք դէպի անտառը:

Ձերբակալուած վիճակի մէջ, կը տանէինք կարծեցեալ

ոստիկանապետին յանձնելու:

Անոնցմէ մէկը, Օսմանը, ուզեց հակաճառել, պատճառաբանելով թէ լերան գլուխը մէնգիլ չըլլար:

Ես պարզաբանեցի մեր վրայ դրուած պարտականութիւնը: Սուլթանի եւ պետութեան հանդէպ յանցաւոր համարեցի վերջնք. հրամայեցի որ հլու հնազանդ գան մեր պահակատեղին:: Կէս ճամբան գրեթէ անցած էինք, մեր ցանկացած վայրը հասնելու համար, չգիտեմ ետեւէն եկող մեր երկու ընկերները գաղտնի ի՛նչ խօսած էին՝ բռնուած թուրքերէն մէկը գետին պառկելով գոչեց. «Ընկերնե՛ր, ո՞ւր կ՚երթաք, ասոնք մեզ մեռցնելու կը տանին»:

Պոռացող թուրքը իր պատիժը կրեց, բայց իր ընկերները չփոթութեան մէջ ձգեց:

Տաճկավայել իմ խստապահանջութենէս իմիզեանը օգուտ քաղելով, իսկոյն հաշտարարի դեր կատարեց եւ զիս ներկայացուց իբր թէչքիլաթը Մախտուսէի պարապլուխ եւ կամաւոր: Մէկիկ մէկիկ «օրինական» քննութեան ենթարկուելէ վերջ, երբ թուրքերը տեսան որ փրկութիւն չկայ, իրենք յօժարութեամբ մեզ վարձատրեցին, տալով ինչ որ ունէին, ժամացոյց մը, քանի մը ոսկի եւայլն:

Գիշերը պարապ չանցուցինք եւ բաւական հարստու – թեամբ վերադարձանք ընկերներուն քով: Անոնք ուրախ էին մեր ճամբորդութենէն:

Իմ տեսակէտը առաջին առթիւ տուած էր չօշափելի արդիւնք եւ այդ՝ պատճառ դարձաւ որ մենք ամէն գիշեր լքենենք բանուկ ճամբան: Թէ քանի՛ անգամ այդ ճամբայէն փախստականներ բռնած եւ մեր գիտցած ոստիկանապետին տարած ենք... այդ միայն լառնքի անտառը գիտէ:

Էկրի տէրէի անտառն էինք, «եայլա»ներուն մօտիկ, այդ շրջանի մէջ կ՚արածէին «մուհաճիր»ներու բոլոր ոչխարները:

Օր մը, պատահաբար մեր անզէն ընկերները, երեք հոգի պատկած ատեն պաշարուեցան ոչխարներով եւ հովիւները տեսան մեր տղաներուն եւ անմիջապէս լուր տուին իրենց մարզոց, որոնք եկան վնաստուքներ կատարելու:

Դէպքը կը պատահէր մեր գտնուած վայրին դիմացի լերան լանջին վրայ: Մեր ընկերները փախան անյայտացան:

Գէորգ եւ Անդրանիկը յարմար համարեցին որ մենք ալ տեղափոխուինք Մասաթի կողմը, ինչ որ օր ցերեկով՝ անյարմար կը համարէինք մենք, որովհետեւ մատնած պիտի ըլլայինք մեր Թաղստոցը:

Մենք պնդեցինք որ հրաժարին իրենց այդ մտադրութենէն, սակայն անոնք չլսեցին մեր խորհուրդը եւ մտածելով որ վտանգուած ենք, ելան ու փախան:

Թշնամիները տեսան անոնց փախուստը, մեր երեք անզէն ընկերներու հետապնդումը դադրեցնելով, իրենց ուժերը ուղղեցին դէպի մեզ: Եօթ ընկերներով դիրք բռնեցինք անտառին մէջ եւ պիտի կրակէինք այն ժամանակ միայն, երբ թշնամին իրական վտանգ սպառնար մեզի:

Թուրքերը դիմացի լեռնէն սկսան կրակել Գէորգի եւ Անդրանիկի վրայ, բայց գնդակները նպատակին չհասան: Երեկոյեան կերակուրը կը պատրաստէինք, երբ Գէորգ եւ Անդրանիկը գլխիկոր վերադարձան:

«Երանի ձեր համբերութեան» ըսաւ Գէորգը:

Այլեւս սովորական դարձած էր, ապագայի մասին ունեցած մեր ծրագրին իրագործումը· եւ ժամ առաջ չարժուիլը կենսական խնդիր էր դարձած:

Մեր խումբի մէջ գտնուած քանի մը յանդուգն ընկերներու շնորհիւ, կը զօրանար նաեւ միւսներու կորովը: Բայց գործին օգտակար հանդիսացողները միշտ միեւնոյն ընկերներն էին:

Յարմար առեն մը, համոզեցինք Անդրանիկին, որպէսզի, օր մըն ալ տեղ մը երթայ եւ բաներ մը բերէ:

Ակամայ ընդունեց մեր թելադրանքը եւ իր ղեկավարութեամբ յանձն առաւ հինգ ընկերներով, մօտակայ Թուրք գիւղերն երթալու:

Մեզմէ բաժնուելով գիշերը մտած էին Պայինտուր գիւղը եւ մուխթարը կանչելով, որպէս ճամբորդ զինուորներ՝ հաց խնդրած էին: Մուխթարը մէկ կողմէ հաց բերելու հրաման արձակած, միւս կողմէ, որոշած էր քանի մը հրացանաւորներով ծուղակի մէջ առնել մեր ընկերները:

Իւրաքանչիւր Թուրք կը հասնի կալերը, մեր տղաքը

ձերբակալելու: Մորէնը երկու կտոր հաց ձեռքին հազիւ կը հասնի ընկերներուն եւ կը նետուինք դիրքերը, ինքնապաշտպանութեան դիմելու:

Սարգիս Տէր Նազարէթեանի արձակած մէկ գնդակը խուճապի կը մատնէ Մուշաղանցիները եւ ընկերները անվտանգ հասան մեզի, քանի մը քիլօ պետնախնձորով, իբր երկու դիշերներու տքնջան եւ վտանգաւոր աշխատանքի արդիւնք ներկայացնելով:

Երկու Թէոնները հրճուանքի մէջ էին Անդրանիկի այս «յաջողութենէն» եւ կատակներ կ'ընէին:

Դիշերուան աշխատանքէն վերադարձողներուն համար տաք ապուր պէտք է պատրաստ ըլլար: Միսն ու ձաւարը անպակաս էին այդ օրերը:

Կերակուր պատրաստելու մեր ամանը թիթեղ մըն էր, որ 12 օխայ ջուր կրնար պարունակել, այդ թիթեղը մէկ անգամ կերակուր պատրաստելու մեր չափն էր:

Այսպէս, ամիսներ ապրեցանք հակառողջապահական պայմաններու մէջ եւ օր մը մէկ ընկերոջ գլխի ցաւը չտեսանք:

Ցերեկը պառկած, իսկ գիշերը հինգ-վեց ժամուայ ճանապարհի երթուդարձի հարկադրութեան տակ:

Այսպէս չարքաշ ապրեցանք, բայց մեծ սարսափ ազդեցինք Բաբերդի եւ շրջաններու Թուրքերուն: Գիշերները մենք պահակ էինք եւ տիրապետող Թուրքերուն, իսկ ցերեկները անոնք:

Քանի մը օր հանգստի պահեր անցնելէ յետոյ, մեր անդէն ընկերները մսի պահանջ զգացին, վեց ընկերներով Քոսրոց Թուրք գիւղը գացինք, մսացու եւ մեղր ձեռք ձգելու:

Մեզի բարեկամ պաշ չաուշի գոմին կողպէքը բանալով ներս մտանք, հոն գտնուած երկու պզտիկ եղները դուրս հանեցինք եւ երկու ընկերներու հետ ղրկեցինք դէպի մեր անտառը, իսկ մենք չորս հոգիով իջանք գիւղամէջը, փեթակ փնտռելու:

Դուռ մը բանալով, մեր առջեւը գտանք խումբ մը եղներ՝ գիրուկ եւ մեծ: Իմիզեանը գանգատեց թէ՝ մսացու տանելէն վերջ, այսպիսիները տանելու ենք, որ աչքերնիս բան մը տեսնէ: Ընկերը իրաւացի էր, երեք ընկերներով, այդ եղնե-

ըէն մէկը հազիւ կարողացանք դուրս հանել, թոկը գլխին անցընելով եւ մեր ընկերներէն մէկը չտապով ղրկեցինք պղտիկ եզներ տանողներուն որպէսզի վերադարձնեն տեղերը, քանի որ լաւը ձեռք ձգած էինք: Ցուլը յանձնեցինք վոխադրող ընկերներուն եւ երեք ընկերներով, կրկին մտանք գիւղը, կարծէք Ֆոսքոսը մեր տրամադրութեան տակ դրուած էր:

Գտանք մեղուանոցը, ներս մտանք պարտէզը, Գէորգը մեր հետ էր այդ գիշեր: Ես առջեւէն փեթակ մը կ'ուզէի վերցնել, իսկ ան եռեւի կողմն անցաւ:

Մեղուանոցի պահապանը պառկած էր փեթակներու եւտեւը: Գէորգ մուխին մէջ խարխափելով բռնեց անոր գլուխը: Պահապանը քնաթաթախ վեր ցատկեց եւ պոռաց «ո՞վ էք»: Պարտէզէն ցատկեցինք ու գիւղէն դուրս նետուեցանք. երբ վտանգն անցած կը համարէինք, պարծենկոտ Գէորգը ըսաւ, եթէ գիտնայի որ մարդ էր, տեղն ու տեղը կը խեղդէի, մինչդեռ մարդ խեղդողը մեզմէ առաջ կծիկը դրաւ: Շտապեցինք ցուլը տանողներուն օգնութեան հասնելու: Դժբախտաբար, կենդանին օգտուելով մեր ընկերներուն թուլութենէն, թոկով միասին փախած էր, իսկ մեր երկու ընկերները եռեւէն կը վազէին բռնելու: Հինգ ընկերներով չրջապատեցինք կենդանին որ բռնենք. առանց այն ալ կատղած կենդանին, ոտնկերէն դուրս կը փչէր ցուլերու յատուկ ֆըշշոցը:

Երեք ընկերներ պիտի հետեւէին կենդանին դէպի մեր սահմանը քչելու, իսկ ես մէկ ընկերոջ հետ վերադարձայ, կորսուած ընկերը փնտռելու:

Երկար փնտռտուքներէ վերջ, գտանք Մարտիրոսը, որ դանդաղ-դանդաղ կ'առաջանար, կարծէք թէ բան մը չէր պատահած եւ հանդիստ սրտով մօտեցաւ մեզի:

— Մարտիրո՛ս, ո՞ւր են ընկերներդ հարցուցի:

— Չգիտեմ եղան հետ ուր գնացին, դուք չտեսա՞ք, պատասխանեց հանդարտութեամբ:

Ըսելիք բան մը չէր մնար, ինքը թէեւ բաբերդցի, բայց մեր մէջ օտար գիւղացի մըն էր, այդ պատճառով, ես իմ հօրեղբոր տղաքը ուրիշ խումբի մէջ ձգած, զայն մեր խումբին մէջ առած էի, մեծամեծ բարեխօսութիւններով, մասամբ ալ ի պատիւ Մալաթեցի հայրենակիցներուն: Ջանի մը անգամ

անոր մասին դիտողութիւններ եղան ընկերներու կողմէ, սակայն, իմ խնդրանքով պիջած էին: Եղը ձեռքէ ելլելուն պատճառը ինքն եղած էր:

*
**

Արեւածագին՝ երեք ընկերներով հասանք մեր հանգստավայրը: Քիչ վերջ, հասան նաեւ կենդանիին եռեւէն զացողները, առանց ցուլի:

Մենք ալ յանցաւոր էինք, որ երկու խելօքիկ եղներուն, չհաւնեցանք, որոնք հոս, հնազանդ կը հետեւէին մեզի եւ ետ դարձուցինք իրենց տեղերը:

Աչնանային ամպամած օր մըն էր, մեղմ անձրեւը կը թրջէր լեռն ու ձորը, դաշտն ու անտառը:

Եայլաները բնակութիւն հաստատած մուհաճիրները հիւսիսային բարձունքներէն կը քաշուէին դէպի հարաւային կողմերը: Եկան, մեր թաքստոցէն քանի վայրկեան տեւող հեռաւորութեան վրայ վրաններ հաստատեցին: Մենք, Զալատէրէսիի մեծ ժայռին տակ գտնուած քարայրին մէջ կը գտնուէինք, տեղ մը՝ որ սառնան անգամ չէր կարող գտնել, իսկ մենք պատած էինք, ջուրով եւ պաչարով:

Քարայրը բաւական մեծ էր եւ ապահով, ներսը խօսքի բռնուեցանք ասդիէն–անդիէն:

Կային պիչերով յարձակելու վրաններու վրայ և ջարդելու մտադրութիւն ունեցողներ, ուրիշներ՝ ճանապարհին սպասելու մղձաւանջէն բռնուած էին, երբ Գէորգը մէջտեղ նետեց բոլորովին ուրիշ առաջարկ մը:

— Ամիսներէ ի վեր, հայերէն երգի կարօտ կը քաշեմ, լաւագոյն առիթը ներկայացած է, այս սառնի ծակին մէջ, մեզ ոչ ոք չի լսեր, պէտք է որ կարդով երգենք, անշուշտ ամէն մարդ իր գիտցածը... չաբաթներով տխուր, տրտում անցուցած ենք, այսօր ալ ուրախութեան պահեր ապրինք:

— Երանի սրտիդ, ըսաւ Սարգիս տէր Նազարէթեանը:

— Մինչեւ այսօր, այս տեսակ խօսակցութիւն տեղի ունեցած չէր, կ'երեւի թէ Գէորգը բան մը գիտէ, ես կողմնակից եմ իրեն, մէջտեղ «Հաֆըզ»ը:

— Լաւագոյն չէ՞ որ եկեղեցական արարողութիւն մը կատարենք, ամիսներէ ի վեր պատարագի զմայլելի երգեցո-

ղութիւնը լաւ չենք, ըսաւ Մկրտիչը:

— Դուն քո ցանկացը կ'երգես, պատասխանեցին Յորէնն ու Թէոսը:

Վերջապէս բոլորս ալ համաձայնեցանք այդ դիշերը ուրախութեամբ անցնել· բայց առաջին երգողը ո՞վ պիտի ըլլայ:

— Անշուշտ Գէորգը բացատրեցին բոլորը:

«Ես գնում եմ հեռու երկիր», «Իմ սիրելի և թանկագին», «Յանասորէն երեք հարիւր քաջերով», «Ելեք, ելէք հայ եղբայրներ», «Վէրքերով լի», «Բանտիս դուռը» եւայլն:

Ամէնէն տպաւորիչը Թէոս Իմիզեանի թրթռուն եւ ախորժելի ձայնով երգած, հայոց ողբերգութեան արտաճմլիկ մէկ երգն էր, համապատասխան այդ օրերուն:

«Կենաց մահու վերջին հրաժեշտ, ով կարի՛ն,
Ո՛հ, համբո՛յր կաթոգին·
Ո՛հ, որպիսի սուգ, կոտորած ֆեզ բերին,
Ջոհերդ անգին, ողբանիւ լալագին· կոծեր սրտագին·
Վարդակարմիր, արախողխող մանուկներ, ո՛հ ծաղիկներ վարդեր՝
Փեխոյշ որդիդ, անուշ աղջիկներ, հարսներդ,
Մորքեցին մայրեր, ֆերքեցին շատեր, լկեցին կոյսեր:
Ակն, Արաբկիր, Խարբերդ, Բալու, Երիզայ·
Ո՛հ, Բաբերդ ու Բաղէշ, Պոլնտոս, Սամսոն, Թոզաք,
Մարզուան, Ամասիա·
Վա՛յ կեսարիա վառեցին հրկէզ:
Եւ զարկ ու զարնեն Մուշ ու Մալաթիա,
Ջարդեցին պէս-պէս:
Ինչո՛ւ Աստուած դուն անտարբեր մնացիր,
Ո՛հ, Հայ ազգի հանդէպ:
Դատ, դատաստան, արդարութիւն բողուցիր·
Տե՛ս, անգութ խուժան պղծեց Հայաստան,
Խաչն աւետարան:

Թէոսի այս երգը ոգեց բոլորիս վրայ եւ յաջորդին մէջ խոր լռութիւն կը տիրէր: Կը յիշէինք տեղահանուած Հայերու կարաւանները, անգութ խուժանի գազանային արարքները, մեր հարազատներու անչափելի տառապանքները:

Եւ ամէնէն ցաւալին՝ որ մենք բերնով կ'երգէինք Հայոց

մեծագոյն ողբերգութիւնը:

Ծոր թմրութիւն մը համակած էր բոլորիս: Յանկարծ Սարգիսը ցասագինօրէն գոռաց՝ վա՛յ, մեռա՛յ: Տարիներու ընթացքին՝ մարդու երես չտեսած, անիծեալ քարայրը, մեզ տարաբախտներուս իր մէջ հիւրասիրել չէր ուզեր: Մեր չընչաւութեան հետեւանքով թուլցած ժայռէն կտոր մը ինկած էր Սարգսի վրայ: Կարծէք չէր բաւեր թուրքին հետապնդումն ուհալածանքը, ժայռերն ալ կը դաշնակցէին անոնց եւ մեզ կը հարուածէին:

Հետեւեալ գիշերը հեռացանք այդտեղէն ու վճռեցինք չարունակաբար իջնել Ճատահի ճամբան, ապահովելու մեր ցանկացածները...

Անկէ վերջ, առաջին օրը ձեռք ձգեցինք քանի մը մարդիկ եւ քանի մը ոսկիներ:

Մեր ընկերներէն քանի մը հոգի գոյքերը պիտի փոխադրէին Մէզկէ Փիլիկին ձորը: Մեր պարտականութիւնը կատարելէ վերջ, գացինք միացանք անոնց ու տեսաք որ լերան բարձունքին վրայ, մութին մէջ կրակ մը կը վառի, հոն պտնուող մեր ընկերներն ալ չէին գիտեր թէ ովքեր են կրակ վառողները: Գէորգն ու Մկրտիչը ղրկեցինք ստուգելու: Վերադարձին՝ մեր ընկերները յայտնեցին թէ ճանչցած են Ռուսմելցի Սէֆէրին եւ Հաճի Դայիրին տղաքը, որոնք կրակին շուրջը երկարած, կը քնանային:

Մենք վաղուց կը փափաքէինք զանոնք ձեռք անցընել եւ ահա առիթը կը ներկայանար:

Մեր յոգնածութիւնը անցաւ, երբ՝ պիտի օգտուէինք առիթէն եւ պիտի չարունակէինք հետապնդել մեր հարեւան արիւնկզակ զազանները, մեր վրէժը լուծելու համար:

Հինգ ընկերներով սկսանք բարձրանալ: Գէորգը սկսաւ սիրտեր պղտորել, պատճառաբանելով թէ մինչեւ մեր հոն բարձրանալը լուսացած կ'ըլլայ եւ մեր նպատակին չենք հասնիր, լաւ է՝ որ հրաժարինք այդ ծրագրէն:

Առանց այդ ալ վտանգուած էր այդ վայրը, Գէորգ արդելք հանդիսացաւ եւ մինչեւ այսօր սիրտը կ'այրի, այդ առիթը փախցնելնուս համար:

Վերադարձանք անջրդի տեղ մը, թուփերու մէջ բնա-

կութիւն հաստատելու, որովհետեւ, չատ մօտ էր այդ վայրը գիշերուան մեր կատարելիք գործին:

Կէսօրին՝ որոշուած էր ճաշահ ելնող խումբը որ կը բաղկանար չորս ընկերներէ, (երկու Թէոսներ, Յորէն եւ ես):

Ընթրիքէն վերջ իջանք որոշեալ վայրը ու դիրք բռնեցինք: Քանի մը վայրկեան վերջ, չորս հոգի եկան, բռնեցինք, ատոնք քննութեան ենթարկած պահուն, վեց հոգի եւս եկան, ապա խումբ մը, եւ համրելով տեսանք որ քսանեւութ թուրք զաստլիքներ բռնած ենք:

Մենք չորս, անոնք քսանեւութ...

Երեք ընկերներ եռանկիւնի մը մէջ առած էին, իսկ ես մէկիկ-մէկիկ «օրինական» քննութեան կ'ենթարկէի:

Անոնցմէ չորս հոգի փաստաթուղթեր ունէին, բայց ձգեցինք, անոնք բռնակալական հիւանդանոցէն Բաբերդ կ'երթային: Մնացեալներուն վախճանի մասին թող այդ շրջանի քարերը պատմեն:

Գիշեր մինչեւ ուշ ատեն, ուրիշ մարդիկ չեկան, մինչ այդ՝ մեր ձերբակալածները մեզմէ աւելի անօթի էին,:

Դիրքերու մէջ ձանձրացանք եւ լատրանսի ուղղութեամբ յառաջացանք, թուփի մը տակ նստանք,քունս կը նեղէր գիս եւ ուզեցի քնանալ երկու պահակներու հսկողութեամբ:

Յանկարծ, Իմիզեան ըսաւ՝ ելիր, մարդ եկաւ, իսկոյն ոտքի ցատքեցի՝ «է՛յ, քիմսինիզ, թէսլիմ օլուն», (ո՞վ էք, յանձնուեցէք):

Եկողները կանգնեցան ու բացատրութիւն պահանջեցին թէ մենք ո՞վ ենք եւ ի՞նչ հանգամանք ունինք:

Յանձնուեցէ՛ք, փախչողները հետապնդելու պաշտօն ունինք, յանձնուեցէք թէ ոչ... գոռացի:

Այս խօսքիս վրայ նահանջեցին եւ սկսան օդի մէջ կրակել:

Մենք չէինք կարող կրակել, որովհետեւ թուրք գիւղը մօտ էր եւ հրացանաձգութեան ձայները պիտի լսուէին: Մեծ խումբ մըն էր, լաւ զինուած եւ բանակէն կը փախչէին:

Երբ վերջին անգամ պահանջեցի որ յանձնուին, անոնցմէ մէկը պատասխանեց՝ ես բանակէն կը փախչիմ, մահս աչքս առած, կեանքիս գնով պիտի դիմադրեմ...

Մենք կեցած էինք մեր դիրքերու մէջ, իսկ անոնք փոխե-

ցին իրենց ճամբան, դէպի ետ վախչելով:

Վերադարձանք մեր ընկերներու քով, ճամբան պատուիրեցի ընկերներուս, որ այս դէպքը գաղտնի մնայ մեր չորսի մէջ, որովհետեւ եթէ մեր միւս ընկերները տեղեկանային, այլեւս ամէն բան կը վերջանար եւ մեր վախչելու ծրագիրը ջուրը կ'իյնար:

Քանի որ մեր ամէն օրուայ բերածներէն միւաններուն ալ բաժին կը հանէինք, առաջին պատահածներու մասին մեր միւս ընկերներուն պատմեցինք եւ որոշեցինք որ յաջորդ գիշերը իրենք իջնեն ճամբան:

Գէորգը ընդդիմացաւ, ի վերջոյ համաձայնեցաւ «Հաֆըզին», գիս ալ իրենց հետ տանելու պայմանաւ: Ես ու Յորէն նորէն պիտի իջնէինք ճամբան, Գէորգի, Մկրտիչի եւ Սարգիսի հետ: Երկու թէոմները քմծիծաղով մը յաջողութիւն մաղթեցին մեզի: Գէորգը կռահեց «դուք բան մը գիտէք» ըսելով: Յորէնի հետ խնդալով ըսինք թէ՝ արտասովոր բան մը չկայ: Բայց այս անգամ տրտում էինք եւ մտախոհ:

Նախորդ գիշերուան դիրքերուն մէջն էինք, իսրապէս մեր չորս կողմերը գննելէ վերջ, որոշեցինք փոխել դիրքերը եւ սպասել պզտիկ ձորին մէջ, երեք կողմերէ եկող թուրք վախտականները այդ վայրէն պիտի անցնէին: Պզտիկ ջուր մը կը վազէր վերէն դէպի վար:

Ճամբէն վեր, ջուրին երկու կողմը դրինք Սարգիսն ու Մկրտիչը, Յորէն եւ Գէորգը՝ եկողներուն ճիշտ ճակատը՝ իսկ ես ձորին մէջ, ճամբուն եղերքը դանուած փոսի մը մէջ: Այսպէս եռանկիւնաձեւ նստած, կը սպասէինք գալիքին:

Մինչեւ կէս գիշեր մարդ չանցաւ, մինակութենէ ձանձրացած, գացի Յորէնի եւ Գէորգի քովը, նստած՝ մեր բաղդէն կը գանգատէինք, մտածելով որ գիշերը ապարդիւն կ'անցնէր:

— Ցօժար կամքով չեկար, այդ պատճառաւ այս գիշեր պարապ պիտի վերադառնանք Գէորգ խնամի, խնդալով ըսաւ Յորէնը:

— Իմ բաղդը շատ լաւ է, պարապ դուրս չի գար, թէեւ առաջին անգամ կը մասնակցիմ ձեզի, քիչ մը սպասեցէք, երեք հոգի պիտի գան, անոնցմէ մէկը՝ պիտի ունենայ հինգ ոսկի, երկրորդը՝ երեք, իսկ երրորդը՝ երկու ոսկի, դուք

պիտի տեսնէք որ այս խօսքերս պիտի իրականանան, կատակելով պատասխանեց Գէորգը:

— Իսկ եթէ ակնկալածներուդ փոխարէն կեանքդ վրայ տաս, ըսի:

— Ո՛չ, դիւրին-դիւրին կեանքս վրայ տուող չեմ, այս կեանքը դաշտին մէջ չեմ գտած, վաստահ եղէք, պէտք եղած տեղն ձեր կողքին կանգնած եմ, ըսաւ Գէորգը: Պատմելու լաւ ձեւեր ունէր, յաճախ կը կատակէր եւ շատ ճարպիկ էր իր շարժումներուն մէջ, բայց գործի մը գլուխ անցած պահուն հապար ու մէկ բաներ կ'անցնէր մտքէն, կասկածամիտ էր:

Ջիչ մը վերջ, վերադարձայ դիրքս, աչքս ճամբին, անհամբեր կը սպասէի «Փիրարի»ներուն:

Լուսինը արեւելքէն սկսած էր տարածել իր լոյսը, նկատեցի մէկը, որ հրացանը ուսին, բլուրէն ձոր իջաւ եւ եկաւ դէպի ինձ,

— «Թէալիմ» պոռացի: Թուրքը հրացանն ուսէն վար առնելով, կ'ուզէր ինքնապաշտպանութեան դիմել, կրկին ազդարարեցի՝ յանձնուիր, թէ ոչ, փրկութիւն չունիս, պաշարուած ես. Թէալի՛մ, վար ձգէ հրացանդ ու հինգ քայլ յառաջացիր, հրահանգեցի: Հրամանս կատարեց: Դիրքէս էլլելով հրացանն առի, Գէորգ եւ Յորէնը հասան, անմիջապէս հարցուցի թէ ընկերներ ունի՞: Ուրացաւ: Այդ միջոցին, տեսանք որ անոր երկու ընկերները բլուրին վրայ կեցած, մեր եաեւէն մեզի կը դիտէին:

Ընկերներուս հրահանգեցի որ հետապնդեն, Գէորգ եւ Յորէնը ճակատէն, իսկ Սարգիսն ու Մկրտիչը վերեւէն: Վերջիններ կայծակի արագութեամբ յարձակեցան եւ ձերբակալեցին երկուքն ալ, որոնք նոյնպէս պինուած էին: Շուտով եկան նաեւ երեք անզէն փախստականներ: Ճորոխի եզերքը, ապահով տեղ մը իջանք, մեր սովորական հարցաքննութիւնը կատարելու: «Հաֆըզը» թուղթն ու մատիտը ձեռքին գործի սկսած էր: Առաջին անգամ հարցաքննեցի անզէններըը, ինչ որ անհրաժեշտ էր գրեցինք, ցուցակագրելով նաեւ պետական գոյքերը, զրամ եւայլն, «օրէնքի համաձայն» պատկան մարմնին ղրկելու համար: Դրամները արձանագրելու առեն, մխքս եկաւ Գէորգի կատակը որ կ'իրականանար:

Եւ իսկապէս, մէկը ունէր հինգ ոսկի, միւսը երեք, եր-

ըորդը՝ երկու ոսկիէն քիչ մը պակաս, ծիծաղս հազիւ կը պահէի: «Հաֆըզ էֆէնտի, դուք Աստուծոյ կողմէ՞ն ղրկուած էիք, որ մեզի պատահեցաք: Այս մարդիկ, քանի մը անգամ ուզեցին կողոպտել, ըսաւ անոնցմէ մէկը, Նէճիպ անունով:

— Ալլահին եւ Մուհամմէտին դատաստանը արդար է, բնաւ մի տարակուսիր, պատասխանեցին:

— Ալլահ էօմիւըլէր վէրսին էֆէնտիմ, դուրս թռաւ բերնէն: Գէորգի եւ Յորէնի ընկերակցութեամբ երեք անգէնները յանձնուած էին «պատկան մարմնին»:

— Յառաջացէ՛ք, պետութեան եւ Սուլթանի խայիններ, չէ՞ր բաւէր ձեր վախուստը, որ պետութեան հրացաններն ալ կ'ուզէք փախցնել ձեր հետ, ինչ պիտի ըլլայ ձեր վիճակը պիտե՞ք, բարկացած հարց տուի, գլխիկոր առջեւս կեցած վինեալ փախչողներուն:

— Ձերդ Մեծութիւն, կը խնդրեմ որ ներէք, խալթ մըն էր որ ըրինք, զաւակներու տէր եանք, էֆէնտի, ներեցէք մեզի, մեղք եանք: Երեքն ալ նոյն խնդրանքն ու պաղատանքը ունէին:

Բաց թողինք, եւ անոնք զեռնաքարշ խոնարհութիւններով հեռացան:

Այդ գիշերը հարուստ էինք: Գրաւած էինք երեք տաճկական հինգնոց հրացան եւ 520 փամփուշտ, մօտաւորապէս տասներեք տաճկական ոսկի: Մեր մէջ ամէնէն աւելի ուրախ էր Գէորգը, որ կեանքին մէջ առաջին անգամ յաջողութեամբ կը մասնակցէր այդ տեսակ դէպքի մը: Մենք ամէն օր սակաւաթիւ ոսկիներով կը վերադառնայինք, իսկ այդ օրը աւելի, այդ իսկ պատճառով Գէորգը հպարտացած ալ էր: Հապա իր զուշակութեան կատարուի՞լը, որ չաբաթներ շարունակ կը պատմէր:

Հրացաններէն մէկը ինծի բաժին ինկաւ, մէկը Յորէնին, մինան ալ Գէորգին, իսկ մեր ունեցածները անգէն ընկերներուն յանձնեցինք:

Խիստ զոհունակ տրամադրութեամբ բարձրացանք Սուսուզ (անջրդի) աղբիւրին վերեւ գտնուած մեր հանգստավայրը:

Մեր ընկերները տակաւին պառկած էին, արթնցան եւ

զարմացած կը դիտէին նորեկ հրացանները:

Լուսցած էր, յոգնած էինք եւ քնանալ կ'ուզէինք, երբ Զօրթուրի ճամբէն մէյմէկ դուրս ելան չորս հեծեալ ոստիկաններ եւ սրարշաւ անցան դէպի վեր:

Մեր բնակավայրը կը գտնուէր մեծ կռիւը տեղի ունեցած վայրին ճիշդ դիմացը եւ ձոր մը միայն կար մէջտեղը: Նախորդ երեկոյ, Գէորգը կ'ուզէր որ քանի մը օրուայ համար հոն տեղափոխուինք, բայց մենք հակառակեցանք:

Շատ չանցած, տեսանք որ քանի մը հարիւր ոստիկաններ, ձիաւոր եւ հետեւակ, որսի շուներու առաջնորդութեամբ այս ու այն կողմը կը գառնան եւ մեզ կը փնտռեն:

Զօրթուրի ձորէն ալ բաւական թուով ձիաւորներ բարձրացան Պալեաններց գոմին վերը գտնուած քարայրները եւ այդպէս դէմ դիմաց էինք Թշնամիին հետ, որ մեր հետքը կ'որոնէր: Ու եթէ Թշնամին յաջողէր գտնել մեր թագստոցը թէ մեր գոյութիւնը վտանգուած էր եւ թէ Թշնամին անհաշուելի կորուստներու պիտի ենթարկուէր:

Որոշած էինք դիմադրել ի դին ամէն զոհողութեան եւ որքան կարելի է շատ վնաս պատճառել Թշնամիին:

Թշնամին մեզ կը գտնէր անպատճառ, եթէ մեր կողմն ալ անգնէր:

Ոչ ոք կրնար մտածել թէ այդ տեսակ լերկ լերան մը վրայ, երեք թուփերու մէջ մեզ նման լինն մարդիկ կը համարձակին կեցնալ:

Տպնապալի էր մեր դրութիւնը, բայց կը ջանայինք պաղարիւն մնալ եւ կը զննէինք անոնց շարժումները:

Երեք ժամ, Թշնամին մանրակրկիտ խուզարկութիւն կատարեց մեծ կռուի վայրին մէջ, ամբողջ անտառը ոտք առ ոտք զննելով:

Անդրանիկը կը տրտնջար,— ձեզի ո՞վ ըսաւ որ երթաք ճամբան բռնէք եւ զէնքեր խլէք, ահա ձեր անհեռատեսութեան արդիւնքը. եւ իր տրտունջները երբեմն անսովոր արտայայտութիւններ կ'ունենային — կ'աւելցնէր՝ Թշնամին տեղեկացաւ ձեր արարքին եւ այսքան մեծ ուժերով եկաւ մեր վրայ: Մխեւնոյն ատեն, ան լուտանքներ ալ կը տեղար:

Հակաճառելու ժամանակ չէր, միայն առարկեցինք թէ

Թշնամին կրնայ ուրիշ դրդապատճառներ ունենալ հոն գալու համար եւ ճիշտ այդպէս ալ եղած էր:

Երեք օր առաջ Ռումելցի Թուրքերը, ասիականներու ճնշումէն փախչելով եկած էին մեր մեծ կռուի վայրին մօտերը եւ գիշեր ատեն կրակ վառած էին:

Այդ կրակը սարսափի մատնած էր Լառնք բնակող մուհաճիրներուն, անոնք լուր տուած էին կառավարութեան, մեզի վերապրելով կրակ վառելը:

Եւ կառավարութիւնը մեծ ուժեր ղրկած էր մեզ բնաջնջելու համար եւ մեր չրջանը ապահովելու նպատակով:

Գիշերները կրակ վառելը արգիլած էինք մեր բոլոր խումբերուն, իսկ ցերեկները մեծ խնամք կը տանէինք որ ծուխ չի բարձրանայ:

Այդ օր թշնամին ի զուր աշխատանքներէ վերջ, քանի մը համազարկերով ուզեց մեզ չփոթեցնել, սարսափեցնել եւ մեր տեղը գտնել:

Երեկոյեան՝ այդ բոլոր ուժերը Բաբերդ վերադարձան: Մեր խումբը օժտուած էր այլեւս լաւ հրացաններով: Երեք թուփերուն տակ, երկարատեւ ժողով մը գումարելով, վերջնականապէս մեկնիլ որոշեցինք:

Գէորգ եւ Անդրանիկը ցնորք կը համարէին մեր մտադրութիւնը եւ շատ աշխատեցան մեզի համոզելու:

«Յանդուգն քայլ մըն է որ կ'ուզէք առնել, հրաժարեցէ՛ք այդ մտքէն, ինն հոգիով Բաբերդէն մինչեւ Ռուսական սահմանը հասնիլ եւ անցնիլը երազ մըն է, տեսնողն անգամ չի հաւատար»:

Մենք եօթ հոգիով, վերջնականապէս մեկնիլ որոշեցինք: Համոզուած ըլլալով միանգամայն, որ այդ ճամբան մեզ կ'առաջնորդէ դէպի՝ մահը կամ ազատութիւնը:

՝ Անոնց վրայ ճնշում ի գործ դնելու պէտք չկար անոնց ժխտական պատասխանի պարագային. մեզի մասնակցիլ վախկոտները շատ կային եւ այն ալ մեր հարազատներէն:

Նկատի առինք նաեւ պարագայ մը, ըստ որուն՝ եթէ ճամբորդութեան ընթացքին ոեւէ ձախողութեան կամ վտանգի հանդիպինք, ոչ ոք պատասխանատու չպիտի համարուի:

Մտահոգիչ էր մեզմէ վերջ, մեր չրջանը մնացող անտէր,

անղեկավար երիտասարդներու վիճակը, որոնցմէ մէկ մասը միայն զինուած էր։ Անոնցմէ մաս մը կ'ուզէր մեզ հետ Կովկաս անցնիլ, ուրիշներ ալ կը փափաքէին մնալ։ Չէինք կարող պատասխանատուութիւն ստանձնել այն օրերուն, երբ՝ վըստահ էինք մանաւանդ՝ որ բազմամարդ խումբ մը մեր անցնելիք ճամբէն մեծ դժուարութեանց եւ նոյնիսկ անկարելիութեան կը հանդիպէր։ Ամէն մարդ իր գլխուն ճարը պէտք է խորհէր։ Թուրքը մեզի անտանելի կացութեան մատնած էր։ Անտարբեր գտնուիլ մեր այդ հայրենակիցներուն հանդէպ, ազնիւ գործ մը չէր։ Անոնք կատարեալ անորոշութեան մատնուած էին։ Գիւղացիներ էինք, մանկութեան ընկերներ եւ հարազատներ։ Մենք կրակի հետ կը խաղայինք, կամաւոր կերպով դէպի վտանգը կը դիմէինք, ինչպէ՞ս պատճառ դառնալ նաեւ անոնց ապրելուն եւ ի՞նչ իրաւունքով։ Միեւնոյն ատեն դատապարտելի էր զանոնք այդ անորոշութեան մէջ ձգելը, երբ վախճանը ուշ կամ կանուխ, անոնց բնաջընջումն էր։

Աշուն էր եւ ձիւնը ծածկած էր բարձր լեռներուն կատարները, ցուրտը կը նեղէր մեզի հետզհետէ։

Մօտ ատենէն պիտի սկսէր սառնամանիքը եւ Լառնքի անտառը չէր կարող այլեւս մեզ հիւրընկալել։ Ժամ առաջ շարժուիլ պէտք էր։ Մենք պիտի կրնայինք 30–40 հոգիով մեր ծրագրած ճամբան անցնիլ, եթէ բոլորն ալ մեզ պէս զինուած եւ հագուած ըլլային բայց իբրեւ տաճկական զինուոր· այդ հնարաւորութենէն զուրկ էինք։ Թերեւս տարբեր ըլլար պարագան, եթէ Մելքսէթը ողջ ըլլար։

Երեք օր վերջ, ճամբայ պիտի ելնայինք, մեր ճամբորդութիւնը գաղտնի պիտի պահուէր մեր համագիւղացիներէն։ Ժողովին մէջ որոշեցինք որ հինգ հոգի անմիջապէս Մատէն մեկնին ճամբու պաշար բերելու եւ մենք հինգ հոգիով մեկնեցանք, մնացեալ չորսը մեր գոյքերը պիտի փոխադրէր Եկրի–Տէրէն։ Մեր վերջին հանդրուանը, ուրկէ ճամբայ պիտի ելնայինք դէպի Կովկաս։

Ներկայացանք Մատէնի յոյն գիւղապետին, մեր նպատակը յայտնեցինք։ Յոյներն ալ մեզմէ վշտացեր էին։ Վախնալով Թուրք կառավարութենէն, մերժեցին մեզի պարէն

տալ: Տեղեկացանք որ Թուրք կառավարութիւնը քանի մը օր առաջ, յոյն գիւղէն տղամարդիկ հաբերդ կանչած եւ բանտարկած էր, պատճառաբանելով թէ՝ «որպէս զրիստոնեանները, դաղտնի միջոցներով պարէն կը հայթայթեն հայ փախստականներուն, աւելցնելով նաեւ թէ անօթի մարդիկ չեն կարող կռուի դուրս գալ Թուրք զինուորներու դէմ»:

Մեր կողմէ եղած խնդրանքն ու պաղատանքը եւ ամէնէ տեսակ հաւաստիացումները թէ՝ վերջին անգամն է, պիտի մեկնինք, բաւական չեղան յոյն գիւղապետը համոզելու:

Ախտ յուզուած, առանձնապէս, վերջին անգամ դիմեցի գիւղապետին «Դուք որպէս քրիստոնեայ, կ'ուզէք որ մենք ամէն բան կորսնցնելէ յետոյ ներկայանանք Թուրքին եւ հա՞ց խնդրենք, ձեր խիղճը պիտի չտանջէ՞ ձեզի: Վերջին անգամ մեր խնդրանքը կատարեցէք, եթէ անգամ մըն ալ մեզի տեսնէք, թքեցէք մեր երեսին, ահա իմ վերջին խօսքը:»

Այս խօսքերը բարերար ազդեցութիւն գործեցին գիւղապետի վրայ եւ հրամայեց որ գիւղացիք բաւարարեն մեր պահանջը:

Ի պատիւ Մատէնի և Կօշկուրի յոյն գիւղացիներուն պէտք է յայտնել, որ մեծ եղաւ անոնց օգնութիւնը մեզի, մասնաւորապէս երախտապարտ մնացինք Կօշկուրցի Լասիային:

Կէս ժամ վերջ, պարէնն ստանալով, դրամը վճարեցինք եւ հրաժեշտ տուինք յոյն գիւղին: Մինչեւ լուսաբացը քալելով հասանք Էկրի տէրէն, հոն գտանք մեր չորս ընկերներէն զատ, նաեւ անզէններէն ութ հոգինոց խումբ մը: Այդ օր մաքրութեամբ զբաղեցանք եւ պարէնը տեղաւորեցինք: Մեր պատրաստած հրուշակն ալ դեռ պահած էինք: Երկու օր, ջերմ ու հարազատ մթնոլորտի մէջ անցուցինք մեր համագիւղացիներու հետ, որովհետեւ չուտով բաժնուելու էինք անոնցմէ: Անոնք հասկցան մեր դիտաւորութիւնը, բայց մենք չխոստովանեցանք, ոեւէ մէկու պատճառ չէինք կարող դառնալ, մանաւանդ որ մենք ալ վատահ չէինք մեր փրկութեան:

Ա՛խ, որչա՛փ դաժան էին բաժանման այդ պահերը:

Հնարաւոր եղածին չափ, նիւթապէս օժանդակեցինք անոնց եւ յայտնեցինք թէ՝ երկու շաբաթուան համար կը բաժնուինք իրենցմէ, եթէ չվերադառնանք, ուրեմն վատն-

գուած ենք:

Մեր երկու բաղդակից խումբերուս ապագան վերջին աստիճանի մոռայլ էր: Անոնց մէջ ամէնէն աւելի յուզուած Սերոբ Յակոբեանը վերջին պահուն մրմնջաց «Ձեր երթալիք ճամբաներուն ղուրպան, ո՛ղջ մնացէք եւ շուտ վերադարձէք»: Որչափ սրտառուչ եւ հատու էին այդ խօսքերը:

Զրաճորի (Սուլուտէրէ) լերան լանջին վրայ հաւաքուած էինք ինը ընկերներով, (Սարգիս եւ Յորէն Տէր Նազարէթեաններ, երկու Թէոսներ, Անդրանիկ Քէշիշեան, Գէորգ Աթոյեան, Մկրտիչ Դաւիթեան (Լսոնքցի) Մարտիրոս Սամուէլեան (Մալասեցի) եւ ես:

Վերջին անգամ մեր սահմանի մէջ ճաշի նստանք: Երդման արարողութիւն կատարեցինք. «Զգեցով զուլումի աշխարհը կը մեկնինք դէպի ազատ երկիր: Գիտակցելով որ՝ երկար ու վտանգաւոր ճամբաներէ անցնիլը տաժանելի է եւ անակնկալներով լեցուն, բոլորս համահաւասար կը ստանձնենք ամբողջ պատասխանատուութիւնը:

Իսկ մեր ճամբորդութիւնը յաջողութեամբ պսակուելու պարագային՝ մեզմէ իւրաքանչիւրը յանձն կ'առնէ խոյ մը մատաղցու առնել, Ս. Կարապետի ուխտագնացութեան մասնակցելու համար: Կ'երդնուինք հաւատարիմ մնալ մխիթարեանց»:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

«Մահ կամ ազատութիւն.— Լսուիէն Ս. Յովհաննէսի վաճէը մէկ գիշերէն.— Սպիրի շրջաններու մասին գին. տեղեկութիւններ կը ֆաղենիֆ.— Երեսուն թրֆ. վրաններ խորթուրի կամուրջին մօտ.— Գասապան եւ յարակից հայ գիւղերը.— Կապան էօփրիւսին.— Սալաջուր, Լաճուպար եւ երեֆ ծերունի Թուրֆերը.— Հունուտի Մէգիրէեները.— Լեղանի Մէգիրէն եւ պատանի թուրֆ գիւղապետ Շիւֆրին.— Խոտոր ջուր եւ թաղերը.— Խոտորջուրի հիւսիսային եայլան:

Մեր հանդիսաւոր խոստում— երդումէն յետոյ պատրաստուելանք մեկնելու: Բոլորս ալ թուրք զինուորական տարազ հագած էինք եւ ունէինք այն ամէնը, ինչ որ անհրաժեշտ էր պատերազմի գացող թուրք զինուորի մը համար: Մեզմէ մէկուն Մարտիրոսը զինուած չէր, ամէն անգամ որ կ'ուզէինք հրացան տալ իրեն կը մերժէր:

Դարձանք դէպի մեր գիւղի Լուսաւորչաց վանքը, երեկոյեան խաչակնքեցինք, եւ 1915 թ. Սեպտեմբեր 21ին ճամբայ ինկանք դէպի Ռուսական սահմանը, (Սպերի գծով):

Այդ գիշերը մեր հանգստավայրը պիտի ըլլար Սպերի Ս. Յովհաննու վանքի անտառը: Ուստի տրամադրութիւնը խիստ բարձր էր:

Ես Ռուսաստանի մէջ ունէի երկու եղբայրներ, իսկ միւս ընկերներս ալ ազգականներ: Մեր հարազատներուն մօտալու մեր բուռն ցանկութիւնը մագնիսական զօրութեամբ մեզի կը քաշէր դէպի Ռուսական սահմանը:

Քոսքոսի գլուխ՝ եղ մը միայնակ կանգնած էր մութին մէջ, գէորգ որ մէկ աչքէն վնասուած էր, կենդանիին մօտեցաւ եւ բաւ «Սալէմն ալէյքում» եղը մարդ կարծելով: Յայտնեցի որ ինքը պէտք չունի զիշեր ատեն ոեւէ մէկու բարեւելու: Այդ գիշերը անցանք Քոսքոս, Պայինտուռ, Ճըլաձոր, Հանդըս, Ուռնդուս, Կինատէրէկ, Մէզէրէկ, (Հայտիօս)

եւ Քիլէնս գիւղերը, մինչեւ այս գիւղի մօտակայ ջուրը հասնելը, արշալոյսը բացուեցաւ:

Ճամբուն չորս կողմը կը վխտային Թուրք գաղթականներ: Մինչեւ Ս. Յովհաննէսի անտառը բաւական տարածութիւն կար, արագացուցինք մեր քայլերը, մինչեւ արեւածագը հոն հասնելու համար: Դըշաձորէն դէպի վար հոսող ջուրէն ջըրամանները լեցուցինք ու բարձրացանք վերը գտնուած քարայրները: Սաստիկ յոգնած, քրտինքներու մէջ թաղուած էինք: Անդրանիկ եւ Մարտիրոսը չնչասպառ եղած էին, իսկ Գէորգը լաւ քալող մը ըլլալով հանդերձ, կը տրտնջար, «առաջին օրէն իսկ ջարդուփշուր եղանք»:

Երբեմնի չէն ու ծաղկեալ Ս. Յովհաննու վանքէն ստորոտը գտնուած անտառին քարայրներուն մէջ հանգիստ քնացանք մինչեւ կէսօրը: Ես, Գէորգ եւ Անդրանիկը միասին էինք քարայրի մը մէջ: Կէսօրէն վերջ, այդ երկուքը միտքերնին փոխեցին «այս ճամբան՝ ըլլելիք ճամբայ չէ, Թուրք գիւղերէն ի՞նչպէս ապահով պիտի անցնինք, ճամբան հանդիպելիք գինուորական պետերուն ի՞նչ փաստացի պատասխաններ պիտի տանք» եւայլն:

— Տկաւին երէկ երդում ըրինք՝ ոչ ոքի պատասխանատու չի բռնել, համբերաշխ ըլլալ եւ գիրար չի դաւաճանել, գիտել տուի:

— Երդումը մէկ կողմ դիր, այսպէս ճամբայ քալել կ՚ըլլա՞յ, բարկութեամբ պատասխանեց Անդրանիկը:

— Մաղաքիա՛, սիրելի՛ս, առաջին օրէն պէտք է հասկնալ ամէն բան, լաւ է չուտ ետ դառնանք, վերջը կը զղջաս, այս ճամբան անել է, մեր վախճանը անստոյգ, մեղմօրէն ըսաւ Գէորգը:

— Ես չեմ կարող փոխել իմ ծրագիրը եւ չեմ դաւաճաներ մեր ուխտին պատասխանեցի վճռական:

Մինչեւ երեկոյ ջանացին համոզել զիս, բայց իմ համոզումով արեւմուտքը չէր որ պիտի փրկէր մեզի, այլ արեւելքը: Ճամբուն վրայ, բոլոր ընկերները միանալով ճամբայ իյնալու ատեն, Գէորգ եւ Անդրանիկը ցերեկուան ինծի ըսածները կրկնեցին եւ մեր միւս ընկերներէն ալ մերժուեցան:

վերջապէս Թէոս Տէր Նազարէթեանը որ յաճախ այդ երկու ընկերներու դէմ ըմբոստացողն էր, բարկութեամբ գոչեց.

— Աւելորդ է ձեր սիրտ պղտորելը, մենք այս ճամբան պիտի չարունակենք, կուգա՛ք, կ'երթանք մխասին, եթէ ոչ, բարի վերադարձ ձեզի: Թէոսի վճռական խօսքերէն վերջ, ճամբայ ինկանք, իսկ անոնք տեղերնին կեցած, մեզ կը դիտէին. երբ տեսան որ փոփոխութիւն չկայ, ակամայ հետեւեցան մեզի:

Ճամբուն վրայ կխսաւեր ջրաղաց մը կար, որմէ քիչ մը վար, կրակ կը վառուէր, երեք հոգիով մօտեցանք կրակին քով նստողներուն, բարեւեցինք եւ տեղեկացանք թէ Թորթուրի կամուրջին մօտ երեսուն վրան զինուորներ կան, որոնք կ'աշխատէին ճամբաներու նորոգութեան: Կարգ մը ուրիշ տեղեկութիւններ ալ ստացանք եւ հեռացանք: Վրաններուն բաւական մօտիկ, երեք թուրք երիտասարդները պատահեցան:

Կեցուցինք եւ հրահանգեցինք որ ետ դառնան, իրենց զինուորական տարբերը պատրուակելով: Անոնցմէ երկուքը կակազելով կ'ուզէին ինքզինքին արդարացնել, պնդելով որ փախստականներ չեն, այլ՝ առջեւ գտնուող զինուորներուն մասը կը կազմեն եւ տուն կը դառնան հանգստանալու:

Այդ մէջտեղ, անոնցմէ մէկը ճարպիկօրէն, մութին մէջ մեր դէմքերը կը զննէր: Թէոս Իմիզեանը նոյնքան ճարպիկ, հրացանի կոթով ուժգին հարուած մը տուաւ՝ հասկցնելու համար թէ իրաւունք չունի կասկածամտօրէն զննելու պետական զինուորը: Թուրքը սարսափած, ներողութիւն խնդրեց: Մօտակայ էքիրկէը գիւղէն էին, բայց ձգեցինք: Քիչ մը առաջանալով, կամուրջի վրան՝ նկատեցինք վրանները բոցավառ կրակներու լոյսով:

Ուրիշ ճամբայ չկար եւ մենք պիտի անցնէինք ճիշտ վրաններու քովէն: Մէկ կողմը ձորակը՝ մեւս կողմը լեռներ կային: Գէորգ եւ Անդրանիկը կ'առաջարկէին այլ կողմի լեռը բարձրանալ եւ բարձրէն անցնիլ, առանց վրաններուն մօտենալու: Լեռնային ճանապարհը մեզմէ շատ ժամանակ պիտի խլէր: Բացի երկուքէն, բոլորս ալ համաձայն էինք ուղիղ ճամբով երթալու: պատերազմի դաշտ գացող զինուորներ էինք, ո՞վ կարող էր մեզմէ «վէսիքա» պահանջել կամ ա-

տարկութիւն ընել: Այն օրերուն՝ ճակատ մեկնող զինուորի մը արժանիքը խիստ բարձր կը գնահատուէր:

Մեր երկու ընկերները նորէն սկսան հակաճառել, այս անգամ ալ ես ջղայնացայ եւ ըսի իմ հաւատարիմ ընկերներուն «առջեւէն գացողը ե՛ս եմ, կը հետեւի՞ք ինծի»:

Ես խորապէս գոհ էի ընկերներուս բարեացակամութենէն եւ արդէն ամէն անգամ այդ հինգ ընկերները ինծի համամիտ կը գտնէի եւ անոնց վստահութեան արժանացած էի: Ընկերներուս կարծիքն առնելով, դիմեցինք դէպի վրանները: Առաջին վրանի Թուրք պահակը իր պարտականութեան գիտակցութեամբ գոչեց՝ «Ո՞վ էք, կանգնեցէք»:

— Ամօթ է պետական զինուորի մը ինքնութիւնը պահանջել, չե՞ս տեսներ որ զինուորներ ենք եւ ճակատ կը մեկնինք, պատասխանեցի:

— Կը ներէք, էֆէնտիմ, զինուոր ըլլալնիդ չգիտցայ:

— Գաստապան չա՞տ հեռու է, հոն հասնիլ կ՚ուզենք, հարցուցի:

— Երեք քառորդ ժամուան ճամբայ է, պատասխանեց: Շնորհակալութիւն յայտնեցինք Թուրք պահակին եւ շարունակեցինք ճամբան:

Մեր խօսակցութիւնը վրաններու մէջ գտնուած զինուորները կը լսէին: Վրաններէն դուրս թափուեցան եւ սկսան նորութիւններ պահանջել մեզմէ: Քանի մը սուտ ու փուտ լուրերով Թուրք բանակի անդոյ յաջողութիւնները պարզեցինք: Սպասելիք տեղ չէր, կ՚աճապարէինք: Բաւական հեռացած էինք, բայց մութին մէջ կանգնած Թուրք զինուորները մեր բաղուկներուն ուժ եւ կարողութիւն, մեզի առողջութիւն եւ Թուրք բանակին յաջողութիւն կը հայցէին Ալլահէն: «Եաշասըն Օսմանլը ասկէրի, ղահր օլսուն Մօսկօֆ» կ՚աղաղակէին:

Գէորգը գինովցած էր մեր ունեցած յաջողութենէն, մօտեցաւ ինծի եւ փսփսաց, «այս ի՜նչ բախտաւորութիւն էր:»

Հասանք Զուրհանկէս, երբեմնի բարգաւաճ հայ գիւղը:

1911 թուի աշնան, բաղդ ունեցած էի ընկերներուս հետ, Ս. Յովհաննէս ուխտի երթալու: Այդեձոր-կարմէր աւետարան եւ ապա հիւր եղած այս գիւղի հայերուն: Գիւղը մութ գնտանի մը կը նմանէր այժմ. վարի պարտէզներէն անցանք

ու ճամբայէն աջ շեղելով բարձրացանք. Գասապայի ճիշտ դէմը նստանք հանգստանալու: Գասապան եւ յարակից հայ գիւղերը դատարկ էին հարազատ տէրերէն, Հայերէն:

Գասապայի շրջանի հայ գիւղերն էին՝ Խոզաղբիւր, Մէղերէկ, Վարխղոնց, Դշաձոր, Մաթուսանց, Կաճ, Այգեձոր, Զուրհանկէս, Զխփօթ, Տղանց, Շէրխտանց, Ցիչէն, Հողէկ, Գոչ, Զիկնաջուր եւ Հնուտ:

Ահա Գասապան. Ծորոխի ափէն սկսեալ, հսկայ ժայռ մը՝ ցցուած դէպի վեր, որուն բարձունքներուն վրայ գրեթէ դեռ կանգուն կը մնան Հայոց Թագաւորներու կողմէ կերտուած պարիսպներ եւ բերդերը, որոնք Հայոց վաղեմի ճարտարապետութեան գեղակերտ կոթողները կը հանդիսանան: Իսկական հայկական բնագաւառ մը ըլլալուն կենդանի ապացոյցներն են՝ բազմաթիւ վանքեր եւ եկեղեցիները:

Նոր գեղը, համաձայն պատմարաններու՝ եղած է Հայ Թագաւորներու ամառանոցը եւ մաս մը Թրքաբնակ գիւղեր դեռ մինչեւ այսօր ալ կը պահեն այդ գիւղերուն հայկական անունները, օրինակ Ծըլաձոր, Հանդէս եւայլն:

Գասապան, բուն քաղաքը ունէր 89 ընտանիք հայ, փռուած՝ լերան լանջին վրայ: Լուռ ու խորհրդաւոր, որբացած հայ տուներու բուխերիկներէն երկար ատենէ ի վեր ծուխ չէր բարձրանար:

Ես ընկղմած էի երեւակայութեանց մէջ, երբ ընկերներէս մէկը թեւէս բռնելով ըսաւ, մեկնի՛նք, բաւական հանգստացանք:

Թողինք Գասապան ու գիշերով մտանք նոյն քաղաքին վերեւ գտնուած պարտէզները: Դժուարութեամբ անցանք խորտ ու բորտ տեղերէ, մեծ-մեծ մացառներով շրջապատուած վայրերէ եւ բարձրացանք ճանապարհը: Աշնանային աշխատանք կատարող մարդոց շուները սկսան հետապնդել մեզ, մինչեւ որ անյայտացանք:

Տղանցի բարձունքէն զահավիժող ջուրին քովն ալ քիչ մը հանգստացանք, անցանք պզտիկ լեռ մը եւ հասանք Աղբրիկի դիմացի լեռը: Այս վայրը ապահով էր եւ մինչեւ լուսաբացը, մենք գտանք մեզի համապատասխան քարայրները, որոնք կը գտնուէին Աղբրիկ եւ Զիրքինի Թուրք գիւղերուն

դիմացը։ Երեկոյեան՝ իջանք Կապան-Քէօփրիւսին, ծառի մը տակ նստանք։ Հացի պակասէն չի նեղուելու համար, յարմար դատեցինք երեք ընկերներ ղրկել Չիրքինի Թուրք գիւղը, դրամով հաց առնելու։ Սարգիսը, Խորէնը եւ ես պէտք է երթայինք։

Չիրքինի գիւղին տակ գտնուած մուհաճիրներու մէջ իրարանցում մը տեղի ունեցաւ, հաւար կանչել սկսան, կասկածելով որ մենք Մօսկօֆի զինուորներ ենք։

— Մի՛ վախնաք քոյրեր, մենք Թուրք զինուորներ ենք, պարզ ճամբորդներ՝ ըսելով հանդարտեցուցինք զանոնք։ Այս հանդստացուցիչ խօսքերուն վրայ, խումբ մը Թուրք կիներ չարշաֆի մէջ պլլուած մեզի մօտեցան եւ կարեկցութեամբ սկսան խօսիլ իրենց քողի տակէն շատ համարձակ լեզուով։ Կարճ կապեցինք խօսակցութիւնը եւ խնդրեցինք որ Մըխթարի տունը ցոյց տան մեզի։ Տասներկու տարեկան տղայ մը, զիկ զակ ճամբաներով մեզի առաջնորդեց Մըխթարին տունը։

Դրան առաջ, քաղաքավարութեամբ բարեւեցինք երեք Թրքուհիներու, որոնք նստած տան առջեւի սաքուին վրայ, իւղոտ փայտի կտորի լոյսին տակ իրենց աշնանային աշխատանքը կը կատարէին։

Թրքուհիները գոհունակութեամբ մեր բարեւն ընդունեցին, բայց անոնցմէ ամէնէն տարեցը, Մըխթարին կինը անհանգիստ շարժումներու մէջ էր։

— Ալի աղայի տունն ա՞յս է, վալիտէ՛ (մայրիկ), հարց տուի։

— Այո՛, պատասխանեց տարեց կինը։

— Ալի աղան ո՞ւր է, հաճեցէք յայտնել որ դուրս գայ։

— Այսօր տունէն կը բացակայի ըսաւ եւ տուած հարցումէս վերջ սաստկացուց իր անհանգստութեան նշանները։

— Դուրս կանչեցէ՛ք, իրեն ըսելիք ունիմ ըսի։

Տարեց կինը նստած տեղը քթին տակէն բաներ մը մըրտաց, կ՚ուզէր բան մը ըսել, բայց չէր համարձակէր։ Հասկցանք կնոջ անհանգստութեան պատճառը, ամուսինը զինուոր էր եւ առանց արտօնութեան տունը կը մնար, տան վերաբերեալ կարգ մը գործեր կարգադրելու, ինչպէս որ քիչ վերջ, կինը խոստովանեցաւ։ Ան՝ կարծած էր, որ մենք եկած

ենք իր ամուսինը ձերբակալելու:

— Մայրի՛կ, մեզմէ մի՛ վախնաք, մենք պատերազմի ճակատը կը մեկնինք, բաւական թիւով ընկերներ ունինք, որոնք Կապան Ֆէօփրիւսիւ մեզի կը սպասեն: Եկած ենք մեր ընկերներուն համար զրամով հաց դնելու, Ալի աղան այդ խընդրի համար տեսնել կ'ուզենք ըսինք:

— Լա՛ւ, բայց Ալի աղան ներկայիս գիւղին մըխթարը չէ, գիւղի մէջ տարեց մարդ չի պտնուելուն համար, այդ տիտղոսը դեռ կը մնայ իր վրայ, պատասխանեց կինը:

— Հոպ չէ՛ հոպ չէ՛, մայրիկ, մենք գիւղի ներքին գործերուն խառնուելու իրաւունք չունինք: Կը խնդրենք որ կանչէք Ալի աղան, կ'ուճապարենք, ժամանակ չկայ երկար սպասելու եւ գիտենք որ Ալի աղան հիմա տունն է:

Տարեց Թրքուհին դանդաղ քայլերով տուն մտաւ եւ Ալի աղային հետ, մխասին դուրս եկան:

Վերջինը, Թրքական յատուկ չողոքորդութեամբ, ժպիտը դէմքին, երկու ձեռքով թէմէննա ընելով բարեւեց սիրալիր:

Մեր հանդամանքը ծանօթացնելէ յետոյ, յայտնեցինք նաև որ ղրկուած ենք զրամով հաց խնդրելու իրմէ:

Ալի աղան հազար ու մէկ պատճառաբանութիւններով պարզեց գիւղի մէջ հաց չպտնուելու պարագան եւ խոկապէս որ հացի պակասութիւն ունէին այդ խեղճ ու կրակ գիւղին բնակիչները:

Սպիրը մրգեղէններու չրջան է, հացը միշտ նուազ է, մանաւանդ ձորախի ափին ինկած Զիրքինիի եւ չրջակայքին մէջ: Այլեւս հացի սպասելը անիմաստ էր, առաջարկեց որ՝ հացի փոխարէն չոր թուէթ վերցնենք իրմէ, ինչ որ նպատակայարմար էր, համաձայնեցանք: Թուէթը օգտակար էր եւ Ալի աղան իր տան մէջ պատրաստ ունէր:

Յանձնարարեցինք որ երեսուն օխայ թուէթ պատրաստէ, օխան վաթսուն փարա կ'արժէր:

Մինչեւ թուէթը կլլուել, պատրաստելը, Ալի աղան մեզի հիւրասիրեց աչնանային խաղողով եւ սեղանի վրայ դրաւ հազիւ 150 կրամ ծանրութեամբ երկու հաց, երեքիս համար, այն ալ իր անչափահաս որդւոյն ճամբի պաշարն էր Սպեր երթուղարձի համար:

Տարեց Թրքուհիի ժտավախութիւնը վարատած էր եւ անվերջ հարցումներ կ'ուղղէր մեզի.

— Հաֆըզ էֆէնտի, զաւակս, մեր այս շրջաններէն բոլոր կեավուրները աքսորեցին, ի՞նչ եղաւ այդ խայիններուն վիճակը, տեղեկութիւն մը կը հաճի՞ք տալ:

— Ի՞նչ տեղեկութիւն կ'ուզես վալիտէ:

— Անոնց բնաջնջումը՝ ձեզի պէս ֆիտաններու ձեռքով: Սուր մը կար կողէս կախուած, պատեանէն հանեցի ու ցոյց տուի, Թրքուհիին հայատեաց ախորժակը յագեցնելու համար: «Կը տեսնե՞ս այս սուրը, ղեռ հայու արեան հետքեր կան վրան, դնդակով սպանածներէս զատ, վաթսունէն աւելի հայերու գլուխներ կտրած եմ»:

Այդ տարիքին հասած Թուրք կինը, վրէժխնդրութեամբ լեցուած, հայատեաց մոլուցքով եւ ցեղային հպարտանքով պոչեց՝ «օ՛խ, էլէրինէ ղուրպան. (ձեռքերուդ մատաղ), քեր այդ ձեռքերդ համբուրեմ, Հաֆըզ էֆէնտի, այդ ի՛նչ նուիրական լուր է որ տուիր»:

Նոյնքան մեծ վրէժխնդրութեամբ լեցուած էինք նաեւ մենք երեքս եւ իրարու երես կը նայէինք եւ այն սուրը որ այդ գերդաստանին գլուխները պէտք էր թռցնէր, չի թռցուց, որովհետեւ ճամբորդ էինք:

— Այս շրջաններու մէջ տակաւին այդ տեսակ Հայեր կը գտնուի՞ն, եթէ այո, մենք անոնց թաքստոցները շուտով կը գտնենք եւ զանոնք կը բռնենք, կը կոտորենք, մենք վարժ ենք այդ մարզին մէջ, հարց տուի, բորբոքած Թրքուհիին աւելի գոհացում տալու համար:

— Ո՛չ, զաւակս, Սուլթանական իրատէն երբ անոնց հալորտուեցաւ, անոնք ճամբայ ինկան, յուսալով որ մէկ ամիսէն կը վերադառնան: Հիմա շա՛տ լաւ ենք, Ցիշէնցի Հայերուն թողած գոյքերէն բաւական օգտուեցանք, ցանած հունձքերն ալ մեզի մնացին թէեւ, բայց վերջը կառավարութիւնը պրաւեց բերքը, մեզի չնչին բան մը վճարելով: Օգտուեցանք նաեւ Խոտորջուրի եւ Հունուտի Հայերէն: Օ՛, ինչ հարուստ էին Խոտորջուրի Հայերը, ասկէ անցնելուն՝ չոր մրգեղէններով, լաւագոյն կերպասներ, ճերմակեղէններ առինք իրենցմէ:

Ընկճուած սրտիս գոհացում տալու համար մասամբ մը,

ուզեցի իր սրտին մէջ սոսկում եւ կսկիծ դնել: «Բայց վալլիտէ, մենք ալ լաւ վիճակի մէջ չենք, տէրը մի արասցէ, եթէ Մոսկօֆը գայ եւ մեր երկիրը գրաւէ, մեր դրութիւնը անոնցմէ վատ կ'ըլլայ» ըսի:

Այս արտայայտութիւնս, պահ մը լռութեան դատապարտեց զինքը, ու սարսափահար գոչեց՝ «Աստուած չի ցուցնէ՛, տղաս:»

Բարեբախտաբար, ո՛չ թէ Աստուած, այլ մարդիկ ցոյց տուին անոնց եւս:

Անհրաժեշտ էր սակայն, մեր անցնելիք ճամբաներուն մասին ալ տեղեկութիւններ կորզել Ալի աղայէն: Այդ ալ յաջողեցանք: Ու բաժնուելով վերադարձանք ու հասանք Կապան քէօփրիւսին. մեր քիչ մը ուշանալուն համար, մեր ընկերները մտահոգուած էին: Խաղողը մէջտեղ դրինք որ ուտեն, իսկ թութը հաւասար կերպով բաժնեցինք բոլորիս ու ճամբայ ելանք:

Ով որ համբորդած է այդ վայրերէն, ան միայն կրնայ ըմբռնել մեր ճամբորդութեան դժուարութեանց մանրամասնութիւնները: Մութ գիշերնե՛ր, անդնդախոր ձորե՛ր, հազիւ քառասուն սանթիմեթր լայնութեամբ ճամբաներ, մացառներ, քարքարոտ տեղեր, ձորոխի հոսանքն ի վար:

Ահա տեղ մը՝ ուրկէ պիտի անցնինք: Աջ կողմը՝ անդունդ մը ձորոխի ափին, ձախը՝ անմատչելի լեռ մը, ուր՝ միայն արծիւները կրնան ճախրել, փոքրիկ անզգուշութիւն մը՝ եւ ձորոխի յորձանքներէն կը տարուէինք: Իմն ընկերներով, խոր խաւարի մէջէն, կեանքերնիս ամէն վայրկեան վտանգի ենթակայ, լուռ ու մունջ կ'անցնէինք այդ նեղ կածաններէն:

Ալի աղայէն լսեցինք որ Սալաջուրի աջեւը քանի մը ոստիկաններ կը բնակին: Պզտիկ հողամաս մը ճամբան կը բաժնէր ձորոխէն: Ոստիկանական պահականոցէն չի նշմարուելու համար ճամբան չեղեցինք դէպի ձորոխը:

Սալաջուրէն դէպի վար հոսող ջուրին քով Մկրտիչ Դաւիթեանը փոքրիկ անզգուշութեան մը պատճառով, թաղուեցաւ ջուրին մէջ, իսկոյն բռնեցինք եւ քիչ մը վարէն՝ ապահով անցանք հակառակ կողմը: Սալաջուրին աջեւի պահականոցէն ազատուեցանք:

Երկու ջրերու միացման տեղը, իրար բախող յորձանք-ները խելայեղ աղմուկով ձորը կը թնդացնէին:

Այդ գիշերը, Լագուպարի պարտէզներուն մօտ, մեզմէ քիչ մը հեռուն՝ կրակ տեսանք: Այդ կողմերը ճամբան որոշ չափով տանելի էր, ձորը՝ երթալով կը լայննար եւ մեր առջեւ կը պարզուէին պարտէզները: Ճամբէն վեր, կրակին շուրջը երեք Թուրք ծերունիներ բոլորուած էին: Աշնանային պաղ օդին, անոնցմէ մէկը, մէջքէն վեր մերկ, կոնակը տուած կրակին, նստած վիճակի մէջ կը քնանար: Գէորգ կատակելով գոչեց «զգուշացի՛ր ծերունի՛, յետոյքդ կ՚այրի»:

Երեք Թուրք ծերունիները անակնկալի եկած, սարսափա-հար մեզի կը նայէին: Մերկ ծերունին, իր կեցուածքը չի փոխեց, ոչինչ չեղածի պէս, միայն գլուխը քիչ մը ծռելով պատասխանեց մեր բարեւին:

Մենք ալ նստանք կրակին շուրջը եւ սկսանք սարէն ձորէն խօսիլ: Գէորգը քիչ մը կատակելէ վերջ, իր ձայնին մէջ յո-խորտ շեշտ մը դնելով ըսաւ, դուք զինուորական փախստա-կաններ էք, հետեւեցէք մեզի:

Անոնցմէ մէկը, որ տակաւին մերկ կոնակը կը տաքցնէր, քնանալու ձեւեր առաւ, միւսը՝ ձեռքը գզգըզած մօրուքին տանելով ըսաւ.

— Այս վիճակիս մէջ կը կարծէք որ ես կրնամ զինուո-րութեան օգտակա՞ր դառնալ, տարիքս վաթսունէն աւելի է, զաւա՛կս:

— Զինուորութեան մէջ ձեզի յարմար շատ գործեր կան, ո՞խ ալ չես կարող մաքրել, դոռաց Գէորգը:

Ես ու Խորէն իրարու նայելով կը ծիծաղէինք, Գէորգը լաւ գտած էր վախցնելիք մարդիկ:

Երեք Թուրք ծերունիները շուարած, լեղուակալ մնացեր էին եւ Գէորգը քաջալերուելով անոնց երկչոտութենէն շա-րունակեց՝

— Դուք ինչացո՞ւ էք, ո՞րտեղէն կուգաք:

— Զաւա՛կս, երեքս ալ Բիգէի շրջանէն ենք, Բոնակապան գացեր էինք, մեր տղաքը տեսնելու, որոնք զինուորներ են, քիչ մըն ալ դրամական օգնութիւն ըրինք իրենց եւ կը վերա-դառնանք, այս է ճշմարտութիւնը, պատասխանեց մօրուա-

ւոր թուրքը:

— Ես չեմ հաւատար, ցո՛յց տուէք ձեր վէսիքաները, պոռաց Գէորգը:

Ես ու Խորէնը կը չարունակէինք ծիծաղիլ, տեսնելով որ Գէորգը չաո նեղը ըրած էր թուրք ծերունիները:

Գիշերը կը սահէր եւ լուսաբացին՝ պէտք էր հասնէինք Հունուտի անտառը (Հունուտի արեւելակողմը):

Արշալոյսը դեռ նոր կը բացուէր, Հունուտի ջուրէն անցանք. դիմացի ձորին մէջ, պզտիկ տնակի մը առջեւ հուն փուռած էր, ճմրան համար չորցնելու նպատակով, կիսով չափ չոր, կէս մըն ալ թարմ: Հապճեպով հաւաքեցինք որչափ որ կարելի էր եւ բարձրացանք անտառը, մայրիի մը տակ պառկեցանք պահակ մը նշանակելով:

Վտանգաւոր վայրերէն չափով մը անցած էինք, ապահով էինք եւ մինչեւ կէսօր քնացանք: Ապա որոշեցինք որ անկէ ետք մեր ճամբան չարունակենք ցերեկները, որովհետեւ դիշերներ այդ ճամբաներէն երթալը վտանգաւոր էր եւ անկարելի:

Ճաշելէ վերջ, երբ լերան կատարը հասանք (Հունուտի արեւելքը) հանդիպեցանք չորս թուրք տուներու, որոնց բնակիչները լծուած էին աշնանային աշխատանքներու:

Մօտակայ Մէզիրէէն դեղադէմ եւ բարձրահասակ երիտասարդ մը մեզ դիմաւորեց եւ մեզ առաջնորդեց իր տան առջեւը, կալ տըվարիին տակ:

Զգուշանալով, հիւրասիրութեան մասնակից եղանք միայն չորս ընկերներով, մնացեալ հինգ ընկերները մեզմէ հեռու տան մը պատին տակ նստեցուցինք:

Հիւրասիրութեան յատուկ ձեւակերպութիւններէ վերջ, սկսանք խօսիլ այդ համակրելի թուրք երիտասարդին հետ:

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ այդպէս կայտառ, դինուորական տարիքի մէջ գտնուող երիտասարդ մը ըլլալով, դինուոր չես կանչուած, հարցուցինք:

Երիտասարդը խակոյն դրպանէն թուղթ մը հանեց եւ ինծի երկարեց:

Ակնարկ մը նետեցի թուղթին վրայ եւ հասկցայ որ զերծ մնացած է դինուորական ծառայութենէ, զրամական հատուցում ընելով: Ան խօսք բացաւ Խոտորջուրցի Հայերու մասին

եւ ըսաւ թէ ասկէ երեք չաբաթ առաջ, լեռնային քարայրի մը մէջէն, ոստիկանները 24 Հայեր բռնեցին, որոնցմէ չորսը տղամարդ էին, մնացածները կիներ եւ տարուեցան կիսկիմ:

— Լեռներու մէջ դեռ ուրիշ Հայեր ալ կա՞ն, հարցուց Գէորգը:

— Անցեալները, երեք Հայեր մեր հօտաղներու առջեւէն փախած էին Լեղանի անտառը եւ անհետացած էին:

— Ուրիշ մանրամասնութիւններ չունի՞ք Խոտորջուրի Հայերու մասին:

— Շատ դժբախտութեանց ենթարկուեցան խեղճերը մեր ոստիկաններու կողմէ, ես որպէս թուրք, բնաւ կողմնակից չէի հայ ժողովուրդի այդ ողբերգութեանը:

— Դուք որպէս իսլամ մի՞թէ կողմնակից չէիք կեավուրներու բնաջնջման, հարցուցի:

— Այո՛, Հաֆըզ էֆէնտի, բայց մարդկային խիղճը այդ տեսակ աղեխարշ տեսարաններու առջեւ չի կարող չյուզուիլ, ճիշտն ըսեմ, իմ խիղճս ինծի կը տանջէր, ըսաւ թուրքը:

Գիտնալով հանդերձ՝ մինչեւ Խոտորջուր որչափ ճամբայ կայ, հարցուցի՝ այս երեկոյ կրնա՞նք հասնիլ Խոտորջուր:

— Պէտք չկայ այդքան աճապարելու, այս երեկոյ իմ պատուական հիւրերս էք:

— Ո՛չ, որպէս զինուորներ, չենք կարող մնալ, որուհետեւ օրը պարտաւոր ենք մեր բանակավայրը հասնիլ, վերջը պատասխանատու կը մնանք, պատասխանեց Յորէնը:

— Ձեմ պնդեր, ուրեմն բարձրացէք մեր վերի մէզիրէները, դիշերը հոն մնացէք, մեր զինուցիներն են անոնք եւ ձեզի կը հիւրասիրեն, ըսաւ թուրքը:

Խօսակցութեան ընթացքին, հասկցանք թէ Խոտորջուրի մէջ զինուորական ինչքան ուժեր կան: Շնորհակալութիւն յայտնելով ճամբայ ելանք դէպի Վեղանի լերան հարաւային կողմը գտնուած Հունուտի վերջին մէզիրէները:

Եօթ-ութ փոքրիկ խրճիթներ՝ առաստաղները ծածկուած բարակ փայտերով, վրան քիչ մը հող լեցուած, լերան լանջին վրայ, գազաններու որջերէն քիչ տարբերութեամբ, մարդկային որջեր էին: Կը քալէինք դէպի խրճիթները, քանի մը անչափահաս տղաներ եկան մեզ դիմաւորելու:

Առնցմէ մէկը, որ տանըչորս տարու էր, Շիւքրի անունով, դիւղին պետը կը հանդիսանար: Հիւրասէրի մը յատուկ մեծարանքով մեզ առաջնորդեց իր տան կողքին պոնուած ամառնային հանդստավայրը:

Գիւղին բնակչութիւնը կը բաղկանար տաս կիներէ եւ եօթ ութ մանուկներէ, պատանիներէ եւ աղջիկներէ: Այրերը կը բացակայէին գիւղէն: Բարեւեցինք, նստանք մեզ համար փռուած կապերտներուն վրայ: Թուրք կիները չարշաֆնեղու մէջ փաթթուած, մէկ կողմը նստած, նորութիւններ կը պահանջէին մեզմէ: Քանի մը խօսքերով պոհացուցինք իրենց հարցասիրութիւնը:

Տանեչորս տարեկան Շիւքրին, իր դիւղապետի հանդամանքովը սկսաւ հրամաններ արձակել, մեր չուրջը հաւաքուած կիներուն եւ իրեն հասակակիցներուն:

Պատանիները չտապեցին իրենց պետի հրամանները կատարելու: Շիւքրին ինքը պատրաստեց սեղանը եւ յաջորդաբար սկսան հասնիլ դիւղական ամաններով պատրաստուած պանոպան կերակուրներ, բայց հացը անբաւարար էր:

Երա՞գ է թէ իրականութիւն... Լեռնային փոքրիկ թըրքական դիւղի մը մէջ ինն ընկերներով նստած էինք ընթրիքի: Ախորժակով կերանք եւ եթէ այդքան եւս բերէին, այն ալ ուտելու ախորժակ ունէինք:

Մելքեսէթի պրաւած չաքարներէն կտոր մը պահած էինք, Շիւքրին աւաջարկեցինք որ թէյ մը պատրաստէ: Տղան ցաւով յայտնեց թէ՝ տարիէ մը աւելի է որ չաքարի երես տեսած չեն:

Ըսի թէյ ալ ունինք, չաքար ալ: Հինգ վայրկեանէն տաք ջուրը բերին եւ ընթրիքէն վերջ, թէյ ալ խմեցինք:

Մէկուկէս ժամուայ ընթացքին ընտելացած էինք մեզ հիւրասիրողներուն եւ սկսանք թուրքերէն քանի մը երգեր ալ երգել: Թուրք կիները չրջապատած էին մեզի եւ հետաքրքրութեամբ մտիկ կ'ընէին մեր երգերը, «Ղաւիֆէ, Գոնեալը», եւայլն: Երկու թէօռաները որ կողքիս նստած էին, սկանչէս փափացին «Լուսին չկայ» երգենք, ինչ կ'ըլլայ, թող ըլլայ: Հասկցայ որ կը կատակեն: Այդ միջոցին, թէյի չուրջ Սարգիս եւ Անդրանիկը վէճի բռնուած էին, Սարգիսը

բարկացած ըսաւ «Պիղիմ Անդրանիկ տէ...» բան չի հասկցան Անդրանիկ բառէն, իսկոյն միջադէպը գոցեցինք:

Կերակուրով եւ թէյով չի գոհացանք, ախորժակնիս միս ալ կ՚ուզէր:

— Շիւքրի, պզտիկ եղբայրս, մտացու յարմար բան մը կը գանուի՞ ձեր գիւղը, միս ուտել կ՚ուզենք, դրամը կը վճարենք. ըսի:

— Հաֆը՛զ էֆէնտի, չատ լաւ խնամուած այծ մը ունիմ, եթէ կ՚ուզէք կը կտրեմ իսկոյն, եւ գնաց այծը բերաւ, վճարեցինք: Անդրանիկ եւ միւս տղաները մորթեցին այծը, կտոր կտոր ըրին, կաթսայի մէջ դրին եւ սկսան եփել: Մեր ընկերներէն մէկը Թուրքերէն երգ մը երգեց, Թրքուհիները լալ սկսան լսելով «Մայրիկդ այս օրերուն համա՞ր մեծցուցած է քեզ»:

Երկու ժամէն ղաւուրման պատրաստ էր, բոլորս հաւաքուեցանք, սեղանակից դարձնելով նաեւ Շիւքրին եւ իր հասակակից երկու Թուրք տղաներ: Կէսը կերանք, կէսն ալ մէջերնիս բաժնեցինք:

Յանկարծ ուրիշ միջադէպ մը՝ Մալաթեցի Մարտիրոսը հայերէն արտասանեց հետեւեալ նախադասութիւնը «Ղաւուրման լաւ էր, ամմա քիչ մը չորցած էր»:

Այդ աստիճանի անխոհեմութիւն՝ ճիշտ որ ներելի չէր, մեր քովը գտնուողները փոքր տղաներ էին, բան մը չէին կարող ըմբռնել, բայց ինչո՞ւ զգոյշ եւ խոհեմ չըլլար:

Բանէ մը տեղեկութիւն չունեցողի պէս ըսի մեր պզտիկ գիւղապետին, «Շիւքրի՛, եղբայրս, ձեր տեղական բարբառը քիչ մը կը տարբերի մերինէն: Քիչ առաջ սեղանի վրայ պանիր բերած էիք, դուն անոր վազճատ անուն տուիր:»

— Վնաս չունի, Հաֆըզ էֆէնտի, փառք Աստուծոյ, ամէնքս ալ «էհլի իսլամներ ենք» պատասխանեց Թուրք տղան:

Գէորգ որ Մարտիրոսէն նեղուած էր Քոսքոռէն ձեռք ձգուած ցուլը փախցնելէն ի վեր, Թուրք տղաները մեր քովէն հեռանալէն վերջ, իր դայրոյթը թափեց Մարտիրոսին վրայ:

Վերջինս ընկճուած էր իր գործած սխալին համար:

Կէս գիշեր էր, հոն պառկեցանք մինչեւ արշալոյս:

Լուսաբացին բարձրացանք Լեզանի անուանի լերան կա-

տարը: Աչնանանչին թախծոտ արեւը սկսաւ բարձրանալ կարմրիկի հարաւային լերան եռեւէն: Հեռուէն կը դիտէինք, հինաւուրց այդ չէն պիւղը. քիչ տուներու ծխնելոյզներէն ծուխ կը բարձրանար: Թուրքերը կարմրիկի Հայերն ալ Ռոտորջուրցիներուն միախառնելով, քշած էին դէպի բնաջնջում (Բաբերդի ուղղութեամբ):

Մեր ճանապարհի ուղղութեան վերաբերեալ երկու տեսակէտ կար, առաջինը՝ ուղղակի, այսինքն՝ Ռոտորջուրի մէջէն, երկրորդը՝ լեռնային ճանապարհով: Ռումբի մեծամասնութիւնը կողմնակից էր վերջին տեսակէտին:

Ռոտորջուրի արեւմտեան ժայռոտ եւ դժուարանցելի լերան ծերպերէն պիտի կտրէինք Ռոտորջուրը՝ կովնոց մէզիրէն հասնելու համար: Այդ չրջանին ծանօթ եղողները միայն կրնան պաղափար կազմել մեր տաժանելի ճամբորդութեան մասին:

Լեղանի լեռնէն. մինչեւ Պապանոս, հանդիստ քալելով, կրնայինք հասնիլ երեք ժամէն, իսկ լեռնային անցքերով՝ առաւօտէն մինչեւ կէս պիշերը քալեցինք: Պապանոսէն անդին, Մկրտիչ Դաւինեանը պիտի հանդիսանար մեր ուղեցոյցը (վալատ):

Արեւամուտին հասանք կովնոց եւ տեղաւորուեցանք եկեղեցիին մէջ: Գիւղը բոլորովին աւերակ դարձած էր: Պտոյտ մը կատարեցինք գիւղին մէջ, ամենուրեք միայն աւեր ու քանդում նկատելի էր: Փողոցներու մէջ ցրուած էին գրքեր, կարասիներ, փշրուած ամանեղէններ: Մատուռը նոյնպէս քանդուած եւ եկեղեցական գրքերը պատռտուած էին:

Կին ու երախաները ջարդող Թուրքը, փոքրիկ մատուռին դրան ճակատին ոսկեզօծ տառերով՝ մարմարեայ արձանագրութիւնն ալ փշուր-փշուր ըրած էր:

Աւերակ մատուռի քով նստած կը մտածէինք թէ ո՞ր կողմէն պիտի չարունակենք ճամբան Պապանոս հասնելու համար, մանաւանդ որ գիշերը վրայ կը հասնէր:

Ռոտորջուրի վերի մասերէն՝ Վայնա, Գեղուտ եւ Կախմուզուտ տակաւին մեզմէ վեր կը մնային, պէտք էր այդ չրջաններէն ալ ապահով անցնէինք:

Այդ երեք վայրերը որ իրարմէ քիչ հեռու կը դտնուէին,

համաճայն մեր ստացած տեղեկութեան՝ քանի մը գիւղերը կը մնային: Եթէ լեռնային ճամբան չարունակէինք, ապահով էր, բայց գիշեր առեն այդ ծերպերէն անցնիլը խիստ վտանգաւոր էր: Ակէ գաս, մեր տրեխները մաշած էին, հարկադրուած էինք խնայել մեր տրեխները:

Որոշեցինք՝ կովնոցէն իջնել Կախմուղուտի տակ, երբ այդ վայրերու բնակիչները քնացած ըլլան, այն առեն անցնիլ այդ տեղերէն: Կախմուղուտէն քիչ մը վար ջուրի ակին էինք եւ գիշերային մթութեան մէջ, երեսուն-քառասուն կէտերէ հազիւ պատուհաններէն գոլացող լոյսը նշմարելի էր:

Գէորգ եւ Անդրանիկ ձերբակալուելու վախով՝ սկսան տրտնջալ թէ՝ «լեռնային ապահով ճամբան ձգած, ինչո՞ւ իջանք կեդրոնական վտանգաւոր ճամբան, եւայլն»:

Երկուքն ալ ինձ դէմ պայրացած էին, որովհետեւ ես էի պատասխանատու վարտը, մինչեւ Ստորջուր հասցնելու: Անոնց նպատակն էր ինծի համամիտ եղող ընկերները ըմբոստացնել իմ դէմ: Բայց երբեք չյաջողեցան: Ես վստահ էի վեց ընկերներուս իմ հանդէպ ունեցած հաւատարմութեան եւ խոստումին: Վստահ էի թէ՝ անոնք ամենատագնապալի պահերուն իսկ չպիտի դաւաճանեն ինծի: Ամենայն հանդարտութեամբ մտիկ ըրի ինծի ուղղուած լուտանքները երկու ընկերներու, մանաւանդ Գէորգի կողմէ:

Մեր առած քայլը սխալ է եղեր, սակայն կովնոցի մէջ տուած մեր որոշման համամիտ էին:

Համբերութիւնս հատած, գոչեցի. «Ընկերներ, ես կը չարունակեմ ճամբան, փափաքողները կրնան հետեւիլ ինծի»: Միւս ընկերները չուրջս հաւաքուեցան, Գէորգ իր պարտքը տեսնելով, հայհոյանք մըն ալ ուղղեց հասցէիս:

Վիճելու, պատասխանելու ժամանակը եւ տեղը չէր, ճամբայ ելանք եւ անոնք դլխիկոր հետեւեցան մեզի:

Քառորդ ժամէն՝ անցած էինք վտանգաւոր վայրերէն եւ Պապանոս բարձրացող ճամբուն վրայ գտնուած ջուրին եղերքը հաւաքուեցանք:

— Աւելորդ չէի՞ն ժամ մը առաջ ըսածներդ խնամի Գէորգ, բաւ Թէոս Ցէր Նազարէթեանը:

— Լաւ չէ՞ վտանգը չտեսած՝ անոր հետեւանքներու մա-

սին մտածել, մեղմութեամբ պատասխանեց Գէորգը: Սարգիսն ալ բարկութեամբ գոչեց. «Դուն արդէն ամէն կողմդ վտանգ կը տեսնես, եթէ քեզի եւ Անդրանիկին լսէինք, Լոռնքի լեռներէն չէինք շարժիր, քանի որ առաջին օրէն վտանգաւոր գտած էիր մեր ճամբան: Ինչո՞ւ Ս. Յովհաննու ուղղութենէն չվերադարձանք: Մենք ալ գիտենք որ ճամբան վտանգաւոր է, բայց պէտք է շարունակենք մինչեւ մեր վերջին շունչը: Ինչո՞վ կրնայինք ապահովել մեր գոյութիւնը Լոռնքի լեռներուն մէջ: Կը յիշէ՞ք Սուլը Տէրէի՝ չորս օր առաջ տեղի ունեցած մեր նուիրական երդումը, իրարու պատասխանատու չի համարելու, իրար չի դաւաճանելու համար: Զորս օրուան ընթացքին՝ երրորդ անգամն է որ ոչինչ բաներու համար սիրտեր կը պղտորէք եւ ճամբորդութիւնը խանգարել կ'ուզէք գիտցած ըլլաք որ՝ հարկադրուած ենք շարունակել ճամբան, մինչեւ ազատութեան դուռը:

Գալով Հաֆըզին, անվայել է հայհոյելդ եւ ես ամբողջ հոգւովս հակառակ եմ եւ կը բողոքեմ:

Տմարդութիւն է մէկու մը հանդէպ արտայայտուիլ այդ, կերպով, որ Լոռնքի անտառէն մինչեւ հոս, յաջող եւ ապահով հասցուցած է: Մտածէ՛ տուած խոստմանդ վրայ:»

— Զէ՛, ախպար, բաւական է, քանի որ դժգոհ էք, լաւ է որ բաժնուինք մեզմէ, խիստ արտայայտուեցաւ Թ. Իմիզեան:

Խորէն որ իր բարի եւ խոհեմ բնաւորութեամբ չէր ուզեր ոեւէ մէկու հետ բախում ունենալ երկու Թէոսներու կարծիքին համամիտ էր. անարդար յարձակումներու պահուն կ'ընդվզէր եւ իր գայրոյթը կը յայտնէր. յանկարծ պոռթկաց. «Գէո՛րգ խնամի, կը կարծէ՞ք որ՝ ձեր այդ ընթացքով պիտի կրնաք փոփոխութիւն մը առաջ բերել, ընդհակառակն՝ աւելի պիտի դժուարացնէք այս կարեւոր գործը, Ձեզի կը մնայ լուռ ու մունջ համակերպիլ խումբի մեծամասնութեան կարծիքին, մինչեւ ե՞րբ պիտի շարունակէք այսպէս: Իմ կարծիքով, մեր ապագան փայլուն է:»

— Ծօ ախպա՛ր, դուք չէ՞ք գիտեր ճամբորդութեան ընթացքին պատահելիք անակնկալները, պատրաստ հաց ու պանի՞ր կարծեցիք, որ ուտէք. առանց աշխատանքի եւ տանջանքի վաստակ չկա՛յ, յօնքերը կիտած, գիտել տուաւ Մը-

կրտիչը: Գէորգ եւ Անդրանիկը սաստիկ ընկճուած էին: Անդէն Մարտիրոսն անգամ զայրոյթ յայտնեց եւ զարմացաւ համբերութեանս:

— Եթէ ես ըլլայի քո տեղը, Գէորգի հետ անպատճառ կը կռուէի: Մումբի մեծամասնութեան դիտողութենց վրայ վերջակէտ դրուեցաւ յաճախակի անտեղի վէճերուն եւ այլեւս այդ երկու ընկերները խնդիր չստեղծեցին մինչեւ մեր ազատութեան հռչտող օրը:

Քանի մը խօսքեր ալ այդ երկու ընկերներն ընելէն վերջ, կրկին եղբայրաբար չարունակեցինք վերելքը դէպի Պապանոս:

Յոտորջուրի ամենավերջին մզկիթներէն մէկը հասնելով, Կոմնոցի նման, մատուռի մը հանդիպեցանք, որը նոյնպէս աւերակի վերածուած էր. գիւղը քարուքանդ էր եւ աւերակներուն մէջ պտուկեցանք մինչեւ լոյս:

Համաձայն խոստմանս, հոս կը լրանար իմ վարատութիւնը եւ պատասխանատուութեանս չրջանը, անկէ վերջ, Մկրտիչ Դաւիթեանին կը մնար առաջնորդութիւնը:

Ճամբուն կէսը անցեր էինք: Առաւօտ, խումբը Մկրտիչի առաջնորդութեամբ ճամբայ ելաւ: Լեռնային օձապտոյտ, նեղ ճամբով մը բարձրացանք Յոտորջուրի հիւսիսը գտնուող լերան կատարը (եայլան): Թէեւ արեւը բաւական տարածուած էր, բայց լերան եղեամէն առաջացած պաղէն սկսանք նեղուիլ: Լերան կատարէն պարզ եւ բոլոր մանրամասնութիւններով կ'երեւար Յոտորջուրը, իր եօթ գլխաւոր թաղերով, հոյակապ ու բազմայարկ չէնքերով, հարուստ չրջան մը՝ երեք ձորերու մէջ ինկած: Հայերու քրտնաջան եւ արդար վաստակով կերտուած այդ հայկական օճախը նոյնպէս սուգի մէջ էր: Մշուշ մը ծածկած էր այդ ընդարձակ ձորը: Իր բազմահազար հայ բնակչութենէն ոչ ոք մնացած էր: Կը մտածէի թէ որո՞ւ համար չինուած էին, ճարտարապետական նոր ձեւերով չինուած այդ չէնքերը, որոնք հիացում կը պատճառէին: Սըրբատաշ քարերով չինուած վանքերն ու եկեղեցիները նոյնպէս քարուքանդ, աւերակ:

Յոտորջուրը չունէր մարզադաշիններ եւ երկրագործութեան յարմար դաշտեր, հարուստ էր անտառներով, ունէր

քար, մրջեղէն եւայլն: Տեղական ժողովուրդը իր կեանքի մեծագոյն մասը կ'անցնէր պանդխտութեան մէջ, (Ռուսաստան, Պոլիս):

Իրենց գլխաւոր զբաղումն էր հայգործութիւնը: Անոնք տեղական Հայերը իրենց հայրենի հնամեայ բնագաւառը չէնցուցեր էին ապագայ լաւագոյն յոյսերով, բայց 1915ի Մայիսին, ինչպէս հայաբնակ ուրիշ վայրերը, Խոտորջուրն ալ ենթարկուած էր թրքական ամէն տեսակ դազանութեանց, հրդեհին եւ աւերին: Խոտորջուրի գլխաւոր թաղերն էին՝ Գլաակ, Գրման, Խանդաձոր, Մէջին թաղ, Ճիճապաղ, Սիւնից, Կախմուղուտ, Վայնայ եւ Գեղուտ: Խոտորջուրը ունէր նաեւ ամառանոցի յարմար վայրեր՝ Կովնոց, Պապանոս, Ալբրիկ եւայլն:

Այս խորհրդածութիւններով յափշտակուած էի լերան կատարին գտնուող փոքրիկ սարահարթին վրայ, քարի մը քով նստած: Մառիկ ցուրտ էր, ձիւնը սպիտակ առւանով պատած էր լերան կատարը: Ցուրտին չդիմանալով, չոր խոտ եւ թրիք հաւաքելով, քիչ մը վար, կրակ վառեցինք, մինչեւ կէսօրը հոն մնալու մտադրութեամբ:

Նախորդ օրուընէ մնացած զաւուրմայէն տաքցուցինք ու կերանք: Ճաշի տաեն, Գէորկը, յիշեցուց Մարտիրոսին «զաւուրման լաւ է, բայց չորցած» խօսքը եւ այդ խօսքով զբաղեցաւ խումբը, կատակելով, խնդալով:

Կէսօրէն վերջ, ճամբայ ելանք, հասանք Մեւէկի լեռնաշղթան, որ արեւմուտքէն արեւելք կ'երկարի: Երկար ձոր մըն էր մեր անցնելիք ճամբան, որ կը հասնէր մինչեւ ռուսական սահմանը եւ երեք օր տեւեց:

Մեր վաստը ակնարկ մը նետելով դէպի արեւելեան սահմանը, որի մեծ դժունակութեամբ գոչեց.— Տղանե՛ր, կը տեսնէք այն լեռնաշղթան, այն է մեր վերջին հանդրուանը, անկէ կը բաժնուի ուսս եւ թուրք սահմանը:

Բոլորս հետաքրքրութեամբ կը դիտէինք, հեռաւոր լեռնաշղթան, որ փոքրիկ բլուրի մը պէս կ'երեւար: Որոշեցինք՝ ցերեկով մտնել Մեւէկ թուրք գիւղը եւ որոշ չափով ալ պաշար վերցնել, որովհետեւ մեր պաշարը չէր բաւեր մինչեւ սահմանագլուխ:

Ոտքի ելանք, լեռն ի վար իջնելու ձորը եւ հանդիպեցանք գինուած անձի մը: Ծորէն, Գէորգ եւ ես առաջացանք դէպի եկող անծանօթը, մխա ընկերներուն պատուիրեցինք որ՝ քիչ մը վերջ հետեւին մեզի:

, լեռն ի վար, ձիւնի վրայէն սահելով վար կ'իջնէինք, անծանօթը մեզ տեսածին պէս նատեցաւ: Հազիւ հարիւր քայլ մնացած, ան ոտքի ելաւ եւ ուղղուեցաւ դէպի մեզի: Պելճիքական երկար հրացան մը ունէր ձեռքին, տաճկական գինուոր մըն էր: Բարեւեցինք, գոհունակութեամբ ընդունեց, մեր բարեւը «փա՛ռք Ալլահին, գինուորներ եղած է՛ք, ձեզի տեսնելուս պէս տարբեր կասկածներ արթնցան մէջս:

Ծեւէկցիները լինձ պատուիրեցին որ զգուշանամ, աւազակներ կան ըսին այս լեռներու մէջ, ուրախ եմ, որ գինուոր եղբայրներու հանդիպեցայ:»

— Ո՞ր տեղէն կուգաք եւ ո՞րտեղացի է՛ք, հարցուցի գինուորական չեչտ մը դնելով խօսքիս մէջ:

— Հունուացի եմ, Միլսէն կուգամ, պատասխանեց:

— Ձեր վէսիդա՛ն տուէք, (Սէֆէր պէյլիկի օրէնքով, թէ զիւղապետները եւ թէ՛ գինուորականները իրաւունք ունէին վերադարձող գինուորներէն վէսիդա հարցնելու):

Մենք օգտագործեցինք այդ օրէնքը, քանի որ «պատերազմի դաշտը կ'երթայինք»:

Ամենայն համարձակութեամբ, զրպանէն թուղթ մը հանեց եւ ինծի երկարեց: Կարդացի բովանդակութիւնը, երեք անձերու համար արուած արտօնագիր մըն էր, իրենց հարիւրապետին կողմէ ստորագրուած, քանի մը օրուայ համար, բայց գնդով ըլլալու հանգամանքը ճշդուած չէր:

— Ո՞ւր են մխա ընկերներդ:

— Անոնք վարի գիւղերն էին, ինձմէ զատուեցան, պատասխանեց:

— Դուն, որպէս գինուոր, կը հաւատա՞ս այդ փաստաթուղթին:

— Է՛հ, էֆէնտի... կմկմաց:

— Լա՛ւ, ուրեմն հրացան մըն ալ ունիս ձեռքիդ, ինչո՞ւ գնդիդ համար յիշատակութիւն չկայ թուղթին մէջ, գինուորական ո՞ր օրէնքի համաձայն, առանց վէսիքայի գին-

ուած արձակուրդի կ'երթաս, ուրեմն վախտական ես, ե՛տ դարձիր:

Թուրք գինուորը չուարած, ինչ ըսելը չէր գիտեր, հրացանը ձեռքէն առինք եւ Մարտիրոսին տուինք, թուրքը կանգնած տեղը կը դողդղար, մենք երեքս մէկ կողմ քաշուեցանք խորհրդակցելու:

Գէորգը կողմնակից էր թուրքը խեղդելու, ես եւ Յարէն համամիտ չէինք, այս գինուորը քիչ առաջ անցած էր Յեւէկէն եւ տեսնուած գիւղապետին հետ:

Նկատի ունենալով որ՝ հրացանը թրքական չէր եւ խեւէկցիները տեսած էին, գիւղ մտնելուատեն պիտի տեսնէին եւ կասկած պիտի յարուցուէր:

Քանի մը լուսաբանութիւններ ստացանք Միլոյի շրջաններըը տաճկական գինուորներ զտնուելու մասին եւ թուրք գինուորը ազատ ձգեցինք: Եւ լաւ ըրինք...

Մեր ընկերները եկան, հասան, գիւղը մօտ էր արդէն: Յումբի տրամադրութիւնը բարձր էր, փափաք յայտնուեցաւ նշանառութիւն մը ընել, բայց յարմար չհամարուեցաւ: «Մազը մանանեխէն զատող» Գէորգը չլսեց մեր խորհուրդը եւ զնդակ մը արձակեց:

Հետուէն կ'երեւային գիւղի երկյարկանի, գեղեցիկ շէնքերը:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԹՈՒՐՔ ԲԱՆԱԿԱՏԵՂԻՆ

Մեր մուտքը Խնէկ.— Քանի մը սուտ լուրեր թուրք բանակի «յաջողութեանց» մասին.— Անակնկալ մը՝ Խնէկցի Հաֆըզին եւ մեր մէջ.— Բոցեղէն լոյսեր թուրք սահմանագլուխին վրայ.— Խոստմնալից փայտեայ կամուրջը.— Գիշեր մը եւ ցերեկ մը թուրք բանակատեղիին դէմ.— Վճռական գիշերը.— Բուք ու բորանին՝ թուրք բանակի կողքէն կ'անցնինք! ռուսական սահմանը.— Թուրքերու հրացանաձգութիւնը.— Թաւալգլոր անկումս ապառաժէ մը.— Մեր ազատութեան աննախընթաց ոգեւորութեան գիշերը.— Աննկարագրելի անտառ մը եւ մեր քաշած տանջանքը.— Վերջապէս կը գտնենք ճամբան:

Գիւղը մտնելէ առաջ, որոշեցինք որ՝ զինուորի յատուկ կեցուածք ունենանք, արգիլեցինք բոլորին խօսքի խառնուիլը, բացի երեք ընկերներէ, որովհետեւ գիւղը իր արտաքինէն դատելով սովորական գիւղ մը չէր երեւար եւ մտածել կուտար որ բնակիչները համեմատաբար աւելի գիտակից ու զարգացած կրնար ըլլալ, ինչ որ յետագային դուրս եկաւ որ ճիշդ էր: Անակնկալ մը պատահելուն, կռուելով դուրս պիտի գայինք գիւղէն:

Կէսօրը անցած էր երբ ինը ընկերներով մտանք Թուրք գիւղը: Քսան, երեսուն անչափահաս Թուրք տղաներ մեզի դիմաւորելու եկան եւ անոնց առաջնորդութեամբ մտանք գիւղամէջը: Գեղակերտ մզկիթին դուռը կեցած էր փաթթոցաւոր խօճան, հոն կային նաեւ քանի մը Թուրքեր:

Քաղաքավարի բարեւէ մը վերջ, համբուրեցի խօճային

ձեռքը: Գիւղը եռուզեռի մէջ էր: Զարաճճի հօտաղները թաղէ թաղ վազեցին եւ «ասկէր կէլմիշ» պոռալով, մեր գալուստն աւետեցին Խեւէկկցիներուն:

Խոճան ինչպէս որ մաքուր էր իր հագուստներով, նոյնքան ալ մաքուր էր իր Թուրքերէնով, անունս հարցուց:

— Պէնտէնիմ Հաֆըզ (ծառանիդ Հաֆըզ) պատասխանեցի:

— «Գուզում Հաֆը՛զ էֆէնտի Թէշրիֆինի նէրէտէն», հարցուց խոճան:

—«Էֆէնտիմ Պայպուրթ Թարաֆընտան» պատասխանեցի: Խոճան քանի մը նորութիւններ պահանջեց Թուրք բանակի մասին:

— Թերթ կը ստանա՞ք խոճա էֆէնտի:

— Կը ստանանք թէեւ, բայց լաւ լուրեր չկան, ինչպէս կային 1914ի աշնան, հառաչելով պատասխանեց խոճան:

Եւ իսկապէս լաւ նորութիւններ չկային, Թուրք բանակը անվերջ եւ անյաջող բախումներ կ'ունենար այդ օրերուն, որոնցմէ ոգեւորիչ բաներ չկային թիկունքը կեցողներուն համար: Քանի մը անհիմն, կաղապարուած խօսքերով, բարձրացուցինք Թուրք բանակի անունը, յիշատակեցինք «Կէպէնի» եւ «Պրեսլաուի» ունեցած յաջողութիւնները Սեւ ծովու ռուսական եզերքներուն վրայ եւ այլն:

Ապա խիստ քաղաքավարի ձեւով, հաց խնդրեցինք խոճայէն: Խոճան մեր խնդրանքը աւելորդ գտաւ, իրենց նուիրական պարտականութիւնը համարելով պատերազմի դաշտ մեկնող զինուորներուն օգնելը: Մեր ուզածն ալ այդ էր, երա՞զ թէ իրականութիւն...

Խոճան դառնալով իր գիւղացիներուն՝ հրահանգեց «Հայտէ, գուզուլար, ասկէր գարտաշլարըմըզա եէմէկ»:

Խոճային հրահանգը շուտով գործադրուեցաւ եւ քանի մը վայրկեան վերջը, սեղանը պատրաստ էր մզկիթի պատին տակ: Հաց, պանիր, մածուն:

Ճաշի նստած ատեն, Գէորգը մոլեռանդ Թուրքի մը ձեւակերպութիւններով, հաց կտրած պահուն, լսելի ձայնով մը՝ երկիւղածօրէն մրմնջեց «Պիսմիլլահ»:

Բոլորս իր օրինակին հետեւեցանք եւ լռիկ-մնջիկ, կշտացանք եւ դեռ բաւականաչափ հաց ու պանիր մնաց սեղանի

վրան: Ծօճայի թելադրանքով մնացած ուտելիքները տեղա-
ւորուեցան մեր պայուսակներու մէջ:

Յանկարծ նկատեցինք, որ մեզ հրջապատող թուրքերը
լրենց ուշադրութիւնը դարձուցին դիւղի վարի ծայրէն եկող
անձի մը կողմը, այս հետաքրքրութիւնը ապացոյց էր, որ
եկողը սովորական մէկը չէր: Պարզուեցաւ որ եկողը դիւղին
մեծ Հաֆըզն էր, պատկառելի անձնաւորութիւն մը:

Մեզի ծանենալով բարեւեց: Ծօճան լինձի ծանօթացուց,
Հաֆըզի հանդամանքը պարզելով:

— Լսեցի որ Բաբերդի կողմերէն գինուորները ժամանած
են մեր դիւղը, եկայ որ նոր տեղեկութիւններ ստանամ նոր
եկող Հաֆըզէն, մրմնջեց նորեկը:

Ես եւ Իմիզեանը քով քովի կանգնած էինք, նորեկը Թէո-
ւին ծանենալով, ուրախ ճիչ մը արձակեց, Օ՛, բարի եկար
ըսելով: Ես չշմած էի, բայց իսկոյն մտածեցի որ Թէոսը
մտնակցած էր Պալքանեան պատերազմին, հետեւաբար Հա-
ֆըզը կրնար ճանչնալ: Բայց տեսնելով անոր մտերմիկ ըն-
թացքը, առանց վարանումի միջամտեցի «Հաֆըզ էֆէնտի չի
սխալուիք»: Հաֆըզը լաւ մը զննելով Թէոսի դէմքը արամու-
թեամբ գոչեց՝ «քեռորդիս կարծեցի, ճիշտ ու ճիշտ ան է,
Աստուած իմ, այսքա՞ն ալ նմանութիւն»:

Մենք որ չուարումի մատնուած էինք, սկսանք ուրախա-
նալ եւ հանդարտիլ: Բայց անպիտանը սկսաւ հարցումներ
տեղացնել:

— Հաֆըզ էֆէնտի, դո՛ւն ալ Հաֆըզ, ես ալ, գուգո՛ւմ,
ո՞ր բանակէն էք:

— Տաններորդ զօրաբանակէն պատասխանեցի:

Գլուխը վեր բարձրացնելով, աչքին մէկը բաց ու գոց
ընելով, վայրկեան մը մտածեց եւ կրկին հարցուց՝

— Սխա՛լ էք, Հաֆըզ էֆէնտի, տաններորդ զօրաբանակը
այս կողմերը չի պտնուիր:

— Այո՛, իրաւունք ունիք, այս գարնան, մեզի վերակազ-
մական վարժերու բաժնելով, տուին ռազմանիւթ փոխադրող
բանականները, իսկ ներկայիս կը գործէ Վանի կողմը, դիտել
տուաւ Թէոս Իմիզեանը:

Հաֆըզը խիստ գոհ մնաց մեր պատասխաններէն եւ այս

անգամ, հարցեր տալու կարգը իմս էր եւ ըսի.

— Հաֆըզ էֆէնսի՛, այսօր ձեր գիւղէն անցնող Հունուտ-ցի գինուորի մասին ի՞նչ հարցաքննութիւն կատարեցիք եւ ինչպէ՞ս գտաք անոր վաստաթուղթը, որպէս աւելի տարեց եւ փորձուած:

— Գուգում, Հաֆըզ էֆէնսի, կը կարծէք որ ես չի հետաքրքրուեցա՞յ: Կարգացի իր ունեցած վէսիքան եւ իր ձեռքի թուղթը չինծու էր, սակայն... սկսաւ ծամծմել:

— Պատասխանատու էք պետութեան առջեւ, ձեր պարտականութիւնն է խիստ հսկողութեան ենթարկել ճակատէն վերադարձող ամէն գինուոր, գիտել տուի:

— Ուրիշ տարի խիստ պիտի վերաբերուիմ, վատահ եղէք պատասխանեց:

Արեւը վաղուց մարը մտած էր: Մենք կ'ուզէինք մեկնիլ ինեէկէն, իսկ Հաֆըզն ու խօճան կը պնդէին որ իրենց հիւր ըլլանք գիշերը եւ մասնակցինք «եասի նամազի»ին եւայլն:

Ըսինք որ ի սրտէ կը բաղձայինք իրենց հիւր ըլլալ, սակայն գինուորի մեր հանգամանքը կը պարտադրէ մեզի, որոշեալ ժամին հասնիլ Մելօ, օրէնքին առջեւ պատասխանատու չմնալու համար:

Անոնք համաձայնեցան եւ մենք հրաժեշտ տուինք ինեէկին, խօճային ձեռքը անգամ մըն ալ համբուրելով, խումբը ճամբայ ելաւ: Թուրքերէն քանի մը յուզիչ բառերով բարեմաղթութիւններ ըրի: Ինծի ալ իր կարգին, խիստ յուզուած չեչտով մը, էլիշէ եղած իսօքերով, գոհունակութիւն յայտնեց եւ բարի ճանապարհ մաղթեց մեզի: Գիւղին մեծ Հաֆըզը թեւս թեւին անցուց եւ մեր մօրէն խօսելով ճամբայ ելանք մինչեւ գիւղին վարը:

Բաժանումի պահուն, որպէս ողջերթի իսօք հետեւեալը արտասանեց՝ «Գացէ՛ք, իմ թանկագին եղբայրներս, հայրենիքը եւ իսլամի նամուսը պաշտպանելու կ'երթաք թշնամիի դէմ, դժբախտ եմ, որ հակառակ իմ կամքիս, մաս չեմ կազմեր ձեզ նման եղբայրներուս խումբերուն եւ բանակներուն: Իսլամի Ալլահը, Հիւմմէտն ու Մուհամմէտը ձեզի հետ, ձեր սուրը միշտ կտրուկ ըլլայ»:

Հաֆըզին այս ոգեւորուած խօսքերէն օգտուելով, առա-

Չարկեցի որ Թոյլ տայ ի պատիւ իրեն՝ քանի մը գնդակները արձակել օդին մէջ, անպիտանը հակառակեցաւ «Պահեցէք այդ գնդակները Մոսկոփին համար, մեր նամուսը, մեր հայրենիքը պաշտպանելու համար» ըսաւ:

Գիւղի վարի ծայրէն Հաֆըզը վերադարձաւ, իր գիւղացիներուն հետ, մենք խաւարի մէջ չարունակեցինք ճամբան դէպի վարի Խեւէկը:

Խումբի բոլոր ընկերները այս յաջողութեան ուրախութենէն գինովցած էին: Գէորգը ճաշի առեն արտասանուած «Պիամիլլահ»ը Անդրանիկին կը վերագրէր, տաճկական ճաշակով ու ձեւով ածիլուած մօրուքին եւայլն:

Եւ իսկապէս Անդրանիկը շատ մեծ խնամքով կարգի բերած էր իր մօրուքը, ծնօտի տակէն ու վրայէն ածիլած էր եւ քանի մը մազեր թողած էր ծնօտի չրջագծին վրայ:

Իր այս ձեւերով, Անդրանիկը օգտակար հանդիսացաւ մեր ճամբորդութեան ընթացքին, իսկ ուրիշ դործերու մէջ, արդէն ծանօթ է ան ընթերցողին: Կապան Քէօփրիւսիէն մինչեւ Հունուտի անտառը մեր անցած ճամբուն կը նմանէր մեր առջեւի ճորը:

Անդնդախոր ձո՛ր, անմատչելի լեռ և յորդահոս վտակ...

Սաստիկ մութ էր այդ գիշերը: Հասանք միջին Խեւէկը, Թրքական գիւղը, Խտորջուրէն անդին հայկական գիւղեր չկային: Գիւղին անծանօթ փողոցներէն անցնելով, հասանք նոյնպէս հոյակապ մզկիթին դռան առջեւը, մարդ չկար: Բաթերախտաբար մօտակայ դռնէն կին մը դուրս ելաւ ճրագը ձեռքին, մեզ տեսնելով վախցաւ, ճիչ մը արձակեց եւ կ'ուզէր փախչիլ, յայտնեցի իրեն թէ վախնալու բան չկայ, գինուորներ ենք եւ գիւղապետը տեսնել կ'ուզենք, առանց մեզի մօտենալու յուցմունքով բացատրեց Մուխթարին տունը: Խումբը մզկիթին դրան առջեւ նստեցաւ, երեք ընկերներով գացինք եւ Մխթարի դուռը ծեծեցինք:

— Ո՞վ է, ձայն տուաւ ներսէն:

— Ճամբորդ գինուորներ ենք, եթէ կարելի է վայրկեան մը դո՛ւրս եկէք ըսի:

Լամբարը ձեռքին իսկոյն դուրս եկաւ: Իր շարժումներու մէջ արագ, երկայնահասակ, համակրելի ծերուկ մըն էր:

Յարգալիր ժպիտով մը բարեւեց մեզի, անունը Սէֆէր էր։

— Սէֆէր աղա, կենալու միջոց չունինք, կ՚ուզենք անմիջապէս մեկնիլ, որ ժամանակին՝ Մելօ հասնինք, եթէ կարելի է մեզի քիչ մը ուտելիք տաք ճանապարհի համար, մենք Բաբերդի կողմերէն կուգանք։

— Աչքիս վրայ, սիրելի եղբայրներս՝ ըսելով, խուպոտ ձայնով մը պոռաց, «Օլան հասա՛ն, Զէյպէ՛կ, Խալի՛լ, շուտ եկէք։ Իր չեչոտին մէջ ալ գործունեայ մարդու տիրական նըշաններ կային։ Անմիջապէս երեք երիտասարդներ դուրս եկան մութին մէջէն։ Մխթարը շարունակեց՝ «Ըսէք գիւղացիներուն թէ Բաբերդի կողմերէն զինուորներ եկած են մեծ բազմութեամբ, որչափ կարելի է շատ հաց, պանիր եւ այլն թող նուիրեն մեր զինուոր եղբայրներուն։»

Հրամանը կարծես պատգամ մըն էր, եւ անոնք անմիջապէս գործի անցան։

Մխթարին հետ մտանք իր նպարավաճառի խանութը, Թրքական քաղաքավարութեամբ, մեզի երեք աթոռ տրամադրեց նստանք եւ սկսաւ հարց ու փորձի։

— Հաֆըզ էֆէնտի ո՞ր տեղացի էք։

— Բէյլքիտի կողմերէն, պատասխանեցի։

— Բէյլքիտի ո՞ր գիւղէն կուգաք։

— Զամուղլուէն է, առանց մտածելու պատասխանեց Գէորգը։

— Ես լաւ կը ճանչնամ Բէյլքիտը, իր քանի մը գիւղերով, բայց այդ տեսակ գիւղի մը անունը լսած չէի, գիտել տուաւ Մըխթարը։

— Մեր գիւղը աւելի մօտիկ է Դերճանին Մըխթար աղա, պատասխանեց Գէորգը։

Ես ու Խորէնը իրարու երես նայելով, հազիւ կը զսպէինք մեր ծիծաղը։ Գէորգ պերճախօս դարձած էր այդ իրիկունը, կը ճառախօսէր եւ կ՚ուզէր հաւատացնել մխթարին՝ թէ ինք իրօք Զամուղլուէն է եւ նման գիւղ մը գոյութիւն ունի։ Մըխթարը պարտուած էր եւ փոխեց խօսակցութեան այդ մասը, անցաւ արեւելեան ճակատի վրայ քանի մը զինուորական խոշոր խնդիրներ չօշափելու գործին։

Խօսեց Պաթումի, Սարըղամիշի, Կարսի մասին եւ այլ

տխրութեամբ անդրադարձաւ Վանի կռիւներուն շուրջ, Հայերուն տարած աշխատանքներուն եւ անոնց ձեռք ձգած անկախութեան մասին: Աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնելով, աւելցուց թէ՝ մէկ ամսուայ անկախութեան շրջանին, Վանի Հայերը նոյնիսկ իրենց անունով դրամ կտրած են Վանի մէջ եւայլն: Դժբախտաբար մենք տեղեակ չէինք այդ հերոսամարտին: Սակայն տեղեակ չըլլալով հանդերձ, բան մըն ալ մենք աւելցուցինք անոր ըսածներուն:

Ան՝ իր խօսքը երկարելով, մոլեռանդ թուրքի մը անպատկառութեամբ ըսաւ. «Մեր դիւղի մէջ քանի մը տուն յոյներ կան, անոնց չարաչար կը տանջեմ, խայիններըը մեր հայրենիքին մէջ կ'ապրին, մեր հացն ու ջուրը կը վայելեն, բայց Մոսկոֆը կը սիրեն եւ հարկ եղած պարագային՝ անոր կ'օգնեն, քիչ կը մնայ որ այդ սրիկաներուն արիւնը թափել տամ. դուք ի՞նչ կը մտածէք, Հաֆըզ էֆէնտի:

— Քանի՞ տուն Յոյներ կան հոս, հարցուցի:

— Հազիւ հինգ տուն:

— Որ այդպէս է, մտահոգուելու պատճառ մը չկայ, ըսի: Թուրք երիտասարդները դիւղը ծայրէ ծայր պտտած էին եւ երեք՝ սակաւ հաց ու պանիր լեցուցած, վերադարձան:

Ճանուճէն դուրս ելանք ու դիմեցինք դէպի մզկիթը, ուր կը սպասէին մեր միւս ընկերները: Մխիթարի հոգին ամբողջովին ճանչցած էի, ան թէեւ դիտակից անձ, բայց մոլեռանդ եւ հակաքրիստոնեայ թուրք մըն էր: Ինքզինքը մեզի չատ մտերիմ համարելով, յանցաւորի մը նման կամաց ձայնով, մեր ականջին փսփսաց — իմ քարոզս յաճախ կրկնած եմ մեր դիւղի թուրքերուն, օգնեցէք բանակին, մեր դինուորներն են որ պիտի փրկեն մեր պատիւը կեավուրներէն:

Մզկիթին առջեւ, մեր ընկերները բաւեւի կեցան եւ յարգալիր ընդունեցին մեզի ընկերացած Մխիթարին եւ անոնց վայելուչ ընթացքը գինովցուց մոլեռանդ եւ փառամոլ թուրքին: Ուսելիքի սակառները մէջտեղ դրուած էին եւ Մխիթարը թելադրեց որ ես բաժանում կատարեմ: Սակայն, իբր համեստութիւն՝ յայտնեցի որ իրեն կը վայելէ հաւասար կերպով բաժանում կատարելը: Լամբարի լոյսին տակ հաց ու պանիրի բաժանումը կատարուեցաւ: Մեր ճամբի պաշարը ապահով-

ուած էր մինչեւ ատհմանադլուխը: Պաշարի բաժանումը կատարելէն վերջ, գիշերանոց բաժնուեցանք իրմէ:

Մէջին Յեւէկը աւելի գոհ ձգեց մեզի քան առաջինը:

Ուրախ եւ խիստ լաւ տրամադրուած էինք: Գեղեցիկ եւ ախորժելի է աչնանային գիշերներուն ճամբորդելը: Երկար ձորին մէջէն կ'երթայինք դէպի արեւելք, ջուրի հոսանքն ի վար, ճամբան չուարելիք չէր: Այդ գիշեր երրորդ Յեւէկը չհանդիպած, չարունակեցինք մեր ուղին, լուսաբացէն մինչեւ կէսօրը պառկեցանք, ապա ճամբայ ինկանք: Տեղ-տեղ կը հանդիպէինք մուհաճիրներու ճամբու եզերքները թափթփուած: Անոնցմէ խումբ-խումբ մեզի կուգային, տեղեկութիւններ կը հարցնէին, իրենց անմխիթար կացութեան մասին: Մխիթարական լուրեր պակաս չէին մեզ մօտ, բոլորն ալ կը բաւարարէինք: Հսկաներ՝ առիւծի նման, կայտառ երիտասարդներ՝ թափուած էին այդ ձորերուն մէջ, մենք անոնց կ'ըսէինք, ինչո՞ւ պարապ տեղը նստած էք այս ձորին մէջ, եկէք, միացէք մեզի, երթանք հայրենիքի փրկութեան գործը սատարելու: Երիտասարդները կ'ուզէին միանալ մեզի, սակայն, անկարներու բանակ մը ունէին իրենց հետ, անխնամ, բաղդին ձգուած: Հետեւեալ առաւօտը, հազիւ կէս ժամ ճամբայ կտրած էինք, թուրք ծերունի մը դէմերնիս ելաւ, քանի մը եզներով, աճապարանքով ճամբան չարունակելով:

Յուսալին մէկ մասը նստաւ ճամբուն տակը, երեք ընկերներով կտրեցինք ծերունիի ճամբան եւ բարեւելէ յետոյ հարցուցի՝ ծերունի ինչո՞ւ այդչափ կ'աճապարես եւ ո՞ւր կ'երթաս.

— Մի՛ հարցներ զաւակս, իսլամական գեղեցիկ սովորութիւնները ու բարիքները կորսուած են, պատասխանեց հապճեպով:

— Ի՞նչ պատահեցաւ եւ ինչո՞ւ համար կ'անարգես գեղը, իսլամական բարքերը դիւրութեամբ չեն կորսուիր, ըսի:

— Կը վնտռե՞ս տակաւին, ահա մեր գիւղը, հազիւ քառորդ ժամ մը կը տեւէ, երէկ մէկ հարիւրապետ՝ քսան ոստիկաններով մտած էր գիւղը եւ ամէնուն՝ վախատական դիմումներ ունէք ըսելով, մտրակ մը ձեռքին ասոր անոր հարուածեց, կարծես թէ դէմը գոմուղները կեավուրներ էին,

ծեծ, հայհոյանք, գոյքերու գրաւում, «նամուս էլտէն կէթաի եավրում»: Այս տարիքիս մէջ առաջին անգամն է որ այս տեսակ բան կը տեսնեմ, դառնացած սրտով իր տրտունջները յայտնեց Թուրք ծերունին:

— Անպատճառ ձեր գիւղին մէջ փախստականներ կան, որ հարեւրապետը այդ մէջոցներուն դիմած է մէջամտեց Յորէնը:

— Ո՛չ, պաւակս, չկայ, կ'երդնում խալամի օրէնքով, մեր գիւղին մէջ փախստականներ չկան:

— Այս եղներն ու կովերը ինչո՞ւ կը փախցնես, քանի որ անմեղ ես, բարկացոտ չեշտով մը հարցուց Գէորգը:

Ծերունին մօրուքը ձեռքն առնելով, չուարած՝ կմկմայ «այս տարիքիս մէջ սուտ չեմ խօսիր, վստահ եղէք, խալամի օրէնքը ոտնակոխ կ'ըլլայ քանի մը սրիկաներու երեսէն: Դուք ալ իմ զաւակներս էք, հաւատացէք, որ այս կենդանիները եթէ չփախցնեմ, ձեռքէս կ'ելլեն, ես արդէն զաւակ չունիմ, կնոջս հետ կ'ապրիմ եւ ատոնք են իմ յոյսն ու ապաւէնը:»

Գէորգ կ'ուզէր աւելի նեղը դնել ծերունին, բայց արգելք հանդիսացանք: Բաւական տեղեկութիւն առած էինք մեր առջեւ գտնուած գիւղի մասին, այդ լուրերը բաւական էին մեզի: Ազատ ձգեցինք ծերունին որ իր կենդանիները փախցնէ եւ ազատէ հարեւրապետի բռնապրաւումէն:

Գիւղ մտնելը խոհեմութիւն չէր, որուշեցինք սպասել մինչեւ իրիկուն:

Արեւը մայր մտնելու վրայ էր, կամաց-կամաց սկսանք առաջանալ դէպի գիւղը (դժբախտաբար մոռցած եմ անունը):

Զիկ-զակ ճամբայ մըն էր, որուն վրայ հանդիպեցանք հետեւակ ոստիկանի մը, մենք անտարբեր գտնուեցանք անոր հանդէպ, հրաշք գործելու տեղն էր, չանդրադարձանք:

Աչնանային աշխատանքներէ՝ գիւղացիները տուն կը դառնային, այդ պատճառաւ մեր գործը չի կատարուեցաւ... Մութը կոխած էր երբ անցանք վտանգաւոր համարուած գիւղէն:

Բաւական քալելէ վերջ, քարի մը քով նստանք հանգստանալու: Երեք օր ու գիշեր էր որ կը քալէինք ձորի մէջով ու տակաւին հասած չէինք սահմանագլուխի մօտերը, մեր ու-

ղեցոյց Մկրտիչ Դաւինեանը մտածմունքի մէջ էր. կտահեցի պատճառը իր տխրութեան եւ հարցուցի, «սահմանադրութիւնը հաստատելու դեռ չա՞տ ճամբայ ունինք:»

Մկրտիչը վարանեցաւ պատասխանելու եւ Անդրանիկը մէջ ինկաւ խօսակցութեան: Քանի որ լաւ չէիր յիշեր այս ճանապարհը ինչո՞ւ պատճառ դարձար մեզի, մենք ուրիշ մի-ջոցներու կրնայինք դիմել:

— Տղանե՛ր, չիտակն ըսած, ես այս ճամբէն անցեր եմ ինը տարի առաջ, բայց ցերեկ աւեն, հիմա պիշեր աւեն չեմ կարող հաստատել թէ ա՞յս էր իմ անցած ճամբան, ցած ձայնով ըսաւ Մկրտիչը:

Վերջինիս անվճռական պատասխանին վրայ Գէորգ պութ-կայ՝ եթէ մեզի սխալ ճամբայ տանիս վա՛յ քեզի: Երկչոտ եւ յեղյեղուկ հոգիներու թոյնն էր որ կը ժայթքէր, խեղճ Մկրտիչը չգիտէր թէ ո՞ր մէկուն պատասխանէ: Ի վերջոյ մի-ջամտեցինք, խռոված արտերը հանդարտեցան եւ մեղմօրէն ըսի Մկրտիչին, կրնայ ըլլալ որ՝ ամբողջ ճանապարհի տե-ւողութիւնը մոռցած ըլլաս, բայց սահմանադրչի մօտերը պտնուած ուեչ բան չե՞ս յիշեր, լեռ, բլուր կամ անտառ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԷՐ ԳԷՈՐԳԵԱՆ
Բաբերդցի

Մկրտիչը քիչ մը մտածելէ վերջ, հանդարտութեամբ պատասխանեց՝ այս ձորը պէտք է շարունակենք, մինչեւ հասնինք ձախ կողմի վրայ գտնուած ձորի մը, ուրկէ կը հոսի առատ ջուր մը եւ անոր վրայ, երկու ժայռերու կրթնած փայտէ կամուրջ մը կայ։ Եթէ այդ տեսակ տեղ մը հասնինք, վստահ եղէք որ տարած ճամբաս ճիշտ է։

— Ուրեմն շարունակենք ճամբան, ըսած կամուրջս գտնելէն վերջ, ա՛լ դիւրին է։

Մկրտիչի խօսքերուն վստահելով, ճամբայ ելանք։

Մէկ ժամ առաջանալէ յետոյ, խաւարի մէջէն, հեռուն, արեւելեան լեռներուն վրայ, բազմաթիւ կրակներ տեսանք. անոնք ապացոյցներ էին որ մօտեցած ենք սահմանին։ Զինուորական կրակներ էին, մէկ կողմէ ուրախ էինք, միւս կողմէ՝ տխուր։ Մտահոգիչ պարագայ էր սահմանն անցնիլը, մանաւանդ որ անծանօթ էինք անիծեալ վայրին եւ ինը հոգի էինք։ Չգիտէինք թէ զինուորական շղթան ուրկէ ուր կ'երկարի։ Ամիսներ շարունակ թուրք կառավարութիւնը մեզ հետապնդած էր ու չէր կրցած պաշարել եւ բոլորովին ոչնչացնել, իսկ հիմա մենք էինք, որ կ'երթայինք դէպի իմացեալ մահը։ Ամիսներ շարունակ, ապրած էինք ըմբոստ եւ յուսալի։ Մէկ կողմէ աչքերնիս կրակներուն գամած, միւս կողմէ արագաքայլ կը յառաջանայինք, երբ պզտիկ դարձուածքէ մը յետոյ, հասանք Մկրտիչի նկարագրած կամուրջը։ Մկրտիչի ուրախութիւնն անսահման էր եւ կը ջանար մեզ ալ ոգեւորել, յայտնելով թէ մօտ ենք սահմանին։ Կամուրջէն անցնելով, պէտք է բարձրանայինք լեռը եւ բռնէինք հիւսիսային լեռնաշղթան։ Անցանք կամուրջը, ձախ թեւի լերան վրայ, ինկանք փշանոց մը, խաղողի որթատունկերը եւ փուշերը իրար պլլուած էին։ Մեծ դժուարութեամբ հասանք պզտիկ մէզիրէի մը վերը գտնուած ճամբան։

Արշալոյսը կը շառագունէր, լեռնաշղթային կէսը գրաւած էինք եւ մտած՝ մայրիներով շրջապատուած անտառը, ուր քնացանք, պահակի մը հսկողութեամբ։

Կէսօրուան ճաշէն յետոյ, ճամբան շարունակեցինք, լեռնաշղթան անցնելու վճռականութեամբ։

Լեռնաշղթայ մը՝ վիթխարի ժայռերով եւ զարհուրելի

կերպարանքով, ձգուած՝ հիւսիսէն հարաւ երկար տարածութեան մը վրայ:

Մինչեւ արեւմուտը քալեցինք եւ տակաւին ժամ մըն ալ պէտք է քալէինք սահմանապլուխը հասնելու համար: Հակառակ զուգադիպութեամբ, մեր բարձրացած լեռնաշղթան երկուքի բաժնուեցաւ:

Մկրտիչը շատ լաւ նկարագրած էր որ ճիշտ այդ փոսին ուղղութենէն պիտի անցնինք սահմանը:

Իսկ թէ փոսին մէջ ինչ կար չկար, գիշերով չէ կրցանք տեսնել, չգիտցանք որ թուրք պինուորական ուժերը կեդրոնացած էին հոն:

Նախորդ գիշերուան մեր տեսած կրակները այժմ ինկած էին աջ թեւի վրայ:

Մեր դասուած լեռնաշղթային երկու կողմերը ինկած էին թրքական երկու պահականոցները, աջ ու ձախ ձորերու մէջ, իսկ մենք ինը ընկերներով նստանք ժողովի, վերջին անգամ մեր բաղդը տնօրինելու: Խիստ կարեւոր էր ժողովը, պիտի որոշէինք՝ այդ գիշերը անցնիլ սահմանը թէ ոչ:

Անոնք որ պինուոր եղած են, գիտեն թէ ինչ դժուարութեանց հետ կապ ունի, բանակատեղիէ մը գիշերատեն անցնիլը, այն ալ առանց նախօրօք ստուգումներ կատարելու: Տեղեակ էինք թէ՝ մեր անցնելիք սահմանապլխին վրայ բաւական թուով թուրք ուժեր կեդրոնացած են, պէտք է խիստ զգոյշ ըլլայինք եւ պէտք էր ամէնէն յարմար վայրը ընտրէինք ռուսական սահմանը անցնելու համար: Ընկերներէն մաս մը կողմնակից էր նոյն գիշերը անցնելու սահմանէն, կային նաեւ հակառակը պնդողներ: Ես կողմնակից էի Սարդարի, Խոբէնի, Անդրանիկի եւ Գէորգի տեսակէտին, այսինքն՝ գիշերը մնալ լեռնակատարին վրայ, ցերեկով զննել ամէն կողմը եւ ապա որոշել անցնելիք կէտը:

— Ընկերներ, ըսի, ամիսներ շարունակ տաժանելի կեանք մը ապրած ենք, կռիւներու մասնակցած ենք, ճգնաժամային պահեր ապրած ենք, եւ մեր գոյութիւնը պահպանած ենք, այս գիշերուան յոյսով: Այս գիշերը վերջինը պիտի ըլլայ մեր գոյութեան կամ մահուան գնով: Առանց քննութեան, սահմանն անցնիլը բացարձակապէս վտանգաւոր է:

Այս գիշերը սո՛ւղ, չա՛տ սուղ պէտք է գնահատել, լաւագոյն միջոցն է համբերել, հոգ չէ՝ «լաւ է ուշ քան երբեք»: Վաղը ցերեկ, կը քննենք մեր չուրջը, մեր առջեւ գտնուած ճամբան եւ կ'որոշենք անցնելիք վայրը:»

Ընկերներս բոլորն ալ համամիտ գտնուեցան առաջարկիս եւ լեռնակատարի սոսկալի ցուրտը ճաշակելով, անքուն՝ լուսցուցինք գիշերը: Ջուր չկար եւ ձիւնով յագեցուցինք մեր ծարաւը: Յաջորդ առաւօտ, ամէն մէկս քարի մը տակ մտած սկսանք ուշադրութեամբ քննել սահմանի մանրամասնութիւնները եւ արեւելեան լեռնաշղթան մանաւորապէս: Այն վտանգին մէջ ուրիշ նախորդ գիշեր պիտի անցնէինք, կեդրոնացած էին տաճկական գլխաւոր ուժերը:

Երկու ճամբայ ունէինք, կա՛մ պիտի լքէինք մեր գըտնուած լեռնաշղթան, ալ թեւով անդնդախոր ձորը իջնելու եւ յետոյ դիմացի լեռնաշղթան բարձրանալով, թշնամի ուժերը մեր ձախ կողմը ձգելու համար, (վայրէջքն ու վերելքը մեզմէ կը խլէր առնուազն երկուքուկէս ժամ, մանաւանդ որ մեր ոտնամաններըը մաշած էին եւ ոտաբոպիկ պիտի մնայինք) եւ կամ պիտի չարունակէինք մեր գտնուած լեռնաշղթայի ճամբան մինչեւ սահմանը, ուր կը գտնուէին տաճկական ուժեր եւ անոնցմէ քիչ մը ղէպի ալը պիտի հանդիսանար մեր անցնելիք կէտը:

Վերջին ճամբան նախընտրեցինք մեծամասնութեամբ: Նոյն ցերեկը տաճկական ուժերուն պարէն փոխադրող կարաւանը եկաւ ու վերադարձաւ:

Մենք յստակ կերպով կը տեսնէինք տաճկական վրաններըը եւ անոնց չուրջը տեղի ունեցած բոլոր անցուդարձերը: Գէորգ եւ Անդրանիկ մեծամասնութեան որոշումին հակառակ էին, բայց համակերպեցան. իսկ Մկրտիչը յաճախ կը կըրկնէր.— «Տղա՛ք, ձախ թեւին վտանգաւոր ըլլալը կը յիշեմ: Անանցանելի վայրեր կան, որոնք կրնան արգելք հանդիսանալ մեր յառաջախաղացման. ես անցած եմ այդ վայրէն եւ ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ այդ կէտը»:

Բայց եւ այնպէս, խումբը երեկոյեան ճամբայ ելաւ ղէպի սահմանը: Կէս ժամ քալելէ վերջ, հանդիպեցանք բնութեան

անախորժ անակնկալներուն. նախ թանձր մառախուղ մը, ապա քուք ու բորան, ձիւնախառն անձրեւ...:

Բա՛խտ թէ դժբախտութիւն,— որը որ կ'ուզէք ըսէք:

Փոքրիկ զառիվայրէ մը բարձրացանք եւ մեր առջեւ կը տանք զարհուրելի պահակ մը, մօտեցանք անոր, պարզուեցաւ որ քանի մը քարերով չինուած, արհեստական պահակ մըն էր եւ իւրաքանչիւր քան քայլի վրայ այս տեսակ պահակներու հանդիպեցանք. վերջին պահակին քով կանգ առինք: Արդէն ռուս-թրքական սահմանագիծը հասած էինք:

Թուրք բանակատեղին մեզմէ քիչ մը հեռուն, մեր աջ կողմը կը գտնուէր:

Ռուք-բորանը կը չարունակուէր:

Լեռնաշղթայի վերջաւորութեան՝ կանգնած էր մեր խումբը: Մեր ձախ կողմը ազատ էր, քանի մը քայլ անդին՝ արդէն ոտք կոխած կ'ըլլայինք ռուսական հողը:

Մկրտիչին բոլոր հաւատացեալները արդարացան: Երկու քայլ մեր առջեւ կը գտնուէր անդունդը, երկար տարածութեան մը վրայ, քայլ մըն ալ յառաջանալով, անդունդը պիտի գահավիժէինք՝ հարիւրաւոր մեթր բարձրութեամբ քարաժայռէն:

Դիմեցինք աւելի ձախը, անվերջ անդունդ...: Հարկադրուած լքեցինք այդ վայրերը, վերադարձանք դէպի աջը, կամ ու պատրաստ, դիմադրելու համար ամէն տեսակ վտանգներու:

Զգուշութեամբ յառաջացանք դէպի Թուրք բանակատեղին, քանի կը մօտենայինք Թուրք զինուորներուն, այնքան կը ցածնար մեր առջեւ գտնուած անդունդը: Անցանք քարերէ պատրաստուած պահակներու քովէն եւ միշտ կը պնդէինք թէ հնարաւորութիւն չկա՞յ անդունդն ի վար սահելու: Զորքորդ պահակին քով, բարձունքը քիչ էր եւ կարելի էր քարերու վրայէն սահելով իջնել եւ սողալով անցնիլ սահմանը:

«Անցէ՛ք տղաներ, ժամանակն է, պէտք է հեռանալ դուրսմի աչխարհէն»:

Ընկերներս քարերու վրայէն սահելով սկսած էին յառաջանալ դէպի ռուսական սահմանը: Թէոսի հետ միասին կը

դիտէինք անհետացող պահակը, երբ կամաց մը փսփսաց.— «Հաֆիզ էֆէնտի, կարծես թէ այն վարի քարին տակ մարդ մը կեցած մեզ կը դիտէ»: Ես ալ տեսած էի, անպիտանը խակական պահակն էր, որ չորրորդ արհեստական պահակին քովը երեւցած եւ անհետացած էր: Առանց Թէոսին պատասխանելու թեւէն բռնելով քաշեցի եւ միասին սահեցանք քարերու վրայէն, մեր ընկերներու անցած վայրէն:

Հազիւ երեք մէթր սահած էինք, Թուրք պահակը մէջտեղ ելլելով գոչեց «է՜յ, քիմսինիզ» եւ սկսաւ կրակել:

Պահակի հրացանաձգութենէն՝ ամբողջ բանակատեղին իրար անցաւ եւ սկսան համազարկերը:

Թրքական գնդակները այլեւս աննպատակ էին, մենք ինկած էինք ռուսական սահմանի ապառաժներու, ժայռերու մէջ եւ գնդակները սուլելով մեր վերեւէն կ՚անցնէին:

Անհրաժեշտ էր աւելի ցածերը իջնել. ես որ սահմանն անցնողներէն ամենավերջինն էի, ամէնէն առաջ հասած էի յարմար վայրը: Մէյ մըն ալ ինչ տեսնեմ, թաւալգլոր ինկած եմ ժայռերու մէջտեղի փոսը. հրացանս ինծ պաշտպանած էր եւ արգիլած աւելի խորը իյնալու, փրկուած էի վերահաս վտանգէն: Ընկերներս տեսան փոսին մէջ իյնալս, անոնք շեղեցան դէպի աջ եւ աղէտէն զերծ մնացին: Կ՚անցնէին մէկիկ մէկիկ գլխուս վերեւէն եւ ինձմով հետաքրքրուող չկար:

Գնդակներու տարափը կը շարունակուէր կարկուտի նման, լեռ ու ձոր թնդացնելով:

Սկսայ պահ մը դրութեանս վրայ մտածել, չէի կարծեր թէ անզգուշութեան հետեւանքով փոսն էի ինկած, այլ տարբեր կարծիքներ շրջան կ՚ընէին մտքիս մէջ:

Սաստիկ ցաւերու ազդեցութեան տակ, դատողութիւնս կորսնցուցածի պէս էի եւ կը կարծէի թէ՝ մահառիթ գնդակ մը զիս փոսը ձգած է, մինչդեռ երեք մէթր բարձրութեամբ քարէն վար ինկած էի:

Մտածելով թէ նախապէս վէրքս տաք ըլլալով ցաւը չէի զգացեր եւ գնդակով զարնուած եմ, կ՚ափսոսայի կրած այնքան տառապանքներս: Ափսո՜ս, ամիսներ շարունակ գործադրած ճիգերուս, ի՞նչ ողբերգութեամբ ճամբայ ելած էի, հարազատ եղբայրներս տեսնելու, անոնց կարօտն առնելու:

Այդ խորհրդածութիւններէն վերջ, ուշքի գալով մարմնիս անդամները շօշափել սկսայ, ստուգելու թէ այդ նզովեալ գնդակը ո՞ր կողմէս զիս զգետնած է: Քիչ վերջ, համոզուեցայ, որ գնդակ դպած չէր միայն զինուորական գլխարկս անդունդն ի վար գլորուած է:

Բոլոր ուժերս հաւաքելով, մագլցեցայ քարերն ի վեր եւ դուրս ելայ երկու ժայռերու մէջտեղի խորութիւնէն: Ընկերներս բաւական հեռացած էին, հետեւեցայ իրենց եւ ձիւնի վրայ, ապահով վայրէ մը սահեցայ դէպի վար եւ հասայ անոնց: Իմ անզգոյշ օրինակին հետեւեցան նաեւ ուրիշներ. մեր սահած ատեն, քարեր կը գլորուէին վար: Վերջ տուինք այդ վնասակար ձեւին եւ սկսանք քալել վայրէջքէն, մինչեւ լերան ստորոտը եւ հասանք ջուրի մը եզերքը: Երեսուն վեց ժամուայ ծարաւէն սաստիկ նեղուած, թէեւ քրտնած՝ թափուեցանք ջուրին վրայ եւ կուշտ ու կուռ խմեցինք:

Թուրքերու հրացանաձգութիւնը դեռ կը շարունակուէր: Անվտանգ անցած էինք սահմանը, միայն քիչ մը իմ կողերս, քիչ մըն ալ Անդրանիկի մէջքը կը ցաւէին:

Թրքական սահմանէն կէս ժամուան ճամբայ հեռացած էինք, բայց դեռ վստահ չէինք ռուսական հողի վրայ գտնուած ըլլալնուս:

Երկու օր առաջ մուհաճիրներէն, լսած էինք, որ Ռուս եւ Թուրք բանակները կը գտնուէին դէմ դիմաց, պաշտպանողական վիճակի մէջ:

Եթէ ճիշտ էին անոնց տեղեկութիւնները, ուրեմն այդ գիշերը կը գտնուէինք երկու բանակներու մէջտեղը:

Թրքական հրացանաձգութեան պատճառով, եթէ Ռուսներն ալ սկսէին կրակել, մեր դրութիւնը խիստ վտանգաւոր պիտի դառնար: Բարեբախտաբար Թուրքերու տուած տեղեկութիւնները ճիշդ չէին:

Մեր մէջ գտնուած երեք ընկերներ բաւականաչափ ռուսերէն գիտէին եւ անոնց պատուիրեցինք որ ոեւէ ռուս զինուոր պատահածին պէս յայտնեն մեր հայ ըլլալը եւ մեր կամովին անձնատուր ըլլալու մտադրութիւնը:

Երէկուայ ձիւնին ու փոթորիկին փոխարինած էր տեղատարափ անձրեւը, գէշ կերպով թրջուած էինք, մտահոգ

էինք թէ ի՞նչպէս անվտանգ պիտի կրնանք անձնատուր ըլլալ ռուս բանակին։

Երկու ժամ անդադար չարունակեցինք մեր ճամբան անձրեւի տակ, խելակորոյս եղնիկի պէս ո՞ւր եւ ո՞ր կողմը երթալնիս չէինք գիտեր, մեյն Մկրտիչը մեզ կը կրկնէր թէ ձախ կողմի ճամբան վտանգաւոր է· թէ ինչո՞ւ, ինքն ալ չէր գիտեր· իր վախտէն լաւ է եղեր ինձ տարի առաջ։

Երկու ժամ վերջ, գիշերը վրայ հասաւ եւ ջուրի մը եզերքը, ժայռի մը տակ նստանք բոլորաձեւ։ Անձրեւը նոյն

ԼԻՈՆԻ ԽՄԲԱՆԿԱՐԸ (ետեւէն ձախէն աջ)
Գառնիկ Պապիկեան (Քարէվրակցի), Մկրտիչ Մնացեան (Բաբէրդցի), կանգնած ձախէն աջ, Աղաւնի Կիւրեղեան (Քաղեքացի), Գառնիկ Առաքելեան (Քարէվրակցի), Մովսէս եւ Գրիգոր Արզումանեան։

սաստկութեամբ կը տեղար. վերարկուները գլուխներուս նետած ճաշեցինք:

Մեր ուրախութիւնն ու խանդավառութիւնը կը մեղմացնէին մեր դեռ կրելիք տանջանքները անձրեւին եւ ցուրտին պատճառով: Ամենուս սիրտը կը ցնծար մօտալուտ ազատութեամբ: Կ՚ուզէինք իրարու մեր ազատութիւնը շնորհաւորել. անկարող եմ նկարագրել այդ պահերու ուրախութիւնը:

Ու ես «Հաֆըզ»ս սկսայ՝ «ընկերներ, զուլումի աշխարհին մէջ, ամիսներ շարունակ քարշ տուինք մեր գոյութիւնը, տոկալով բազմապիսի տանջանքներու, ահ ու սարսափի: Դուք ձեր աչքերով տեսաք եւ իրազեկ եղաք մեր հայրենակիցներու եւ բովանդակ հայ ժողովուրդի եղերական վախճանին: Թուրք ոճրագործ կառավարութիւնը ձեր ամենուն սրտին մէջ, խոր եւ անբուժելի վէրքեր բացաւ, գիտեմ թէ ձեր սրտերուն մէջ կը քնանան մէյմէկ առիւծներ, պատեհ առիթով մեր թշնամիէն վրէժ լուծելու համար: Պահեցէք ձեր վրէժխնդրական բոցերը եւ առիւծացեղ ուժերը: Կեանք մը ապրեցանք ամիսներ շարունակ, որ հազուագիւտ է ուրիշ ազգերու պատմութեանց մէջ: Ձեր արիական ոգին, առնական կորովը, բնաւ գլուխ չի ծռեց Թուրքերու առաջ, որպէս փառապանծ ցեղի մը հպարտ զաւակներ:

Խիզախօրէն կուրծք տուիք նամարդ թշնամիի բոլոր յարձակումներուն, միաժամանակ ձեր հարազատներու արդար վրէժը լուծելով:

Հեռաւոր Բաբերդի հարաւը եւ պաշտելի մեր օրրանէն տասն օր գիշեր ու ցերեկ, վտանգաւոր վայրերէ անցնելով հասած էք ռուսական հողը, անյայտ վայր մը: Հոգ չէ թէ տեղատարափ անձրեւը թրջած է մեր մարմինները, այնքան տառապանքներէն եւ զրկանքներէն վերջ, այս անձրեւը ոչինչ է: Այլեւս ազատուած էք: Յանուն ձեր անօրինակ խիզախութեան, կը շնորհաւորեմ իմ եւ ձեր ազատութիւնը:»

Այդ գիշերը անքուն լուսցուցինք:

Իմ խօսքերէս յուզուած, բոլոր ընկերները սկսան ողջագուրուիլ: Այս խօսք տրուեցաւ մեր ամէնէն տարեց ընկերոջ Գէորգ Ադոյեանին: Լեռներու մէջ պատրաստած հրուշակներէն կը մնային տակաւին մեր պայուսակներուն մէջ.

մէջտեղ դրինք գոմտերը եւ Գէորգ մասերու բաժնեց, ամենուն համար: Մեծ խանդավառութեան մէջ վերջացած ճաշէն յետոյ, սկսաւ կատակերգական մասը, որուն լաւագոյն վարպետը Գէորգն էր. մինչեւ լոյս չքնացանք:

Լուսաբացին ճամբայ ելանք անձրեւը դադրած էր: Անտառի մը մօտ լուացուեցանք, նախաճաշ ըրինք եւ մտանք անտառը: Անտառ մը՝ աննկարագրելի իր դիրքով եւ մեղի պատճառած չարիքներով: Խիտ ծառեր, փշոտ մացառներ, որոնց մէջ թիզ մը պարապ հող կարելի չէր գտնել:

Ժամեր շարունակ տառապեցանք այս եւ այն կողմ դառնալով: Փշաոտ մացառները եւ թուփերը ծակծկեցին, պատռեցին մեր մարմինները ու հագուստները: Մէյ մը վար, մէյ մը վեր, կարելի չեղաւ շարունակել ճամբան, հարկադրուեցանք իջնել ջուրը եւ անոր յորձանքներուն հետ առաջանալ. այդ ալ անկարելի եղաւ, որովհետեւ ջուրը կը ցատկէր բարձրութիւններէ, իսկ մենք թռչուններ չէինք, ոչ ալ ջուր, նման ոստումներ կատարելու համար. կը սայթաքէինք եւ քիչ մնաց որ քանի մը ընկերներ վնասուէին: Մինչեւ կէսօր այդպէս քաշքշեցինք, բարակ անձրեւը մաղել սկսաւ, մեր յոգնատանջ մարմինները հանգստի կը կարօտէին, նրատանք եւ մեր վերջին պատառ հացերը կերանք: Ապա անցանք ջուրին հակառակ կողմը ու գտանք փրկութեան ճանապարհը: Այս առթիւ, մեր ընկերները սկսան գոհաբանական աղօթքներ մրմնջալ: Բանտարկուած եւ բանտէն, կախաղանէն ազատուած մարդոց նման, մեր սրտերը կը բաբախէին. սկսանք ստուտել, հակառակ մեր այնքան յոգնածութեան: Քանի վար կ'իջնէինք, այնքան կը լայննար ճամբան: Մեր կասկածը արմատապէս փարատած չէր դեռ. արդեօ՞ք ռուսական հողին մէջն ենք թէ ոչ...

Քիչ մ'ալ առաջանալով, ճամբուն վրայ գտանք ռուսական սիկարէթի ծայրեր, քիչ մը անդին՝ ծառի մը վրայ՝ փորագրուած էր «Ալեքսանտրովիչ» անունը. ծառին շուրջ թափուած էին կիսաւեր մեղրի փեթակներ: Այլեւս ո՛չ մէկ տարակոյս, թէ ռուսական հողի մէջ կը գտնուինք: Ուշադրութեամբ չորս կողմերնիս կը նայէինք, թէ ո՞ր կողմէ եւ ո՞ր ռուսական գինուորի մը պիտի հանդիպինք:

— Ռուսերէն գիտցող ընկերնե՛ր, չի մոռնաք ձեր տալիք պատասխանը մեզ հանդիպող առաջին ռուս զինուորին. պէտք է ըսէք որ՝ Հայեր ենք. ձեր տալիք պատասխանը պիտի փութացնէ ապագայ մեր գործը — ըսի:

— Կնքահա՛յր, բնաւ մի մտահոգուիր մեր տալիք պատասխանին համար, խնդիրը ռուս զինուոր գտնելն է, անկէ վերջ դիւրին է, ժպտալով պատասխանեց Թ. Տէր Նազարէթեանը:

— Անանկ բանի մը վրայ կը մտածէ մեր Հաֆըզը, կարծես թէ Խըրխըզ Եաթաղին մէջ ուրիշ կոխ մը պիտի ունենանք, միջամտեց Սարգիսը:

— Մինչեւ հիմա խօսողները ասկէ վերջ պէտք է լռեն, մենք ինչ կ'ուզենք կը խօսինք, կատակելով ըսաւ Մկրտիչը, որ ռուսերէն գիտցողներէն մէկն էր:

— Դէ լաւ, մեզի բաժին ինկած «Սամոյր քիւրքին» ասկէ վերջ, թող ձեզի ըլլայ, ըսաւ Գէորգը:

— Ասոնց ուրախութեան նայեցէք, հապա եթէ քիչ մը վերջ Թուրք զինուորի հանդիպինք, ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը՝ այդ մասին մտածեցէք, միջամտեց Անդրանիկը:

— Ծօ՛, բերանդ խէր բաց, խոժոռ նայուածքով դիտել տուաւ Թէոս Իմիրզեանը:

Ես ու Խորէնը քով քովի կ'երթայինք առջեւէն, մեզմէ քիչ մը վար ծուխ մը՝ գուլայ գուլայ երկինք կը բարձրանար, Խորէն անօրինակ ուրախութեամբ մը գոչեց՝ «Կնքահա՛յր, ծուխը նայէ, ծուխը, անպայման ռուս բանակատեղիին մօտեցած ենք, պէտք է զգոյշ ըլլալ, Թուրքերը ցերեկ ատեն բանակատեղիին մէջ կրակ չեն վառեր, ասոնք Ռուսեր են»:

Խորէն որ Պալքանեան պատերազմին, իբր Թուրք բանակի ձիաւոր զինուոր, քանհինգապետի աստիճանով մասնակցած էր, լաւ գիտէր Թրքական սովորութիւնները:

Քիչ մը մտածելէ յետոյ որոշեցինք.— Վառուած կրակին քով ով կ'ուզէ թող ըլլայ, պէտք է անվարան չարունակել ճամբան, եթէ Թուրքեր իսկ ըլլան, պիտի դիմադրենք մինչեւ մեր վերջին գնդակը, իսկ եթէ Ռուսեր են, ամէնքս միասին, հրացաններու փողերը դէպի վար դարձուցած կը յայտնենք մեր ով ըլլալը:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ․

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

Մեր անձնատուութիւնը ռուս յառաջապահ զինուորներուն․— Պարզ հարցաքննութիւն․— Ռուսական բանակատեղին․— Ռուս սպայի եւ զօրավարի ներկայութեամբ մեծ հարցաքննութիւն․— Ռուս զօրավարի ոգեւորիչ խօսքերը․— Դէպի Մուրկուլ․— Ինքնաշարժով մեր մուտքը Պաքու․— Սեւ գոյժը Պաքուի մեր հայրենակիցներուն․— Ռուս կառավարութեան վերաբերմունքը մեզի հանդէպ․— Պաքուի մեր հայրենակիցներու ճիգերը․— Հրաժեշտ Պաքուին․— Տեսակցութիւն Զօր․ Սեպուհի հետ․— Գանձակ՝ Լեւոն պէկի մօտ․— Դէպի Պաքու․— Պաքուէն Սիմֆերոպոլ․— Լոռնքի Լեռներէն մեր Բ․ խումբի մուտքը Պաքու․— Բաբերդի լեռները մնացած մեր ընկերները․— Վարզէհանցի հայրենակիցներուս ազատութիւնը․— Խամսի գիւղի 500 երիտասարդներու վախճանը․— Վերադարձ դէպի ծննդավայր․— Ոգեւորութիւն հայ գիւղերու մէջ․— Զօր․ Սեպուհ Բաբերդի գաւառապետ․— Որբեր եւ գաղթականներ․— Զօր․ Սեպուհ պարտականութեան ճամբուն վրայ․— Նահանջ Բաբերդէն։

Մտերմիկ խօսակցութիւնով ձորն ի վար կ՚իջնէինք․ քիչ առաջուան ծուխը փարատած էր եւ ահա անակնկալօրէն՝ անծանօթ ձայն մը գոչեց․ «Ըստո՛յ» (կանգնեցէք)։

Նոյնը կրկնուեցաւ նաեւ մեր ետեւէն, մեզ օղակի մէջ առած էին։ Ռուս զինուորներ էին։ Խմբովին մեր հրացանները դէպի վար բռնեցինք, ռուսերէն գիտցող մեր ընկերները պոռացին «մենք Հայեր ենք եւ ոչ թէ Թուրքեր, եկած

ենք կամովին ձեզի յանձնուելու»:

— Հայե՞ր էք, հարցուց մեր առջեւ դիրք բռնողը և իսկոյն դիրքէն ելլելով, մօտեցաւ մեզի, բարեւելով սեղմեց բոլորիս ձեռքերը, ապա մեր եռեւի կողմ դիրք բռնողները եկան եւ մեզի մխացան: Կ'ուզէինք մեր հրացանները յանձնել իրենց, բայց չ'առին: Հասանք երեսուն մեթր անդին գտնուած պահականոցը, վար դրինք հրացանները եւ բոլորուեցանք իրենց վառած կրակին չուրջը:

Հասած էինք ռուս բանակի յառաջապահ պահակներուն, երա՞զ թէ իրականութիւն, կը մտածէինք:

— Անօթի չէ՞ք, հարցուց ռուս գինուորը մը:

— Անշուշտ անօթի ենք, պատասխանեց Թէոս տէր Նազարէթեանը, հինգ ամիս է որ կորսնցուցած ենք մեր հարազատները. Թուրքերը անխնայ կոտորեցին բոլոր Հայերուն, մենք բարձրացանք լեռները թէ մեր գոյութիւնը պահպանելու եւ թէ մեր ու ձեր թշնամիները հարուածելու: Քանի քանի կռիւներ մղած ենք Թուրքերու դէմ եւ ինչ կորուստներ պատճառած ենք անոնց: Մեզի պէս ըմբոստացողները չատ կային, բայց կոտորուեցան՝ իսկ մենք այս ճամբային ծանօթ ըլլալով, գիշեր–ցերեկ քալեցինք եւ եկանք ձեզի յանձնուելու:

— Թուրքերը կոտորեցի՞ն բոլոր Հայերուն, զարմանքով հարցուց անոնցմէ մէկը:

— Այո՛, բոլորին, օրօրոցէն սկսեալ մինչեւ հարիւր տարեկան ծերունին:

— Ախ տի եպ... հայհոյեց ռուս գինուորը:

Կրակին չուրջ բոլորուած կ'ուտէինք մեզի տրուած հացը, միաժամանակ, մեր հպարտանները կը չորցնէինք:

— Ի՞նչ իրաւունքով օրօրոցի մանուկն անգամ կոտորեցին, այդ մարդկային չէ՛, այլ գազանային, դիտել տուաւ ուրիշ մը:

— Այո՛, բայց Թուրքը մարդկայնութիւն չի ըմբռներ, հաստատապէս գիտենք որ Տաճկահայաստանի բոլոր Հայերը տեղափոխութեան պատրուակին տակ, իրենց ծննդավայրէն քշած են եւ անխնայ կոտրած են, պատասխանեցինք:

— Տաճկական բանակի մէջ դուք գինուոր չէի՞ք:

— Ո՛չ, 1914 Թուի վերջին օրերուն Թրքական բանակին

մէջ ծառայող բոլոր հայ զինուորները զինաթափ ըրին, Թիկունքային աշխատանքներու լծեցին, ապա սպաննեցին:

— Ուրկէ՞ ճարած էք Թրքական այս հրացանները:

— Մեր եւ Թուրքերու մէջ տեղի ունեցած կռիւներէն, նամանաւանդ Թուրք դասալիք զինուորներէն:

— Մալատե՛ց (կեցցէ՛ք), գովելի է ձեր քաջագործութիւնը գոչեց ռուս զինուորը:

Ճաշի վերջաւորութեան՝ ռուս զինուորները որոշ չափով լուսաբանուած էին եւ ի վերջոյ, քաղաքավարութեամբ առաջարկեցին որ երթանք բանակատեղին:

«Բնաւ մի վախնաք, մենք պատրաստ ենք պէտք եղած լուսաբանութիւններն եւ ձեզի ի նպաստ տեղեկութիւններ տալ մեր զինուորական բարձր մարմնին» յուսադրեց անոնցմէ աստիճանաւոր մը:

Ռուս զինուորները հինգ հոգի էին, առին մեր հրացանները եւ կատակելով դիմեցինք դէպի բանակատեղին, որ կէս ժամուայ ճամբայ հեռու էր:

Երկու ռուս զինուորներ մեր առջեւէն եւ երեք ալ մեր ետեւէն՝ հասանք բանակատեղին: Մեծ, մեծ եւ բազմաթիւ վրաններ տեղաւորուած էին ձորին մէջ. կարծէք օդափոխութեան եկած էին. քէֆ, խրախճանք անպակաս էին, զինուորները բարձր տրամադրութեան մէջ՝ կորովի եւ խանդավառ, այդպէս տեսանք Մուրկուլի ձորի բանակատեղին:

Բանակատեղիին մօտերը, խիտ անտառին մէջ փշաթելերու մեծ ցանց մը կար, տասնէ տասնեւհինգ շարքերու վրայ: Բոլոր զինուորները ոտքի էին մեր մուտքի պահուն: Խումբ խումբ կը մօտենային մեզի, կը կատակէին, իսկ մենք, ռուսերէն չգիտցողներս համր էինք. Մկրտիչի ըսածին պէս, շատ խօսողները լուռ էին:

Երիտասարդ սպայ մը ներկայացաւ մեզի, համառօտ արձանագրութիւն մը կազմեց, համաձայն մեզ ձերբակալող զինուորներու տուած տեղեկութեանց, եւ հրամայեց որ կերակուր տան մեզի: Իսկ մեր մօտ գտնուած դրամը գրաւելու ո՛չ մէկ փորձ:

Ռուսական հռչակաւոր «Պօռշ»ը դրուած էր մեր առջեւ, մեծ ամանով մը, ապա փիլաւ եւ վերջն ալ թէյ տուին: Մեծ

ախորժակով կերանք, չարաճճի ռուս զինուորներու կատակները լսելով եւ զիտելով: Մեզ հարցաքննող սպան մանրակրկիտ կերպով մեզի խուզարկեց թուղթեր փնտռելով, մենք արդէն թուղթեր չունէինք, նախապէս մեր ունեցած թէզքէրէները պատռած ըլլալով: Ճաշէն վեր, սպան մեզ եւ հինգ ռուս զինուորները (որոնց յանձնուած էինք) տարաւ սպայակոյտին ներկայացնելու: Կէս ժամ վերջ, մեզի ներկայացուցին «Գեներալ»ին:

Բարձրաստիճան սպան նախ հարցաքննեց հինգ ռուս զինուորները, աւուղելու համար թէ ի՞նչ պարագաներու մէջ ձերբակալած էին մեզի:

Հինգ զինուորները հարկ եղած զեկուցումը տուին իրենց զլխաւորին, աւելցնելով նաեւ մեզի ի նպաստ տեղեկութիւններ: Ապա հարցաքննուեցան մեր ռուսերէն զիտցող ընկերները որոնց պատասխանները բաւարար համարուեցան:

Մեր հարցաքննութեան արդիւնքը, հետախոսով տեղեկացուցին Մուրկուլի զինուորական պատկան մարմնին:

Հոս, Գեներալը խօսքը մեզի ուղղելով ըսաւ՝ «Զաւակնե՛րս, քանի որ յօժարակամ եկած էք մեզի յանձնուելու, ապահով եղէք, հոս տաճկական վայրենի բարքեր չկան, մօտաւորէն դուք ազատ կ'ըլլաք ձեր ուզած տեղը երթալու: Համաձայն օրէնքի, դուք պարտաւոր էք մեզի հպատակելու, չըլլայ թէ փախչելու փորձ ընէք, մեղք էք, կը սպաննուիք մեր զինուորներէն: Ես ձեզ կը ղրկեմ Մուրկուլ, հոն չատ Հայեր կան: Երթաք բարով: Գիտցէք նաեւ, որ հայ կամաւորական բանակներ ունինք, որոնք կը գործեն մեզ հետ, ամբողջ Կովկասեան ճակատին վրայ»:

Գեներալի յուսադրիչ խօսքերէն յետոյ, Կոզաքներու հետ ճամբայ ինկանք դէպի Մուրկուլ:

Մեզ փոխադրող զինուորները ոչ մէկ խստութիւն ի գործ չի դրին մեր վրայ, սակայն, մեր յոգնածութիւնը, բոպիկութիւնը եւ այդ դիշերուան տեղատարափ անձրեւը, ամէն բան լրացուցած էին: Ուժ չունէինք կանգնելու, բայց հարկադրուած էինք երկու ժամ քալելու Մուրկուլ հասնելու համար:

Երկու ժամ վերջ, Մուրկուլի պետական չէնքի դրան առջեւ կանգնեցանք: Շէնքի զլխաւոր դռնէն երկու պաշտօնեաներ դուրս եկան եւ մօտեցան մեզի, անոնցմէ մէկը հայե-

ըէն ըսաւ «տղերք ջան, դուք հայե՞ր էք»:

— Այո՛, պատասխանեցինք մխաբերան:

— Հանդիստ կացէ՛ք, ես րոպէին պիտի կարգադրեմ ամէն բան, ըսաւ հայ պաշտօնեան:

Խնդրեցի որ քիչ մը չուտ կարգադրութիւն ընէ, որովհետեւ ոտքի վրայ կանգնելու ուժ չունէինք:

Անմիջապէս մեզ փոխադրեցին պզտիկ սենեակ մը, կողով մըն ալ խնճոր մեր կողքին: Երկու պահակներ մինչեւ լոյս հսկեցին մեր վրայ, մէկը պատուհանէն, միւսը՝ դրան առջեւ: Սաստիկ յոգնած էինք եւ անմիջապէս քնացանք: Ամբողջ ի վեր, առաջին անգամն էր որ հանդիստ եւ անխռով կը քնանայինք: Առաւօտ երբ արթնցանք, կազդուրուած էինք: Ներս մտաւ զինուորական բժիշկ մը, անհրաժեշտ դեղորայքով եւ գործիքներով, հականեխական սրսկումներ կատարելու: Բոլորիս մերկացուց եւ իր պարտականութիւնը կատարելէ վերջ հեռացաւ: Զինուորական բժիշկի մեկնումէն տաս վայրկեան վերջ, անծանօթ մը մօտեցաւ պատուհանին եւ հարցուց՝ «տղերք ջան, ո՞րտեղացի էք»:

— Բաբերդցի՛, պատասխանեցինք:

— Քանի՞ անձ էք:

— Ինը:

— Իսկ դուք ո՞րտեղացի էք, հայրենակի՛ց, ըսի:

— Ես թէեւ Բաբերդցի չեմ, բայց լաւ եմ ճանաչում Բաբերդցիներին: Պահակը արդելք եղաւ մեր խօսակցութեան եւ անծանօթ հայը հեռացաւ:

Ո՞վ էր այդ մարդը, չկրցանք հասկնալ, յետագային՝ չատ հարց ու փորձ ընելէ վերջն ալ:

Կէս ժամ վերջ, միեւնոյն անձին կողմէ ստացանք զարդարուած ափսէները, լեփ-լեցուն կերակուրներով եւ մրգեղէններով: Ափսէները մեզի բերող ռուսին հարցուցինք, ո՞վ է այդ մարդը, ցիզցայու (չգիտեմ) ըսաւ:

Կերակուրները ճաշակեցինք, բայց չկրցանք չնորհակալութեան մեր տարրական պարտականութիւնը կատարել առ որ անկ էր: Ժամ մը վերջ, երկու պինուորներու հսկողութեամբ՝ բաղնիք տարին մեզ: Մեր ընկերներէն քանիները ռուսական բաղնիքին թրքականէն տարբեր ըլլալը չէին գի-

տեր: Անոնք որ Ռուսաստան ապրած էին, մերկացան եւ ապատ համարձակ մտան բաղնիք: Ես եւ քանի մը ընկերներ ամօթխածութենէ կը տատապէինք: Ի՞նչպէս կարելի է բոլորովին մերկ պտըտիլ բաղնիքին մէջ, կը մտածէինք: Զարաճճի ուս զինուորները սկսան կատակել: Այդ անպիտանները զոզցած էին դրամապանակիս մէջ գտնուած մատանիս, որ կինս նուիրած էր, վերջին անգամ իրմէ հրաժեշտ առած պահուս:

Սակայն դրամները կը մնային իրենց տեղը:

Լոզանքէն ետք, մեզ տարին մեր սենեակը եւ տուին կառավարական մանուածոր ճաշը: Ապա լինը զինուորներ եւս մեզի խառնելով, լեցուցին մեծ քամիոն մը, մեր զէնքերն ալ մեզի հետ, եւ ճամբայ հանեցին դէպի Պաթում:

Որքա՜ն բախտաւոր էինք:

Դեռ երէկ, տաճկական սարսափներէն՝ արեգակին տակ ազատ պտըտելու իրաւունքէն զուրկ, դեռ երէկ Մուրկուլի լարճր լերան կատարին փուռւած անտառին մէջ, յուսահատական րոպէներու մէջ, ահա այսօր, ինքնաչարժ նստած, ապահով կերպով, լայն ճամբաներ կտրելով, կը սուրայինք դէպի Պաթում: Ցնո՞րք էր...

Արսլաեեան եղբարբ եւ փոխրիկն Սեպուհ.
ձախէն աջ՝ Յարութիւն, Մաղաքիա (հեղինակը)
եւ Արշակ (Լոնտոնցի):

Հասանք Ճորոխի ափը կամուրջ չկար. Քէլէկով պիտի անցնէինք հակառակ կողմը, այն Ճորոխին, որուն ալիքները ճեղքելով ամիսներ չարունակ, մեր վտանգաւոր օրերուն՝ այս ու այն կողմը կ'անցնէինք:

Հոս՝ Ճորոխը լայնատարած էր եւ ահ ու սարսափ կ'ազդէր: Անցանք Ճորոխը եւ նոքէն ինքնաշարժ նաւանք: Մըննամքով չինուած, օձապտոյտ ճամբաներով կը սուրայինք: Իրիկունը, ուշ ատեն հասանք կայարան մը. անունը չեմ յիշեր, այդտեղ տեսանք բաւական թիւով տեղացի Թուրքեր, որոնք մեզ Թուրք զերիներ կարծելով մօտեցան եւ կ'ուզէին տեղեկութիւններ առանալ: Թ. Տէր Նազարէթեանը զայրացաւ եւ լուտանքներ տեղաց անոնց հասցէին, այն ատեն, անոնք հասկցան թէ՝ սխալ տեղ դիմած են:

Գիշերը զարձեալ տեղատարափ անձրեւի տակ՝ հասանք Գաթում, Բաբերդցիներու երկրորդ հայրենիքը. մօտեցած էինք մեր հոն գտնուած հայրենակիցներուն... «լաւ լուրեր հաղորդելու անոնց հարազատներուն մասին»:

Զուլումի աչխարհէն կուգայինք եւ զատն պարտականութիւններ ունէինք, գուժկաններ էինք...

Մինչեւ մեր Գաթում հասնիլը կովկասը Տաճկահայաստանի Հայերու կոտորածին մասին աւոյդ տեղեկութիւններ չունէը: Գաթումի մէջ մեզ տեղատուրեցին Գուչկինակի փոզոցի վերջաւորութեան անկիւնը գտնուած գինուորական հիւրանոցը, երկու աւնեակ տրամադրելով մեզի:

1915 հոկտեմբեր 1ին, ընդմիշտ ապաստած էինք արդէն:

Առաւօտեան, գինուորական հերթապահ ոտւսը մեր սենեակը մտնելով, բացատրեց մեզի պարէն առանալու ձեւերը: Անկէ վերջ, առանըհինգ օր չարունակ, օրը երեք անգամ մեր պարէնը կը առնայինք գինուորական պահեստէն:

Նախաճաշը նոր վերջացուցած էինք. ոսկեզօծ, փայլուն ուսադիրներով, կապ սպայ մը մօտեցաւ մեզի. հայերէն՝ եւ Ռուսահայերուն յատուկ համակրելի շեշտով մը բաւ՝ «Տըղե՛րք ջան, Հայե՞ր էք, ո՞ր կողմից էք գալիս»:

— Այո՛, հայ ենք, Բաբերդի կողմէն կուգանք, մենք մեր ղէնքերով եկանք եւ յանձնուեցանք ռուս բանակին, պատասխանեց:

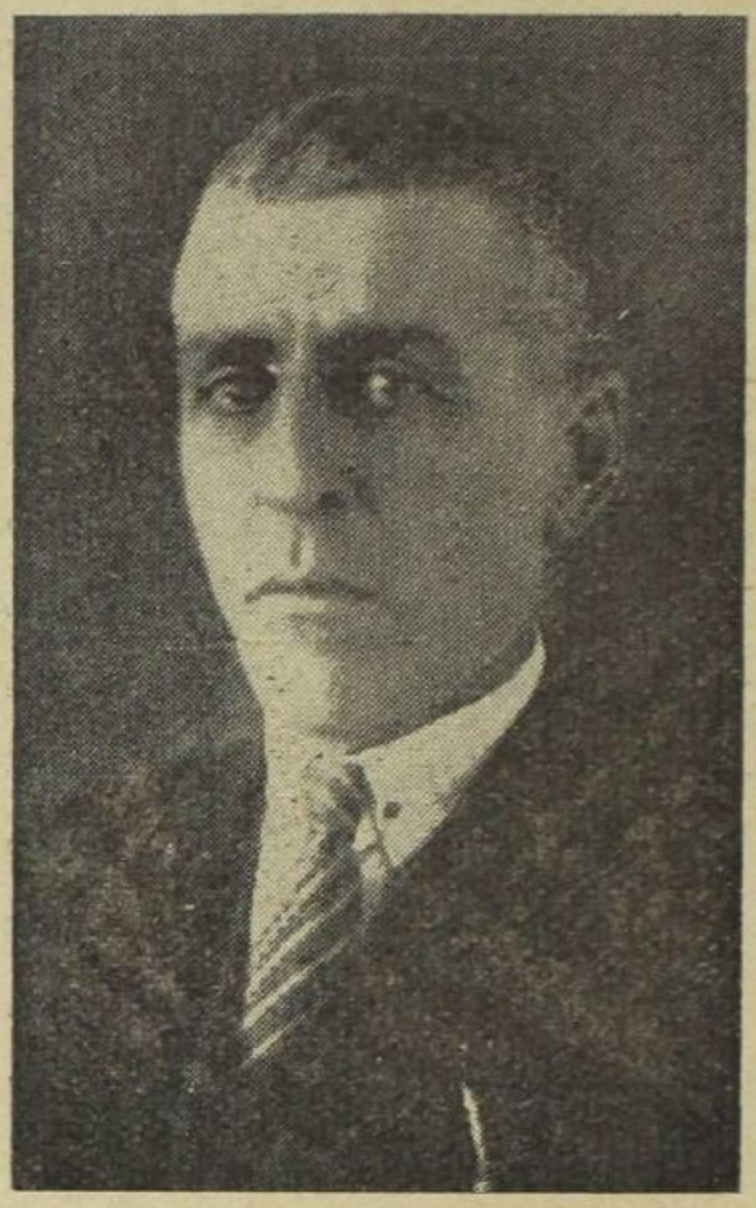

Դաւիթ Զաքարեան (Վարզհանցի)

— Զգեցէ՛ք ձեր զոյքերը այս սենեակում եւ ինձ հետեւեցէք, ըսաւ սպան։

Խնամ ուրախ տրամադրութեամբ հետեւեցանք հայ զինուորականին, որ մեզի առաջնորդեց հանդերձեղէններու պահեստը եւ մեզի նոր հագուստներ, կօշիկ, ճերմակեղէն եւ այլն բաժնեց։ Երկու զինուորներու հետ մեզ ղրկեց բաղնիք, նախապէս պատուիրելով որ լաւ մը լուացուելէ վերջ հագնինք նոր լաթերը եւ թրքականները նետենք uօռնի եաշչիկ (աղբի անտուկը)։ Հայ սպայի հրամանը կատարուեցաւ, բաղնիքէն վերադարձին՝ մենք այլեւս թուրք զինուորներ չէինք, այլ մաքուր հագուստ ռուսական քաղաքացիներ։

Այդ օր, մեզ բոլորիս հարցաքննութեան կանչեցին Պաթումի կեդրոնական ոստիկանութեան չէնքին մէջ։

Երկու պաշտօնեաներ՝ մէկը հայ, միւսը՝ ռուս, մեզ դիմաւորեցին։ Հայ պաշտօնեան ըսաւ՝ «Ձեր մէջից ով որ ռուսերէն լաւ է խօսում, թո՛ղ հետեւի մեզի»։

Ես ու Գէորգը անոնց հետ առանձնացանք սենեակի մը մէջ։ Ռուս պաշտօնեայի սեղանին վրայ մեծ քարտէզ մը

փռուած էր։ Երկու պաշտօնեաները քանի մը վայրկեան, իրարու հետ խօսեցան. յետոյ հայը սկսաւ մեզ հարցաքննել։

— Ո՞ր տեղացի էք։

— Բաբերդցի։

— Թուրքիոյ ո՞ր քաղաքէն ճամբայ ելաք։

— Բաբերդի Լոռնք գիւղի լեռներէն։

— Ճամբորդութեան ընթացքին տաճկական ո՞ր քաղաքներէն եւ գիւղերէն անցաք։ Հաճեցէք մէկիկ-մէկիկ թուել անոնց անունները։

Մենք երկուքս, մանրամասն կերպով նկարագրեցինք մեր ճամբորդութիւնը եւ թուեցինք մեր անցած քաղաքներու եւ գիւղերու անունները։ Ամէն մէկ քաղաքի եւ գիւղի անուն արտասանուած ատեն, ռուս պաշտօնեան կ'աշխատէր քարտէզին վրայ գտնել տեղը այդ գիւղին կամ քաղաքին, միեւնոյն ատեն արձանագրելով։

Չորս ժամ տեւեց հարցաքննութիւնը եւ ռուս պաշտօնեան լեցուցած էր բազմաթիւ էջեր։ Մանրամասն տեղեկութիւններ պահանջեցին Թուրք բանակի կորովի, ազգաբնակչութեան վերաբերմունքի մասին՝ պատերազմի հանդէպ, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդի կոտորածին եւ այլ խնդիրներու մասին, որոնց շարանը շա՜տ երկար է։

Կէսօրին՝ վերադարձանք հիւրանոցը ճաշելու։ Ճամբան՝ հայ երիտասարդ մը պատահեցաւ, խնդրեցինք որ՝ երթայ ոեւէ Բաբերդցի, լուր տայ թէ՝ խումբ մը բաբերդցիներ եկած են Բաբերդէն եւ տուինք մեր բնակած հիւրանոցին անունը. Ճաշը նոր վերջացուցած էինք, երբ խումբ-խումբ Բաբերդցիներ, հեւիհեւ հասան մեր հիւրանոցի երկաթեայ դրան առջեւը։

Ուրախ էին բոլորը, համաշխարհային պատերազմի ըսկիզբէն մինչեւ այդ օրը, հայրենիքէն լուր առած չէին խեղճերը եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը ուրախառիթ լուր մը կ'ակնկալէր մեզմէ։ Մեր սիրտը կը ճմլուէր, հարկադրուած էինք գէշ լուրեր հաղորդելու իրենց։

Հետզհետէ բազմացաւ անոնց թիւը, անոնցմէ զատ, ուրիշ Հայեր ալ փութացեր էին մեզի տեսնելու եւ երկաթեայ դուռին առջեւ կը սպասէին։

Եւ ահա Գէորգը դրան վանդակին եռեւէն գոչեց՝ «Հայրենակիցներ, լաւ լուրի կը սպասէք, դժբախտաբար, մեր լուրը սեւ խապար մըն է, գոյժ մը մեր ժողովուրդի կրած պանդուռածային ջարդին մասին, դուք բոլորդ ողջ մնաք:

Թուրք ոճրապարծ կառավարութիւնը, տեղահանութեան պատրուակով, մեր ժողովուրդը կոտորեց, մեր հայրենիքը պերեզմաննոցի վերածեց:

Ամիսներէ ի վեր, մեր սիրտերը քար դարձած էին. ի տես այն զարհուրելի եղեռնագործութեանց, մենք հարկադրուած ինքնապաշտպանութեան դիմեցինք եւ այդ միջոցով եկանք, հոս հասանք:»

Դրան առջեւ համախմբուած Հայերու մեծ բազմութիւնը անակնկալի եկած, անասելի ցաւով մը համակուեցաւ, շատերը կատաղութենէն ակռաները կը կճրտացնէին, շատերը կուլային, տեսարանը կսկծալի էր: Մեր Պաթումաբնակ հայրենակիցները անօրինակ կացութեան մը ենթարկուեցան, որը չեմ կարող նկարագրել:

Շատեր ալ չէին հաւատար մեր լուրերուն: Հաւատալի՞ք բան էր օրօրոցի մանուկէն մինչեւ հարիւր տարեկան ծերը սրի քաշելը: Այդ բազմութեան մէջ ունէինք ծանօթներ, հարազատները, բարեկամներ, անոնք ալ չէին հաւատար, կարծելով թէ կը կատակենք: Այդ տեսակ կատա՞կ կ'ըլլայ, կատակի ժամանա՞կ էր: Սակայն մեղադրելի չէին անոնք: Մենք որ ապրած էինք այդ կեանքը, մենք ալ կարծէք թէ կը կասկածէինք մեր տուած լուրերուն:

Բայց ի վերջոյ հաշտուեցանք կատարուած դառն իրողութեան հետ:

— Սիրելի հայրենակիցներ, ի սէր Աստուծոյ եւ ի սէր ձեր նահատակ հարազատներուն՝ չանք թափեցէք ժամ մը առաջ մեզ այտունէն ապառելու, ըսի դրան եռեւէն:

Սարսռազդեցիկ գոյժը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ Պաթումի հայութեան մէջ: Հեռեւեալ առաւօտ, տասը րոպէի արտօնութեամբ մեզի այցելեցին Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթի թղթակիցները եւ քանի մը լուրեր հապճեպ նօթագրելով հեռացան: Հետեւեալ օրը, «Հորիզոն»ը հրատարակած էր մեր տուած տեղեկութիւնները: Մենք առաջին զուժկանը ե-

գանք Հայերու կոտորածին: Քանի մը օր վերջ, միջադէպ մը տեղի ունեցաւ մեր մէջ: Լռանքի լեռները եղած ատեննիս, թուրք զինուորներէն ձեռք ձգած մեր հրացաններուն հետ, ունէինք նաեւ քանի մը ժամացոյցներ, որոնք խումբին սեփականութիւնը կը համարուէին: Անոնցմէ ամէնէն արժէքաւորը կը մնար Գէորգի քով, իբր մեր ամէնէն տարեցը:

Երկու ըմբոստ Թէոսները դիտել տուին որ ժամացոյցներու խնդիրը պէտք է կարգադրուի: Գէորգ պէտք չէ որ շարունակէր իր քով պահել արժէքաւոր ժամացոյցը. արդար էին Թէոսները: Միւս ընկերները առանց տրտունջի, մէջտեղ դրին իրենց քով եղած ժամացոյցները, արժէքը ճշդելու եւ հաւասար կերպով բաժնելու՝ ընկերներուն: Գէորգ եւ Անդրանիկ համաձայն չէին այդ որոշումին: Թէոս Իմիղեան կը պնդէր թէ անարդար են անոնք. Անդրանիկը՝ (որուն գործունէութեան եւ արժէքին ծանօթ էք արդէն), սպառնական ձեւ մը առաւ եւ ըսաւ. (իր բառերով) «Թէքմիք մը փորուդ ցարկածիս պէս, կերածդ բերնէդ կը հանեմ...»: Եւ այս՝ այն Թէոսին, որ ամենավտանգաւոր պահերուն, արծուի նման կը սլանար այս ու այն կողմ պաշար ճարելու եւ խումբին քաջամարտիկ ընկերներէն մէկն էր եւ միշտ իր կեանքը ընկերներուն տրամադրած...:

Անդրանիկի խօսքերը ամենուս ցաւ պատճառեցին եւ ես այլեւս չհամբերեցի.

— Կնքահա՛յր, ի՞նչպէս շուտ մոռցար երէկը. անտառէն դուրս չէիր ելլեր, կեանքդ չվտանգելու մտավախութեամբ: Մենք բոլորս զիրար լաւ կը ճանչնանք: Ազատ Պաթումի այս սենեակին մէջ դիւրին է սպառնալ: Բայց ի՞նչ իրաւունքով կը սպառնաս ընկերոջ մը, որ նոյնքան իրաւունք ունի որքան դուն, ես եւ մեզմէ իւրաքանչիւրը. Թէոսը իրաւացի է:

Լուռ էին բոլորը եւ միջադէպը փակուեցաւ Գէորգի եւ Անդրանիկի «յաղթանակովը»:

Դժբախտաբար, այդպիսիները յաճախ անպակաս կ'ըլլան մեր դժբախտ իրականութեան մէջ: Թէոսները տեղի տուին, տասնեւհինգ օր չարունակ : Տասնեւհինգերորդ օրը , չնորհիւ մեր հայրենակիցներու թափած ջանքերուն, կիւմիւշխանէցի Պ. Սոմենակ Դերձակեանի երաշխաւորութեամբ,

Ռուս կառավարութիւնը արտօնեց մեզի՝ հինգ օր Պաթումի մէջ պտտելու եւ այցելելու մեր հայրենակիցներուն: Այլեւս ազատ էինք:

Վեցերորդ օրը, Պ. Արմենակ Դերձակեանի հետ ներկայ պիտի ըլլայինք պատկան մարմնին:

Մեր երախտագիտութիւնն ու չնորհակալութիւնը յայտնեցինք Պ. Արմենակ Դերձակեանին, մեր վերաբերմամբ ցոյց տուած այնքան ազնիւ եւ առաքինի վերաբերմունքին համար: Ընկերներուս փափաքին համաձայն, հայ ժողովուրդի կոտորածին վերաբերեալ, ամփոփ դրութիւն մը պատրաստած էի, լուր պահանջող հայրենակիցներուն փափաքը դոհացնելու համար: Ելած էինք բանտէն եւ հարիւրաւորներ կ'ուզէին մեզ իրենց տունը տանիլ եւ հիւրասիրել: Ի՜նչ բախտ:

Եւ կեանքը ինչպիսի՜ հակասութիւններ ունի: Դեռ անցեալ օր սարսափ ու կոտորած, մեր բնակավայրին մէջ, դեռ անցեալ օր Սիպերիա աքսորուելու մղձաւանջը, դեռ երէկ կառավարութեան խիստ հսկողութիւն եւ կասկածանքը, իսկ այսօր՝ ազատ, համարձակ կը պտտէինք Պաթումի մէջ, մեր ամենասիրելի հայրենակիցներուն հետ:

Պաթումի Հայերուն մէջ լուր տարածուած էր թէ՝ Բաբերդէն նոր ժամանած հայերը, կոտորածի մասին դրաւոր դեկուցում պիտի ներկայացնէին Քարէվրակցիներու օթեւանած սրահին մէջ: Մեծ բազմութեան մը ներկայութեամբ, դեկուցում տուինք Թրքահայերու կրած կոտորածի մասին:

Հինգ օր Պաթումի մէջ ազատ պտտելէ եւ հիւրասիրուելէ վերջ, վեցերորդ օրը, Պ. Ա. Դերձակեանի հետ ներկայացանք պատկան մարմնին եւ ստացանք մեզի յատուկ անցագիրները եւ քառասունական րուբլի ալ դրամ (լիրաքանչիւրիս): Անցագիրներու մէջ մեզի բնակութեան տեղ սահմանուած էր Գանճակի նահանգը (Էլիզավէտոպոլսկի կուպիոն) եւ մինչեւ հոն ձրի չոգեկառք տրամադրուեցաւ մեզի:

Բաբերդցի մեր հայրենակիցները իրենց այնքան գուրգուրոտ վերաբերմունքէն զատ, նիւթապէս ալ օժանդակեցին մեզի: Մեր մեկնումի պահուն, բազմաթիւ հայրենակիցներ կայարան եկած էին, բարի ճանապարհ մաղթելու: Չոգեկառքի մեկնումին ազդանշանը տրուած էր եւ սկսած էին թաչ-

կինակներու ծածանումները: Երախտապիտութեամբ բաժնուեցանք մեր հայրենակիցներէն եւ յաջորդ առաւօն՝ Թիֆլիզ հասանք: Երեկոյեան ժամը 6ին Գանձակ պիտի մեկնէինք, բայց փափաքեցանք Թիֆլիզը պտտիլ:

Լաւագոյն առիթը ներկայացած էր, թէ Թիֆլիզը պտտըտելու եւ թէ մեր հայրենակից Զօր. Սեպուհը տեսնելու, որ այդ օրերուն՝ Քեռիի եւ Ալօի հետ, կամաւորական բանակներէն Թիֆլիզ վերադարձած էր:

Թիֆլիզի «Երեւանեան» հրապարակին վրայ հանդիպեցանք հայրենակցի մը, որ մեզ առաջնորդեց Զօր. Սեպուհի տունը. ինքը ներկայ չէր, Տիկին Սեպուհի եւ զաւակներուն հետ տեսակցելէ յետոյ վերադարձանք «Երեւանեան» հրապարակը ու տեսանք հայ առիւծը, կարնեցի Քեռին, որ զինուորական համազգեստով կը պտտէր քանի մը մարդկանց հետ:

Շատ չանցած, եկաւ նաեւ մեր սիրելի հայրենակից Զօր. Սեպուհը: Նստանք իր յատկացած սրճարանին անկիւնը եւ համառօտակի տեղեկութիւններ տուինք Բաքուի ժողովուրդի եղերական վախճանի մասին:

Իրմէ խնդրեցինք որ մեզ համար կարգադրութիւններ ընէ, որովհետեւ, մեր ունեցած անցագրերով բացի Գանձակի նահանգէն, ուրիշ տեղ երթալու իրաւունք չունէինք: Անմիջապէս, զրպանէն մատիտը հանելով, թուղթի մը վրայ քանի մը տողերէ բաղկացած գրութիւն մը ստորագրեց: Այդ գրութիւնը ուղղուած էր Գանձակի հայ գաղթականներուն լիազօր Լեւոն պէկին:

— Այս գրութիւնը կը յանձնէք Լեւոն պէկին, ան ամէն բան կը կարգադրէ ըսելով, թուղթը եւ իր նիհթական նուէրը ինծի երկարեց: Շնորհակալութիւն յայտնելով բաժնուեցանք Զօր. Սեպուհէն:

Այդ օր, հանդիպեցանք նաեւ հայ կամաւորներու զինուորական կեդրոնի գրասենեակը:

Այն իւնչ երիտասարդութիւն էր, իւնչ խանդավառութիւն, մեղուի վեթակի նման՝ մտնող ելլողի հաշիւը չի կար:

Իրիկնապահին վերադարձանք կայարանը, մտանք Գանձակ մեկնող գնացքը եւ պիչերը հասանք Գանձակ:

Յաջորդ առաւօտ, զացինք Լեւոն պէկի տունը եւ Զօր.

Սեպուհի գրութիւնը ներկայացուցինք։

Լեւոն պէկ շատ սիրալիր ընդունեց մեզ եւ երիտասարդի մը հետ մեզ ղրկեց հայ գաղթականներու վայրը։ Այնտեղի պաշտօնեան լսելով որ Լեւոն պէկի կողմէ ղրկուած ենք, նոյնպէս սիրալիր ընդունեց մեզի «Ձեր հոգո՛ւն մատաղ, համեցէք նստեցէք» ըսելով։

— Կ'ուզէինք գիտնալ թէ ինչո՞ւ Լեւոն պէկը մեզի հոս ղրկեց, հարցուցի պաշտօնեային։

— Այստեղ բոլոր հայ գաղթականների նպաստամատոյցի վայրն է, օրը երեք անգամ ես պարտաւոր եմ ձեզի ճաշ տալու, դրա համար է որ ձեզ ուղարկել է այստեղ, պատասխանեց պաշտօնեան։ Ցուարած էինք, մեր փնտռածը հացն ու կերակուրը չէր։ Վանի գաղթականներէն բաւական թիւով լեցուած էին այս վայրին աջ ու ձախ կողմերը ողորմելի դրութեան մէջ։ Երախաներու լացն ու աղաղակը, խեղճերու անպատսպար վիճակը մեզ յուսահատութիւն պատճառեց։ Մենք, որպէս երիտասարդներ, ի՞նչ իրաւունք ունէինք այդ կայանի հացն ուտելու, քանի որ մեզմէ ալ աւելի խեղճեր կային, օգնութեան կարօտ։ Թողինք գաղթակայանը եւ հեռացանք։ Կէսօրէն վերջ, նորէն գացինք Լեւոն պէկի մօտ, որ կարգադրութիւն մը ընէ մեզի Գանձակէն հեռացնելու համար։ Մեզմէ իւրաքանչիւրը ազգականներ, հարազատներ ունէր Ղրիմի Թերակղզիին, Սիմֆերոպոլի, Եալթայի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ, որոնց կ'ուզէինք միանալ ժամ առաջ։

Այդ ազնիւ հայը, որ աննման էր իբր հայրենասէր եւ ւրուն գործելու եռանդն ու ազնուութիւնը անպակաս էին եւ որը իր ստանձնած պաշտօնին՝ կատարելապէս ձեռնհաս էր, երեք օրուան մէջ կարգադրեց մեր թուղթերու խնդիրը եւ ճամբու ծախքն ալ հոգալով ուղարկեց Պաքու, հայ գաղթականութեան ընդհ. նախագահին։

Երբ Առաջնորդարանէն մեր թուղթերն առած կը վերադառնայինք, բաղդ ունեցանք տեսնելու Տէրի Ղազարը։ Միջահասակ, երիտասարդ մը, խնամուած չէկ մօրուքով մը. պայծառ դէմքով, վառվռուն աչքերով, ընդրածորեան լեզուով, ամբողջապէս կրակ ու բոց զինուորական մը, որ ինք–

ղինքը ներկայացնելէ վերջ գոչեց՝ «տղերք ջան, ի՞նչ էք ման գալիս, երկու օրից ես մեկնում եմ, չէ՞ք ուզեր ինձ հետ կամաւորական բանակները մտնել:»

Զարմացանք Տէլի Ղազարի այնքան քաղցր արտայայտութեան վրայ: Շատ գեղեցի՛կ էր իր առաջարկը եւ մեր ձըգտումներուն համապատասխան:

Բայց նախ մեր հարազատները կ'ուզէինք տեսնել, տարիներու կարօտն էր ամբարուած մեր սրտերուն մէջ:

Համառօտ կերպով պատկերացուցինք մեր կացութիւնը, մեր անցուցած վերջին ամիսներու վիճակը եւ յայտնեցինք թէ վաղաժամ է այդ քայլն առնելը: Սակայն խոստացանք մօտ ատենէն կատարել իր առաջարկը եւ ինքն ալ համամիտ գտնուեցաւ, մեզի յաջողութիւն մաղթելով բաժնուեցաւ:

Լեւոն պէկին ալ մեր յարգանքն ու շնորհակալութիւնը յայտնելով, երեկոյեան չոգեկառք նստելով, յաջորդ առտուն Պաքու հասանք:

Լեւոն պէկի տուած հասցէին գացինք, Պաքուի Հայ կամաւորական շտապը եւ հոն իջեւանեցանք:

Հինգ օր Պաքու մնացինք մինչեւ Հայ գաղթականական ընդհ. նախագահի կողմէ ստացանք մեր անցագրերը եւ վեցերորդ օրը ճամբայ ինկանք դէպի Սիմֆերոպոլ, մեր հարազատներու քով:

Մեր մուտքի լուրը, կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ ամբողջ քաղաքին մէջ:

Հետեւեալ օրը Մալասեցի Պ. Պօղոսի սրճարանին մէջ, խուռն բազմութեան մը ներկայութեամբ, զուլումի աշխարհին մէջ ողջակիզուած հայ ժողովուրդի եղերական վիճակը գուժեցինք...

Հոս ալ մեր բոլոր հայրենակիցները գնահատանքի եւ երախտագիտութեան արժանի ընթացք ի յայտ բերին մեր վերաբերմամբ:

Եղբօրս, Արշակի հեռագրին վրայ, Յարութիւն եղբայրս խկոյն հասաւ Սիմֆերոպոլ եւ ինձ իր մօտ՝ Մելիթոպոլ տարաւ: Հոն էին Սպերցի յայտնի փաստաբանները, Ցիչէ գիւղացի Ծանօթ Ասլանեանները:

Ընկերներէս քանի մը հոգիներ ալ Եալթա անցան:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
(Բաբերդցի)

Նամակներով, Ռուսաստան գտնուած հազարաւոր Հայեր տեղեկացան Հայաստան աչխարհի վերջին զարհուրելի անցու դարձերուն:

Խոտորջուրցի հայրենակիցներու փափաքով, ինձ ղրկեցին Պարկով, տեղեկութիւններ տալու: Գացի եւ սրտի կակիծով պատմեցի, աչքերովս տեսածներս եւ լսածներս: Բայց անոնք չի հաւատացին, նոյնիսկ անոնցմէ մէկը յանդգնեցաւ մեզ խաչագող կոչելու. Սահակ աղայ էր այդ անձի անունը:

Երանի՛ թէ հրաչքով մը զարմանուէին այդ ցաւերը, նահատակները յարութիւն առնէին, թող մեզ խաչագող կոչէին: Շնորհակալութեամբ բաժնուեցայ Խոտորջուրցի հայրենակիցներէն, իրենց վերաբերմունքը արժանի էր ամէն տեսակ գնահատանքի:

Զիկնաջուրցի Սարգիս, Սերոբ ու Քերոբ երեք եղբայրներու հիւրն էի. հաւաքոյթի մը պահուն, անոնցմէ Սերոբը ոտքի ելաւ եւ յայտարարեց՝ «ասկէ քանի մը ամիս առաջ հինգ հազար րուբլի հաւաքեցինք, մարդ մը ղրկելու համար Խոտորջուր եւ ժողովուրդէն տեղեկութիւն ստանալու համար: Կա՞յ ասկէ աւելի վատահելի եւ կենդանի վկայ մը, որը ձեր հարցերուն լիովին պատասխանէ»:

Երեք ամիս վերջ ռուս բանակը գրաւեց Կարին եւ մեզի չի հաւատացողները գացին, դժբախտաբար իրենց աչքերով աւերլին տեսան եւ նամակներով ներողութիւն խնդրեցին, ինծի վիրաւորած ըլլալնուն համար:

Պէտք է խոստովանիլ որ 1915 թուի աղէտը անհաւատալի էր եւ պէտք էր որ անհաւատալի ըլլար հեռուն գտնուողներուն համար: Մալաթեցի Սերոբը օր մը ըսաւ՝ «Մաղաքիա, եթէ մեր Մարտիրոսը ձեզ հետ չըլլար, մենք ալ չպիտի հաւատայինք ձեր ըսածներուն»:

Իսկ ի՞նչ եղան Լոռնքի լեռները մնացողները.— Այն խումբը որ մեզմէ բաժնուեցաւ. վերջին պահուն պատուիրած էինք որ եթէ մինչեւ երկու շաբաթ չվերադառնանք, վտանգուած ենք ուրեմն: Մեր այդ գիւղացիները, ժամանակը լրանալէն յետոյ սկսած էին պատրաստուիլ, դէպի Ռուսական բանակը երթալու:

Անոնք ալ մեզի պէս ինն հոգինոց խումբով ճամբայ ելած էին եւ ամբողջ իրենց ճամբորդութեան ընթացքին, ոեւէ [illegible]ական գիւղ չէին հանդիպած եւ շատ հանդիստ կերպով եկած, սահմանը հասած էին եւ հոն պիտի վտանգուէին, եթէ թուրք բարեսիրտ անձ մը, անոնց փախստական ըլլալը հասկնալով, չմեղքնար եւ ապահով անցք ցոյց չի տար:

Անոնք եկած էին տարբեր ճամբով, Սպերի ուղղութեամբ եւ ողջ առողջ սահմանն անցած էին, բարեսիրտ թուրքին խորհուրդին համաձայն գործելով:

Այդ խումբով ազատուողներն էին՝ Եփրեմ Ասլանեան, Համազասպ Արսլանեան, Գրիգոր Արսլանեան, Սերոբ Յակոբեան, Կիւրղի Տէր Նազարէթեան, Մկրտիչ Անտոնեան, Միսաք, Յարութիւն եւ Վահրամ Յարութիւնեանները:

Այդ խումբը Պաթում հասաւ մեզմէ երեսուն օր վերջ: Ռուս կառավարութիւնը բարեացակամ գտնուեցաւ նաեւ անոնց հանդէպ եւ քսանեւչորս օր հսկողութեան տակ պահելով, ազատ արձակեց:

Մէկ ամիս վերջ, մենք կրկին իրարու միացանք Սիմֆերոպոլի մէջ: Իսկ լեռները մնացող միւսներուն վիճակը որո՞ւ պարզ չէ, ի՞նչ ողբերգութեան կրնային ենթարկուած ըլլալ:

Անոնցմէ միայն Պօղոս Գայաճանը հրաշքով մը ազատուելով իր բարեկամ, ծանօթ Թուրքերուն կողմէ, մինչեւ 1916 Յունիս 10ը Բերբերդի մէջ սպահուած էր, մինչեւ ռուսական բանակին գալը: Մեր լեռները մնացողներէն եւ անօգնական ու թշուառ մնացողներէն ծանօթներուս անունները կ՚արձանագրեմ, խղճի խայթ զգալով, պէտք է խոստովանիլ որ՝ մենք անողորմ գտնուեցանք անոնց վերաբերմամբ:

Յաճախ աչքիս առջեւը կուգան անոնց ուրուականները:

Այդ դժբախտներէն էին՝ Համբարձում եւ Գառնիկ Մահտեսի Ստեփանեանները, Բենիամին Զախոյեան, Վարդան Թաշճեան, Ղազարոս Ղազարեան, Մկրտիչ, Արմենակ եւ Յակոբ Զարդոյեաններ, Նիկողոս Մատիկեան, Աբրահամ Մարտիրոսեան, Աւերակցի Նալպանտ Ներսէսը, Կիւէն՝ քանի մը երիտասարդներ, որոնց անունները չեմ յիշեր:

Քանի մը տողեր ալ Վարդէհանցի ազատուածներու մասին:

Մէզկէն Քարթուին ձորէն մեզմէ զատուելով, անոնք անցան Սանթայ եւ Կռօմ յունական գիւղերը: Մեզմէ տաս ամիս վերջ, անոնք դեռ ապրած էին զուլումի աշխարհին մէջ: Կէս կուշտ կէս անօթի, յաճախ ալ բոլորովին անօթի եւ ծարաւ, ենթակայ անանուն տանջանքներու եւ թշուառութեանց, անոնք դեգերած էին Սանթայէն Բաբերդ, Բաբերդէն Կռօմ: Եւ այդ թափառումներու ընթացքին՝ անվերջ տառապանքներուն չդիմանալով Կոչկուրի (յոյն գիւղ) մէջ մեռած էր Մելքսէթի մեծ եղբայր Բարսեղը. այդպիսով՝ մէկիկ մէկիկ մարեցան Աբիկեան գերդաստանի չառուիղները, Վարդէհանի կարկառուն դէմքերը: Խումբի մնացեալ անդամները, խիզախօրէն իրենց գոյութիւնը պահած էին, մինչեւ Ռուսներու կողմէ Տրապիզոնի գրաւումը:

Խումբը Մարտիրոսի ղեկավարութեամբ երբ կ՚երթայ ռուսական բանակին յանձնուելու, գիշեր ատեն, ռուսները լուսարձակով կը տեսնեն թրքական տարազով անձեր, եւ թուրք գինուոր կարծելով, կը կրակեն խումբին վրայ:

Անողո՛րմ, չա՛ր բախտը... գնդակ մը վերջ կուտայ յանդուգն ու քաջ Մարտիրոսի երիտասարդ կեանքին:

Տասնեւչորս ամիս, տաճկական հալածանքն ու սարսափը արհամարհող, հալածանքի, տանջանքի օրեր ապրած,

տասնեւչորս ամիս շարունակ Սանթայէն Կոմ, Բաբերդէն Խուրս, Լսոնքի լեռներէն Խնձաւերակ ու Մալասայ թափառող, ամէն տեսակ վտանգաւոր անակնկալներու եւ կռիւներու կուրծք տուող, ազատութեան եւ գեղեցիկ իտէալներով տոգորուած Մարտիրոսը ինկաւ, կարօտ ամէն բանի եւ կարօտ ամէնուն:

Հանգի՛ստ իրենց բազմաչարչար աճիւններուն եւ թող թոյլ տրուի ինձ որ երկիւղածութեամբ ու պաշտամունքով, անգամ մըն ալ խոնարհիմ անոնց անմահ յիշատակին առջեւ ու թող այս համեստ գրութիւնս համարուի ծաղկեպսակ մը, անոնց ցիր ու ցան անթաղ աճիւններուն՝ Մելքեսէթի, Բարսեղի, Յարութիւնի, Միսաքի եւ բոլոր յայտնի եւ անյայտ հերոս հայրենակիցներուս...:

Մարտիրոսի ողբերգական վախճանէն վերջ, խումբը կը յաջողի յանձնուիլ Ռուս բանակին:

1916ին Վարգէհանցի ազատողներն էին՝ Պաղտասար Աճէմեան, Դաւիթ Զաքարեան, Փիլիպոս եւ Համազասպ Մարապեան, Սեդրակ Զախոյեան եւ դեռ ուրիշներ:

Բաբերդի մաս մը գիւղերէն ազատուած էին անչափահաս տղաներ եւ աղջիկներ, հարսներ, որոնք բռնութեամբ պահուած էին Տէրսիմի եւ Բաբերդի շրջաններու Թուրքերու քով:

Սանթայի լեռներէն ազատուած էին՝ Թոմնացի Սեդրակը, Կիվցի Զաքէոսը, հօրեղբօրս տղան Մելքեսէթը, Մուրատխան օղլիէն ինձմէ զատուող ընկերս Մահտեսի Ստեփանեան Տիգրանը: Վերջինները հրաշքով ազատուած էին Խամսի գիւղի մօտ, զանգուածօրէն կոտորուած 500 հայ երիտասարդներու եղերական վախճանէն:

Խօսքը կուտամ հոս, ընկերոջս՝ Տիգրան Մահտեսի Ստեփանեանին.—

«1915 Թուի Յունիսին, Թուրքերը մեզի տեղափոխեցին եւ տարան Խամսի գիւղը: Հինգ հարիւր հայ երիտասարդներ երկու մասի բաժնելով, առաջին մասը լեցուցին խանի մը մէջ. բոլորն ալ կապուած էին եւ գնդակահարուեցան: Ապա ուշի ուշով զննելով, վիրաւորներ եւ հոգեվարքի մէջ եղածներն ալ սուինահար ըրին: Ես ինկած էի դիակներու տակ, բոլորովին անզգայ, թէեւ վէրք չունէի:

Զեռքերուս կապերը .քննութեան առեն արձակած էին. Թուրք զինուոր մը սուինի հարուած մը տուաւ կողքիս, որուն ցաւէն սթափեցայ, բայց կ'երեւի թէ մահամերձի նմանցնելով զիս, ձգած հեռացած էին, երբ ուշքի եկայ:

Երկու հարիւր յիսուն հոգինոց երկրորդ խումբն ալ յետոյ բերին եւ նոյն ձեւով կոտորեցին: Հինգ հարիւր հոգի մէկ խանի մէջ...

Երբ թուրք դահիճները հեռացան, ջանացի տոկալ վէրքիս անտանելի ցաւերուն, ճիպ մը ըրի եւ դուրս եկայ դիակներու տակէն, պատուհանէն դուրս ելայ, գացի դէպի վազող ջուրը: Մութին մէջ խարխափելով, այրող սրտիս կրակը մարելու յոյսով կուշտ ու կուռ խմեցի:

Ջուրին եղերքը գտայ ինծի բախտակից, աւելի ճիշտ՝ վիճակակից անձ մը, նոյն տանջանքներուն մէջ: (Այդ անձը, Հօրեղբօրս տղան Մելքեսէթը եղած էր):

Երկու վիրաւորներս խաւարի մէջէն խարխափելով, կամաց կամաց բարձրացանք լեռը: Ցոյս չունէինք քնաւ ազատուելու մասին: Բարեբախտաբար հանդիպեցանք բարեսիրտ յոյն կիներու, որոնք մեզ գարմանեցին եւ պահեցին. օր մը կուշտ, օր մը անօթի անցնելով, ուռւս բանակին գալով ազատուեցանք»:

Թրքական անօրինակ գուլումը քար ու քանդ ըրաւ մեր Հայրենիքը: Միլիոն մը Հայեր ողջակիզուեցան, մենք փըրկուեցանք, արդար պիտի ըլլայ մեր դոյութիւնը, եթէ այդ անմահներուն հարազատ եւ արժանաւոր ժառանգորդներն ըլլանք:

Եթէ կարենանք անոնց արիւնով ներկուած մեր նուիրական դրօշը բարձր պահել եւ միշտ պատրաստ ըլլանք, անոնց վրէժը լուծելու, եւ մեր կեանքը զոհաբերելու ցեղին վերջնական յաղթանակին եւ անոր փրկագործումին:

Յարգա՛նք մեր բոլոր նահատակներուն եւ փա՛ռք մեր անմահ մեռելներուն...:

1916 Թուի Յունիսին, Ռուսական բանակը գրաւած էր Բաբերդը, իմ սիրելի ծննդավայրը: Վարզհանցի ազատուած հայրենակիցներս Տրապիզոնէն վերադարձան իրենց հայրենի բնագաւառը: Ինձ հետ վերադարձան նաեւ վերապրող եւ

Ռուսաստան գտնուող բազմաթիւ հայրենակիցներս եւ համագիւղացիներս :

Թուրքերու ձեռքով քար ու քանդ եղած հայ օճախները կրկին բոցավառելու, գիւղեր ու քաղաքներ շէնցնելու եւ մէկ տարի թափուր մնացած Բաբերդի արգասաբեր դաշտն ու արտը հերկելու, ցանելու նպատակով՝ ձեռնարկներ սկսան:

Մշակի ձեռքն ալ մաճը, գութանը պատռեց հողին կուրծքը· ոսկէ ցորենի լեցուն հատիկները ինկան անտիրացած արտերուն մէջ:

Հայոց տուներու ծխնելոյզներէն ծուխը գուլայ-գուլայ բարձրացաւ: Հայ շինականի, հօտաղի եւ մաճկալի երգը թնդաց մեր դաշտերու եւ ձորերու մէջ, լեռնալանջերուն. եւ հովիւի ձեռքին ալ իր սրինգը:

Ու հայ ժողովուրդի վերապրող մնացորդները գերմարդկային ճիգեր կը թափէին երկիրը կրկին հարստացնելու եւ շէնցնելու: Ամէնուրեք կեանքը կ'եռար, ոգեւորութի՛ւն, խանդավառութիւն... եւ վրէժխնդրական ոգի...:

Հայրենի հողին վրայ կը գտնուէր նաեւ Բաբերդի քաջարի զաւակը, Զօր. Սեպուհը, գաւառապետի պաշտօնով եւ արտակարգ լիազօրութիւններով:

1917 Թուի Ռուսական Յեղափոխութեան շրջանին , ռուս մուժիկը գինովցած Պոլշեւիկեան հրապուրիչ լօզունգներով եւ ապագայ «երջանկաբեր» հեռանկարով, լքեց այնքան արիւնով ձեռք բերուած յաղթանակներու արդիւնքը, տմարդօրէն ձգեց ռազմաճակատը եւ «դէպի տուն» աղաղակելով հեռացաւ:

Հայոց երկնակամարին վրայ, նորէն սկսան երեւալ սեւ ամպեր, որոնք այնքան ալ բարեգուշակ չէին:

Երեք տարի, պատերազմի զրկանքներուն եւ նեղութեանց դիմացող ռուս զինուորը դէպի տուն կը շտապէր, Լենինեան պատգամի «քաղցրահամ պտուղը» ճաշակելու:

Ան ուրացած էր եւ իր յաղթանակները եւ հայրենիքի գաղափարը եւ իր պետութիւնը:

Բաբերդի եւ շրջանի հսկայ ռազմաճակատին վրայ մինակ մնաց Զօր. Սեպուհը, իր 350 զինուորներով:

Այդ օրերու անցուդարձերու մասին Զօր. Սեպուհ, լաւագոյն կերպով պատկերացուցած էր իր «Էջեր իմ Յուշերէն» արժէքաւոր գրքի Ա. հատորին մէջ, աւելի համառօտեամբ եւ ձեռնհասութեամբ:

Այդ դժնդակ օրերուն, հայրենի հողին վրայ գտնուող մեր վերապրող հայրենակիցներու դոյութիւնը նոր եւ աւելի ահարկու վտանգի տակ կը գտնուէր: Բայց Զօր. Սեպուհի հեռատեսութեան եւ ռազմավարութեան չնորհիւ, Ռուս բանակի անփառունակ նահանջի ատեն, Ամրան բուք ու բորանին՝ ապատուեցան 70 հայ որբեր, գաղթականութիւնն ու վիրաւորները:

Ակամայ նահանջը, խիստ ծանր ու դժուարին պայմաններ ստեղծած էր բովանդակ կովկասեան ճակատին վրան եւ գըբաւեալ հողամասերու մէջ գտնուած հայ մնացորդացին համար:

Ու Բաթերդ գտնուղները նահանջեցին դէպի Կարին ու Կարս:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ·

1917 թուի Ռուսական Յեղափոխութիւնը բռնակալ ցարերու երկրին մէջ·— Կեանքի, խղճի և խօսքի ազատութիւն բոլոր ժողովուրդներուն·—Ռուս սահմանադիր ժողովը·— Մանիֆեստներ·— Հ·Յ·Դ· Սիմֆերոպոլի «Մրրիկ» խումբը· Բոլշեւիկները կը տիրեն Ղրիմի թերակղզին·— Զօր· Անդրանիկի «Հայաստան» թերթն ու կոչը·— Կովկաս կամաւորներ հասցնելու ճիգեր·— Կամաւորական երկու խումբեր·— Բոլշեւիկներու օգնութիւնը մեզի (Սեւաստօքօլ) Սեւ ծովեան նաւմբորդութիւնը «Եփրատ» շոգենաւով·— Եալթայի անմոռանալի ընդունելութիւնը·— Ֆէոտոսիա, Թուաբսու, Գաթում եւ Թիֆլիզ·— Զօրանոց Թիֆլիզի մէջ·— Զօր· Անդրանիկ մեր մէջ·— Խորհրդակցութիւն·—Թիֆլիզի զօրանոցները·— Զօր· Անդրանիկ կը կազմէ բաժակը·— Դէպի Ալեքսանդրոպոլ·— Միացում իմ ընկերներուս·— Տաճկահայ անվերջ գաղթականութիւնը·— Բանակի լրացումը· Զօրանոց Ալեքսանդրոպոլի մէջ·— Զօր· Նազարպէկովի խօսքը Զօր· Անդրանիկին·— Հայկական «Առանձին հարուածող Զօրաբանակը» դէպի Աղպապա:

Սիմֆերոպոլի մէջ էինք (Ղրիմի թերակղզի) երբ պայթեցաւ Ռուսական Յեղափոխութիւնը (1917):

Ազատութիւնը Ռուս բռնակալ ցարերու երկրին մէջ հրաշք կը համարուէր: Շատեր այդ ազատութիւնը կը նմանցնէին Աստուծոյ կողմէ երկնային չնորհք հանդիսացող մանանայի: Ազատութիւն խօսքի, ազատութիւն կեանքի ու խղճի եւ մամուլի...

Յայնաժամ Ռուսաստանի բազմացեղ ժողովուրդներու

ՊԱՆՔ ՕԹՕՄԱՆԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԷՆ
ձախէն աջ՝ խմբապետ Գառնիկ (Ներսէս Գարակեավուրեան)
(Առիւծկացի), Արամ Գրիգորեան (Խոզաղբիւրցի)
մէջտեղը՝ Սարգիս Կիւրեղեան (Ռումելցի):

լեզուին վրայ դրուած կապանքները փշրուած էին, ուս ընկերվարական մեծ ընտանիքին չնորհիւ:

1917 թուի նոյեմբեր 29ի նախօրեակին կայսրալիք Ռուս Սահմանադիր ժողովի օրերուն, ամէն ազգի պատկանող հոսանքները ազատ էին իրենց վարդապետութիւնները քարոզելու: Բոլոր ազգերու կուսակցութիւնները ազատ էին իրենց դրօշակներով մասնակցելու բոլոր հրապարակային ձեռնարկներու (հանդէս, ցոյց, միթինկ եւայլն):

Անոնք իրենց դրօշակներով պիտի ողջունէին նաև «Ազատ Ռուսաստան»ի կազմուելիք Սահմանադիր ժողովին:

Հայ ժողովուրդի մեծագոյն կազմակերպութեան, Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատկանող բոլոր շրջաններու կազմերն ալ ազատ էին իրենց դրօշակներով ներկայանալու եւ մասնակցելու՝ թափօրներու եւայլն: Ամենուրեք եռ ու զեռ կար եւ արտասովոր խանդավառութիւն:

Հ.Յ.Դ. «Մրրիկ» խումբի Սիմֆերոպոլի խումբը կը բաղկանար շատ անդամներէ: Խումբը վճռած էր ունենալու «Դաշնակցութեան տունը», «Կաֆէ Դեմոկրատիկ» արճարանի

մէջ, փայլուն բաժինով մը, քաղաքի առաջնակարգ փողոց-ներէն մէկուն մէջ:

Տեղական իշխանութիւնը որոշ ժամանակ մը Թաթարներու ձեռքն էր:

1917 թուի դեկտեմբերի վերջը, Բոլշեւիկները եկան եւ իրարու ետեւէ գրաւեցին Սեւաստոբոլ, Սիմֆերոբոլ, Եալթա, Իբաթորիա եւ ամբողջ Ղրիմի թերակղզին:

Մեր բնակած քաղաքի գրաւման առաջին օրն իսկ, Դաշնակցութեան տեղական կոմիտէն, ողբացեալ բանաստեղծ Ոնոփրիոս Անոփեանի, Ստեփան Սօխուրեանի, Սմբատ տէր Ստեփանեանի եւ ուրիշներու ներկայացչութեամբ, իր 275 ընկերներով ներկայացաւ նոր կառավարութեան եւ բաւական թիւով ընկերներ տրամադրեց քաղաքի անդորրութիւնը պաշտպանելու գործին:

Բոլշեւիկները մեծ սիրով ընդունեցին եւ ճանչցան ճընշուած հայ ժողովուրդի յեղափոխական մեծ կուսակցութիւնը: Անոնք զէնքեր տրամադրեցին մեր ընկերներուն եւ մեր պարտականութիւնն էր՝ կռուի առեն հսկել պետական մեծ հիմնարկութեանց:

Պետութեան կողմէ հեռախօսի գործիք մը դրուեցաւ Դաշնակցութեան տան մէջ, միշտ հաղորդակից ըլլալու համար տիրող իշխանութեան հետ: Դաշնակցութեան տան ետեւի կողմը գտնուած հսկայ ժողովատեղին տեսակ մը զօրանոց էր եւ հոն՝ ամէն ընկեր զինուած ու պատրաստ, հրամանի կը սպասէր: Այսպիսով, Դաշնակցութիւնը նախ ապահով պահեց հայ բարեկեցիկ ընտանիքները եւ հայրենասէր Հայերը:

Ապա, կոմիտէի ջանքերով Բոլշեւիկ կառավարութիւնը մեր ընկերներու կրած զէնքերուն արտօնութիւն տուաւ եւ արտօնութիւն տուողը մեր կոմիտէն էր, որ արտօնագրերը կը կնքէր Հ.Յ.Դ. կարմիր կնիքով:

Հայ երիտասարդները խումբ–խումբ կը մտնէին մեր շարքերը: Մարդ չկար որ չփափաքէր Դաշնակցական դառնալ: Արդէն հայ ժողովուրդը ինքն է, Դաշնակցութիւնը:

Մեր գիւղացիներէն Պօղոս Քէշիշեան, այն օրերուն իմ ընկերներէս, գիշեր առեն միջադէպ մը ունեցաւ ռուս դա-

ատրկապորտներու հետ, իր առեւտրական հաստատութեան մէջ եւ նագան ատրճանակով զետին վիրաց անոնցմէ մէկը. երբ ոստիկանատուն կանչուեցաւ, Դաշնակցութեան կնիքով կնքուած արտօնագիրը ցուցնելով, ազատ արձակուեցաւ, առանց բանտ առաջնորդուելու եւ առանց ատրճանակը յանձնելու: Այդ ընկերս ողջ է եւ Եգիպտոս կը բնակի այժմ:

Այս ընդհանուր թոհուբոհին մէջ, Զօր. Անդրանիկի Հայաստան թերթը, կարմիր տառերով կոչ մը ուղղած էր Թրքահայ երիտասարդութեան. «Հայրենիքը վտանգի մէջ է, օգնութեան հասէք»: Կոչը անարձագանգ չմնաց:

Կոմիտէն եռանդագին՝ գործի լծուեցաւ, կամաւորական խումբեր հասցնելու համար դէպի Կովկաս, Թիֆլիզ:

Կոմիտէի կողքին՝ գործի ձեռնարկեց նաեւ «Նահանգային»ը, միշտ իրար հետ համախորհուրդ: Ֆինանսականը կը հոգար «Նահանգային»ը, իսկ կամաւորներու խումբեր կազմելու պարտականութիւնը՝ Դաշնակցութեան պարտականութիւնն էր:

Մինչեւ 1918 փետրուար 21ը, պատրաստուեցաւ կամաւորական առաջին խումբը, 65 հոգիներ, Դաշնակցութեան գրօչակի տակ եւ բոլշեւիկներու հաւանութեամբ ճամբուեցաւ Կովկաս: Կէսը Բաբերդցիներ էին:

Երկրորդ խումբի մէջ էի ես, 45 հոգի. մեծ խանդավառութեամբ, 1918 մարտ 9ին Սիմֆերոպոլէն ճամբայ ինկանք դէպի Սեւաստաբոլ:

Նահանգային կոմիտէն, իր հանգանակած գրամէն 30 հազար րուբլի գրաւ իմ եւ Գրիգոր Նալարէթեանի տրամադրութեան տակ, (վերջինը Խարբերդցի էր), Թիֆլիզի Հայոց «Ազգային Խորհուրդ»ին յանձնելու համար, բանակի կարիքներուն գործածելու նպատակով: Այդ գումարը յանձնեցինք եւ ընկալագիրը ստացանք:

Սեւաստաբոլէն՝ մեր խումբին մասնակցելիք կամաւորները պատրաստ չըլլալով, չարաթ մը հոն մնացինք: Առիթէն օգտուելով, աղատօրէն պտոյտներ կատարեցինք, այդ քաղաքի զմայլելի տեսարանները, ամենածանր թրղանօթներով պինուած բերդերը դիտելով: Այդ թնդանօթները ունէին 10–14 մեթր երկայնութիւն եւ անոնց քերանները ուղղուած էին

դէպի Սեւ ծովը։

Մեր տեսածներուն մէջ ամէնէն հետաքրքրականն ու նշանակալիցն էր Միւզէինը (Սեւաստոբոլի), ուր գմբէթաւոր երկյարկանի գեղեցիկ կառուցուածքով շէնքի մը մէջ, առաջնակարգ տեղ գրաւած էին, Սեւաստոբոլի դէմ կռիւ մղող եօթ պետութեանց զինուորներու արձանացած կմախքները, ամէն մէկը իր ժամանակին յատուկ զէնքով։

Երկյարկանի գմբէթին չորս կողմը, պատերու վրայ իւղաներկով նկարուած էին՝ կռուի դաշտը եւ պետութեանց վարած կռիւները։ Նկար մը եւս, տաղանդաւոր նկարչի ըստեղծագործութենէն՝ որուն նայած ատեն, կարծես պատերազմը տեղի կ՚ունենայ աչքիդ առջեւ այնքան կենդանի, որ՝ կը սարսռայ մարդուս մարմինը եւ մարդս հրապուրուած, կը տարուի մտածելու թէ՝ պատերազմի դաշտին վրայ եղած բոլոր շարժումներն ալ տեղի կ՚ունենան։

Եւ այդ հրաշալիքը Այվազովսկիի գլուխ գործոցներէն է։

Մէկ շաբաթ վերջ, շնորհիւ Պ. Ս. Քէրէսթէճեանի անխոնջ ջանքերուն, բոլշեւիկներու կողմէ «Եփրատ» շոգենաւը ապահովուած էր, մեզ Կովկաս փոխադրելու համար։

Պ. Սարգիս Քէրէսթէճեանը հայթայթած էր նաեւ տաս արկղ զէնք, չորս գնդացիր, հսկայական պաշար, սանիտարական պիտոյքներ, պահածոներ, միս, իւղ, կալէթ, եւ 100,000 ռուբլի ալ դրամ, բանակի պէտքերուն յատկացուելու համար։ Եւ այդ ամբողջ հայթայթումի աշխատանքը Պ. Ս. Քէրէսթէճեանը կատարած էր բացարձակապէս մինակը։

Մեկնումի օրը, բոլորս հաւաքուեցանք Սեւաստոբոլի Դաշնակցութեան տան առջեւը. 130 հոգի մեզի միացան նոյն քաղաքէն ։Մեծամասնութեամբ Տարօնցի երիտասարդներ էին։

Բոլշեւիկեան նուագախումբը կազմ ու պատրաստ էր, մեզի ճամբու դնելու դէպի Նաւահանգիստը։

Զինուորական քայլերգներով հասանք նաւահանգիստը եւ մտանք շոգենաւը։

Շոգենաւին վրայ, բազմաթիւ հայ եւ ռուս ճառախօսներ բարի ճանապարհ մաղթեցին մեզի։

Յանուն ընկերներուս, աւուր պատշաճի քանի մը խօսքեր ալ ես ծամծմեցի։

Նաւը կամաց կամաց կը հեռանար նաւամատոյցէն, իսկ բոլշեւիկ պինուորները համազարկերով ողջերթ կը մաղթէին մեզի: Բազմաթիւ Հայեր խոնուած էին ծովափին եւ թաշկինակներ ու գլխարկներ բարձրացնելով, հուռռաններով եւ խանդավառ բացագանչութիւններով, բարի ճանապարհ կը մաղթէին հայրենիքին օգնութեան հասնող հայ կամաւորին:

Սեւաստօբօլի նեղուցէն դուրս ելանք եւ սկսաւ ալեկոծութիւնը, հակայ նաւը սկսաւ տարուբերուիլ եւ օրրել մեզ:

Եալթայի եւ Սեւաստօբօլի մէջտեղ, ալեկոծութիւնը աստիճան եւ պինուորներ սկսան տանջուիլ եւ անկենդան փսուիլ տախտակամածներուն վրայ:

Ոուս նաւապետը առ ի հանդստութիւն, նաւը մօտեցուց ցամաքին եւ մինչեւ լոյս սպասեց:

Լուսաբացին՝ ալեկոծութիւնը դադրած էր եւ չոգենաւը սկսաւ առաջանալ դէպի Եալթա:

Հոն ալ եղի դիմաւորելու եկած էին Եալթայի Հայերը խառն բազմութեամբ:

Գիշերը, երբ նաւը ցամաքի մօտ խարխափ ձգած ալեկոծութեան դադրելուն կը սպասէր, մենք՝ Սեւաստօբօլի եւ Սիմֆերօբօլի ներկայացուցիչներս, չոգենաւի վտանաւորապէս կահաւորուած մեծ դահլիճին մէջ ժողովի նստեցանք:

Օրակարգի գլխաւոր հարցն էր՝ պինուորական անհրաժեշտ եւ անմիջական կարգադրութիւնը:

Ժողովը մատակարարման եւ այլ գործեր դիւրացնելու համար, նշանակեց տասնապետները, յինապետներ եւ ծնունդ առաւ երկու հոգինոց հրամանատարական մարմնի մը:

Մէկը քաղաքային, միւսը պինուորական:

Քաղաքային կոմիտար նշանակուեցաւ Սեւ Ծովեան նահանգի նախկին սպաներէն՝ Ե. Ալեանաքի (ուսուխոս հայ) իսկ պինուորականը՝ անարժանաբար՝ տողերս գրողը:

Կը խոստովանիմ որ արժանի չէի այդ պատասխանատու պաշտօնին, որովհետեւ, չունէի համապատասխան կրթութիւն եւ փորձառութիւն: Բայց արժանի ըլլայէ, թէ անարժան, գիս ընտրողները կողքիս կեցող Սիմֆերօբօլի 130 ընկերներս էին:

Եալթայի նաւահանգիստը կանդնած էր «Եփրատ» չո-

պենաւը, տեղւոյն հայ հասարակութիւնը նաւահանգիստ եկած էր, մեր գալուստը տեղեկացած ըլլալով նախապէս տրուած հեռագրէն:

Կէսօրին՝ երկու հարիւր պինուորներ դուրս հանեցինք չոգենաւէն եւ դիմեցինք դէպի Եալթայի Դաշնակցութեան տունը: Եալթայի մէջ մեզի մաս կազմող մաս մը ընկերնեբու տրամադրեցինք մեր ունեցած աւելորդ պէնքերէն եւ պինուորական քայլերգներու վ՝ հասանք «ժողովրդական տունը» (Նարօտնի տօմ), ուր մեզի կը սպասէին հայ եւ ռուս բոլշեւիկ պետավարներ:

Հոն ալ, քանի մը խօսողներէ վերջ, բոլշեւիկեան գրահատպատ ինքնաշարժը մեր պինուորներու առջեւն ինկած, ցոյց մը կատարելով, հասանք չոգենաւ, «Ի դէն Հայեր», «Զէյթունցիներ» եւ այլ ռազմաշունչ երգերով:

Երկու օր հիւրասիրուեցանք Եալթայի Հայերու կողմէ: Անմոռանալի՛ օրեր էին...

Երրորդ օրը (Մարտ 22ին) Եալթայէն մեզի միացան 105 հայ կամաւորներ:

Նշանակելի էր մեր հրաժեշտի երեկոն:

Մեր նաւի կողքին կանգնած էր «Սեւ Ծովեան Նաւատորմիղ»ի մաս կազմող «Կէոչ» գրահաւորը: Մեր նաւէն եւ գրահաւորէն կանչած էին երկու ճաւախօսներ:

Իւրաքանչիւր ճառի վերջաւորութեան, հուռռաններէ, բացագանչութիւններէ վերջ, գրահաւորի թնդանօթները կ'որոտային:

Արարողութիւնը տեւեց մէկ ժամ եւ այդ մէկ ժամուան մէջ, գրահաւորէն 12 անգամ որոտացին թնդանօթները:

Անմոռանալի էր բոլշեւիկներու մեր հանդէպ ունեցած ջերմ եւ սիրալիր վերաբերմունքը:

Խոստացան մեզի օգնութեան հասնիլ, եթէ համբորդութեան ընթացքին վտանգի հանդիպինք եւ անթելով տեղեկացնենք իրենց:

Եւ իսկապէս կատարեցին իրենց խոստումը Թուապսէի առջեւ, համաձայն մեր նաւէն քաշուած անթելին:

Մեր նաւը ճամբայ ելաւ Եալթայէն, թնդանօթներու որոտներու տակ, իսկ գրահաւորի լուսարձակը (պրօժէքտօր)

մեր նաւին ճամբայ կը ցուցնէր երկա՛ր տարածութեան մը վրայ։ Նաւապետի հրամանով, շոգենաւին բոլոր պատուհանները գոցուեցան Եալթայէն մինչեւ Փէոտոսիա, գիշեր ատեն լոյսը աննշմարելի դարձնելու համար։

Կէսօրուայ մօտ էր, երբ Փէոտոսիա հասանք։ Նաւահանգիստը նոյնպէս խռնուած էր մեծ բազմութեամբ։

Մաս մը կամաւորներով դուրս ելանք նաւէն ու դիմեցինք դէպի Դաշնակցութեան տունը։

Հայ եւ բոլշեւիկ ճառախօսներ դարձեալ ներբողական ըրին մեր դէպի Կովկաս առաքելութեան մասին, մեծ յոյսեր եւ ակնկալութիւններ կապելով մեր երթին եւ ապագայ գործունէութեանց։ Ապագայ մեր ակնկալութիւններն ու երազները չարժանկարի մը պէս, կը պատկերաւորէին մեր յոյսերը։ Այդ քաղաքէն մեզի միացան 55 կամաւորներ, չորս հատ «Մաքսիմ» գնդացիրներով, բոլշեւիկներու կողմէ նուիրուած։

Երեկոյեան դէմ հասանք Թուափսէ։

Մեր խառն ժողովը (յիսնապետ, հարիւրապետ եւայլն) փափաքը տեղեկացնելու անոնց եւ իրականացնելու։ Շոգեպաշար ապահովելու համար։ Համաձայն այդ որոշման՝ քաղաքային կոմիսարը եւ ես, նաւէն դուրս պիտի ելլէինք եւ ներկայանայինք բոլշեւիկեան իշխանութեան, խառն ժողովի փափաքը տեղեկացնելու անոնց եւ իրականացնելու։ Նաւը նաւահանգիստէն 200 մէթր հեռու կեցած էր։ Պզտիկ նաւակով մը, երկուքս միասին ծովափը ելանք։ Երեք բոլշեւիկ զինուորներ, որոնք պահակներ էին. «Զինաթափ եղէ՛ք, ձերբակալուած էք» ըսին մեզի։

Ընկերս Ալեանաքի, որ ռուսախօս էր, մեծ վարպետութեամբ պաշտպանեց մեզի, յայտնելով թէ մենք ալ իրենց չափ իրաւունքներ ունինք եւ իրաւունք չունին մեզի զինաթափ ընելու։ Ալեանաքը բորբոքելով, աւելի խիստ թափով գոչեց «Մենք ձեզի անձնատուր չենք ըլլար եւ զինաթափուիր, մեզի տարէք Սովետ իշխանութեան կեդրոնը, այն ատեն կը զինաթափուինք եթէ պէտք ըլլայ։»

Ես լուռ կանգնած էի եւ կը սպասէի վէճին վերջաւորութեանը։ Բոլշեւիկ պահակը տեղի տուաւ եւ միասին գացինք

բոլշեւիկ պետին քով:

Մեր չար բախտէն կոմիսարը կը բացակայէր պաշտօնատունէն: Բարեբախտաբար, հոն գտնուող երկու պաշտօնեաները աւելի բարեացակամ գտնուեցան քան պահակը:

Մէկ ժամ վերջ, կոմիսարը եկաւ, մեզի ազատ արձակեցին, պատուիրելով որ մէկ ժամ յետոյ ներկայանանք մեծին:

Ջիչ մը կակուղցած բոլշեւիկ պահակին հետ վերադարձանք ծովափը: Նաւէն դուրս եկաւ Ս. Քիրէմիտճեանը, ան ալ մեզի ընկերանալով, գացինք Թօսիտուի բոլշեւիկ մեծ ներկայացուցչին քով:

Բոլշեւիկ պետը նախ հեգնանքով վարուեցաւ եւ կ'ուզէր իսկոյն մեզ զինաթափելու հրամանն արձակել: Ս. Քիրէմիտճեանը, որ այս տեսակ գործերու մէջ աւելի վարպետ էր քան Ալեանաքին, խօսք առնելով, ազդու եւ կրակոտ արտայայտութիւններ ունեցաւ եւ կակուղցուց բոլշեւիկ պետը:

Եւ Ս. Քիրէմիտճեանը չարունակեց.

«Ընկերներ, դարեր չարունակ ռուս ազատատենչ ժողովուրդը տառապած է բռնակալ ցարերու վատ լուծին տակ: Դարեր չարունակ, մեր յեղափոխական տիտաններու լեզուն ու խիղճը կապանքներու ենթարկուած են: Այդ տիտաններէն հազարաւորներ տառապեցան Սիպերիոյ նկուղներուն մէջ: Եւ այսօր ալ ազատ դաշափարականութեան ջերմ պաշտպան ռահվիրաներու սերմանած դաշափարը իր արդիւնքը տուած է. թէեւ ցարական ոճրապարտ քաղաքականութեան մեծ զոհեր տուած ենք: Եթէ այսօր դուք կը պարծենաք կարմիր յեղափոխութեան անունով, նոյնքան ալ մենք իրաւունք ունինք պարծենալու: Եթէ այսօր դուք կ'ուզէք մեզ զինաթափ ընել եւ կաչկանդել մեր լեզուն, ալ ի՞նչ տարբերութիւն ձեր եւ ցարերու մէջ: Մենք, որպէս ճնշուած, հալածուած ժողովուրդի մը անձնուէր յեղափոխականները, մեր եղբայրական ձեռքը կ'երկարենք ձեզի: Դուք ոչ թէ մեզի զինաթափ պէտք է ընէք, այլ սիրով պէտք է լսէք մեր վիպաքը եւ օժանդակէք մեզի, քաջալերէք մեզի զոհացնելով մեր պահանջները: Դիւրութիւններ պէտք է ընծայէք մեզի, որ մենք մեր առաքելութեան մէջ, ջերմ մնանք ամէն տեսակ դժուա-

ութիւններէ :»

Քիրէմիտճեանի խօսքերը ազդած էին բոլշեւիկ ղեկավարին վրայ: Ան՝ փոխան զինաթափութեան, մեզի օգնութեան հասնելու հրամանն արձակեց:

Մեր ցանկութիւնն էր պաշար առնալ եւ շարունակել ճամբան մինչեւ Թիֆլիզ:

Այս խօսակցութենէն վերջ, տեղական իշխանութիւնը ծանօթացաւ մեր հանգամանքին: Ցոյց տուինք Սեւաստոբոլի բոլշեւիկ կառավարութեան մեզի ընծայած աջակցութիւնը հաստատող փաստաթուղթեր, ինչպէս նաեւ մեր լիազօրագիրը: Միջադէպը փակուեցաւ մեր յաղթանակով:

Զմոռնամ յայտնելու որ երբ մենք Սովետ իշխանութեան պետին գացինք, նաւէն անթելով տեղեկացուցած էին Եալթայի բոլշեւիկ իշխանութեան, մեր անել կացութեան մասին եւ քանի մը ժամէն «Կէոչ» զրահաւորը կանգնած էր մեր շոգենաւի կողքին, Թուափսուի առջեւը:

Բոլշեւիկ իշխանութիւնը մեզի զինաթափ ընելու առաջարկը կ՚արդարացնէր, կարծելով թէ մենք բոլորս ցարական իշխանութեան արբանեակներէն ենք:

Մեր ժամանումէն մէկ շաբաթ առաջ, Մոսկուայէն եւ Խարկովէն Թուափսու հասած էին 60–70 հոգի Կովկաս անցնելու համար: Բոլշեւիկները անոնց զինաթափ ըրած էին եւ քննութենէ վերջ պարզուած էր, որ 20–25 ցարական հարիւրապետներ, գնդապետներ կան եղեր անոնց մէջ: Բարեբախտաբար չէին վնասած: Բոլորն ալ Հայեր եղած էին:

Ահա թէ ինչո՞ւ կ՚ուզէին զինաթափ ընել նաեւ մեզի:

Օր մը եւս Թուափսուի նաւահանգիստը մնացինք, պաշար առնելու համար: Կէսօրին բոլշեւիկ իշխանութեան կողմէ ստացանք մեծ քանակութեամբ հաց, պահածոյ եւայլն: Իրենց խնդրանքով, նաւէն հանեցինք վաշտ մը զինուած կամաւորներ եւ գացինք պետական պաշտօնատունը: Անկէ ալ յիսնեակ մը բոլշեւիկ զինուորներ, զինուորական նուագախումբով, Թուափսուի փողոցները պտտցնելով, կրկին առաջնորդեցին նաւը:

Պէտի չմոռնամ բոլշեւիկ նուագախումբին նուագած Զէյթունցի երգը:

Մեզի ողջերթ մաղթելու պատրուակով, հարիւրաւոր հրացաններ պարպուեցան ծովափի բոլշեւիկներուն կողմէ: Այսպէս ջերմ վերաբերմունք ունէին այն ժամանակուայ բոլշեւիկները Դաշնակցութեան հանդէպ:

Իսկ ներկայի՞ս...

Երկուքուկէս օրէն հասանք Պաթում, բաժանումի պահուն, ներկայացանք «Եփրատ» չոգենաւի նաւապետին եւ յանուն բոլոր կամաւորներու, շնորհակալութիւն յայտնեցինք, որ առանց ուշէ վնասի մեզ փոխադրեց Սեւաստաբօլէն Պաթում: Պաթումի մէջ ներկայացանք Հայոց Ազգային խորհուրդին եւ խնդրեցինք որ չոգեկառք տրամադրէ մեզ Թիֆլիզ փոխադրելու համար:

Կէսօր էր եւ խորհուրդի անդամները խոստացան երեկոյեան ղէմ, զոհացում տալ մեր պահանջին:

Առիթէն օգտուելով, փափաք յայտնեցինք պատելու Պաթումի մէջ եւ տեսակցիլ մեր հայրենակիցներուն հետ:

Երբեմնի կենդանութիւնն ու խանդավառութիւնը պակասած էր: Շուկան բոլորովին փակ էր: Ժողովուրդի 3/4ը պաղթած էր Ռուսաստան, թրքական բանակներու յարձակումներէն զերծ մնալու համար:

Որոշեալ ժամին ներկայացանք Ազգ. խորհուրդի շէնքը եւ ստացանք տարօրինակ պատասխան. «Թիֆլիզի Ազգ. խորհուրդէն մեր ստացած տեղեկութեան համաձայն, դո՛ւք, Պաթում նոր հասնող զինուորներդ պիտի մնաք հոս, մեր տրամադրութեան տակ եւ պիտի կռուիք Պաթումի ճակատին վրայ: Կռուի նպատակը մէկ է, թշնամին ղէմ... ուր որ ալ ըլլայ»: Ազգ. խորհուրդի այդ յայտարարութիւնը վերին աստիճանի անհարազատ եւ անհամապատասխան էր մեր ձգտումներուն:

Բացարձակապէս մերժեցինք իրենց յայտարարութիւնը եւ պահանջեցինք՝ անմիջապէս գնացք տրամադրել մեզի:

Ըմբոստութիւնը երբեմն խիստ մեծ արդիւնքներ կ'ապահովէ: Ազգային խորհուրդը իսկոյն տրամադրեց պահանջուած գնացքը: Յաջորդ օրը, կէսօրին հասանք Թիֆլիզի կայարանը, ուր՝ Թիֆլիզի Հայոց Ազգ. խորհուրդի կողմէ քանի մը դին-

ժորներ կը սպասէին մեզի, զօրանոց առաջնորդելու համար: Մերժեցինք զօրանոց երթալու առաջարկը եւ պահանջեցինք որ մեզ տանին Զօր. Անդրանիկի մօտ:

Համաձայնեցան:

Մեր զինուորները չորսական՝ կարգի դրինք եւ վայելուչ քալուածքով եւ կարգապահութեամբ անցանք Թիֆլիզի Գլխաւոր պողոտաները եւ մտանք Յովնանեան դպրոցի մեծ բակը: Իմ դպրոցական ընկեր եւ դաղափարակից Ռափայէլ Աբրահամեանը լաւ փողահար էր տաճկական բանակին մէջ, մասնակցած էր Պալքանեան պատերազմին: Ցիշեալը փողը ձեռքն առաւ եւ սկսաւ զինուորական քայլերգներ նուագել, մէջ ընդ մէջ կ'երգէինք նաեւ յեղափոխական քայլերգներ եւ այդպէս չորս հարիւր մարտիկներով զօրանոց կատարեցինք Թիֆլիզի մէջ:

Ո՞վ էր հարցնող թէ ո՞վ ենք... ազատ էինք, հանրապետական մեղրալուսինը կ'ապրէր Թիֆլիզը:

Յովնանեան դպրոցի մեծ բակին մէջ կարգի դրինք մեր զինուորները եւ կը սպասէինք Զօր. Անդրանիկի գալուն, որուն նախօրօք լուր ղրկած էինք:

Յանկարծ, ներս մտաւ Զօր. Անդրանիկը իր երկու թիկնապահներով: Ռափայէլը սուրը մերկացուցած՝ խրոխտ ձայնով հրամայեց՝ «Պատուի՛ ա՛ռ»: Եւ զինուորները կատարեցին հրամանը:

— «Բարե՛ւ քաջայ»:

— «Բարե՛ւ, քաջին»:

Ընկալեալ սովորութեան համաձայն, Զօր. Անդրանիկի բարեւն ընդունելէ եւ փոխադարձելէ յետոյ, մենք, որպէս ներկայացուցիչները, չորս հոգի չրջապատեցինք Զօրավարը:

— Ո՞ր տեղէն կուգաք, ինչո՞ւ համար եկած էք, եղաւ իր առաջին խօսքը:

— Փաչա՛, համաձայն ձեր յայտարարած կոչին, որ լոյս տեսած է «Հայաստան» թերթին մէջ, մենք բոլորս եկած ենք մեր կեանքերը զոհաբերելու տաճկահայ սուրբ դատին, պատասխանեց Ս. Քէրէմխաճեանը:

— Ձեր այս ուժը լինձի պէտք է հասցնէիք Կարնոյ մէջ, ո՛չ թէ այստեղ, հեռեւաբար աւելորդ յոգնութիւն կրած էք

եւ մինչեւ հոս եկած, ըսաւ՝ Զօր. Անդրանիկը։

— Փաչա, թոյլ տուէք ինծի ըսելու՝ որ այս չորս հարիւր երիտասարդները, որոնք եկած են հեռաւոր վայրերէ, լքեալ իրենց ընտանիքները եւ պործը, ի հարկէ հայրենասիրութենէ մղուած են։

Մենք եկած ենք կռուելու մեր գարաւոր թշնամիին դէմ, մեր սիրտերը վրէժխնդրութեամբ լեցուած են։

Մեր անսահման գայրոյթը կ'ուզենք թափել Թուրքին վրայ, որ ղևխատեց եւ հիմնովին բնաջնջել ուզեց մեր աննման ժողովուրդը։

Թուրքին դէմ, որ մեր հարազատները խողխողեց, մեր դիւղերն ու քաղաքները հրդեհեց, աւերեց։ Մենք ականատես եղանք գարհուրելի տեսարաններու, որոնց զոհերը մեր քոյրերն ու եղբայրներն էին։ Ուխտած ենք ականատես ըլլալու նաեւ մեր գարաւոր թշնամիին կորստեան եւ անոնց դիւղ ու քաղաքին աւերման։ Մենք կռուելու եկած ենք, յաղթելու կամ մեռնելու, ո՛չ թէ վերադառնալու, ըսի ես։

— Ա՛յ տղայ, դիտես թէ բոլորիդ սիրտերը վրէժի կրակով լեցուած են, գառնութիւն, գայրոյթ ունիք դէպի Թուրքը, բայց ի՞նչ կրնանք ընել, քանի որ այսօր-վաղը՝ Հայոց մինչեւ բերդ կարսը պիտի գրաւուի Թուրքին կողմէ պատասխանեց Զօրավար Անդրանիկը։

Երբ համոզուեցանք թէ Զօր. Անդրանիկը չուզեր բանակ կազմակերպել, բոլորս միասին բացագանչեցինք՝ փաչա՛, մենք կը մեռնինք, բայց ետ չենք գառնար, կը խնդրենք որ նոր բանակ մը կազմէք։

Զօրավարը յուզուեցաւ, քիչ մը մտածեց եւ ապա խոստացաւ քանի մը օրէն նոր բանակը կազմակերպել, մանաւանդ որ՝ կոլիզը պատրաստ էր։

Մեզմէ գատ կային նաեւ երկու հարիւր տաճկահայ գերիներ, որոնք գերի բռնած էին Թուրքերու ձեռքը եւ Սիբերիայէն եկած էին։ Անոնք Սարըղամիշի մեծ ճակատամարտէն առեն գերի բռնած էին (1914 Թուի վերջը)։

Տասն օր Թիֆլիս մնացինք եւ նորակազմ բանակը ճամբայ բնկաւ գէպի Ալեքսանդրապօլ։

Հոն գտանք 1915 Թուին, գուլումի եւ սարսափի օրերը

մխաին անցուցած մեր ընկերները, որոնք եկած էին Բաբերդի եւ Երզնկայի նահանջի առեն եւ մեզի միացան:

Ալեքսանդրապօլը (ներկայ Լենինական) լեցուած էր բազմահազար Թրքահայ պաղթականներով եւ դեռ նորեր ալ կը հասնէին:

Ալեքսանդրապօլի մէջ վերջնականապէս կազմուեցան Նորակազմ բանակի վաշտերը: Բաբերդէն, Երզնկայէն նահանջող հայ զինուորները եւ կամաւորները նոյնպէս միացան Նորակազմ բանակին: Տասն օրուայ զինուորական մարզանքներէ եւ բանակի պակասները լրացնելէ վերջ, կազմ ու պատրաստ հրամանի կը սպասէինք, Ալեքսանդրապոլին հրաժեշտ տալու:

Նորակազմ բանակին մաս կը կազմէին 150 Բաբերդցիներ: Շատեր՝ ձգելով իրենց ընտանիքներն ու զաւակները չարաղէտ նահանջի բաղդին, եկան ու միացան բանակին:

Ի՞նչ պիտի ըլլար անօգնական, պաղթական զանգուածներուս վիճակը, պարզ չէր: Կարգէն մինչեւ Վլատիկաւկազ տաժանելի ճամբաները պիտի կտրէին, անցնէին:

Ամենակենսականը տակայն, հայրենիքի փրկութեան գործն էր: Հայ երիտասարդներու ամբողջական մտահոգութիւնն էր հայրենիքի ազատութեան հարցը:

Օրուան կարգախօսն ու նուիրական նշանաբանն էր «Հայրենիքի փրկութիւնը»:

1918 թուի Ապրիլ 15ին, դուրս եկանք Ալեքսանդրապօլէն: Կէսօր էր, զօրանոցէն դուրս թափեր էին զինուորները: Որոշուած էր որ նոր բանակը զօրանոց մը կատարէ Ալեքսանդրապոլի փողոցներուն մէջ: Ձիաւոր, հետեւակ, թնդանօթաձիգ, գնդացիրային եւ պաշարակիր, վոխադրական մասեր, բոլորն ալ օրինակելի կարգապահութեամբ անցան Ալեքսանդրապոլի չուկայէն (երկու դլխաւոր պողոտաներէն):

Քաղաքին Հայերը, պաղթական թէ տեղացի խռնուած էին ճամբաներու վրայ, բարի ճանապարհ մաղթելու զինուորներուն: Անօրինակ խանդավառութեան մէջ, ուռա՛ա՛ա՛, կը գոռային թէ զինուորներ եւ թէ ժողովուրդը: Շատեր կ'արտասուէին...

Ձակատը մեկնող հայ զինուորներուն պատուող եւ պո-

զոտանեբու երկու կողմերը կեցող Հայերէն զաս, մարդիկ խռնուած էին նաեւ տանիքներու եւ պատերու վրայ:

Հարսներ եւ զեղանի աղջիկներ պատուհաններէն՝ ծաղիկ ծխախոտ եւ զանազան նուէրներ կը նետէին վար, զինուորներուն: Զգայացունց պահեր կ'ապրէինք թէ՛ մենք, մեկնողներս, եւ թէ մնացողները: Վերջապէս զինուորական մեծ թափօրը կանգ առաւ Հայաստանի Հանրապետութեան անմահ Սպարապետ Զօրավար Նազարպէկեանի չտապի առջեւ:

Յիշեալը ռուսերէն լեզուով հայրենասիրական ճառ մը խօսեցաւ բանակին, գովեց հայ զինուորի քաջագործութիւնները անձնուիրութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը, բարի ճանապարհ մաղթեց եւ ապագայ յաղթանակներու յուսադրումով, մեզի ճամբու դրաւ:

Ամբողջ բանակը ի պատիւ մեծանուն Սպարապետին, երեք անգամ իր hուռռաններով թնդացուց Ալեքսանդրապոլը եւ Սպառապետի հաւանութեամբ անցանք Աղապապայի թբերքաբնակ չրջանը:

Ինձ հետ էին այդ օրը 24 մեր գիւղացի ընկերներէն զատ նաեւ երկու եղբայրներս՝ Յարութիւնը եւ Արշակը:

Վ Ե Ր Ջ

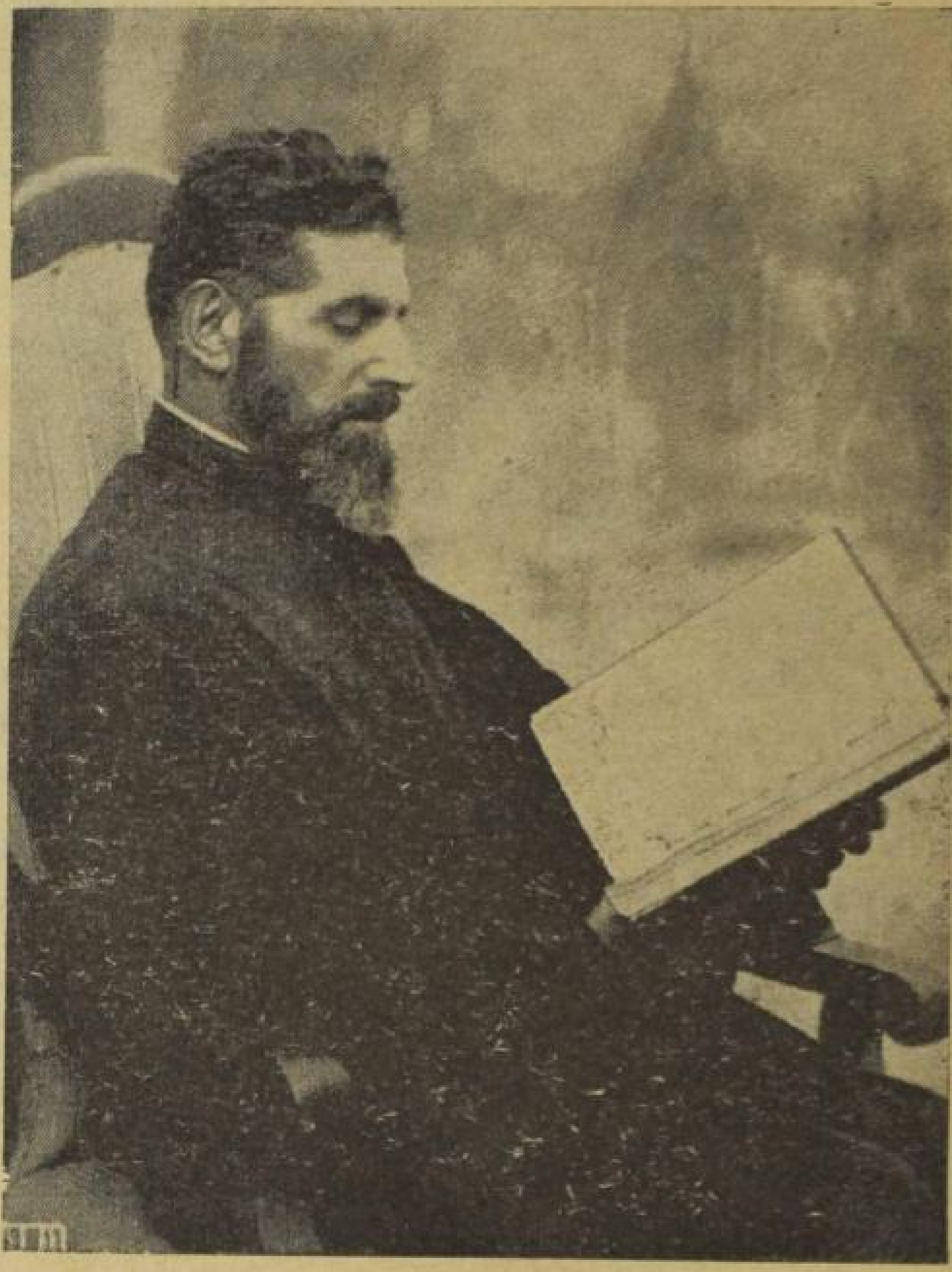

ՏԷՐ ԲԱԲԳԷՆ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

(Մաղաքիա Արսլանեան)

Տ. ԲԱԲԳԷՆ ՓՀՆՑ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ

(Կենսագրական)

Անցեալ տարեշրջանին (8 Մայիս 1953) Մարսէյլի Հայութիւնը կորսնցուց իր արժանաւոր հոգեւորականը, իսկ վերապրող Բաբերդցիները՝ իրենց անկուպական մէկ հայրենակիցը, աշխարհական անունով՝ Մաղաքիա Արսլանեանը:

Ծնած է Բաբերդի Լանք գիւղին մէջ, 1890 թուի Ապրիլ 20ին: Տարրական նախակրթութիւնը ստացած՝ գիւղի Ղապաբեան վարժարանին մէջ:

Փոքր տարիքէն սկսեալ, մինչեւ չափահաս ըլլալը, հետեւած էր եկեղեցական արարողութեանց եւ ինքնաշխատութեամբ յառաջդիմելով ու ժողովուրդէն սիրուելով, գիւղի դպրոցին մէջ ուսուցիչ կարգուած էր, միաժամանակ՝ եկեղեցին մէջ սարկաւագի պաշտօն ստանձնելով:

Բնաւորութեամբ համեստ էր. աշխատասէր, զոհաբերող եւ հայրենասէր: Համակրելի ու միշտ սիրուած իր շրջապատէն: 1914ին, զօրակոչի ենթարկուելով Թրքական բանակին մէջ, Բաբերդի ու Տրապիզոնի միջեւ գտնուած «Մուրատ խան Օղլի» կոչուած վայրը ղրկուած էր, իբր Աւմաշէճի գունդին զինուոր:

Բաբերդի ու շրջանի Հայութեան տեղահանութեան ու կոտորածի լուրն առնելով, չորս ընկերներով, ի դին մահուան՝ կ'որոշեն փախչիլ ու կը յաջողին հասնիլ Լանքի լեռները, ուր՝ ապաստանած էին իր ընկերները եւ ուրիշ հայ երիտասարդներ (վաթսուն հոգի):

Հոն աչքի կը զարնուի իբր քաջակորով մարտիկ, ընդունակ զեկավար. եւ մղիչ ուժը կը հանդիսանայ:

Վեց ամիս չարունակ դժնդակ պայմաններու մէջ, օրհասական եւ անհատասար կռիւ կը մղէ թուրք կանոնաւոր զօրքի եւ բազմահազար խուժանի դէմ: 1915 Օգոստոսին, Մերխըզ Եաթաղի լերան մեծ կռուին մէջ պաշարուելով, եր-

Վօրեայ սաստիկ կռուին մէջ՝ 12 հայ կտրիճներ զոհ տալով, կը յաջողին ճեղքել պաշարման շղթան եւ ապաստանիլ թըրքական դիւղերու շրջանը դանուող լեռները,

Քանի մը օր վերջ, կը վերադառնան Լառնքի լեռները, եւ կը յաջողին վերջին կռուի զոհերը թաղել դիշերուան մութին մէջ. քանի մը շաբաթներ խիստ վտանգաւոր օրեր անցընելէ եւ ընդհարումներ ունենալէ յետոյ, նկատի ունենալով՝ մօտալուտ ձմրան արհաւիրքները, պարենաւորումի անկարելիութիւնները և թրքական բանակի հետապնդումները երկար տեն տատանուելէ յետոյ, 18 երիտասարդներով կ'որոշեն Կովկաս անցնիլ:

Կը փորձեն ամէն հնարաւոր միջոցները, որոնց մասին ողբացեալը կուտայ բոլոր մանրամասնութիւնները իր յուշերուն մէջ, կը յաջողին մտնել ռուսական սահմանը:

Տ·Բաբգէն եհ·Արսլանեանի Յուղարկաւորութիւնը
(Մարսէյլ)

Այդ տաժանելի եւ խիստ վտանգաւոր ճամբորդութեան ընթացքին, Մաղաքիան կը հանդիսանայ ղեկավարը, զվարաւոր դէրակատարը եւ գովելի համբերութեամբ ու ներողամտութեամբ իր ուղեկից ընկերները կ'առաջնորդէ:

Կոպակ տաղի կոչուած լեռնէն անցնելով եւ ռուսական հողը մտնելով, կը յանձնուին ռուս կազախներուն:

Պաթում փոխադրուելով, 12 օր կը բանտարկուին: Ապա ազատ արձակուելով կ'անցնին Թիֆլիզ, ի վերջոյ Գանձակ եւ Պաքու:

Մաղաքիա կ'երթայ Սիմֆերօբօլ, իր երկու եղբայրնեբուն քով. հոն կը մտնէ Հ.Յ.Դ. շարքերը, անդամագրուելով «Նիկոլ-Դուման» խումբին:

1917ին, հայրենիքի կանչը լսելով, երկու եղբայրներուն եւ 300 համաւորներու հետ, անոնց ղեկավարը հանդիսանա-

Տէր Բաբգէն Քհնյ. Արսլանեանի յուղարկաւորութիւնը Մարսէյլի մէջ:

լով, կ'երթան Թիֆլիզ:

Այդ օրերուն Թիֆլիզ կը գտնուէր Զօր. Անդրանիկը. հոն կը գտնուէր նաեւ Սիպերիայէն եկած հայկ. «Սիպիրսկիյ» վաշտը: Մաղաքիայի 300 ընկերները եւ Սիպիրսկիյ վաշտը Անդրանիկի հետ կ'անցնին Ալեքսանդրոպոլ, ուր՝ Անդրանիկը կը կազմէ իր կամաւորական դունդը

Մաղաքիան կը դործէ այդ դունդին մէջ իբր յիսնապետ եւ քաջութեամբ ու բարեխղճութեամբ իր պարտականութիւնները կը կատարէ Ազպապայի եւ այլ ճրջաններու մէջ:

Ալեքսանդրապոլը Թուրքերու կողմէ գրաւուելով, դունդը կը նահանջէ Զալալ–Օղլի, Սանահին, Տիլիճան. այդ օրերու բոլոր կռիւներուն մասնակցելով, Մաղաքիան կը հասնի Ելենովկա, Նախիջեւան:

Անդրանիկի հրամանատարութեամբ կը մասնակցի նաեւ Զուլֆա–Խոյի երկօրեայ մեծ կռիւներուն: Նահանջի ատեն, կը մասնակցի Եայճիի կռուին, իսկ Զանգեզուրի մէջ Ազուտի-Վաղուտի կռիւներուն: Ճամբան բացուելէն վերջ, բանակը կը հասնի Գորիս: Մաղաքիա կը մասնակցի նաեւ Զապուղի կռուին, (Ատրպէյճանի դէմ):

1919ին Անդրանիկի դունդը կ'երթայ Էջմիածին, ուր բանակը կը ցրուի եւ Մաղաքիա ազատ արձակուելով՝ կ'անցնի Պաթում եւ մէկուկէս տարի, իբր դպիր կը պաշտօնավարէ Պաթումի եկեղեցիին մէջ:

Ապա կ'անցնի Պոլիս, ուր՝ երկու տարի Տէրունեաններու քով աշխատելէ վերջ, 1923ին կ'անցնի Ֆրանսա (Մարսէյլ):

1924ին, դործի կը սկսի Կարտանի ածխահանքին մէջ. հոն իբր դործօն անդամ, կ'աշխատի Հ.Յ.Դ. տեղական կոմիտէին մէջ եւ աչքառու դործեր կը կատարէ, իր ջանքերով կարտանի մէջ կը հինուի «Դաշնակցութեան տունը»:

1929ին, կը տեղափոխուի Մարսէյլ, կ'աշխատի Գաբըլէթ գործարանին մէջ:

Քսան տարի Մարսէյլ բնակելով, եղած է ուղղամիտ եւ հայրենասէր, ծառայած է իր կուսակցութեան հաւատարմօրէն, իբր ճրջանային կոմիտէի անդամ, իբր «Հայաստան» եռթակոմիտէի վարչութեան անդամ:

Ապա, 1948ին քահանայ ձեռնադրուելով, իբր արժանաւոր

հովիւ, վայելած է Մարսէյլի Հայութեան անխառն համակրանքն ու յարգանքը. հինգ տարուայ քահանայապետութենէ վերջ, իր կորուստը մեծ ցաւ պատճառեց Մարսէյլի հայ գաղութին:

Իր թաղումին եւ յուղարկաւորութեան առեն, Մարսէյլի Հայութեան հոծ զանգուածը մասնակցելով, աննախընթաց եւ եպիսկոպոսակայել վերաբերմունք ցոյց տուաւ:

Յուզուած՝ ժողովուրդէն չատեր լալով կը բացատրէին «Ո՛ւր կ'երթաս, Տէր Բաբգէն, մեր ժողովուրդը քեզ նմաններուն պէտք ունի»:

Վ Ե Ր Ջ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

էջ 57ի Նկարը․— *Մուշեղ Մկրտիչեան եւ Գրիգոր Մինասեան (կամաւորներ Անդրանիկի բանակին)։*

էջ 72 *Գր․ Թաշճեան, կամաւոր Անդրանիկի բանակին։*

էջ 97 *Միսաք Խաչատուրեան,* « « «

էջ 120 *Արգար Քէչիչեան (զոհ Կարտանի հանքին մէջ)։*

էջ 151 *Աւետիս Իփքրանեան (Թնդանօթաձիգ Անդրանիկի բանակին մէջ)։*

էջ 192 *Թէոս Աւագեան, կամաւոր Անդրանիկի բանակին։*

էջ 254 *Անդրանիկ Տէր Գէորգեան (Թնդանօթաձիգ Անդրանիկի բանակին մէջ)։*

էջ 270 *Արսլանեան եղբարք (երեքն ալ կամաւոր Անդրանիկի բանակին մէջ)։*

●

Յաւելուած՝ 261րդ էջի ԼԻՈՆԻ ԽՄԲԱՆԿԱՐԻՆ․-

Գառնիկ Պապիկեան եղած է Զօր․ Անդրանիկի բանակին մէջ, եւ բանտարկուած է ․ գերիներու փոխանակութեան ծանօթ դատավարութեան ընթացքին, ազատ արձակուած է, իբրեւ անչափահաս։

●

Imp. Araxes - 46, Rue Richer, Paris (9e)